

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level

Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access Journal

ISSN:2230-9578 April - 2026 Volume-18 Issue-4(XVI)

Mob: +91-9552416001 Website: <https://jrdrv.org> Chief Editor: Prof. Ramesh V. Bhole

MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL JOURNAL

Website: <https://jrdrv.org>

ISSN: 2230-9578
April - 2026
Volume-18 Issue-4 (XVI)

Please Get in Touch

Email: jrdrv.org@gmail.com

Mob: +91-9552416001, +91- 8888454089

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : [2230-9578](https://doi.org/10.22304/2230-9578) | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-4(XVI) | April- 2026

Journal of Research and Development

*A Multidisciplinary International Double Blind Peer Reviewed Refereed
International Research Journal*

Volume No-18, Issue-4 (XVI), April- 2026

Publication Language – English, Hindi, Marathi and other Indian Languages

Periodicity of Publication- Monthly

Email: jrdrv.org@gmail.com

Journal Website: <https://jrdrv.org>

CHIEF EDITOR

Dr. Ramesh V. Bhole

Professor

Sardar Vallabhbhai Patel Arts and Science College Ainpur,

Tal Raver, Dist Jalgaon

Email: jrdrv.org@gmail.com

Disclaimer

The Editors shall not be held responsible for the originality or the views and opinions expressed in the papers. The author(s) alone shall bear full responsibility for the originality of their work and the ideas expressed therein.

© All rights reserved with the Editors.

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN: [2230-9578](https://doi.org/10.2230-9578) | Website: <https://jrdrv.org>

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

*A Multidisciplinary International Double Blind Peer Reviewed Refereed
International Research Journal*

Publication Language – English, Hindi, Marathi and other Indian Languages

Periodicity of Publication- Monthly

Email: jrdrv.org@gmail.com

Journal Website: <https://jrdrv.org>

CHIEF EDITOR

Dr. Ramesh V. Bhole

Professor

Sardar Vallabhbhai Patel Arts and Science College Ainpur,

Tal Raver, Dist Jalgaon

Email: jrdrv.org@gmail.com

ASSOCIATE EDITORS

Prof. (Dr.) Madan Mohan Goel

Vice-Chancellor (Former)

Rajiv Gandhi National Institute of Youth

Development, Govt. of India

Starex University, Gurugram, Haryana, India

Dr. Praveen G. Saptarshi

Visiting Faculty

Salisbury University, United States

MANAGING EDITOR

Dr. Santosh P. Mane

Assistant Professor,

Head Department of Geography,

Sameer Gandhi Kala Mahavidyalaya

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN: [2230-9578](https://doi.org/10.2230/9578) | Website: <https://jrdrv.org>

EDITORIAL BOARD

BABALOLA, Ayodele Samuel Department of Pure and Applied Zoology, Federal University of Agriculture, PMB 2240, Abeokuta, Ogun State, Nigerian	Dr. Lal Mervin Dharmasiri Senior Professor and Chair Head of Geography University of Kelaniya, Sri Lanka.	Vijayanand Selvaraj Data Strategist and Artificial Intelligence Lead Information Technology (IT), Houston, Texas, USA
Dr. Munther Moh'd Ibrahim Zyoud Assistant Professor of English Language Teaching Methods-Al-Quds Open University, Palestine.	Prof. A.G. Amarasinghe Senior Lecturer Grade University of Kelaniya, Sri Lanka.	Dr. Gyanaranjan Sahoo Extension Scientist Orissa University of Agriculture & Technology, Orissa India
Dr. RVS Praveen Director Digital Engineering and Assurance, USA	Dr. Ranjan Kalita Principal Rangapara College, Amaribari, Rangapara, (Autonomous) Assam	Dr. S. C. Advitot Principal CBK's B. Sci, R.V. Com. & R. J. Arts College, Akkalkot
Dr. Kulkarni Swanand Gajanan Associate Professor, Mechanical Engineering Department, S.K.N. Sinhgad College of Engineering, Korti, Pandharpur-	Dr. Anurag Shrivastava Professor & Post Doctoral, Lincoln University College (LUC) Petaling Jaya, Malaysia, Malaysia	Prof. (Dr.) F. M. Nadaf Principal, Government College Borda Margao Goa (Autonomous), India
Dr. Tushti Sharma Royal School of Languages, The Assam Royal Global University, Guwahati, Assam	Dr. Sandeep Rout Faculty of Agriculture, Sri Sri University, Cuttack, Odisha	Dr. Daneshwar. R. Pandey Assistant Professor, Head Of Department S.S Agrawal College Of Commerce And Management Navsari Gujarat

Editorial Members

Mrs. Sharmila Karve

Mr. Pranit Kasare

PUBLISHER

Dr. Ramesh V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon

Email: jrdrv.org@gmail.com Journal Website: <https://jrdrv.org>

Sr. No.	CONTENTS	Page No.
1	Human Rights Education as a Tool for Social Transformation Amol Mallinath Gurav	1-3
2	Mapping of Indian Scholars' Contribution to Economics: A Scopus-Based Bibliometric Study (2001–2025) Dr. Amar Rangnath Dixit.	4-10
3	A Study of India Iran trade- 2020 -2025 Dr. Bhondave Angad Haribhau	11-13
4	Indian democracy in 20th century Bhasme Sourabh Subhash	14-16
5	Recent Trends In Teaching, Learning And Evaluation (2025) Dr. Jadal M.M.	17-20
6	Awareness and Understanding of Gender Sensitive Policies among Student-Teachers: A Sur Dr. Vijay Santu Patole	21-27
7	Information and Communication Technology (ICT)-Based Education is a Boon for Student Dr. Pramod Jagannath Patil	28-30
8	Lift Irrigation as a Catalyst for Agricultural Entrepreneurship and Rural Development in drought-prone regions Hake Harish Laxman	31-34
9	Innovative Streams in Research Dr. Anil Kisan Karwar	35-37
10	Impact of Political Movements on Indian Democracy Dr. Nilkanth Kamanna Lokhande	38-41
11	Implications of Artificial Intelligence in the Rehabilitation of Visually Impaired Students Rohan Sudhir Chandele, Dr. Vijaya Mahajan	42-48
12	Innovative and Emerging Trends in Social Sciences: Issues and Challenges Author Dr. Jadal M. M, Salve Sharmila Shahaji	49-50
13	AI in Indian Agriculture: Status & Prospects Dr. Satish Ghadage, Shubham Chavare	51-54
14	Dowry System-Then And Now Savita Venugopal Deosani	55-59
15	Emerging Trends in Gender Inequality at Work: A Sociological Analysis Rampure Sheela Mahadev	60-64
16	'Extra Work Theory' and Exploitation of Workers in the Industries and Governmental Sector. Anish Kisan Kale	65-66
17	The Role of Artificial Intelligence in Enhancing English Language Learning Dr. Manisha Mohan Kamble	67-69
18	Beyond the Classroom: The Dual Impact of School Facilities and Parental Engagement on Learning Outcomes Usharani Hiremath ,Prof. Vishnu.M. Shinde	70-71
19	Role of Women Entrepreneurship in the National Build in India Dr. Chandrashekhar R. Bheje	72-75
20	Innovative and Emerging Trends in Teaching, Learning and Evaluation for Motivate the Students M. Nagaveni	76-80
21	The Role of Artificial Intelligence in Daily Teaching-Learning Process Dr. Ashok Satwa Mahure	81-83
22	Challenges Confronting Zilla Parishad Primary Schools Vijay Sadashiv Sutar ,Dr.R.B.Vhanabatte	84-91
23	भारतामधील डिजिटल नाविन्यपूर्ण अर्थव्यवस्था आणि सेवा क्षेत्रातील उदयोन्मुख प्रवाह प्रा. महेंद्र विठ्ठल बागुल	92-97
24	“स्त्रीवादी इतिहासलेखन नवइतिहास लेखनप्रवाह एक विश्लेषणात्मक अभ्यास-विशेषतः हा क्रांतिनायिका मुक्ता साळवे, ताराबाई शिंदे, व पंडिता रमाबाई यांचे योगदान” डॉ. रसाळ दशरथ किसन	98-101
25	महाराजा सयाजीराव गायकवाड आणि स्त्रीशिक्षणविषयक सुधारण प्रज्ञा निवृत्ती साळवे , प्रा. डॉ. स्मिता शिंदे	102-105
26	सत्ता धोरण आणि सहभाग : ई- प्रशासन आणि मानवाधिकार डॉ. शितल गुंडेराव झिंगाडे -भस्मे	106-107
27	ग्रामीण कुटुंबातील निर्णयप्रक्रियेत महिलांच्या सहभागावर शिक्षणाचा प्रभाव : व्यंकेश्वर तालुक्याचा समाजशास्त्रीय अभ्यास प्रा. स्नेहा संजय आहेर	108-113
28	जागतिक राजकारणाचा भारतीय लोकशाहीवर प्रभाव : एक चिकित्सक अभ्यास सुधीर रामचंद्र धोंगडे, डॉ. प्रदीप महादेव जगताप	114-118

29	भारत आणि इराण यांचे परराष्ट्र धोरण आणि द्विपक्षीय संबंध: विश्लेषणात्मक अभ्यास प्रा. सुनिल कल्याण विधाते	119-122
30	सामाजिक शास्त्रातील नवकल्पना व उदयोन्मुख प्रवाह आणि नागरीकरणाचा इतिहास : एक सखोल विश्लेषणात्मक अभ्यास तुरकुंडे वैभव पोपट, डॉ. वायदंडे देविदास भीमराव	123-126
31	भारतातील केंद्र सरकार व घटक राज्य सरकार यांच्या संबंधातील बदलते प्रवाह तुकाराम महादेव सोलापूरे	127-131
32	बदलते स्थानिक राजकारण: महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा एक चिकित्सक अभ्यास. तुषार संजय कवडे	132-136
33	स्थानिक स्वराज्याची तिसरी दशके: ७३ व्या घटनादुरुस्ती आणि निवडणुकांचा आढावा अभिमान अरुण ढाणे	137-140
34	इतिहासलेखनाची संकल्पना व पारंपरिक इतिहासलेखन पद्धती एस. एस. मारकवाड	141-145
35	शिक्षक शिक्षणातील नाविन्यपूर्ण आणि उदयोन्मुख प्रवाह डॉ. एम. एम. जडल, प्रविण जगन्नाथ वाघमोडे	146-148
36	लोकप्रशासनाचा विकासक्रम व आधुनिक प्रवाह डॉ. विलासराव पांडुरंग लवटे	149-153
37	महिलांवर होणारे अत्याचार व ते रोखण्यासाठीच्या कायदे आणि उपायांचा अभ्यास डॉ. भुरके नागोराव संभाजी	154-159
38	दिव्यांग विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता, संपादन प्रेरण व शालेय संपादन यातील सहसंबंधाचा अभ्यास डॉ. मधुकर जडल, श्री. धनराज पाटील	160-163
39	उच्च शिक्षणातील Outcome-Based Education (OBE) : संकल्पना, अंमलबजावणी, आव्हाने आणि उपाययोजना डॉ. आनंद शिंदे	164-170
40	पर्यावरणीय जागरूकता वाढवण्यात जाहिरातींची प्रभावी भूमिका: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास हर्ष व्ही. पटेल, शिवशंकर पटवारी	171-174
41	अमेरिका-इजरायल-इराण संघर्ष आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण प्रा. डॉ. प्रदीप जगताप	175-181
42	भारतीय अर्थव्यवस्थे पुढील आव्हाने प्रा. डॉ. अनिल कांबळे	182-185
43	भारतीय संविधान, कायदे व धोरणे : स्त्रियांचे हक्क, स्त्रीविषयक कायदे व राजकारणातील स्त्रिया – एक अभ्यास अश्विनीकुमार सखाराम साबळे	186-190
44	जातीय व्यवस्थेचे बदलते समीकरण : एक सामाजिक अभ्यास डॉ. प्रभाकर गायकवाड	191-196
45	सामाजिक शास्त्रातील नाविन्यपूर्ण आणि उदयोन्मुखी प्रवाह डॉ. किर्तीकर वाल्मीक भिमराव	197-201
46	भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची भूमिका: सातत्य आणि बदल डॉ. सविता शिवनाथ झुंजारे	202-206
47	दारिद्र्य निर्मूलनासाठी शाश्वत उपजीविका दृष्टिकोन : सोलापूर जिल्ह्यातील मनरेगा (MGNREGA) योजनेचा परिणाम अभ्यास डॉ. ए. एम. देशमुख	207-210
48	भारतीय राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण – २०२० संधी व आव्हाने रविदेवराव धोंगडे	211-213
49	मानवाधिकार आणि भारतीय लोकशाह डॉ. दादासाहेब दामोदर हाके	214-217
50	डिजिटल मीडियाचा लोकशाही सहभागावर परिणाम: एक समीक्षात्मक व विश्लेषणात्मक अभ्यास प्रो. डॉ. दत्तात्रय काळे	218-221

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : [2230-9578](https://doi.org/10.2230-9578) | Website: <https://jrdvrb.org> Volume-18, Issue - 4 (XVI)| April -2026

51	स्त्री सक्षमीकरण आणि भारतीय लोकशाही : एक सखोल अभ्यास प्रा. मुळूक सारिका रमेश	222-226
52	मुक्त व दूरस्थ अध्ययन : एक संशोधनात्मक अभ्यास अमितकुमार शंकरराव गागरे	227-230
53	भारत: दुनिया में उभरती हुई महाशक्ति प्रा. डॉ. अतुल हणमंत कदम	231-234

OriginalArticle

Human Rights Education as a Tool for Social Transformation

Amol Mallinath Gurav

Research Student, P.A.H. Solapur University, Solapur
Email:amolgurav1984@gmail .com

Manuscript ID: Abstract

JRD -2026-180401

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 1-3

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar.2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

The discourse on human rights has expanded significantly in the contemporary era, yet the realization of these rights continues to remain uneven and contested. Within this context, Human Rights Education (HRE) has emerged not merely as a pedagogical concept but as a transformative social practice. This paper examines the capacity of human rights education to function as an instrument of social change. Rather than viewing education as a neutral process, the study approaches it as an active site where power, values, and knowledge intersect. Drawing upon academic literature, policy documents, media discourse, and institutional reports, the paper argues that HRE contributes to the formation of critical consciousness, enabling individuals to question structures of inequality. At the same time, it highlights the contradictions and limitations embedded in its implementation. The study ultimately suggests that while HRE holds immense transformative potential, its success depends on contextual adaptation, institutional commitment, and sustained engagement beyond formal education systems.

Key Words: Human Rights Education, Social Change, Critical Consciousness, Equality, Democratic Citizenship, Educational Transformation

Introduction

Human rights, in their ideal form, represent a moral and legal commitment to human dignity. Yet, the presence of rights in legal texts does not necessarily translate into their practice. Societies often exhibit a paradox: rights are constitutionally guaranteed, but violations persist in everyday life. This contradiction raises an important question—how can rights be made meaningful? Education offers one possible answer. However, not all forms of education are equally transformative. Traditional models have frequently prioritized rote learning and compliance, leaving little room for questioning authority or challenging injustice. In contrast, human rights education introduces a different orientation. It invites learners to reflect, critique, and engage. In recent decades, scholars and policymakers have increasingly recognized that social transformation cannot be imposed externally; it must emerge from within communities. Human Rights Education, therefore, becomes a process through which individuals internalize values of equality and justice. It is less about memorizing rights and more about cultivating a disposition that resists injustice.

2.Objectives

1. The present study is guided by the following objectives:
2. To explore the philosophical and conceptual foundations of Human Rights Education.
3. To examine its role in shaping socially responsible and critically aware individuals.
4. To analyze institutional and policy frameworks supporting HRE.
5. To identify structural and cultural barriers to its implementation.
6. To propose pathways for enhancing its transformative potential.

Research Methodology

1. This research is interpretative in nature and relies on qualitative analysis. Instead of focusing on a single dataset, it synthesizes insights from diverse sources. Primary materials include policy documents, educational frameworks, and conceptual inputs derived from interview-based literature. These are complemented by secondary sources such as academic books, journal articles, and digital archives.

Quick Response Code:

Website:
<https://jrdrvb.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Amol Mallinath Gurav Research Student, P.A.H. Solapur University, Solapur

How to cite this article:

Amol Mallinath Gurav (2026). Human Rights Education as a Tool for Social Transformation. *Journal of Research & Development*, 18(4(XVI)),1-3.

Editorial writings from newspapers and magazines have been used to capture contemporary debates, while international reports provide a broader comparative perspective. The method adopted here is not merely descriptive; it seeks to critically engage with the material, identifying patterns, tensions, and possibilities.

Rethinking Human Rights Education: A Conceptual Inquiry

To understand Human Rights Education, one must move beyond narrow definitions. It is not simply an academic subject or a chapter within a textbook. Instead, it is a process—dynamic, evolving, and deeply contextual. At its core, HRE involves three interrelated dimensions: knowledge, values, and action. Knowledge alone is insufficient if it does not translate into ethical commitment. Similarly, values remain abstract unless they inform behavior. What distinguishes HRE from conventional education is its emphasis on lived experience. It seeks to create environments where learners do not merely study rights but experience them. Classrooms, in this sense, become microcosms of democratic society.

This perspective aligns with broader educational philosophies that view learning as a transformative act. Education, when approached in this manner, becomes a means of questioning power structures rather than reproducing them.

Human Rights Education as a Catalyst for Social Transformation

5.1 From Awareness to Agency

One of the most visible effects of human rights education is the expansion of awareness. However, awareness alone does not guarantee change. The critical shift occurs when awareness evolves into agency. Individuals who understand their rights are better positioned to assert them. They are more likely to engage with institutions, demand accountability, and participate in collective action. In this sense, HRE contributes to the democratization of society.

5.2 Challenging Structures of Inequality

Inequality often persists not because it is justified, but because it is normalized. Human Rights Education disrupts this normalization. By exposing learners to alternative perspectives, it encourages them to question taken-for-granted assumptions. Issues such as caste discrimination, gender inequality, and economic disparity are not merely social problems; they are human rights concerns. HRE brings these issues into the realm of ethical and political debate.

5.3 Cultivating Democratic Sensibilities

Democracy is not sustained by institutions alone; it requires a culture of participation. Human Rights Education nurtures this culture by promoting dialogue, tolerance, and respect for diversity. Learners exposed to HRE are more likely to value pluralism. They develop the capacity to engage with differing viewpoints without resorting to conflict. This ability is essential in increasingly diverse societies.

5.4 Transforming Attitudes and Relationships

Social transformation is not only structural but also interpersonal. Prejudices and biases often operate at subtle levels, shaping everyday interactions. HRE addresses these dimensions by fostering empathy. When individuals begin to see others as equals, relationships change. This shift, though gradual, has far-reaching implications. It contributes to the creation of inclusive communities.

Institutional Frameworks and Policy Interventions

The growth of Human Rights Education has been supported by international and national initiatives. Global frameworks have emphasized the importance of integrating human rights into education systems. Policies, however, are only as effective as their implementation. While many countries have adopted HRE in principle, the extent of its integration varies widely. In India, constitutional values provide a strong foundation for human rights education. Educational policies have increasingly emphasized the need for value-based learning. Yet, the translation of these principles into classroom practice remains uneven.

Institutions such as human rights commissions play a supportive role by organizing training programs and awareness campaigns. Their efforts contribute to bridging the gap between policy and practice.

Media, Public Discourse, and the Expansion of Awareness

Human rights education does not operate in isolation. It is shaped by broader social narratives, many of which are mediated through the press.

Newspapers and magazines serve as important sites of public debate. Editorials often bring attention to issues that might otherwise remain invisible. They frame human rights not as abstract ideals but as urgent concerns. International publications provide comparative insights, highlighting global trends and challenges. National media, on the other hand, contextualizes these issues within local realities. Digital archives and online platforms have further expanded access to information. They enable individuals to engage with diverse perspectives, thereby enriching the learning process.

Persistent Challenges and Structural Limitations

Despite its promise, Human Rights Education faces several obstacles. In many contexts, it remains peripheral to mainstream curricula. Teachers may lack the training required to address sensitive topics. Resources are often limited, particularly in underprivileged regions. Cultural resistance presents another challenge. Ideas associated with human rights may be perceived as external or incompatible with local traditions. This perception can hinder acceptance.

Moreover, the digital divide creates new forms of exclusion. While technology offers opportunities for learning, unequal access limits its benefits. These challenges do not negate the value of HRE, but they underscore the need for context-sensitive approaches.

Reimagining Human Rights Education in the Contemporary Era

The changing global landscape calls for a rethinking of educational practices. Issues such as climate change, migration, and technological disruption have introduced new dimensions to human rights discourse. Human Rights Education must adapt to these changes. It should incorporate emerging themes while remaining grounded in core principles. Interdisciplinary approaches can enhance its relevance. By connecting human rights with subjects such as history, political science, and environmental studies, education becomes more holistic. At the same time, greater emphasis must be placed on experiential learning. Activities such as community engagement, debates, and case studies can make HRE more effective.

Conclusion

Human Rights Education occupies a unique position at the intersection of knowledge, ethics, and action. It has the potential to reshape not only individual perspectives but also societal structures. The transformative power of HRE lies in its ability to cultivate critical consciousness. It encourages individuals to move beyond passive acceptance and engage actively with the world around them. Yet, this potential is not automatically realized. It requires sustained effort, institutional support, and cultural sensitivity. Education must be reimagined as a participatory and inclusive process. In the final analysis, social transformation is neither immediate nor uniform. It unfolds gradually, through shifts in thought, behavior, and relationships. Human Rights Education, when effectively implemented, can serve as a catalyst in this ongoing process.

References

1. Bajaj, Monisha. Human Rights Education: Theory, Research, Praxis. University of Pennsylvania Press, 2011.
2. Flowers, Nancy. Human Rights Education Handbook. Human Rights Resource Center, 2000.
3. Lee, Jootaek. "The Human Right to Education: Definition, Research and Annotated Bibliography." Emory International Law Review, 2019.
4. UNESCO. "Human Rights Education: Key Success Factors."
5. UNESCO. "Education: The Essential Foundation for Human Rights."
6. Council of Europe. "Defining Human Rights Education."
7. Government of India. Right of Children to Free and Compulsory Education Act, 2009.
8. Government of India. National Education Policy, 2020.
9. The Hindu. Editorials on Human Rights Issues.
10. The Guardian. Editorials on Global Human Rights.
11. Frontline Magazine. Human Rights Coverage.
12. Economic and Political Weekly. Various Issues.
13. Internet Archive. Human Rights Education Resources.

OriginalArticle

Mapping of Indian Scholars' Contribution to Economics: A Scopus-Based Bibliometric Study (2001–2025)

Dr. Amar Rangnath Dixit.

Librarian,
Union Education Society's
Mahila Mahavidyalaya, Solapur.
Email- amardixit492@gmail.com

Manuscript ID: JRD -2026-180402
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 4(XVI)
Pp. 4-
April- 2026
Submitted: 10 Mar. 2026
Revised: 25 Mar.2026
Accepted: 10 Apr. 2026
Published: 30 Apr. 2026

Abstract

The study focused on mapping the contributions of Indian scholars to economics research from 2001 to 2025. This study utilises data from Scopus, a comprehensive database for scholarly content.

Purpose: The primary goal of the research is to analyse quantitatively various aspects of Indian economic research. Key areas of investigation include identifying prolific authors and institutions, dominant publication types, and significant funding agencies. A crucial objective is to determine the keyword co-occurrence network structure, which helps in understanding the thematic clusters within the field.

Methodology: The study employs bibliometric analysis, a method for impartially evaluating scientific research to identify hotspots, development trends, and important institutions. It uses statistical and mathematical techniques to assess the quantity and quality of publications, providing insights into productivity, performance, and relationships among research topics.

Findings: The study highlights a robust and rapidly growing research landscape in Indian economics, driven by a few key authors and institutions, predominantly publishing in journal articles, with a strong focus on economic growth, sustainable development, and emerging socioeconomic issues, largely supported by national funding agencies.

Keywords: Bibliometric Analysis, Prolific Authors, Prolific Institutions, Prolific Journals, Keyword Co-occurrence.

Introduction:

The Royal Economic Society highlighted the importance of economics with the words: "The world we live in, which is shaped by economics, from local jobs to global trade, from the cost of living to the climate problem. Fundamentally, economics is the study of how individuals, groups, and governments make decisions about resources and how those decisions impact society. It offers a framework for comprehending markets, growth, inequality, and the difficulties of sustainability in a world that is changing"(Royal Economic Society, 2026). From India's perspective, the historical development and noteworthy contributions. of well-known Indian economists have demonstrated how their theories have influenced the country's economic philosophy and policies over time. In the post-independence era, Indian economics has expanded across various areas, including research output, collection size, and publishing volume. Indian scientists, researchers, and academics in various organisations are providing a variety of research outputs, including research articles, theses, dissertations, reports, and patents at the national and international levels(Mondal & Roy, 2018). This growth can be reviewed systematically by using bibliometric analysis techniques. Bibliometric analysis is an impartial evaluation of scientific research that can quantitatively show research hotspots, development trends, and important research institutions of pertinent scientific research activities It can also help scientific researchers understand concepts and serve as a resource for collaborative research. A set of statistical and mathematical techniques known as bibliometrics is used to assess the number and quality of publications.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Amar Rangnath Dixit Union Education Society's Mahila Mahavidyalaya, Solapur

How to cite this article:

Amar Rangnath Dixit (2026). Mapping of Indian Scholars' Contribution to Economics: A Scopus-Based Bibliometric Study (2001–2025). Journal of Research & Development, 18(4(XVI)),4-10.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

Bibliometric indicators fall into three categories: quantity indicators, which gauge a researcher's productivity; quality indicators, which gauge the performance of a researcher's work; and structural indicators, which gauge the relationships among publications, authors, and research topics. Because these metrics are frequently employed in funding choices, researcher appointments, and promotions, bibliometric indicators are very significant for organisations and researchers. Bibliometric indicators are growing more and more significant as more scientific discoveries are made and published research findings are read and subsequently cited by other scholars (Durieux & Gevenois, 2010).

Objectives

The objectives of the present study are to determine the following:

1. To study the total number of publications in the subject of Economics.
2. To rank the most prolific Indian authors, Indian institutions, and Journals in Economics.
3. To identify the type of research document that is most prominent.
4. To identify the most prominent funding Agency for Indian research in economics.
5. To identify the Keyword Co-occurrence Network Structure in Economics.

Data and Method

SCOUS, a popular database for bibliometric analysis, was used for this study. With its extensive coverage of scholarly journals, preprints, books, and conference proceedings, including more than 25.2 million open-access documents, SCOPUS offers comprehensive content and high-quality data, recognises new research trends, stays current, and outperforms the competition. With its sophisticated analytical tools for comparing and exporting data, it assesses research output at the individual or institutional level and helps formulate a research strategy (Elsevier, 2026). The search query used in the SCOPUS search engine to retrieve the data from 2001 to 2025 was (TITLE ("Econom*") AND AFFILCOUNTRY ("INDIA")) AND (LIMIT-TO (SUBJAREA, "ECON")) AND PUBYEAR > 2001 AND PUBYEAR < 2025. In all, 5634 publications were reported during the aforementioned period. Excel and VOSViewer software are used to analyse and present the data graphically.

Results and Discussion

1.1 No. of Publications-

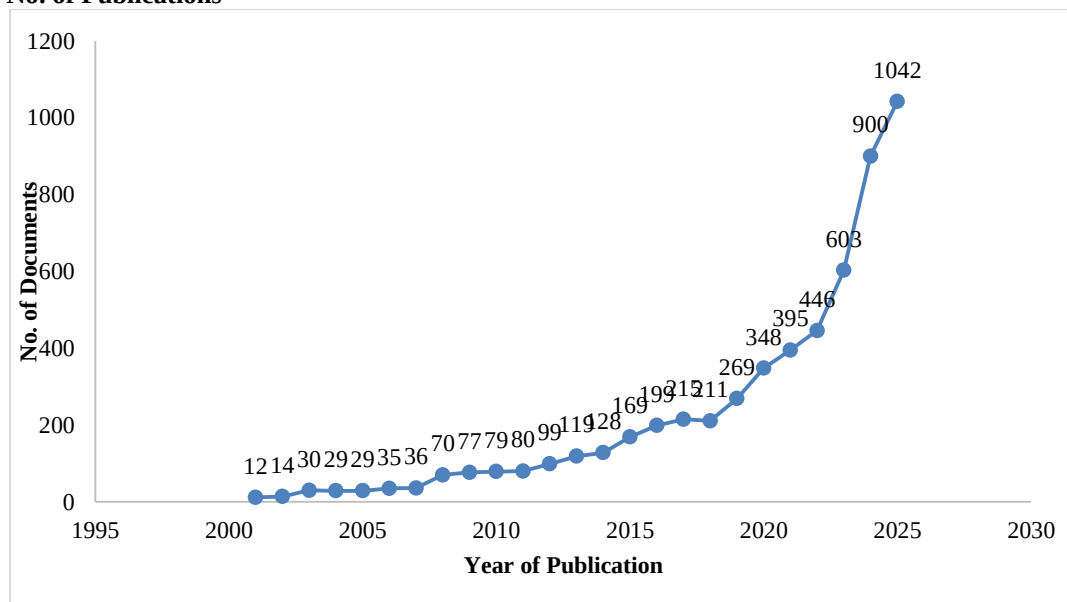

Figure 1. The annual number of publications.

The analysis of Scopus-indexed publications indicates a marked increase in India's research contribution to economics from 2001 to 2025 (see Figure 1). During the period from 2000 to 2010, publication output remained relatively low, not exceeding 100 documents annually. This phase reflects the early development of economic research in India, characterised by gradual growth and limited international visibility. From 2010 to 2018, the number of publications increased steadily, surpassing 200 documents per year. This consistent growth suggests an expansion in research capacity, likely influenced by improved access to indexed journals, increased institutional support, and a growing emphasis on academic publishing. A significant acceleration is observed from 2019 onward. Publication output rises sharply, particularly after 2022, exceeding 1000 documents annually by 2025.

1.2 Most Prolific Authors

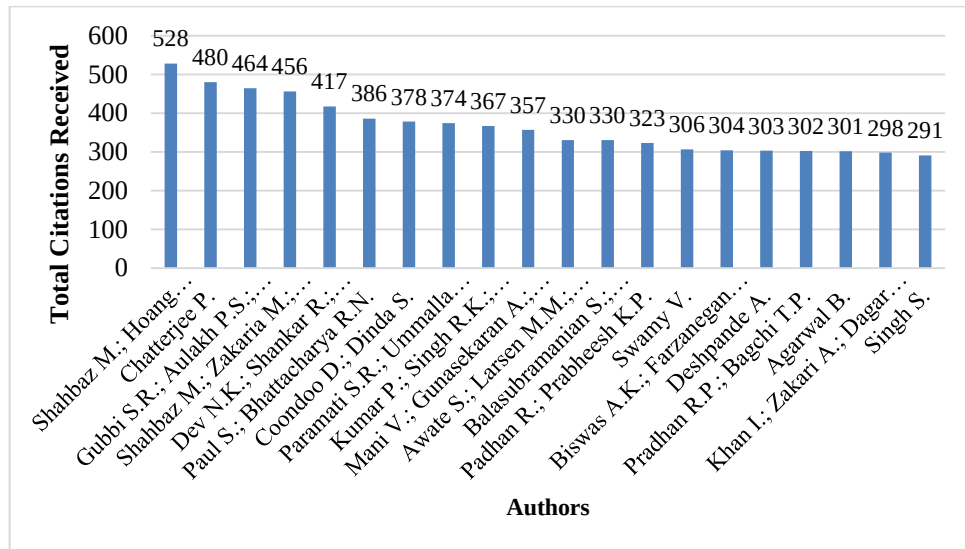

Figure 2. Most Cited Authors

Shahbaz M. emerges as the most influential contributor, with 528 citations, substantially exceeding other authors in the dataset. The next highest-ranked author, Chatterjee P., records approximately 480 citations, followed by Gubbi S. R. and others with progressively lower counts. Aside from this leading figure, citation counts remain relatively clustered between 300 and 480, indicating a moderately competitive and distributed pattern of scholarly influence, where multiple authors contribute comparably to the field's intellectual development.

4.3 Most Prolific Institutions

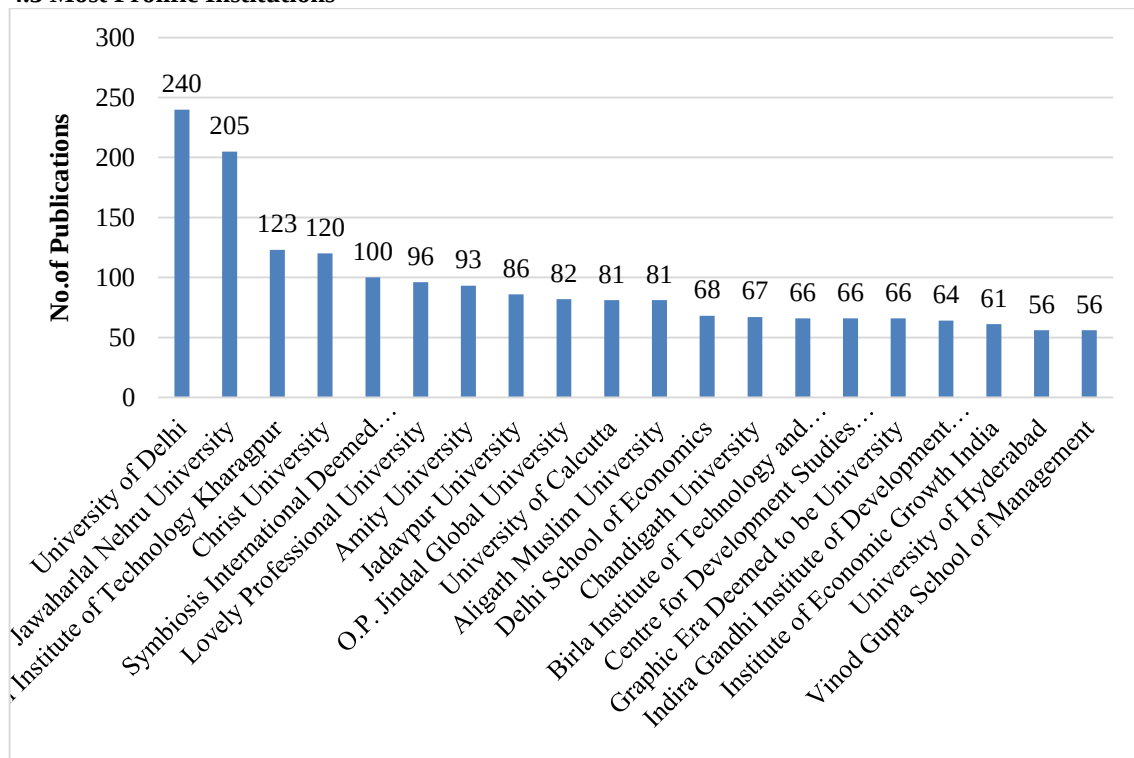

Figure 3.1. Distribution of Output by Institution.

The bar chart highlights the leading Indian institutions by the number of publications. The University of Delhi stands out as the most prolific, contributing approximately 240 publications, closely followed by Jawaharlal Nehru University (JNU) with around 200 publications. These two institutions clearly dominate the research output in this field. The dominance of central universities like Delhi and JNU reflects their established research infrastructure and

historic academic reputation. Meanwhile, newer or private universities contribute steadily, suggesting growing diversification of economics research across different types of institutions in India.

4.4 Types of Research Document

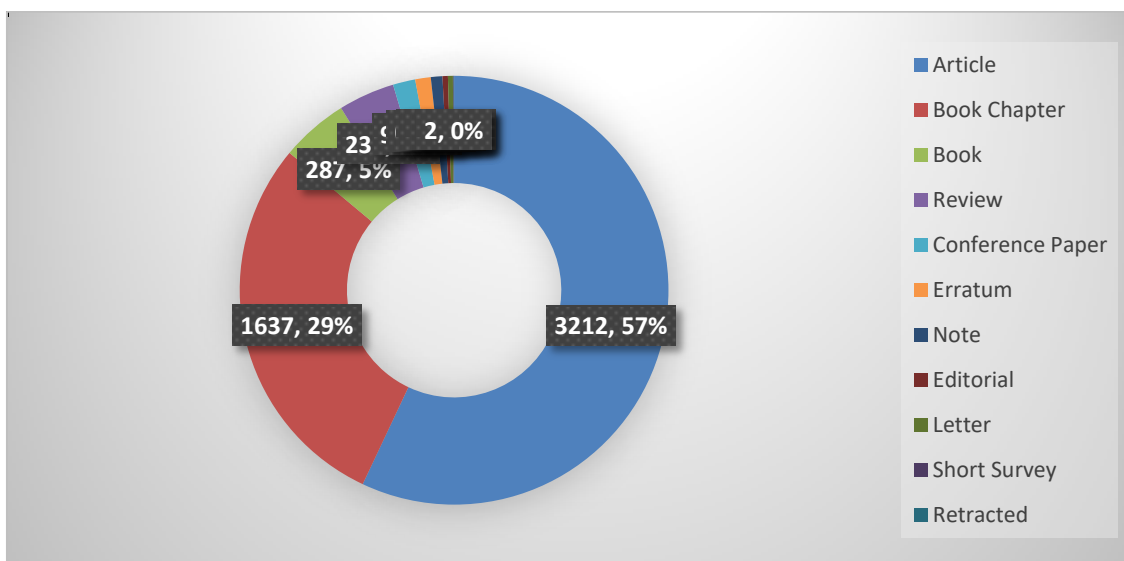

Figure 4. Distribution of Research Documents.

The analysis of document types reveals a clear dominance of journal articles within the dataset. Out of a total of 5,634 documents, articles account for 57%. This indicates that the field primarily relies on peer-reviewed journal publications for disseminating original research findings. Book chapters constitute the second-largest category (29.1%), followed by books (5.1%). The substantial proportion of book-related publications (approximately 34% when combined) suggests that the discipline also values scholarly contributions in edited volumes and monographs. In contrast, review articles represent only 4.2% of the total output. The contribution of conference papers is notably low (1.7%), suggesting that the discipline may not be heavily conference-oriented, or that journal publication is preferred over conference dissemination. Overall, the distribution highlights a research-intensive and publication-driven domain, with a strong preference for journal articles and a notable secondary emphasis on book-based scholarship, while other forms of academic communication play a relatively minor role.

4.5 Funding Agency Contribution

Sr. No	Funding Sponsors	No. of Documents Sponsored
1	Indian Council of Social Science Research	39
2	University Grants Commission	17
3	World Bank Group	14
4	European Commission	12
5	Indian Council of Agricultural Research	12
6	Japan Society for the Promotion of Science	9
7	Ministry of Education, India	9
8	UK Research and Innovation	9
9	Department of Science and Technology, Ministry of Science and Technology, India	8
10	Science and Engineering Research Board	8

The distribution of research output across funding agencies indicates the Indian Council of Social Science Research (ICSSR) accounted for the highest number of funded documents (n = 39), The University Grants Commission (UGC) was the second-largest contributor (n = 17), reflecting its continued significance in promoting research within higher education institutions in India. Among international funding bodies, the World Bank Group (n = 14) and the European Commission (n = 12) demonstrated notable contributions, suggesting the influence of global funding mechanisms and the importance of international collaboration in research activities. Similarly, the Indian Council of Agricultural Research (ICAR) supported 12 documents, indicating a focused investment in agricultural and rural research. Moderate contributions were observed from the Japan Society for the Promotion of Science (JSPS), the Ministry of Education, India, and UK Research and Innovation (UKRI), each funding nine documents (n = 9). Overall, the findings suggest that national funding agencies dominate the research funding landscape.

4.6 Most Prolific Journals.

SOURCE TITLE	No. of Documents
Economic and Political Weekly	383
Indian Journal of Economics and Development	149
Economic Affairs, New Delhi	141
Environment Development and Sustainability	88
Indian Journal of Labour Economics	84
Studies in Systems Decision and Control	65
Journal of Quantitative Economics	64
Indian Economic Journal	59
International Journal of Economic Research	44
Resources Policy	44
Finance India	43
International Journal of Applied Business and Economic Research	43
Journal of Social and Economic Development	43
International Journal of Social Economics	38
Journal of the Knowledge Economy	37
Clean Technologies and Environmental Policy	34
Energy Economics	34
International Journal of Energy Economics and Policy	34
Economic Modelling	33
Millennial Asia	32

Table 2. Distribution of journals according to published documents

The analysis of publication patterns reveals that Economic and Political Weekly emerges as the most prolific journal, publishing 383 documents, which represents a substantial share of the total research output. Following this, the Indian Journal of Economics and Development (n = 149) and Economic Affairs, New Delhi (n = 141) also account for a significant number of publications, indicating their central role in disseminating economic research in India. Other journals contributing prominently include Environment Development and Sustainability (n = 88) and Indian Journal of Labour Economics (n = 84), reflecting attention to environmental, developmental, and labour-related economic issues. Journals focusing on methodological and quantitative approaches, such as Studies in Systems Decision and Control (n = 65) and Journal of Quantitative Economics (n = 64), also demonstrate a moderate number of publications. Several journals maintain a steady yet smaller output, including the Indian Economic Journal (n = 59), International Journal of Economic Research (n = 44), Resources Policy (n = 44), Finance India (n = 43), International Journal of Applied Business and Economic Research (n = 43), and Journal of Social and Economic Development (n = 43). Specialized journals such as the International Journal of Social Economics (n = 38), Journal of the Knowledge Economy (n = 37), Clean Technologies and Environmental Policy (n = 34), Energy Economics (n = 34), International Journal of Energy Economics and Policy (n = 34), Economic Modelling (n = 33), and Millennial Asia (n = 32) reflect the diversification of research topics into emerging and niche areas.

4.7 Keyword Co-occurrence Network Structure

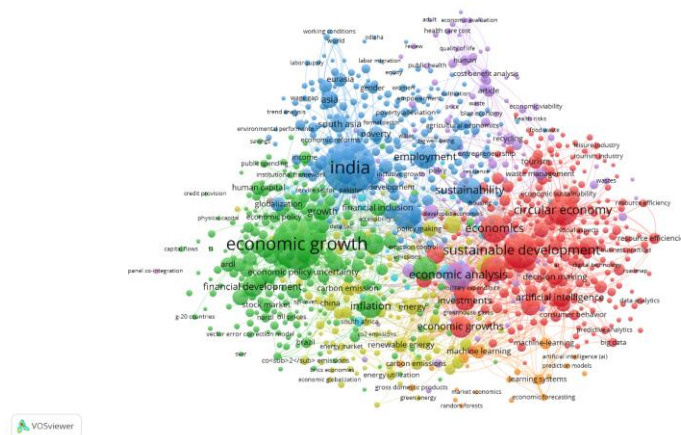

Figure 5 Keyword Co-occurrence Network.

Top Ten Keywords

Sr. No	Keyword	Occurrences	Total link strength
1	India	642	3253
2	Economic growth	599	2684
3	Sustainable development	286	2671
4	Circular economy	221	1595
5	Economics	184	1375
6	Economic analysis	182	1803
7	Economic development	177	1035
8	Sustainability	160	1091
9	Economic and social effects	147	1555
10	Emerging economies	134	684

Table 3. Top Ten Keywords

The above Table 3 lists the ten most important keywords, together with their link strength.

Figure 5: Keyword Co-occurrence Network identified nine distinct thematic clusters, reflecting the intellectual structure of the research field. The largest and most central clusters are economic growth and financial development (green cluster) and sustainable development and circular economy (red cluster). These clusters dominate the network, indicating that the literature is heavily oriented toward the intersection of economic expansion and sustainability transitions. The economic growth cluster emphasises financial systems, globalisation, and macroeconomic policy, highlighting the foundational role of financial development in driving growth. Closely connected to this is the energy and emissions cluster (yellow), which links macroeconomic performance with environmental externalities such as carbon emissions and energy consumption. This suggests a strong research focus on the energy–economy nexus, particularly in the context of climate change. The sustainable development cluster is densely connected with topics such as circular economy, waste management, and resource efficiency, reflecting the increasing importance of closed-loop systems and sustainable resource use. Its proximity to the artificial intelligence cluster (orange) indicates a growing trend toward integrating data-driven technologies into sustainability and economic decision-making. Another prominent theme is the poverty and socioeconomic development cluster (blue), which focuses on emerging economies, particularly India and South Asia. This cluster highlights issues such as employment, inequality, and inclusive growth, suggesting that development economics remains a central pillar of the field. The health economics and well-being cluster (purple) introduces a human-centred perspective, emphasizing cost–benefit analysis, quality of life, and healthcare costs. This reflects a shift toward evaluating economic success beyond traditional growth metrics. Additionally, the labour and migration cluster and the agriculture/blue economy cluster represent more specialised but important research streams, focusing on workforce dynamics and sustainable livelihoods, respectively.

Findings

There has been a marked increase in Scopus-indexed publications in economics from India, particularly accelerating from 2019 onwards. Annual publication output exceeded 1000 documents by 2025, a significant rise from the relatively low output (under 100 documents annually) observed between 2000 and 2010. This growth indicates an expansion in research capacity, likely influenced by improved access to indexed journals, increased institutional support, and a greater emphasis on academic publishing.

Shahbaz M. is identified as the most influential contributor with 528 citations, significantly surpassing other authors. Chatterjee P. follows with approximately 480 citations. The overall pattern suggests a moderately competitive and distributed scholarly influence. The University of Delhi and Jawaharlal Nehru University (JNU) are the leading institutions, contributing approximately 240 and 200 publications, respectively. Their dominance reflects established research infrastructure and academic reputation, while newer universities also contribute, indicating a diversification of economics research across various institutions. Journal articles are the predominant document type, accounting for 57% of the total 5,634 documents, highlighting a reliance on peer-reviewed publications for disseminating original research. Book chapters form the second-largest category (29.1%), followed by books (5.1%), indicating that edited volumes and monographs are also valued. Conference papers have a notably low contribution (1.7%), suggesting a preference for journal publication over conference dissemination. The Indian Council of Social Science Research (ICSSR) is the primary funding agency, supporting the highest number of documents (39). The University Grants Commission (UGC) is the second-largest national contributor (17). International bodies like the World Bank Group (14) and the European Commission (12) also show notable contributions, but national funding agencies generally dominate the research funding landscape. *Economic and Political Weekly* is the most prolific journal, publishing 383 documents. Other significant journals include the *Indian Journal of Economics and Development* (149) and *Economic Affairs, New Delhi* (141), which play central roles in disseminating economic research in India. The variety of journals highlights attention to environmental, developmental, labour-related, methodological, and quantitative economic issues, as well as emerging and niche areas. The keyword co-occurrence network reveals nine distinct thematic clusters. The largest and most central clusters are "economic growth and financial development" (green) and "sustainable development and

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-4(XVI)| April - 2026

circular economy" (red), indicating a strong focus on economic expansion and sustainability. Other significant clusters include the "energy and emissions" cluster, the "poverty and socioeconomic development" cluster (focusing on India and South Asia), and the "health economics and well-being" cluster. The integration of data-driven technologies, such as artificial intelligence, into sustainability and economic decision-making is also an emerging trend.

Conclusion

In summary, the study illustrates a dynamic and growing field of economics research in India, characterised by a surge in publications, a concentration of influential authors and institutions, a strong preference for journal articles, and a diverse range of research themes, with national funding playing a crucial role. These findings offer valuable insights into the intellectual structure and trends of Indian economics research.

References-

1. Durieux, V., & Gevenois, P. A. (2010). Bibliometric Indicators: Quality Measurements of Scientific Publication. *Radiology*, 255(2). <https://doi.org/10.1148/radiol.09090626>
2. Elsevier. (2026). <https://www.elsevier.com>. <https://www.elsevier.com/products/scopus>
3. Mondal, S., & Roy, B. K. (2018). *Research trends of sub-subjects on Economics: A bibliometric study*.
4. Royal Economic Society. (2026). Royal Economic Society. <https://res.org.uk/why-economics-matters/>

OriginalArticle

A Study of India Iran trade- 2020 -2025

Dr. Bhondave Angad Haribhau

Assistant professor Department of Economics

Dada Patil mahavidyalay Karja,t Tal- Karjat, District Ahilyanagar. Pin- 414402

E-mail - angadbhondave8@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180403

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 11-13

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar.2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

Abstract:-

The India–Iran trade relationship from 2020–21 to 2024–25 reflects a pattern of fluctuation and instability. Exports and imports both showed periods of growth and decline, with trade peaking in 2022–23 before falling in subsequent years. India consistently maintained a trade surplus with Iran, although it gradually decreased over time. Despite its historical and strategic importance, Iran’s share in India’s total global trade remained very low. Overall, the trade relationship is influenced by external factors such as geopolitical tensions, sanctions, and global economic conditions, making it limited in scale and inconsistent in growth.

The background of India–Iran trade:

Iran trade relations is ancient and deeply rooted in history. In early times, India and Persia (modern Iran) maintained active cultural and commercial exchanges. India exported spices, textiles, and precious stones, while importing gold, silver, and horses from Iran. During the medieval period, these ties grew stronger, especially under the Mughal Empire. Persian culture and language had a significant influence on India, further strengthening economic and social connections between the two regions. In the modern era, particularly after India’s independence in 1947, formal diplomatic and trade relations were established. Energy trade became the backbone of this relationship, with Iran emerging as a key supplier of crude oil to India. In return, India exports rice, pharmaceuticals, tea, and other goods to Iran. The development of the Chabahar Port has added strategic importance to bilateral trade. It provides India with access to Afghanistan and Central Asia, bypassing Pakistan, thus opening new trade routes. However, trade relations have faced challenges due to U.S. sanctions on Iran, which have affected oil imports and financial transactions. Despite these obstacles, historical ties, geographical proximity, and mutual economic interests continue to sustain and shape India–Iran trade relations.

Research Objectives :-

1. To study the trade relations between India and Iran.
2. To suggest measures to improve trade relations between India and Iran

Research Methodology :-

The period 2020 to 2025 has been selected to study the trade relations between India and Iran. Secondary resources have been used to collect information on the trade relations between the two countries. In this, information has been collected based on various journals, newspapers, reference books, websites, etc. and its analysis has been done and conclusions have been presented.

Quick Response Code:

Website:
<https://jrdrv.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Bhondave Angad Haribhau Dada Patil mahavidyalay Karja,t Tal- Karjat, District Ahilyanagar.

How to cite this article:

. Bhondave Angad Haribhau (2026). A Study of India Iran trade- 2020 -2025 Journal of Research & Development, 18(4(XVI)),11-13

Table No. -1

India–Iran trade relationship from 2020–21 to 2024–25

Values in ₹ Crore

Sr. No.	Year	2020 – 2021	2021 – 2022	2022 – 2023	2023 – 2024	2024 – 2025
1	EXPORT	13,211.85	10,831.18	13,272.44	10,117.29	10,497.54
2	%Growth		-18.02	22.54	-23.77	3.76
3	India's Total Export	2,159,043.22	3,147,021.49	3,621,549.88	3,618,952.27	3,703,412.02
4	%Growth		45.76	15.08	-0.07	2.33
5	%Share	0.61	0.34	0.37	0.28	0.28
6	Import	2,447.97	3,463.35	5,407.15	5,176.52	3,747.32
7	%Growth		41.48	56.12	-4.27	-27.61
8	India's Total Import	2,915,957.70	4,572,774.59	5,749,801.27	5,616,042.37	6,098,209.88
9	%Growth		56.82	25.74	-2.33	8.59
10	%Share	0.08	0.08	0.09	0.09	0.06
11.	Total Trade	15,659.82	14,294.53	18,679.59	15,293.81	14,244.86
12	%Growth		-8.72	30.68	-18.13	-6.86
13.	India's Total Trade	5,075,000.92	7,719,796.08	9,371,351.15	9,234,994.64	9,801,621.90
14	%Growth		52.11	21.39	-1.46	6.14
15	%Share	0.31	0.19	0.20	0.17	0.15
16.	TRADE BALANCE	10,763.88	7,367.82	7,865.29	4,940.77	6,750.22
17.	India's Trade Balance	-756,914.48	-1,425,753.10	-2,128,251.40	-1,997,090.10	-2,394,797.86

Source: Export Import Data Bank, Government of India. Report Dated: 17 Apr 2026

The trade relationship between India and Iran during the period 2020–21 to 2024–25 reflects a pattern of fluctuation influenced by economic conditions, geopolitical tensions, and international sanctions. The data shows variations in exports, imports, total trade, and trade balance, indicating an unstable but strategically important trade partnership. India's exports to Iran began at 13,211.85 in 2020–21 but declined sharply by –18.02% to 10,831.18 in 2021–22. This drop may be attributed to global trade disruptions and financial restrictions related to sanctions on Iran. However, exports recovered significantly in 2022–23, growing by 22.54% to 13,272.44. This recovery suggests improved trade engagement and possibly better payment mechanisms. Despite this, exports again fell by –23.77% in 2023–24 to 10,117.29, followed by a modest increase of 3.76% in 2024–25, reaching 10,497.54. Overall, exports show volatility without a consistent upward trend. On the import side, India's imports from Iran increased steadily from 2,447.97 in 2020–21 to 3,463.35 in 2021–22 (41.48% growth), and further to 5,407.15 in 2022–23 (56.12% growth). This rise indicates stronger demand, particularly for energy resources such as crude oil and petrochemicals. However, imports slightly declined by –4.27% in 2023–24 and dropped sharply by –27.61% in 2024–25 to 3,747.32. This decline could be linked to stricter sanctions, reduced oil purchases, or diversification of India's energy sources. The total trade between the two countries reached its peak in 2022–23 at 18,679.59, reflecting a strong bilateral exchange during that year. However, total trade decreased by –18.13% in 2023–24 and further by –6.86% in 2024–25, settling at 14,244.86. This downward trend after 2022–23 highlights the fragile nature of trade relations under external pressures. India consistently maintained a trade surplus with Iran throughout the period. The trade balance was highest at 10,763.88 in 2020–21 but declined over time, reaching 6,750.22 in 2024–25. This reduction indicates that although exports remain higher than imports, the gap is narrowing due to declining exports and fluctuating imports. When compared to India's total global trade, Iran's share remains minimal. Export share dropped from 0.61% in 2020–21 to around 0.28% in 2024–25, while import share declined from 0.08% to 0.06%. Similarly, the share in total trade decreased from 0.31% to 0.15%. This shows that Iran is a relatively small trading partner for India in terms of volume, despite its strategic importance. In conclusion, India–Iran trade during this period demonstrates instability with periods of growth and decline. While geopolitical challenges such as sanctions have limited trade potential, the relationship continues to hold importance due to energy needs and strategic connectivity projects.

key findings:-

1. Fluctuating Export Trends:

India's exports to Iran show significant volatility. After a sharp decline in 2021–22 (–18.02%), exports recovered in 2022–23 (22.54%) but again dropped in 2023–24 (–23.77%). The slight growth in 2024–25 (3.76%) indicates weak recovery, suggesting instability in export performance.

2. Rising then Falling Imports:

Imports from Iran increased strongly between 2020–21 and 2022–23, peaking at 5,407.15 with high growth rates (41.48% and 56.12%). However, imports declined in the next two years, especially in 2024–25 (–27.61%), showing reduced dependence or external constraints.

Peak Trade in 2022–23:

Total trade between India and Iran reached its highest level in 2022–23 (18,679.59), followed by continuous decline in subsequent years. This suggests that 2022–23 was an exceptional year of strong bilateral trade.

Consistent Trade Surplus:

India maintained a positive trade balance throughout the period. However, the surplus decreased from 10,763.88 in 2020–21 to 6,750.22 in 2024–25, indicating a narrowing gap between exports and imports.

Low Share in India's Global Trade:

Iran's share in India's total trade remained very small and declined over time—from 0.31% to 0.15%. Export and import shares also stayed below 1%, highlighting limited overall significance.

Impact of External Factors:

The fluctuations in trade reflect the influence of geopolitical issues, especially international sanctions, payment restrictions, and changes in global energy markets.

Unstable Growth Pattern:

Both exports and imports lack a consistent growth trend, indicating that the trade relationship is irregular and sensitive to external economic and political conditions. India–Iran trade is strategically important but economically limited and highly unstable, with clear dependence on global political and energy-related factors.

Conclusion: -

The India–Iran trade relationship between 2020–21 and 2024–25 shows a fluctuating and unstable trend. While trade peaked in 2022–23, it declined afterward due to external factors such as sanctions and global economic conditions. India consistently maintained a trade surplus, though it gradually reduced over time. Both exports and imports lacked steady growth, reflecting uncertainty in bilateral trade. Additionally, Iran's share in India's total global trade remained very low throughout the period. Overall, despite historical and strategic importance, the trade relationship is limited in scale and highly influenced by geopolitical and economic challenges.

References :

1. Ministry of Commerce and Industry – *Export Import Data Bank*, Government of India.
2. Directorate General of Commercial Intelligence and Statistics (DGCIS) – Official trade statistics.
3. Reserve Bank of India – Reports on India's foreign trade and balance of payments.
4. Ministry of External Affairs – Documents on India–Iran bilateral relations.
5. International Monetary Fund – International trade and economic outlook reports.
6. World Bank – Global trade data and economic indicators.
7. UN Comtrade – International trade statistics database.

OriginalArticle

Indian democracy in 20th century

Bhasme Sourabh Subhash

Matoshri Gurubasavva Kalayanshetti Mahavidyalaya Akkalkot

Email: bhasme747@gmail.com

Manuscript ID:

Abstract:

JRD -2026-180404

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 14-16

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar.2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

The 20th century was a transformative period in the political history of India, witnessing its transition from colonial subjugation to a sovereign democratic republic. This research paper explores the historical evolution, institutional development, ideological foundations, and challenges of Indian democracy during this century. It analyzes the role of the national movement, the framing of the Constitution, the functioning of democratic institutions, and the socio-political obstacles faced by the nation. The study concludes that despite numerous challenges, Indian democracy survived and evolved as one of the most resilient democratic systems in the developing world.

Introduction:

Indian Democracy is known as one of biggest democracy in world. It has uniqueness in its own sense as it accommodates many groups, ethnicities, castes, creed and still interwoven every single person under the one nation and with each other's emotionally and socially as well hence great example of "University In Diversity". Democracy in India has acknowledged the rights of every single person irrespective of his/her status and class everyone is equal before the law. It also safeguards and ensures the rights if the individual person also teaches its citizens to respect each other's rights as well. Our ancestors and constitution makers and nationalists were aware that democracy is the only way which will give an individual to live happy and prosperous life and hence they opted for Democracy as they were also of the opinion that Democracy might not be perfect but will prove to be effective in long run. The important right that has been provided by the Democracy is of Right to speak as one can criticize government and seek the quick redressal if government tries to curb rights of Individual which is really proving to be effective and is evident from cases such as Keshvanad Bharti , Minerva mill etc . Indian democracy is based on principles such as integrity, unity and its complementing democracy hence nobody can touch the soul and thwart the democratic values from its citizens. The roots of Indian democracy can be traced back to the colonial period when modern political institutions and ideas were introduced by the British. Although colonial rule was exploitative, it unintentionally laid the groundwork for democratic governance.

Emergence Of Political Consciousness :

The establishment of the Indian National Congress in 1885 marked the beginning of organized political activity in India. Initially a platform for elite discussion, it gradually transformed into a mass movement advocating self-rule. Western education, press, and legal institutions contributed to the spread of democratic ideals such as liberty, equality, and representation. Indian intellectuals began to demand political rights and participation in governance.

Constitutional Reforms Under British Rule :

Several legislative reforms introduced limited democratic practices

- Indian Councils Act (1861, 1892)
- Morley-Minto Reforms (1909)
- Montagu-Chelmsford Reforms (1919)

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Bhasme Sourabh Subhash Mgkm Akkalkot

How to cite this article:

Bhasme Sourabh Subhash (2026). Indian democracy in 20th century. Journal of Research & Development, 18(4(XVI)),14-16

Government of India Act (1935)

These reforms introduced elements like elections, representation, and provincial autonomy, which later influenced the Indian democratic framework.

Colonial Legacy and Democracy:

As we look back, we witness long and historical and the most successful march of Indian Democracy not only that, but we also witness that Indian Democracy has achieved great and grand success as it has constantly been strengthening over time. It's now striving for more just, more equal, more ethical, more inclusive and more value loaded society which is basic tenets of any Developed Democracy and India is now walking on the same path. Not only men but women are also being appointed to the responsible positions also women's as we look back before 100 years this seems to be impossible thing even though women's and girls were contribution in nationalistic struggle there numbers were not so much attractive as they were not allowed even to take good education but recent steps like allowing girls to take admission in Sainik schools and allowing women's to responsible positions in Indian army is something impossible before 2 centuries. We must admit that This kind revolution and transformation in traditional thoughts is possible only because of Democracy and freedom of expression provided by these Democratic principles. Transition of governance to C-governance (citizen governance) is also achievement of the Democracy which we must appreciate. Also Indian Government is focusing on door step delivery of services , transparent and quick redressal mechanism as citizens of country become more aware about rights and duties of citizens they are now using democratic means such as pressure groups such as NGOs which proves that Democracy in India has strengthened individual choices as citizen.

Democratic Problems:

Today after 73 years since Independence and Even after strengthening since its advent, in 2020 is facing the question of uncertainty and glooming the uncertainty due to recent happenings in India and society. The fear is that Indian citizens are loosing faith on democracy along with public institutions as they are suspicious about the whole process. The most critical and important core of Democracy is the Elections as it in true sense people choose there representatives but the citizens are questioning the overall process itself that they fear that the mechanism is not strong enough and needs more security. Difference of opinion , discussion , dissent are important pillars of democracy but aim should be to achieve and golden mean and this process must ensure that it will complement democracy and not harm the democracies base. The mere divination of society on the basis of caste , creed , religion , ethnicity will only harm the unity of nation and will give rise to feeling of insecurity in minds of minorities and this is right now evident from recent events. Economist intelligence unit ranked India 51st in Democracy index is crucial and alarming for India . Also in press freedom index India has been outperformed which is serious and alarming cause of concern as I means that India has lower freedom of speech and expression which is also core tenet of Democracy. Rising poverty and hunger also is cause of concern as at one side richest earning more and poor is dying out of hunger and so the inequality is evident which is also not good sign for Democratic republic like India. Under the name of religion people are fighting with each others. Also citing protestors as anti nationals and trying to suppress the voice of common citizens , farmers , students is not acceptable at all as Dissent in democracy is necessary in order to survival rather existence of Democracy. The current situation of Indian democracy is really painful and striking as some kind of cold war is being played in between the different groups , religions, which used to be live like brothers before and hence these events presenting glooming pictures of our country in the world and we must accept the fact that ,the biggest Democracy in world is in the crisis.

Democracy Progressing:

Even though the situation is quite uncertain and presenting gloomy pictures of our Democratic republic we must admit that it's not that easy to demolish the tenets of Democracy the base of Democracy on which it is based on and that is the belief or faith of common citizen on Democracy and Democratic means. It is evident that Indian Democracy has faced many such instances before also but have survived not only survived but also has strengthened itself with time and become more effective and eminent than before. As we witness that we have opted for digital means in order to get good quality education, which has ensured that a student should be well versed with the rights and duties the constitution has provided them with. They must not get influenced by the money during election and should choose the leader who has that quality of leadership, one who must be well versed with the problems of Indian society, and one must be ethical hence strengthening the choice of Individual. To quote example of Savitribai Phule Pune university has made it compulsory to study the constitution irrespective of stream you choose and its need of time and every university in nation should follow such kind of initiative. Also, the recent agrarian revolts , students revolts are example of the kind of faith citizens have on democratic principles along with this the kind of support they received from every strata of society that too irrespective of color, caste , creed ,everyone has unite for one cause shows the unbreakable unity and integrity of Indian democracy also this shows that the democracy has now runs through the

veins along with blood of Indian citizens and they will never allow anyone to thwart with it. Government passing new consumer laws and providing citizens right to be informed about the product they are buying the right to quick redressal of complaints is also making Indian democracy more developed. Also, recent judgement of putt swamy case about right to privacy shows that Judiciary is protector and guarantor of the Individual rights sign of regaining of faith of common citizen on public institutions and public authority. Also recently the passing of transgender laws bill has recognized there rights as well and considered them also as humans thus its evident that Indian democracy has become sensitive too and not merely just talk about the equality, but it also preaches the same. Recently during pandemic right to health also being discussed by the Indian citizens shows the maturity of Indian citizens and how much democratic principles has changed the thought process of individual towards whole society is evident which we must appreciate. In recent times Indian citizens are being well informed and well educated producing rational thinkers' young leaders like Kanhaiya Kumar, Bachu Kadu which is real beauty of democracy.

Conclusion:

So, the overall spirit of democracy lies in the citizens of that country. As Jawaharlal Nehru stated that goal of Independence was to create institutions which will ensure justice and fullness of life to every man and woman. Thus, Nehru explicitly mentions and not promise the government will create these institutions and he was far too aware that democracy is not synonymous to statism it is about the people .So, If people of country are capable to balance the rights and duties of theirs and if are well versed with fact that there unity is there biggest strength they can attain a self confidence and self reliance with the help of Democratic values and principles and attain happiness which ultimately is goal of any Democratic nation in this world and ultimately this happiness will lead to just, secular, socialist ,democratic, republic India which will be more stronger and more prosperous than today and will equally strengthen the Democracy for unlimited period.

References:

1. Granville Austin – The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation
2. Bipan Chandra – India's Struggle for Independence
3. Ramachandra Guha – India After Gandhi
4. D. D. Basu – Introduction to the Constitution of India
5. Indian Constitution (1950)
6. <https://thewire.in/rights/the-institutional-collapse-of-indian-democracy>
7. <https://www.thequint.com/topic/indian-democracy>
8. <https://economictimes.indiatimes.com/news/india/womens-reservation-bill-2026-after-30-years-heres-how-india-moves-to-reserve-33-seats-for-women-in-parliament/articleshow/130300118.cms>
9. <https://www.bhaskarenglish.in/national/news/sc-refuses-plea-voting-mandatory-cji-democracy-awareness-137710664.html>
10. <https://www.nytimes.com/2024/10/07/world/asia/democracy-india-modi.html>

OriginalArticle

Recent Trends in Teaching, Learning and Evaluation (2025)

Prof. Dr. Jadal M.M.

L. B. Patil Mahila Mahavidyalaya,
Solapur

Email- jmadhukar69@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180405

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 17-20

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar. 2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

Abstract:

This study examines the impact of social media usage on academic performance among university students. Data were collected through surveys and analyzed using statistical methods. The findings indicate a significant relationship between excessive social media use and lower academic achievement. The study recommends balanced social media usage to improve educational outcomes.

Keywords: Social Media, Academic Performance, University Students, Education, Digital Technology
If you provide your topic or document, I can write a customized abstract and keywords in English

Introduction-

The education system is rapidly transforming due to technological advancements, globalization, changing learner expectations, and the implementation of competency-based education policies. Traditional teacher-centered methods are gradually being replaced by learner-centered, technology-enabled, and outcome-based approaches. Recent trends in teaching, learning, and evaluation focus on improving student engagement, critical thinking, creativity, collaboration, and lifelong learning skills. This paper discusses the major recent trends influencing modern education systems in schools, colleges, and higher education institutions.

Artificial Intelligence (AI) in Education

Artificial Intelligence has become one of the most significant trends in education. AI tools such as intelligent tutoring systems, chat bots, adaptive learning platforms, and automated grading systems are transforming teaching and learning processes. AI helps teachers personalize instruction according to student needs and learning pace. Students use AI-based tools for research assistance, language learning, content generation, and problem-solving. AI also supports automated assessment and instant feedback mechanisms, reducing teacher workload and improving learning outcomes. However, ethical concerns such as plagiarism, data privacy, and overdependence on AI remain major challenges

Blended and Hybrid Learning

Blended learning combines traditional classroom teaching with online learning methods. Hybrid learning allows students to participate both physically and virtually. Educational institutions increasingly use Learning Management Systems (LMS), video conferencing platforms, and digital collaboration tools to facilitate flexible learning environments.

This trend provides:

- Flexibility in learning
- Better accessibility

Quick Response Code:

Website:
<https://jrdrv.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Dr. Jadal M.M L. B. Patil Mahila Mahavidyalaya, Solapur

How to cite this article:

Dr. Jadal M.M. (2026). Recent Trends In Teaching, Learning And Evaluation (2025). Journal of Research & Development, 18(4(XVI)),17-20

- Self-paced learning opportunities
- Increased student participation

Hybrid learning became prominent after the COVID-19 pandemic and continues to remain an important educational model.

Student-Centered Learning

Modern education emphasizes student-centered approaches instead of teacher-dominated instruction. In this method, learners actively participate in knowledge construction through:

- Group discussions
- Collaborative projects
- Case studies
- Problem-solving activities
- Inquiry-based learning

Teachers act as facilitators rather than information providers. Student-centered learning enhances critical thinking, communication skills, creativity, and independent learning habits.

4. Experiential and Project-Based Learning

Experiential learning focuses on “learning by doing.” Students learn through practical experiences, field visits, internships, simulations, and real-life projects. Project-based learning encourages learners to solve real-world problems collaboratively.

This trend improves:

- Practical knowledge
- Decision-making ability
- Innovation
- Teamwork
- Skill development

Educational institutions are increasingly integrating industry-oriented projects and experiential activities into curricula

Micro learning and Skill-Based Education

Micro learning delivers content in small, focused units such as short videos, quizzes, podcasts, and digital modules. Students prefer concise and interactive learning materials that can be accessed anytime and anywhere. Simultaneously, institutions are emphasizing skill-based education, including:

- Digital literacy
- Communication skills
- Entrepreneurial skills
- Coding and data analysis
- Employability skills

The focus is shifting from rote memorization toward competency development and practical application of knowledge

Learning Analytics and Personalized Learning

Learning analytics uses educational data to monitor student performance, identify learning gaps, and improve teaching strategies. Personalized learning adapts content, pace, and assessment methods according to individual learner needs.

Benefits include:

- Early identification of weak learners
- Improved academic performance
- Customized learning experiences
- Better student retention

Educational institutions increasingly rely on data-driven decision-making processes.

Competency-Based and Outcome-Based Education

Competency-Based Education (CBE) and Outcome-Based Education (OBE) focus on measurable learning outcomes rather than mere completion of syllabus content. Student’s progress based on mastery of competencies and skills.

Assessment systems now emphasize:

- Application of knowledge
- Critical thinking
- Problem-solving abilities

- Real-world performance

The National Education Policy (NEP) 2020 and recent educational reforms promote competency-based learning and holistic development.

Continuous and Comprehensive Evaluation (CCE)

Modern evaluation methods focus on continuous assessment instead of relying solely on final examinations.

Continuous and Comprehensive Evaluation includes:

- Assignments
- Presentations
- Group discussions
- Practical activities
- Online quizzes
- Peer assessment
- Portfolio assessment

CCE reduces examination stress and evaluates cognitive, emotional, and skill-based development comprehensively.

Online Assessment and Digital Evaluation

Digital technologies have transformed examination systems. Online examinations, e-portfolios, AI-based grading, and digital rubrics are increasingly used for assessment purposes.

Advantages include:

- Faster evaluation
- Transparency
- Instant feedback
- Reduced paperwork
- Improved accessibility

However, maintaining academic integrity and preventing malpractice remain important concerns.

Inclusive and Collaborative Learning

Educational institutions are increasingly promoting inclusive education that accommodates diverse learners irrespective of gender, disability, socioeconomic background, or learning style.

Collaborative learning strategies such as peer learning, cooperative learning, and team-based activities help students develop interpersonal and leadership skills.

Challenges in Implementing Recent Trends

Despite the advantages, several challenges affect the implementation of modern teaching-learning trends:

- Lack of digital infrastructure
- Inadequate teacher training
- Resistance to technological change
- Digital divide among students
- Data privacy concerns
- Overdependence on technology
- Academic dishonesty and plagiarism

Educational institutions must address these challenges through policy support, professional development, and infrastructure improvement

Conclusion

Recent trends in teaching, learning, and evaluation are reshaping education into a more flexible, learner-centered, technology-driven, and skill-oriented system. Artificial intelligence, blended learning, competency-based education, experiential learning, and digital assessment methods are enhancing the quality and accessibility of education. These innovations aim to prepare students with the knowledge, skills, and competencies required for the modern world. Effective implementation of these trends requires proper infrastructure, teacher preparedness, ethical use of technology, and continuous adaptation to emerging educational needs.

References

1. [Springer – Examining Teaching Competencies and Challenges While Integrating Artificial Intelligence in Higher Education](#)
2. [Springer – Pedagogical Applications of Generative AI in Higher Education](#)
3. [Nature – AI Empowered Self-Regulated Learning in Higher Education](#)
4. [Deloitte Insights – 2025 Higher Education Trends](#)
5. [Springer – AI-Powered Grading and Tailored Feedback in Universities](#)

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : [2230-9578](https://jrdvb.org) | Website: <https://jrdvb.org> Volume-18, Issue-4(XVI)| April - 2026

6. [Times of India – Shift in Higher Education](#)
7. [Times of India – CBSE 2026 Reforms](#)

OriginalArticle

Awareness and Understanding of Gender Sensitive Policies among Student-Teachers: A Sur

Dr. Vijay Santu Patole

Associate Professor

Rayat Shikshan Sanstha's

SSB College of Education, Shrirampur

Email ID: vijay.patole9@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180406

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 21-27

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar. 2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

Abstract:

This is the research paper in nature. The researcher has tried to find out the knowledge of Gender sensitive policies among the student-teachers. Gender equality is an essential component of inclusive and equitable education. Gender sensitive policies play a significant role in promoting equal opportunities, protecting rights, and ensuring the empowerment of all genders in society. Student-teachers, as future educators, are expected to be aware of such policies and integrate gender sensitivity into their professional practices. The present study aims to examine the level of awareness and understanding of gender sensitive policies among student- teachers. The study focuses on awareness of major gender related constitutional provisions, government schemes, and legal measures promoting gender equality in India. The findings are expected to reveal the extent of knowledge, perceptions, and attitudes of student- teachers toward gender sensitive policy making. The study also highlights the importance of integrating gender awareness in teacher education programme to strengthen gender equality in educational institutions. The results of the study may provide useful insights for teacher educators, policy makers, and educational institutions to promote gender sensitive perspectives in teacher education. The researcher has applied Survey method. There were twenty student-teachers as a sample. This research study reveals the knowledge and present status about awareness of Gender sensitive policies among them.

Keywords: Gender sensitive policy, Constitution, Student-teachers, Education, barriers, legal issues, Government initiatives.

Introduction:

A gender-sensitive policy is a type of policy designed to recognize and address the different needs, roles, and contributions of individuals based on their gender. This approach ensures that the impacts of policies are analyzed through a gender lens, promoting equity and inclusion in decision-making processes. The gender-sensitive policy planning involves formulation and implementation of policies responsive to gender concerns. That is, the gender-sensitive policies and programmes take into account the different roles, resources, needs and interests of women. Gender-sensitive policies recognize and promote gender equality. Specifically, they provide for recognizing gender issues and fair representation of marginalized groups; recognize the role of women in society; accord equal citizenship rights, freedom from discrimination, affirmative action in favour of women, etc

.Components of Gender-sensitive Poli:Gender-sensitive policies should have the following components: Gender-sensitive policies should incorporate into the policies and programmes, gender-specific concerns and implications and should aim at building the capability of women. Accurate information about existing gender-relations is an important prerequisite for good policy and planning. So, gender-sensitive policies should rely on gender disaggregated data and qualitative studies, which reveal reliable information. Gender-aware planning should be incorporated in all operational processes in any organization or in designing their sectoral programmes.

Rational of the Study. Gender equality is essential for building an inclusive and just society. In India, several constitutional provisions and government initiatives aim to promote

Quick Response Code:

Website:
<https://jrdvrb.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Vijay Santu Patole SSB College of Education, Shrirampur

How to cite this article:

Vijay Santu Patole (2026). Awareness and Understanding of Gender Sensitive Policies among Student-Teachers: A Sur. Journal of Research & Development, 18(4(XVI)),21-.27

gender sensitive policies and reduce gender discrimination. Programs such as *Beti Bachao Beti Padhao* and the policy framework of National Education Policy 2020 highlight the importance of gender equality in education and social development. Student- teachers play a vital role in shaping students' attitudes and promoting gender sensitivity in classrooms. Therefore, it is important for teacher trainees to be aware of gender sensitive policies. This study is conducted to examine the level of awareness and understanding of such policies among student- teachers.

Theoretical base:

Every research study has the base of some psychological theories and this study is based on following theories;

Social Learning Theory – Albert Bandura

According to Social Learning Theory, individuals learn behaviors, attitudes, and values through observation, imitation, and social interaction from the others. Student- teachers develop their understanding of gender equality and gender sensitive policies through educational experiences, role models, and institutional practices.

Constructivist Learning Theory Jean Piaget

Constructivist theory suggests that learners actively construct knowledge through experiences and reflection. Teacher education programs can enhance student- teachers' understanding of gender sensitive policies by encouraging critical thinking and reflective learning.

Operational Definitions:

Awareness: In the present study, awareness refers to the level of knowledge and information possessed by student- teachers regarding gender sensitive policies.

Understanding: It refers to the ability of student- teachers to comprehend, interpret, and explain the purpose, importance, and implications of gender sensitive policies.

Gender Sensitive Policies:

It refers to the laws, programs, and policy measures formulated by the Government of India to promote gender equality, protect the rights of women and other genders **Student- Teachers:** It refers to students who are currently enrolled in teacher education programs and are undergoing professional training to become future teachers.

Review of Related Research:

Ruksana and Palackal (2023)

examined gender sensitivity training in B.Ed. programmes and found that teacher education institutions are important platforms for developing gender-inclusive attitudes among prospective teachers. However, the study suggested that curriculum and classroom practices still require improvement to better prepare teachers to address gender issues effectively.

A study on gender-responsive pedagogy among pre-service teachers (2025)

reported that prospective teachers recognize the importance of gender-sensitive teaching strategies such as balanced participation, equitable resource distribution, and gender mixed classroom interaction to promote equality in education. (Trailer and Francis Nov. 2025)

Objectives:

1. To study the level of awareness of gender sensitive policies among student-teachers.
2. To examine the level of understanding of gender sensitive policies among student- teachers.
3. To suggest measures for improving awareness and understanding of gender sensitive policies among student- teachers

Scope: This study related to the student-teachers studying in Teacher training Colleges of Maharashtra state.

Limitations:

Sample is selected from one teacher training college affiliated to Savitribai Phule Pune University Pune.

The results of research are depended on the responses given by the student-teachers on their awareness and perceptions of Gender sensitive policies.

Delimitations:

Present Research study is delimited to an awareness and perceptions of Gender sensitive policies among student-teachers, who have been selected from Rayat Shikshan Sanstha's S.S.B. College of Education, Shrirampur Dist. Ahilyanagar

Methodology:

Survey method is used for the present study which is a type of Descriptive research.

Procedure: Selection of Research area---review of related literature---defining thproblem---Developing the data collection tool---Data collection--- data analysis---Results---Report writing.**Population & Sample:** B.Ed. student-teachers from SSB College of Education, Shrirampur

Sample: One college is selected by using purposive sampling method for the data collection. Total 20 student-teachers are selected from the college (2025-26) by using incidental sampling method.

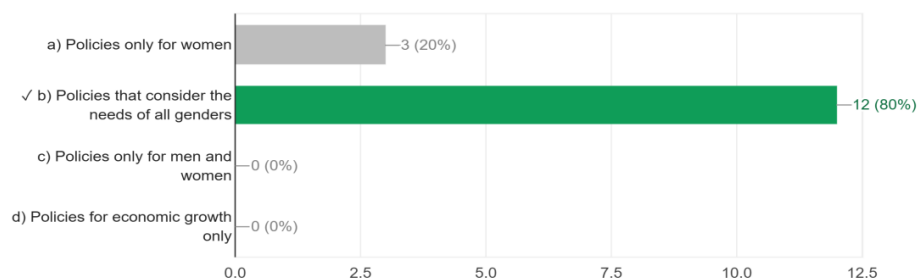
Tools of Data Collection:

A questionnaire is developed by researcher; 20 multiple choice questions are included in the questionnaire. Around 30 minutes are given to the students to place right tick mark for appropriate answer. In the beginning of second term this survey was taken under supervision.

Data Analysis: The data of this study analyzed by the researcher using tabulation techniques and percentage in the following way.

1. Gender sensitive policy making refers to:

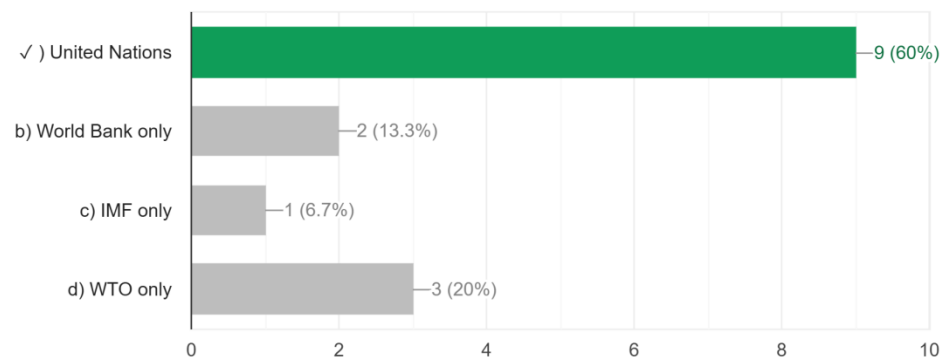
12 / 15 correct responses

Observation: Almost 80% student-teachers know the aim of Gender sensitive policy

2. Which organization globally promotes gender equality in policies?

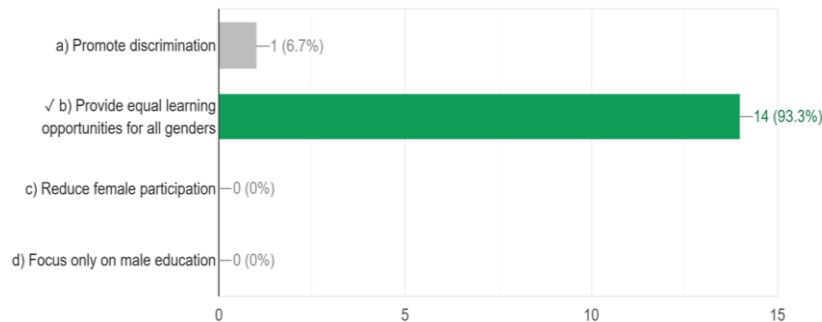
9 / 15 correct responses

Observation: Almost 60% student-teachers know about the respective organization.

4. Gender sensitive policies in education aim to:

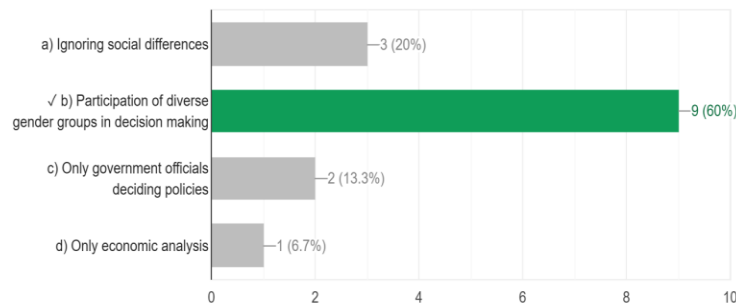
14 / 15 correct responses

Observation: Almost 93.3% student-teachers are aware about the aim of this policy in Education.

5. Gender sensitive policy making requires:

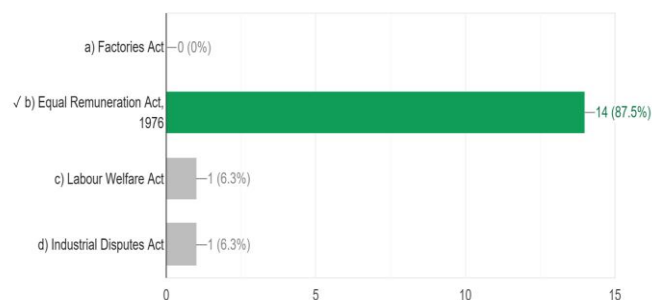
9 / 15 correct responses

Observation: Almost 60% student-teachers are aware about the requirement for making of policy.

10. Which Act ensures equal remuneration for men and women workers in India?

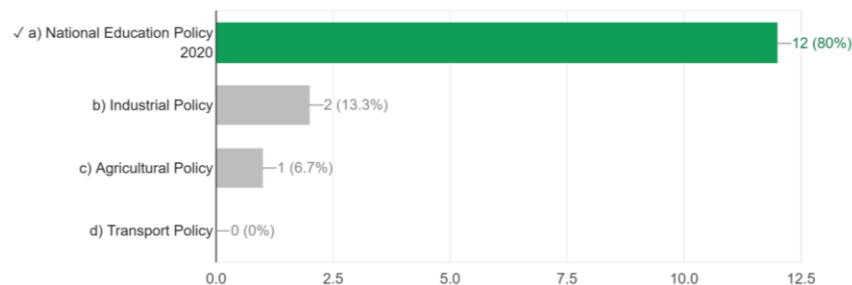
14 / 16 correct responses

Observation: Almost 87.5% student-teachers are aware about the respective Act. 1976.

11. Which Indian policy promotes gender equality in education?

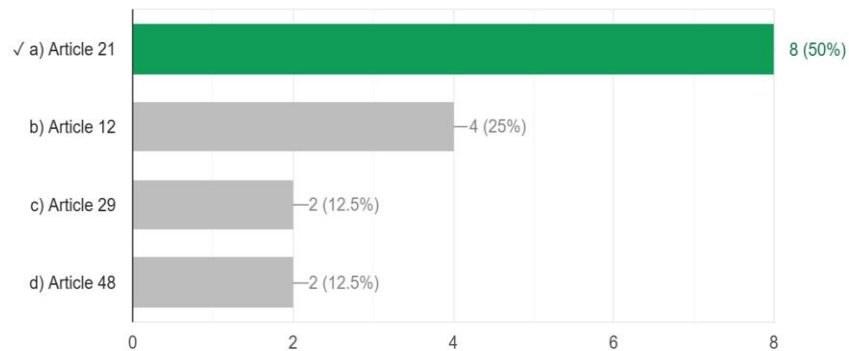
12 / 15 correct responses

Observation: Almost 80% student-teachers are aware the promotion of gender equality in NEP 2020

12. Which constitutional article guarantees the right to life and dignity, supporting gender justice?

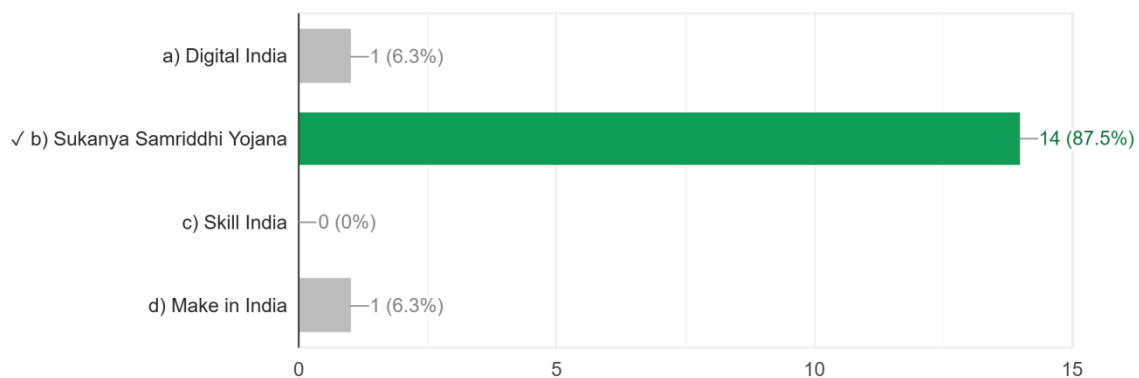
8 / 16 correct responses

Observation: Only 50% student-teachers have knowledge about constitutional article 21.

13. Which program in India promotes saving and welfare of the girl child?

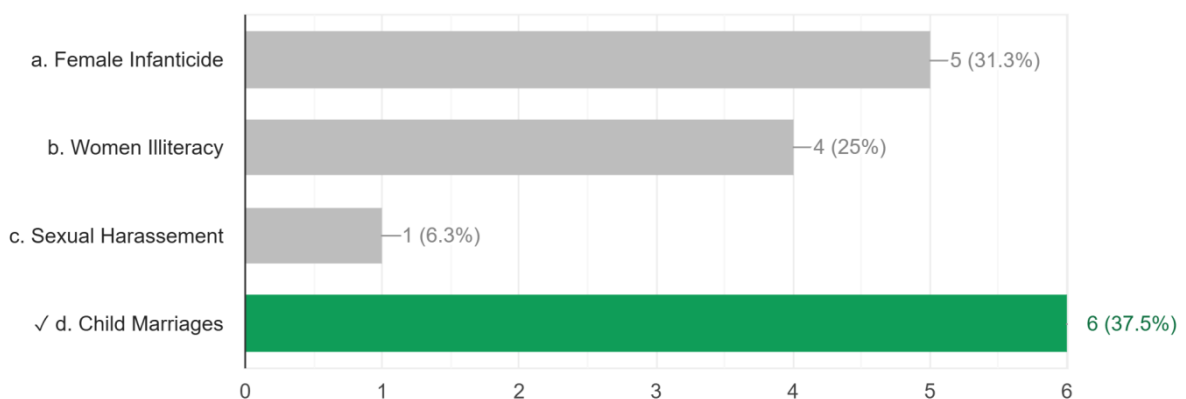
14 / 16 correct responses

Observation: Almost 87.5% student-teachers are aware about the Sukanya Samridhi Yojana.

17. 'Apni Beti Apna Dhan' is India's first conditional cash transfer program for restricting

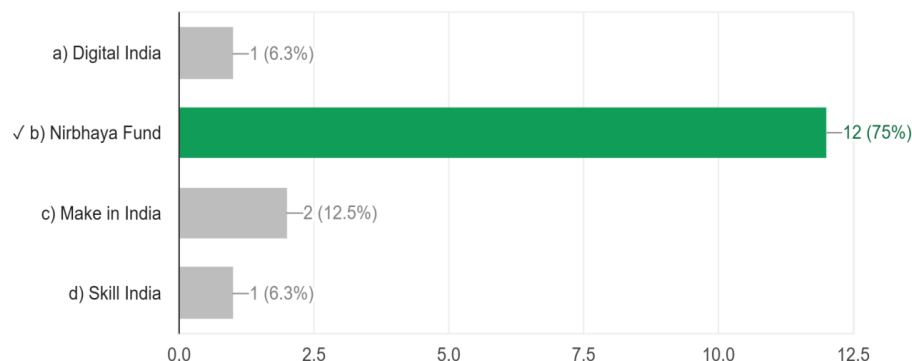
6 / 16 correct responses

Observation: Almost 61.4% student-teachers are not aware about Apni Beti Apna Dhan.

18. Which initiative of the Government of India aims to create a safe environment for women in cities?

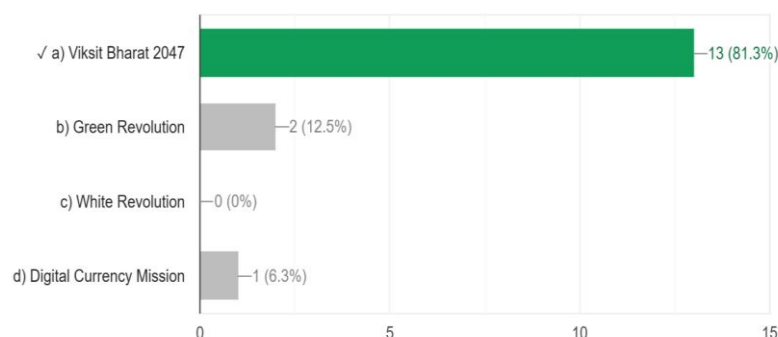
12 / 16 correct responses

Observation: Almost 75% student-teachers are aware about the Nirbhaya fund.

19. Gender equality and women empowerment are key themes in India's vision of:

13 / 16 correct responses

Observation: Almost 81.3% student-teachers know about the vision of viksit Bharat 2047

Result:

A very high percentage (**93.3%**) of student-teachers understand the objectives of gender sensitive policies in education.

Around **87.5%** of student-teachers are aware of the legal provisions related to gender equality such as the Equal Remuneration Act, 1976.

Nearly **80%** of the respondents know that gender equality is promoted in the National Education Policy 2020.

A large proportion (**87.5%**) of student-teachers are aware of welfare schemes like the Sukanya Samriddhi Yojana.

About **75%** of student-teachers are aware of the women's safety initiative, the Nirbhaya Fund.

A considerable number (**60%**) of student-teachers know about the organizations related to gender sensitive policies.

60% of the respondents are aware of the need and requirements for the formulation of gender sensitive policies. A significant majority (**81.3%**) of student-teachers are aware of the national development vision of Viksit Bharat 2047.

Conclusion:

The findings of the study reveal that a majority of student-teachers possess a positive level of awareness regarding gender sensitive policies, related laws, and government initiatives. Most respondents are familiar with the objectives of gender equality in education and are aware of important policies such as the National Education Policy 2020. Awareness about schemes like the Sukanya Samriddhi Yojana and initiatives such as the Nirbhaya Fund is also encouraging. Overall, the results indicate that prospective teachers are developing a positive understanding of gender equality and national development goals like Viksit Bharat 2047, which can contribute to promoting gender sensitive practices in education

Recommendations

Teacher education institutions should organize workshops, seminars, and awareness programs to strengthen student-teachers' understanding of gender sensitive policies and related laws.

Student-teachers should be encouraged to participate in activities and discussions related to national

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-4(XVI)| April - 2026

development initiatives.

References:

1. Bhintade, V.R. (2008), **Educational Research Methodology**, Nityanutan Publication, Pune.
2. Kaul, Lokesh. **Methodology of Educational Research (4th Edition) (2013)**, Vikas Publishing House Pt. Ltd. Noida U.P.
3. <https://egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/6986/3/Unit-12.pdf> page No. 4 to 17
4. <https://quiz.mygov.in/quiz/gender-sensitization-and-legal-awareness/>
5. <https://www.drishtiias.com/daily-updates/daily-news-editorials/gender-sensitive-policy-making>
6. <https://socialprotection-humanrights.org/key-issues/gender/gender-sensitive-policy-design-and-implementation/>
7. https://www.indiacode.nic.in/bitstream/123456789/15436/1/protection_of_women_from_domestic_violence_act%2C_2005.pdf

OriginalArticle

Information and Communication Technology (ICT)-Based Education is a Boon for Student

Dr. Pramod Jagannath Patil

Dept. of Political Science
Mauli Mahavidyalaya, Wadala
Tal-North Solapur Dist.-Solapur
pramod24patil@gmail.com

Manuscript ID: **Abstract**

JRD -2026-180407

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 28-30

April- 2026

Information and Communication Technology (ICT) has transformed the field of education in the 21st century. The integration of digital tools, online platforms, and artificial intelligence into teaching and learning has made education more accessible, engaging, and flexible. After the COVID-19 pandemic, ICT became an essential component of the educational system worldwide. This research paper discusses the importance of ICT in education, its benefits for students and teachers, the role of ICT in higher education and research, and the contribution of platforms such as E-PG Pathshala and Smart Classrooms. The paper also highlights the limitations and challenges of ICT-based education, especially in rural areas. Despite certain drawbacks, ICT has emerged as a powerful tool for improving the quality of education and developing modern learning skills among students.

Keywords: ICT, Education, Artificial Intelligence, Smart Classroom, E-Learning, Digital Education, Research Skills, Online Learning

Introduction

Information and Communication Technology (ICT) has become an inseparable part of modern education. In today's digital era, technology has changed the traditional methods of teaching and learning. Earlier, education was mainly dependent on chalkboards, textbooks, and classroom lectures. However, students today prefer interactive and technology-based learning methods. The COVID-19 pandemic further increased the importance of ICT in education. During lockdowns, online platforms became the primary mode of teaching and learning. As a result, ICT and education became closely connected. ICT not only helps teachers deliver lessons effectively but also helps students gain knowledge from anywhere in the world. Modern students are more attracted to digital learning methods because they provide visual understanding, flexibility, and easy access to information. Therefore, teachers also need to adopt ICT tools and modern teaching techniques to meet the changing needs of students.

Objectives of the Study

1. To understand the importance of ICT in education.
 2. To examine the benefits of ICT-based learning for students.
 3. To analyze the role of ICT in higher education and research.
 4. To study the contribution of digital educational platforms.
- To identify the limitations and challenges of ICT-based education

Importance of ICT in Education-

Engaging and Interactive Education

ICT has made education more attractive and interactive. Audio-visual tools such as videos, animations, presentations, and smart boards help students understand concepts more clearly.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Pramod Jagannath Patil Mauli Mahavidyalaya, Wadala Tal-North Solapur Dist.-Solapur

How to cite this article:

Pramod Jagannath Patil (2026). Information and Communication Technology (ICT)-Based Education is a Boon for Student Journal of Research & Development, 18(4(XVI)),28-30.

Online learning platforms increased student participation, especially during the COVID-19 pandemic. Students learn better when lessons are presented through multimedia content. ICT-based teaching methods make classrooms more dynamic and enjoyable.

Artificial Intelligence in Education

Artificial Intelligence (AI) has introduced personalized learning methods in education. AI tools help students learn at their own pace according to their learning abilities and interests. AI-based educational applications provide instant feedback, performance analysis, and customized study plans. AI tools also help teachers in preparing notes, quizzes, and assessments more efficiently.

Availability of Educational Resources

ICT has increased access to educational materials. Students can now use e-books, online courses, digital libraries, and educational websites from anywhere in the world. E-learning platforms have expanded the knowledge base of students and reduced dependence on physical libraries.

Students can also interact with teachers and experts through online platforms, webinars, and virtual classrooms.

Flexible and Corrective Learning

ICT has broken the barriers of time and place in education. Platforms such as Zoom and Google Classroom have made learning possible from home. Students can attend classes, submit assignments, and watch recorded lectures according to their convenience. This flexibility is especially useful for students living in remote and rural areas.

Technology-Oriented Skill Development

ICT helps students become technology-friendly and employment-oriented. By using digital tools, students develop important skills such as communication, problem-solving, digital literacy, and creativity. Modern educational platforms such as SWAYAM and NPTEL provide skill-based and professional courses that prepare students for future careers.

Use of ICT at the College Level

ICT plays an important role in higher education. In colleges, teachers can use digital tools to improve classroom teaching and connect students with practical knowledge. For example, Political Science students can watch live proceedings of the Lok Sabha and Rajya Sabha, understand the electoral process through online demonstrations, and study the functioning of the Supreme Court using digital resources. Videos related to the debates of the Constituent Assembly help students understand the making of the Indian Constitution more effectively. However, rural colleges still face difficulties in implementing ICT due to a lack of infrastructure, internet connectivity, and financial resources.

ICT and Research-

ICT has become a boon for academic research. Modern research activities largely depend on digital technology and online resources. ICT supports research through:

- Literature review using digital libraries
- Data collection through online surveys
- Qualitative and quantitative data analysis
- AI-based writing and summarization tools
- Digital research tools and software
- Online journals and e-resources
- ICT has improved research quality and made global academic resources easily accessible to researchers and students.

Contribution of E-PG Pathshala-

E-PG Pathshala is an important educational initiative launched by the Government of India under the National Mission on Education through ICT (NME-ICT). It provides free educational resources for postgraduate students in subjects such as Arts, Commerce, Science, Humanities, and Social Sciences.

The platform includes:

- E-text materials
- Video lectures
- Self-assessment tests
- Quizzes and assignments
- E-PG Pathshala acts as a bridge between students and quality higher education, especially for students who do not have access to experienced teachers or educational institutions.

Smart Classroom: A Modern Educational Innovation

Smart Classrooms use digital technologies such as computers, projectors, interactive whiteboards, tablets, and internet facilities to improve the teaching-learning process.

Features of Smart Classrooms

- Multimedia presentations
- Interactive whiteboards
- Online tests and assignments
- Digital study materials
- Virtual learning opportunities

Benefits of Smart Classrooms-

- Better understanding through visual learning
- Increased student participation
- Improved communication between teachers and students
- Easy access to digital notes and resources
- Development of digital learning skills
- Smart classrooms have become an important innovation in modern education because they make learning more effective and student-centered.

Challenges and Limitations of ICT-Based Education-

Although ICT has many advantages, it also has certain limitations.

Lack of Emotional Connection

Teachers play an important role in providing emotional support, moral guidance, and motivation to students. ICT platforms cannot fully replace human interaction.

Digital Divide

Rural and economically weaker students often lack access to computers, smartphones, and internet facilities. This creates inequality between urban and rural students.

Excessive Dependence on Technology

Students may become overly dependent on technology and spend more time in the virtual world rather than engaging with real social issues and practical experiences.

Limited Creativity and Introspection

ICT cannot fully replace human creativity, originality, and critical thinking. Students may rely too much on ready-made digital content instead of developing independent thinking skills.

Technical Problems

Poor internet connectivity, electricity issues, and lack of digital infrastructure remain major challenges in many educational institutions.

Suggestions

1. Government should improve digital infrastructure in rural areas.
2. Affordable internet and digital devices should be provided to economically weaker students.
3. Teachers should receive proper ICT training.
4. ICT should be used along with value-based education.
5. Educational institutions should encourage balanced use of technology.

Conclusion-

ICT has brought revolutionary changes in the field of education. It has made learning more accessible, flexible, interactive, and skill-oriented. Platforms such as E-PG Pathshala, SWAYAM, NPTEL, and Smart Classrooms have improved the quality of education and created new opportunities for students and teachers. ICT has also transformed research by providing digital tools, online resources, and modern analytical methods. However, challenges such as the digital divide, lack of emotional interaction, and overdependence on technology must also be addressed. Despite these limitations, ICT-based education is undoubtedly a boon for students in the modern era. It plays a vital role in developing knowledge, skills, creativity, and global learning opportunities for future generations.

References-

1. Government of India. *National Mission on Education through ICT (NME-ICT)*.
2. SWAYAM Online Learning Platform.
3. NPTEL Educational Resources.
4. E-PG Pathshala Study Materials.
5. UNESCO Reports on ICT in Education.
6. Research Articles on Digital Education and Smart Classrooms.

OriginalArticle

Lift Irrigation as a Catalyst for Agricultural Entrepreneurship and Rural Development in drought-prone regions

Mr. Hake Harish Laxman
(M.com.,SET.,GDC&A)
harishhake4295@gmail.com

Manuscript ID: **Abstract**

JRD -2026-180408

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 31-34

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar.2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

Rural economy depends on agricultural sectors and agriculture depends on water, in drought-prone regions, lift irrigation schemes have emerged as a crucial strategic measure to mitigate water scarcity and provide sustainable water supply to agricultural development. While the contribution of irrigation to crop productivity has been widely discussed, its role in the development of agricultural entrepreneurship has not been extensively explored in literature. This paper develops a conceptual framework to explain how lift irrigation can act as a medium for agricultural entrepreneurship and rural livelihood transformation. Representation on existing literature from irrigation economics, rural development, and agripreneurship studies, and socio-economic development of farmers, the paper examines the linkages between assured lift irrigation water, agricultural development, crop diversification, livestock expansion, income enhancement, and employment generation. The Tembhu Lift Irrigation Scheme is used as a contextual reference to situate the discussion. This study adopts a theoretical approach based on the review and synthesis of secondary literature. This paper argues that Lift irrigation water creates favorable conditions for farmers drought-prone areas to transition from subsistence farming to market-oriented and entrepreneurial farming practices. It also highlights the potential of lift irrigation-based entrepreneurship to increase rural employment and encourage youth participation in agriculture. The conceptual framework presented in this paper provides a foundation for future empirical research and offers policy-relevant insights for irrigation-led rural development strategies.

Keywords: Lift irrigation, agricultural entrepreneurship, rural development, crop diversification, livelihood sustainability, socio-economic development.

Introduction

Agriculture continues to play a central role in the socio-economic structure of rural regions in developing countries. Despite structural changes in national economies, a significant proportion of the rural population remains dependent on agriculture and allied activities for employment security. However, agricultural growth in many regions is controlled by factors such as rainfall uncertainty, water scarcity, and limited market access. Among these, inadequate and unreliable irrigation has been identified as one of the most persistent constraints affecting agricultural productivity and income stability (Shah et al., 2020). Irrigation infrastructure has often been seen as a way to improve crop production and ensure food security. Recently, scholars and policymakers have started to acknowledge its larger role in improving rural livelihoods. Lift irrigation schemes have become more significant, particularly in areas where traditional gravity-based systems are not feasible due to geographical and hydrological limits. By raising water from rivers or reservoirs to higher elevations, these schemes offer reliable irrigation in areas prone to drought and facing water shortages.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Hake Harish Laxman (M.com.,SET.,GDC&A)

How to cite this article:

Hake Harish Laxman (2026). Lift Irrigation as a Catalyst for Agricultural Entrepreneurship and Rural Development in drought-prone regions *Journal of Research & Development*, 18(4(XVI)),31-34.

Although empirical studies have documented the impact of irrigation on agricultural production and farm income, its role in promoting agricultural entrepreneurship has received relatively less attention from a theoretical perspective. Agricultural entrepreneurship involves applying entrepreneurial principles such as innovation, risk-taking, and market orientation to agricultural and related activities (Dias et al., 2019). Reliable irrigation reduces production risks and creates an enabling environment for farmers to invest in high-value crops, livestock farming, and agribusiness. Stable access to critical resources such as water significantly influences farmers' willingness to adopt new technologies, diversify crops, and engage in value-added activities (Barrett et al., 2020). In this context, the present paper aims to develop a conceptual understanding of how lift irrigation schemes contribute to agricultural entrepreneurship. Using the Tembhlu Lift Irrigation Scheme as a contextual reference, the paper proposes a theoretical framework linking irrigation infrastructure with agricultural development, entrepreneurship, and rural livelihood sustainability.

2. Objectives:-

1. To conceptually examine how lift irrigation infrastructure contributes to agricultural diversification, livestock expansion, and income enhancement in drought-prone regions.
2. To develop a theoretical framework explaining how assured irrigation catalyses agricultural entrepreneurship and rural development.

3. Research Methodology

This study adopts a conceptual research design based on a systematic review and thematic synthesis of secondary literature. Peer-reviewed journal articles, policy documents, institutional reports, and academic books related to irrigation development, rural transformation, diversification, and agri-entrepreneurship were examined. The aim of this study was to identify recurring theoretical relationships between irrigation infrastructure and entrepreneurial transformation in agriculture. This study does not use primary data or statistical analysis; instead, it integrates multidisciplinary approaches to build a coherent conceptual model.

4. Lift Irrigation and Agricultural Development

In lift irrigation, water is mechanically lifted from a lower elevation water source to higher-lying agricultural lands, where water flow by gravity is not possible. Such systems are particularly useful in hilly regions, areas with limited rainfall, and those with seasonal water availability. Unlike traditional canal irrigation, lift irrigation makes it possible to deliver water to areas that would otherwise be beyond the reach of surface irrigation systems (Dhawan, 2017). From an agricultural development perspective, lift irrigation plays a crucial role in stabilising production. Assured water supply reduces farmers' dependence on monsoon rainfall, allows cultivation across multiple seasons, and increases cropping intensity. The availability of irrigation also encourages the adoption of improved seeds, fertilisers, and modern farming practices, thereby enhancing productivity (Kumar et al., 2021). In addition to increasing productivity, irrigation has a significant impact on farmers' decision-making processes. Reduced uncertainty allows farmers to plan production activities more efficiently and allocate resources to crops and enterprises that yield higher economic returns. Thus, lift irrigation serves as a fundamental tool supporting agricultural growth and structural transformation in rural economies. Shah et al. (2020) observe that reliable irrigation contributes to production stability and income security by mitigating rainfall variability.

5. Concept of Agricultural Entrepreneurship

Agricultural entrepreneurship, often referred to as 'agripreneurship', represents a transition from subsistence-based agriculture to market-based agricultural practices. This involves innovating in production processes, diversifying activities, adding value, and actively engaging with markets (McElwee, 2021). Entrepreneurial farmers are willing to take calculated risks, adopt new technologies, and explore alternative income opportunities in agriculture and related sectors. Diversification into high-value crops is a crucial pathway toward agricultural transformation. Birthal et al. (2021) demonstrate that irrigation access enables farmers to cultivate vegetables, fruits, and commercial crops that generate higher market returns. Barrett et al. (2020) argue that diversification reduces income volatility and enhances household resilience. Agricultural entrepreneurship is increasingly being viewed as a strategy for inclusive rural development. By promoting diversification and value addition, it increases income opportunities, creates employment, and strengthens the rural economy. Therefore, understanding the role of irrigation in enabling agricultural entrepreneurship is crucial for formulating effective rural development policies.

6. Irrigation, Crop Diversification, and Livestock Development

One of the most significant impacts of assured irrigation is its influence on cropping patterns. Irrigation enables farmers to diversify from traditional low-value crops towards high-value cash crops such as vegetables, fruits, and commercial crops. Crop diversification not only increases income potential, but also reduces losses due to price fluctuations and weather changes. (Birthal et al., 2021). Pingali (2012) associates agricultural transformation with commercialization and market integration. Irrigation-induced stability reduces risk and allows farmers to respond to market signals more effectively. Such behavior reflects entrepreneurial orientation, characterized by calculated risk-taking and innovation. In addition to crop diversification, irrigation also supports livestock development by improving fodder availability. Adequate water supply helps in the cultivation of fodder, which is essential for dairy farming and other livestock-based industries. Livestock-related activities often provide regular and supplementary income, increasing the stability and

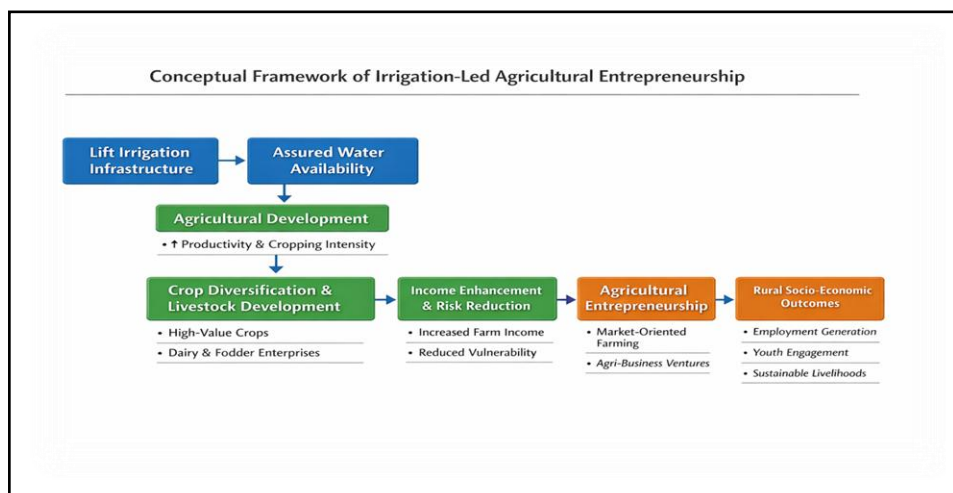
flexibility of family income. The integration of crop and livestock businesses under irrigated conditions creates opportunities for agricultural entrepreneurship. Farmers can engage in dairy farming, seed production, and other related activities beyond traditional crop cultivation. These businesses contribute to income diversification and employment generation at the family and community levels.

7. Lift Irrigation and Rural Employment

Employment generation is a crucial aspect of rural development. In rural areas, especially for landless workers and marginal farmers, agriculture and related occupations are the primary source of employment. Irrigation-based agricultural development increases labor demand by expanding the cultivated area, increasing cropping intensity, and promoting high-value crops that require more labor input (Fan and Zhang, 2020). Agribusiness increases employment opportunities by creating farm-based and off-farm activities such as processing, marketing, and input supply services. These initiatives diversify rural livelihoods and reduce dependence on seasonal migration for employment. By creating viable economic opportunities in rural areas, lift irrigation schemes can help address the problem of migration caused by crises. Increased income opportunities and employment opportunities encourage rural youth to participate in agriculture and related industries, thereby strengthening the rural economy.

Conceptual Framework of Irrigation-Led Agricultural Entrepreneurship

Based on the reviewed literature, a conceptual framework is proposed to explain the role of lift irrigation in promoting agricultural entrepreneurship. Lift Irrigation Infrastructure → Assured Water Availability → Agricultural Development → Crop Diversification & Livestock Expansion → Adoption of cash crops → Income Enhancement due to cash crops and Crossbreed livestock → Agricultural Entrepreneurship & livestock trading → Employment Generation & Livelihood Sustainability. In the summer, irrigation provides sufficient water for agriculture, creating an opportunity for growing additional crops. This makes extra fodder available for livestock, enabling farmers to switch from traditional livestock to HF (Holstein Friesian) crossbred cattle. This helps farmers become agri-entrepreneurs through activities such as livestock trading, selling animal fodder, and selling surplus produce. This framework conceptualizes lift irrigation as the foundational infrastructure that triggers a chain of socio-economic transformations. Agricultural entrepreneurship emerges as both an outcome of irrigation-led development and a driver of sustained rural growth. The framework highlights the interdependence of irrigation, agriculture, and entrepreneurship in shaping rural livelihoods.

9. Policy Implications

The conceptual analysis presented in this paper has important implications for irrigation and rural development policies. First, lift irrigation schemes should be designed and evaluated not only in terms of water delivery and crop productivity but also in terms of their potential to promote agricultural entrepreneurship.

Secondly, irrigation infrastructure must be complemented by supporting interventions such as access to credit, extension services, skill development, and market linkages. These measures can enhance farmers' capacity to undertake entrepreneurial ventures and maximize the benefits of irrigation investments.

Thirdly, to ensure that irrigation-led development is inclusive and sustainable, policy frameworks must explicitly focus on youth participation and the inclusion of smallholder farmers. Integrating irrigation planning and agribusiness development policies can significantly strengthen the rural economy.

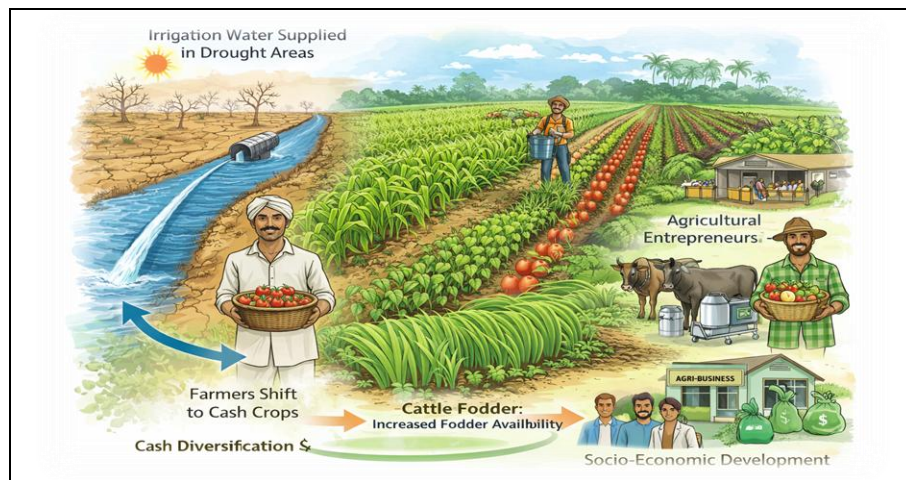
10. Scope for Future Research

The conceptual framework developed in this research paper provides a foundation for future empirical studies. Micro-level research can test the proposed relationships using primary data from micro-irrigation beneficiaries. Comparative studies across different irrigation schemes and regions can further refine the understanding of irrigation-based

entrepreneurship. Future research could also explore gender aspects, socio-economic impact of direct and indirect beneficiaries, and environmental sustainability aspects of agricultural entrepreneurship in irrigated conditions.

11. Conclusion

Particularly in drought-prone regions, lift irrigation schemes have the potential to play a transformative role in rural development by promoting agricultural entrepreneurship. By ensuring a reliable water supply, such schemes facilitate agricultural development, crop diversification, livestock growth, and income enhancement. The conceptual framework presented in this paper demonstrates how irrigation infrastructure and sustainable water supply can act as catalysts for entrepreneurial transformation in agriculture in drought-prone areas. Using the Tembhu lift irrigation scheme as a relevant case study, this research highlights the broader developmental significance of lift irrigation beyond increased productivity. According to the findings of this paper, irrigation-based agricultural entrepreneurship can make a significant contribution to rural employment, livelihood sustainability, and balanced regional development.

References

1. Barrett, C. B., Reardon, T., & Webb, P. (2020). Nonfarm income diversification and household livelihood strategies. *World Development*, 130, 104906. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2020.104906>
2. BIRTHAL, P. S., NEGI, D. S., & ROY, D. (2021). Enhancing farmers' income through diversification towards high-value crops. *Agricultural Economics Research Review*, 34(1), 1–15.
3. Dhawan, B. D. (2017). *Irrigation in Indian agriculture*. Sage Publications.
4. Dias, C. S. L., Rodrigues, R. G., & Ferreira, J. J. (2019). Agricultural entrepreneurship: Going back to the basics. *Journal of Rural Studies*, 70, 125–138. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2019.06.001>
5. Fan, S., & Zhang, X. (2020). Structural transformation and rural livelihoods. *Global Food Security*, 24, 100356. <https://doi.org/10.1016/j.gfs.2019.100356>
6. Kumar, M. D., Sivamohan, M. V. K., & Narayanamoorthy, A. (2021). Irrigation development and agricultural growth in India. *Water Policy*, 23(2), 345–360. <https://doi.org/10.2166/wp.2021.112>
7. McElwee, G. (2021). Farming, entrepreneurship and rural development. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 28(2), 289–304. <https://doi.org/10.1108/JSBED-06-2020-0225>
8. Shah, T., Verma, S., & Pavelic, P. (2020). Understanding irrigation development and water use efficiency. *Agricultural Water Management*, 240, 106267. <https://doi.org/10.1016/j.agwat.2020.106267>
9. Pingali, P. (2012). Green revolution: Impacts and future challenges. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 109(31), 12302–12308.

OriginalArticle

Innovative Streams in Research

Prof. Dr. Anil Kisan Karwar

(Rayat Shikshan Sanstha, S. S.B.College of Education, Shrirampur Dist A. Nagar)

e-mail-anilkarwar@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180409

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 35-37

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar.2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

Abstract:

Innovative research is the use of modern and effective research methods that are different from traditional methods. In today's knowledge-based era, research has become more dynamic, multi-dimensional and technology-driven. The quality and speed of research have increased with the help of digital tools, artificial intelligence, big data and interdisciplinary approaches. These trends include interdisciplinary research, data-driven analytics, the use of artificial intelligence and machine learning, collaborative research, and open access and free knowledge sharing. This makes research more transparent, accurate, and socially oriented. The main purpose of innovative streams is to create new knowledge, effectively solve problems and promote the overall development of society. Also, creativity, clinical thinking and appropriate use of technology are developed among researchers. In short, innovative streams in research are the pillars of modern research and are of great importance for the development of education, science and society.

Key words: research, innovative flow

Introduction:

The innovative stream in research is the tendency to use new ideas, modern technologies and creative methods in the research process. In today's rapidly changing world, traditional research methods are not enough, so innovation is necessary for more accurate, effective and useful conclusions. Modern tools like artificial intelligence, data analytics, and interdisciplinary approaches have made research more dynamic and effective. Therefore, innovative streams in research are of utmost importance for knowledge creation and social development.

The need for innovative streams in research:

It is necessary to respond appropriately to changing social, educational and technological needs.

It is necessary to create more effective research by removing the limitations of traditional methods.

Innovation is necessary to develop new ideas, technologies and methods

It helps to survive and achieve progress in global competition.

It is necessary to find effective and creative solutions to complex problems.

Importance of innovative streams in research:

Helps in creation of new knowledge and development of existing knowledge.

Solutions and technologies can be developed according to the changing needs of the society.

Research becomes more effective, precise and efficient.

Progress and competitiveness increase in various fields (education, science, industry).

. Develops creativity, thinking power and problem-solving ability.

The objectives of innovative streams in research are:

- To add to existing knowledge by creating new knowledge.
- To increase the use of modern technologies and methods in the research process.
- To find scientific and effective solutions to real problems in society.

Quick Response Code:

Website:
<https://jrdrv.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Dr. Anil Kisan Karwar (Rayat Shikshan Sanstha, S. S.B.College of Education, Shrirampur Dist A. Nagar)

How to cite this article:

Dr. Anil Kisan Karwar (2026). Innovative Streams in Research Journal of Research & Development, 18(4(XVI)),35-37.

- d. To promote creativity, innovation and thinking.
- e. To increase the quality, accuracy and reliability of research.
- f. To achieve progress in various fields (education, industry, health).
- g. To increase competitiveness and cooperation at the global level.

Innovative streams in research:

These streams make research more sophisticated, effective and useful. Now let's see the detailed information about these streams.

Interdisciplinary research

In this, research is done by using different disciplines together. There is a comprehensive understanding of complex problems. In this research, the findings are enriched by getting different perspectives. This leads to the development of new ideas and concepts. This research makes it easier to find socially useful solutions.

Multidisciplinary approach

In this research, experts from different disciplines work together. Each discipline contributes independently. Due to this, the research becomes more comprehensive and in-depth. The problem can be analyzed from different angles. Due to this, decisions become more effective.

Artificial Intelligence and Machine Learning

Artificial Intelligence and Machine Learning enable rapid analysis of large amounts of data. This leads to accurate predictions and conclusions. This saves time and effort. This makes it easier to identify complex patterns. This makes the research done more efficient.

Big Data and Data Analysis

This research uses large and diverse types of data. This helps in obtaining realistic conclusions. The conclusions obtained through this increase the accuracy in the decision-making process. This allows trends and patterns to be identified. This makes this research more data-driven.

Digital and online research methods

In this research, information collection becomes easier through the internet. In this, surveys and interviews can be conducted online. This reduces time and cost. In this, data can be obtained globally. This research becomes faster and easier.

Action Research

In this action research, immediate solutions are found to real problems. In this, the researcher and the participants are directly involved. This research is useful in education and social fields. The findings obtained through this help in continuous improvement. This leads to practical results.

Participatory Research

This research involves the active participation of people. In this, their experiences are given importance. In this, the real picture of social problems comes to the fore. The solutions to them become more acceptable. This promotes community development.

Mixed Methods Research

Mixed methods research combines qualitative and quantitative methods. In this, data is obtained in a more comprehensive form. This makes the conclusions obtained more reliable. This method reduces the limitations of the research. Therefore, the analysis becomes more in-depth.

Open Access/Open Data

This research becomes available to all. This speeds up the dissemination of knowledge. It increases transparency in the conclusions reached. As a result, collaboration is encouraged. This provides a basis for new research.

Use of innovative technology (IoT, Cloud)

Modern tools facilitate data collection in this research. It provides real-time information. This increases the speed of research. It also reduces the cost and time. Its results are more accurate and useful.

Participatory and real-time research: Researchers are now using methods to make immediate decisions by being present in the group they are researching (participatory observation) or by collecting real-time data.

.Scientific approach and fact-checking: The use of new scientific techniques to reexamine old facts and add to the existing body of knowledge has increased, which brings accuracy to research.

.Interdisciplinary Research

Now research is no longer limited to a single subject. For example, medical science, engineering, and computer systems are considered together for advancement in healthcare. The current emphasis is on finding new solutions through the combination of two or more disciplines.

Sustainability & Green Tech

In the face of climate change, much of the research is focused on how to achieve progress without harming the environment. This includes solar energy, waste management, and 'bio-degradable' products.

. Open Science and Collaboration

Open Science is the process of making research not confined to the laboratory but open to other researchers around the world. Digital platforms have connected researchers globally, accelerating the exchange of knowledge.

Ethical Research and Human Rights (Ethics in Research)

No matter how advanced technology becomes, preserving human values and ethics has now gained immense importance in research. Strict adherence to ethical rules is an important trend, especially in data privacy and genetic research.

Design Thinking

In research, the importance of finding 'for whom' and 'how' has become more important than just 'what'. 'Design Thinking', a method that focuses on the user's problems and draws solutions from real experience, is becoming popular in research.

1 Gene Editing and Biotechnology (CRISPR & Bio-tech)

In the medical field, technologies like 'CRISPR' have made it possible to modify genes. This is leading to a major revolution in research to cure genetic diseases.

Conclusion:

Today's research is not just based on information, but is based on the three pillars of problem solving, collaboration and human-centricity. Today's research is focusing on 'how' and 'how fast' rather than just 'what'. The convergence of technology and human ingenuity is the root of these innovative trends. Research is a dynamic field, constantly changing with technological advancements and global needs. Currently, some very innovative and revolutionary trends are being seen in research. There are various types of research, including scientific, humanities, artistic, economic, social, business, marketing, professional research, life, technology, etc.

Reference :

English :

- a. John W. Creswell & J. David Creswell, 2018, *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*, Edition: 5th SAGE Publications
- b. Wayne C. Booth, Gregory G. Colomb, Joseph M. Williams, 2016, *The Craft of Research*, Edition: 4th University of Chicago Press
- c. Uma Sekaran & Roger Bougie, 2019, *Research Methods for Business*, Edition: 8th, Publication: Wiley
- d. Mark Saunders, Philip Lewis, Adrian Thornhill, 2020, *Research Methods for Business Students*, Edition: 8th, Publication: Pearson Education

मराठी संदर्भ :

1. देशपांडे सुधीर (डॉ.), 2016, *शैक्षणिक संशोधन पद्धती*, आवृत्ती: 2री, निराली प्रकाशन, पुणे
2. कुलकर्णी माधुरी (डॉ.) 2019, *'संशोधनाची मूलतत्वे'*, आवृत्ती: 1ली, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव
3. यादव सुभाष (डॉ.), 2020, *आधुनिक संशोधन पद्धती*, आवृत्ती: 1ली, अथर्व पब्लिकेशन्स, नागपूर
4. पाटील अर्चना (डॉ.), 2021 *'संशोधनातील नवे प्रवाह'* आवृत्ती: 1ली विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद

Websites

1. <https://chatgpt.com/c/69f85dcc-1dd8-83aa-9a90-159d9d6459f5>
2. <https://www.google.com/search?q>
3. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC7161944/>
4. <https://www.youtube.com/watch?v=tBtHZKFYL9Q>

OriginalArticle

Impact of Political Movements on Indian Democracy

Dr. Nilkanth Kamanna Lokhande

Assistant Professor , Department of Political Science
Chhatrapati Shivaji College, Satara
(Constituent College)
Karmaveer Bhaurao Patil University, Satara
Email: lokhandenilknath24@gmail.com

Manuscript ID: **Abstract**

JRD -2026-1804010

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 38-41

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar.2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

Political movements in India have played a transformative role in shaping the country's democratic trajectory. From the anti-colonial struggle to contemporary protests against citizenship laws and agricultural reforms, these movements have both deepened democratic participation and, in some cases, contributed to democratic erosion. This article examines the dual impact of political movements on Indian democracy through a review of key case studies including the anti-corruption movement (2011-2012), the Citizenship Amendment Act protests (2019-2020), and the farmers' protest (2020-2021). Drawing on recent scholarly literature, the article argues that while some movements have successfully defended constitutional principles and held the state accountable, others have inadvertently facilitated the rise of illiberal politics and majoritarianism. The article concludes that the future of Indian democracy depends on civil society's ability to sustain inclusive, constitutionally grounded mobilizations that resist capture by majoritarian agendas

Keywords: Political movements, Indian democracy, anti-corruption movement, farmers' protest, CAA protests, illiberal politics, social movements

Introduction :

India, the world's largest democracy, has witnessed an extraordinary array of political movements since its independence in 1947. These movements—ranging from caste-based mobilizations and workers' strikes to environmental campaigns and pro-democracy protests—have fundamentally shaped the nature of political participation, governance, and constitutional interpretation in the country. However, the relationship between political movements and democracy in India is far from straightforward. While some movements have expanded democratic space and empowered marginalized communities, others have contributed to democratic backsliding and the rise of majoritarian nationalism. This article analyzes the complex impact of political movements on Indian democracy through three key case studies: the India Against Corruption movement (2011-2012), the Citizenship Amendment Act(CAA) protests (2019-2020), and the farmers' protest (2020-2021). By examining these movements in their political contexts, the article highlights the conditions under which political mobilization strengthens or weakens democratic institutions. The analysis draws on recent scholarship in political science, sociology, and development studies to provide a comprehensive understanding of this dynamic relationship.

Theoretical Framework: Political Movements as Agents of Democratic Change and Erosion

Political movements occupy an ambiguous position within democratic systems. On one hand, they serve as crucial mechanisms for citizen participation, accountability, and social change. As Zoya Hasan notes in her analysis of public protests in India, collective action has historically provided a space for dissent that complements formal democratic institutions.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Nilkanth Kamanna Lokhande Department of Political Science Chhatrapati Shivaji College, Satara (Constituent College)

How to cite this article:

Nilkanth Kamanna Lokhande (2026). Impact of Political Movements on Indian Democracy Journal of Research & Development, 18(4(XVI)),42-41.

Quick Response Code:

Website:
<https://jrdrvb.org/>

(Hasan, Z. : 2024) On the other hand, movements can be captured by political parties, co-opted by elite interests, or mobilized along illiberal lines that threaten democratic norms. Recent scholarship on Indian politics has emphasized the importance of understanding democratic backsliding as a process that involves not only elite-driven executive aggrandizement but also broader socio-political changes. A study from Heidelberg University argues that "bottom-up autocratization" involves grassroots mobilization, contentious violence, and what scholars term "hate-spin"—processes through which everyday consent and coercion at the grassroots level contribute to democratic erosion. (Prakash, P. : 2026, January 12) This perspective highlights the need to examine how social movements themselves can become vehicles for illiberal politics.

The Anti-Corruption Movement (2011-2012): A Movement with Unintended Consequences

The India Against Corruption (IAC) movement, led by Anna Hazare and Arvind Kejriwal, represented one of the largest citizen mobilizations in post-independence India. At its peak, millions of citizens took to the streets demanding the passage of a strong Lokpal Bill to combat systemic corruption. The movement crystallized public opinion against the United Progressive Alliance (UPA) government and brought corruption to the political center stage. (Hasan, Z. : 2024) However, the democratic legacy of the IAC movement is deeply contested. Hera Shakil's recent research in *Sociology of Development* demonstrates that the Hindu Right has been "present at each major mobilization of anti-corruption in Indian democracy, consistently leveraging it as a political tactic". (Shakil, H. : 2026) Shakil argues that the Bharatiya Janata Party (BJP) has achieved "near-total capture of the state's anti-corruption apparatus while sustaining a public discourse that casts the party as uniquely 'non-corrupt' in the eyes of its supporters". (Shakil, H. : 2026) This instrumentalization of anti-corruption discourse has had significant implications for Indian democracy. The movement's intense vilification of the UPA government created political space for the BJP's ascendance in the 2014 general elections. As Hasan observes, the anti-corruption movement "paved the way for a right-wing alternative to a floundering Congress-led coalition". (Hasan, Z. : 2024) The subsequent erosion of democratic institutions under the Modi government—including attacks on press freedom, the judiciary, and civil society—suggests that a movement ostensibly dedicated to democratic accountability inadvertently facilitated authoritarian consolidation. The IAC case illustrates a crucial paradox: movements that emerge to address specific governance failures can, under certain conditions, be captured by political forces that ultimately undermine democratic norms more broadly. This finding aligns with broader comparative research suggesting that anti-corruption rhetoric can serve as a "vehicle for illiberalism" when divorced from institutional safeguards and democratic accountability mechanisms. (Shakil, H. : 2026)

The Citizenship Amendment Act Protests (2019-2020): Defending Constitutional Secularism

The passage of the Citizenship Amendment Act (CAA) in December 2019 triggered massive protests across India. The legislation, which provided a path to citizenship for non-Muslim religious minorities from neighbouring Muslim-majority countries, was widely criticized as discriminatory against Muslims and violative of India's secular constitutional principles. The protests, which reached their peak at Shaheen Bagh in Delhi, represented a remarkable mobilization of civil society, including significant participation by women, students, and minority communities. According to Hasan's analysis, the anti-CAA protests demonstrated the continued vitality of democratic dissent in India despite increasing constraints. (Hasan, Z. : 2024) The movement successfully "ensured a pause in the implementation of the CAA" and forced the government to retreat from its initial. (Hasan, Z. : 2024) This outcome suggests that even under conditions of democratic backsliding, sustained collective action can effectively challenge majoritarian policies. However, the government's response to the CAA protests also revealed the shrinking space for dissent in contemporary India. Unlike the UPA government's negotiations with anti-corruption protesters, the NDA government imposed significant constraints on the anti-CAA movement. The police entered university campuses, detained student activists, and used force to disperse peaceful protests. (Hasan, Z. : 2024) This differential treatment of movements—tolerance for those aligned with ruling party narratives and repression for those challenging them—represents a troubling pattern in India's democratic evolution. The CAA protests also illustrate the complex relationship between identity-based mobilization and democratic deepening. While the movement successfully defended constitutional secularism, it also intensified Hindu-Muslim polarization. As Vijay Andhale notes in his analysis of populism and identity politics in India, "majoritarian populism—particularly religious nationalism—has contributed to communal polarization, weakening India's secular fabric". (Andhale, V. D. : 2025) This polarization has made it increasingly difficult to sustain cross-communal coalitions for democratic defence.

The Farmers' Protest (2020-2021): A Model of Democratic Resilience

The farmers' protest against three controversial farm laws represents perhaps the most successful example of democratic mobilization in recent Indian history. Beginning in November 2020, hundreds of thousands of farmers—predominantly from Punjab, Haryana, and Uttar Pradesh—camped at Delhi's borders for over a year. The movement employed innovative organizational strategies, including the use of social media for communication, the publication of alternative newspapers like *Trolley Times*, and the construction of durable protest infrastructures at multiple border sites. The movement's success in forcing the government to repeal the three farm laws in November 2021 has been widely celebrated as a victory for democratic accountability. As Hasan argues, the farmers' protest demonstrated that

even a powerful majoritarian government "could be forced to walk back on fairly significant policy initiatives" through sustained collective action. (Hasan, Z. : 2024) The movement's inclusive character—bringing together farmers across religious, caste, and regional lines—provided a model of democratic mobilization that transcended the identity-based fragmentation characterizing much of contemporary Indian politics. Sociological research on Indian democracy provides important context for understanding the farmers' protest's significance. A recent analysis in the *Annual Review of Sociology* argues that "one ray of hope for a more just future in India resides in the social movements that emerged from India's democracy and have recently tried to hold its increasingly authoritarian regime in check". (Insights from the Sociology of India. : 2025) The farmers' movement exemplifies this potential, demonstrating that civil society can effectively resist democratic backsliding when it builds broad-based, cross-cutting coalitions. However, the farmers' protest also revealed the limits of movement politics in the current political environment. Despite the movement's success, the government's broader authoritarian drift has continued. The suppression of dissent, attacks on media freedom, and instrumentalization of state institutions against political opponents have persisted. This pattern suggests that even successful movements may achieve only temporary victories without structural democratic reforms.

The Decline of Labor Movements and the Rise of Identity Politics :

The changing nature of political mobilization in India is also evident in the declining influence of labor movements and the corresponding rise of identity-based politics. As Asim Ali notes in his analysis of workers' rights in the Modi era, "in the 1970s and 1980s, workers' rights held a relatively prominent place in India's political and economic landscape". (Ali, A. : 2025, July 19) However, economic liberalization since the 1990s has fundamentally restructured the incentive structure of political parties, leading them to "reorient toward big business" and marginalize labor issues from political agendas. (Ali, A. : 2025, July 19) This shift has been accompanied by the progressive "organization out" of workers' rights from political competition. As workers' issues have been marginalized, "issues of identity—religion, language, and national security—have been 'organized in' to fill the void". (Ali, A. : 2025, July 19) This transformation has significant implications for democratic quality, as class-based mobilization historically provided a cross-cutting cleavage that moderated identity-based conflicts. The displacement of economic grievances by identity-based mobilization has contributed to the deepening of social divisions and the erosion of solidarities that might otherwise constrain majoritarian politics. The decline of labor movements is not, however, absolute. Manali Desai's comparative study of Kerala and West Bengal demonstrates that left party formation and its "mode of insertion in civil society" can significantly affect developmental outcomes and democratic quality. Kerala's relative success in achieving equitable welfare outcomes despite economic liberalization suggests that the relationship between movement politics, party systems, and democratic performance is mediated by historical and institutional factors.

The Role of Civil Society in Democratic Defence :

Despite the challenging political environment, civil society organizations continue to play a vital role in defending democratic institutions in India. The *Journal of Democracy* has extensively documented both the threats to Indian democracy and the possibilities for democratic renewal. A 2024 symposium in the journal concluded that "ironically, these may be the ideal conditions for a democratic revival—if the opposition seizes the moment". (*Journal of Democracy* : 2019-2025) The capacity of civil society to defend democracy depends on several factors. First, movements must maintain organizational autonomy from political parties to avoid capture by majoritarian agendas. The farmers' protest succeeded partly because it was not dominated by any single political formation, allowing it to maintain broad-based support across party lines. Second, movements must build cross-cutting coalitions that transcend identity-based divisions. The anti-CAA protests' effectiveness was limited by the perception that they represented primarily minority interests, while the farmers' movement's success was facilitated by its inclusive character. Third, movements must develop sophisticated communication strategies that can counter government propaganda and mobilize public opinion. The farmers' use of social media and alternative press provides a model for how civil society can maintain visibility and legitimacy even when mainstream media is captured by government-aligned interests.

Implications for Democratic Theory:

The Indian case offers important insights for comparative democratization studies. First, it demonstrates that democratic backsliding can occur through "bottom-up" processes involving grassroots mobilization, not merely through elite-driven executive aggrandizement. (Prakash, P.:2026, January 12) This finding challenges theories that locate democratic erosion primarily in the actions of incumbent leaders and highlights the importance of understanding the social bases of authoritarian populism. Second, the Indian case illustrates the ambiguous relationship between political mobilization and democratic quality. While some movements have defended democratic institutions, others have contributed to their erosion. This suggests that analysts must attend carefully to the content and character of political mobilization, not merely its quantity or intensity. Third, the Indian experience highlights the importance of institutional design in mediating the relationship between social mobilization and democratic outcomes. The comparative success of Kerala in achieving equitable development despite democratic backsliding elsewhere suggests that sub national variation in party systems, civil society strength, and historical legacies significantly affects how political movements shape democratic trajectories. (Desai, M. : 2006)

Conclusion :

Political movements in India have produced profoundly contradictory effects on democracy. The anti-corruption movement, despite its democratic aspirations, contributed to the rise of illiberal politics by delegitimizing democratic institutions and creating political space for majoritarian nationalism. The CAA protests successfully defended constitutional secularism but also intensified communal polarization and faced significant state repression. The farmers' protest demonstrated the continued vitality of democratic dissent and forced the government to retreat from unpopular policies, yet its broader impact on democratic backsliding remains limited. These divergent outcomes suggest that the democratic impact of political movements depends on several factors: their organizational autonomy from political parties, their ability to build cross-cutting coalitions, their communication strategies, and the broader institutional environment in which they operate. Movements that maintain independence from majoritarian agendas, build inclusive solidarities, and develop sophisticated communication strategies are more likely to defend democratic institutions successfully. The future of Indian democracy depends on whether civil society can learn from these experiences to build movements that are both effective in achieving their immediate goals and mindful of their broader democratic implications. As the *Annual Review of Sociology* analysis suggests, social movements remain "one ray of hope for a more just future in India" (Insights from the Sociology of India : 2025). Realizing that hope requires not merely mobilizing against specific policies but building the organizational and ideological foundations for a democratic renewal that can resist both majoritarian nationalism and neoliberal economics.

References :

1. Ali, A. (2025, July 19). Dispersed force: Identity politics has displaced workers' rights under Modi. *The Telegraph India*.
2. Andhale, V. D. (2025). Populism and Identity Politics in India: Strategies, Impacts, and Implications. *International Journal of Law Management and Humanities*, 8(2), 1320-1330. -5
3. Desai, M. (2006). *State Formation and Radical Democracy in India*. Routledge.
4. Ganguly, S., Mistree, D., & Diamond, L. (Eds.). (2024). *The Troubling State of India's Democracy*. University of Michigan Press.
5. Hasan, Z. (2024). Three Public Protests and the Dynamics of Democracy in India. In *Democratic Politics and Public Action*. Taylor & Francis.
6. *Journal of Democracy*. (2019-2025). Various articles on Indian democracy.
7. Prakash, P. (2026, January 12). Poisoned from the Roots: Bottom-Up Autocratization in Contemporary India [Talk]. Heidelberg University. Shakil, H. (2026). Illiberal Politics and Its Corrupt Others: Changing Shapes of Anti-corruptionism in India's Democracy. *Sociology of Development*, 1-16.
8. The Perils and Promises of Unequal Democracy: Insights from the Sociology of India. (2025). *Annual Review of Sociology*.

OriginalArticle

Implications of Artificial Intelligence in the Rehabilitation of Visually Impaired Students

Rohan Sudhir Chande¹ Dr.Vijaya Mahajan²

Walchand College of Arts and (Autonomous), Social Work

^{1,2}Department, Science,(Autonomous), Social Work Solapur.Department, Solapur.

Email id:rohanchandele@yahoo.com

Manuscript ID:

Abstract:

JRD -2026-1804011

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 42-46

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar.2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

Visually impaired children are the children who are partially blind or fully blind. The children with visual impairment face many challenges among them is the way to get education or to achieve a goal that normal children or abled children achieves with ease. Artificial Intelligence (A.I.) provides benefits in various ways for students and children with disabilities, primarily by providing more accessible, personalized, and engaging learning experiences. AI-powered tools such as Be My Eyes with Be My AI, Google Lookout, etc and educational platforms such as Jyoti AI Pro, Talking Solutions, etc helps to break down barriers by creating more inclusive educational environments. Artificial intelligence (A.I.) provides various significant benefits for blind and visually impaired students by increasing their independence, providing accessibility and helping in inclusion in academic environments. AI-driven tools help to transform inaccessible visual information into accessible formats by making learning more engaging and effective. The goal for the research will be to study the benefits provided by use of A.I. in education for the visually impaired students, to enlighten the A.I. tools that help children into accessing ease in education and to understand how A.I. can be beneficial in helping children with visual impairment in achieving education. For the research study, the research paper is based on secondary reviews. The research will be confined to the benefits of A.I. and A.I. tools for visually impaired children. The researcher will enlist different AI softwares that are used in India (such as Saksharta kit, AI Glass, etc) and at international level (such as Audemy, SIAide2Voice,etc).The research paper will discuss various A.I. platforms, apps, educational tools for the visually impaired children that will help the visually impaired children in education and in day-to-day life.

Keywords: Visually Impaired, children, Artificial intelligence tools, Rehabilitation, Education, accessibility, engaged learning.

Introduction:

The development of technology has been a vital part of our day to day lives. The advancement of technology is much useful or have become necessary in the field of education as smart and intelligent devices have become a necessity for web-based education. Rehabilitation itself means the action of restoring someone to health or normal life through training and therapy after imprisonment, addiction, or illness. Here we will use the term rehabilitation as part of assistance that AI will provide in benefiting visually impaired students. The use of AI is helping in the growth of abled as well as disabled children which plays vital part in rehabilitating life of visually impaired children. It helps the visually impaired children in becoming more independent and empowering them by providing special assistance such as giving audio description of the environment, helping them read from various sources, identifying objects and assisting them with navigation. These tools help the visually impaired children in describing images, read documents, identify products and also helps in solving complex problems or tasks such as crossing the road, waiting for the bus, education, etcAI has the potential to address the core challenges that students face by making learning personalised, automatically routine sssessments and providing real time feedback. It helps in identifying learning gaps, provides individual learning, provides assistances such as speech to text, text to speech and visual recognition softwares that help them guide through maps, environmental descriptions and many more.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Rohan Sudhir Chande¹ Walchand College of Arts and ScienceCollege Name:Walchand College of Arts and (Autonomous), Social Work

How to cite this article:

Rohan Sudhir Chande¹, Dr.Vijaya Mahajan (2026). Implications of Artificial Intelligence in the Rehabilitation of Visually Impaired Students Journal of Research & Development, 18(4(XVI)),42-48.

In India which is a diverse country where people speak multi languages, diverse religions and economic differences adds complexity in inclusive education. AI helps to remove this complexity due to which education and daily chores for visually impaired students becomes accessible. This article focusses on AI tools which help the students with visual impairment to access education. It presents how AI tools help the visually impaired students to meet challenges in receiving inclusive education.

Literature Review:

Dr. Stephen. G and Mr. Asik Ikbali in their research paper have mentioned the problems that blind children face in the library. They have also mentioned how these problems are being tackled by various devices and have also mentioned how AI and its uses have played an important role in making their lives easier and how it can help them in achieving independent life and eventually benefiting into achieving empowerment. Dalip Singh in their research paper have mentioned the challenges that visually impaired children face while achieving education. He mentioned various technologies that are being used other than AI tools which also refers to Braille books and magazines by visually impaired children. He has mentioned certain applications that are being widely used in libraries as well as in need for education of visually impaired children. The author have also mentioned about AI tools and their universal access by everyone including visually impaired children. Mbaye Dieng Diasse and Norimune Kawai have mentioned some evidence-based strategies that promote the academic and social inclusion of students with visual impairments in regular education schools. Their review aims to equip educators, policymakers and stakeholders with valuable guidance for creating inclusive learning environments that embrace diversity and accessibility. Shivani Gupta, Monika Gupta and Satinder Bal Gupta in their paper have discussed about many AI tools which are widely used in India. How these AI tools are helping people with various disabilities to move towards independent life. The author has provided the details of various applications such as their inventor, location, etc that have been created for benefit of disabled people. The author have vastly described about the effectiveness of the applications that are being used by the disabled people. The author have also mentioned how these tools have improved in quality of education of the disabled children. These reviews are highlighting the use of AI tools and their benefits. The reviews have provided many AI tools which are helpful for all the disabled people. The use of AI is beneficial as well a better upgradation provided by the technology for better living. The AI tools are helping the disabled people to reach to their potential, receive education and eventually allowing them to be empowered. These tools are helping the visually impaired children to rehabilitate and walk among abled children.

Key Reasons to study AI tools:

Provides Independence and Autonomy:

AI applications like objects and scene recognition such as Seeing AI, Envision AI helps people to identify people and objects. AI Navigation apps such as smart canes provides real time information about the environment which helps visually impaired children to move more safely and independently in spaces.

Helps in Enhancing Educational Accessibility:

Traditional learning mainly depends upon material such as blackboards, heavy books, white board or digital boards. These were very helpful for abled children but for visually impaired children these things doesn't help at all. AI assistive tools bridge the gap between abled children and disabled children with many applications.

It provides benefits such as :

Text to Speech and Optical Character Recognition (OCR): These tools systems help in converting printed and digital text into high quality, natural sounding speech or Braille displays. These systems provide access to a vast range of books, documents and online resources for learning.

Personalised Learning Platforms: Adaptive AI systems can modify educational content and one can change the pace or speed of the content to individual student's needs and learning styles which is often difficult in physical mode of teaching.

Accessible STEM Education: Specific AI tools like haptic tools and specialised softwares are developed that help blind students to indulge with complex subjects such as mathematics and computer science.

Helping to improve Social Integration and Communication:

AI tools such as "PeopleLens" uses computer vision to identify people present in the user's vicinity and it provides auditory cues which help children better understand surroundings, social environments and interact more confidently with peers and teachers. This app also helps in navigation due to which blind children can move into spaces. This improves social skills and increases sense of belongings also reduces feelings of isolation.

It increases motivation among children to learn and also engages them into learning.

The study will help to improve the existing gaps and challenges:

The research will help in overcoming and identifying the current limitations of AI tools.

Methodology:

Objectives of the study

This paper has worked on the following objectives:

1. To pinpoint various artificial intelligence tools used by the students with visual impairment.

2. To enlist benefits provided by artificial intelligence tools which help the visually impaired students in learning, daily living chores.

Research Design:

To investigate the objectives framed for this paper the researcher has used the secondary tools and data viz. journal, articles, web articles, research paper.

Artificial Intelligence History:

The history of AI have began before 1950s. The foundational concepts began with the Alan Turing's 1950 paper and the Turing Test. This paper was officially launched as a field at the 1956 Dartmouth conference where the term ificial Intelligence was coined. Early works included Logic Theorist program and the development of the first expert systems and chatbots in the following decades. The AI was rarely used and funded in those days and now it has become a major force that is being used in many ways.

Artificial Intelligence and Disability:

The history of artificial intelligence is a development of assistive technology which consists of evolving from basic tools to highly integrated AI driven solutions that promote independence and inclusion. The major progressions started since mid 20th century where many innovations had come. Early technology includes canes, crutches and rudimentary prosthetic limbs made of wood and metals. In 17th century early sensory aids involved simple ear trumpets to amplify sound and the development of Braille system by Louis Braille in 1824 which became useful for blind children to study. A forerunner to AI powered speech synthesis was Wolfgang von Kempelen's "Speaking Machine" an early attempt to mechanically generate speech for those with impairments. In mid-20th century "Empowerment Period" began for assistive technology. Inventions like Screen readers and magnifiers were developed in the 1970s and 1980s, Ray Kurzweil's Kurzweil Reading Machine in 1976, Speech recognition software in 1990s. Present day, AI have advanced and is providing many solutions for the disabled people. It has created many intelligent and adaptive solutions.

Artificial Intelligence Tools used for Visually Blind Children:

Be my AI(Eyes):

This is a tremendous app which provides visual assistance to blind and low vision. Be my AI works by taking picture and then audio assistance is provided which helps the blind children to walk into areas.

Call Annie a free ChatGPT Alternative:

Call Annie is free for all. This app uses ChatGPT in hands-free mode and provides an alternative to ChatGPT's paid subscription. The app uses voice commands where people can give voice commands without writing it and the app will response in voice commands. It can help as tutor, helps in learning new language, it helps in practicing for interview, it also provides general information by just having a conversation.

ChatGpt:

It's another good app for blind children. It enables voice and text conversation with AI. This app also has subscription. With subscription you can use features which are updated in the app.

Envision Glasses: Wearable AI for enhanced vision:

Envision glasses is a wearable type of assistive device and tool. It is helpful for both blind and people who have low vision. It provides access in receiving visual information of the surrounding. Envision glasses are integrated with google glasses and ChatGPT. This device is equipped with camera on it which can identify nearby objects, read texts. The person can just give voice commands to identify and gain information about the surroundings. This helps a visually blind person gain information about the surroundings and enhances their independence. Google Glasses is an example of Envision Glasses. Google created these glasses in 2013 for users to take calls, send texts, snap pictures, look at maps, etc right from the headset. But these glasses were unsuccessful. Then for few years Google started working on enterprise edition on which Envision glasses are built on. The wearable design of the glasses makes ideal for capturing and relaying information as a user would see through it.

JAWS 2024 Beta: Face In View Feature:

JAWS 2024 have introduced Face in View feature. This feature reads a user's appearance and positioning through the camera feed in real-time. This feature ensures that users present themselves effectively which helps in today's communication landscape.

Kibo XS Device:

Kibo XS is a device which enables people to listen, translate and digitize hard copies of printed and handwritten documents, in real time. Kibo XS uses two methods which are Artificial Intelligence (AI) and Machine Learning (ML) which scans printed content and makes it available in various formats for the visually impaired children and it uses almost 60 global languages. This app helps the visually impaired children in their education which in future helps them

in getting employment opportunity. The Kibo app was developed to help people access content on the go. The app offer audio-based access to printed, handwritten and digital documents in 12 file formats and additionally it has one million books repository to search, download and listen to. The app also offers capture to read feature. Kibo XS also created a multilingual scanning and reading which helps the visually impaired children to listen, translate and digitize hard copies of printed and handwritten documents across 60 global languages, including 12 languages in real time.

OKO AI Copilot for the Blind:

OKO AI Copilot is an AI driven app that helps blind people to walk on pedestrians. This app recognizes pedestrian walk and don't walk signals. The app uses rear-facing camera of the smartphone which replicates the chirping sounds which indicates the user to know when it is safe to walk and not safe to walk on the pedestrians, crosswalks. This enhances safety and mobility for individuals who are blind. OKO's pedestrian traffic light function provides users with haptic and audio feedback which is similar to a physical APS system, to identify the current state of the pedestrian traffic light.

Seeing AI: Enhanced Visual Recognition:

Seeing AI is a free Microsoft research app which uses artificial intelligence to the visual world into an audible experience for people who are blind or visually impaired. It is also known as "Swiss Army knife of apps" that provides various tools called as channels which helps in assisting with daily tasks by narrating what the camera sees. It has various features which helps in reading text, describing scenes and objects by taking photo, recognizing people, identifying products their brands by scanning barcodes or QR codes, recognizing currency and colors, light detection, exploring photos in other apps, find my things

VizLens: Reading Complex Interfaces:

VizLens is an application which is another assistive technology that is designed to help blind and visually impaired people in using inaccessible physical interfaces like microwaves, thermostats, and checkout kiosks. It has a combination of computer vision and crowdsourcing to function as a "screen reader for the real world". User can take a picture of the interface and by running across the screen, users can hear what each button represents. It provides an innovative solution for interpreting complex layouts and designs. VizLens helps the users recapture the interface in by camera and uses computer vision to match new camera input to previously obtained crowd labelled reference images to recognize and it informs the user of the control he intends to use by providing feedback and guidance, it describes the part of the interface beneath their finger.

Results and Discussion:

For the rehabilitation of visually impaired children, AI tools that have been mentioned in this article are vastly and commonly used by many libraries, schools. These applications are easily available and are mostly universal to use. This also means these applications are not only used by visually impaired children but also by the people also are abled. These applications provide a vast range of use in education of the students who are disabled as these applications not only have increased effectiveness in education but also have helped in becoming independent in their lifestyle. These all benefits have also eventually helped in getting future employment when they will attain the certain age.

Conclusion:

The difficulty faced by visually impaired children is different than abled children. The lives of normal children are much easier in grasping knowledge through books, internet, etc but the lives of blind children are much cumbersome in gaining knowledge that easily or cope up with daily life schedules. Often blind people have to rely on others for their education or in performing daily life chores. The impact provided by AI is revolutionary in the lives of disabled children. With the upgrading technology AI have been introduced which helps visually impaired children to cope with their daily lives and work at most places with full independence. The tools have given them a chance to grow and flourish in their respective fields. This enhances their chances of empowerment too.

References:

- 1) Dr. Stephen. G, Mr. Asik Ikbai," Artificial Intelligence Powered Tools for People who are Blind Users in Libraries – An Overview to Guide Special Users by the Librarians",Published Online: International Journal of Science, Engineering and Technology,ISSN (Online): 2348-4098ISSN (Print): 2395-4752.
- 2) Mbaye Dieng Diasse, Norimune Kawai," Evidence-Based Practices for Students with Visual Impairments in Regular Settings:An Integrated Review",Published Online:2024,(" <https://doi.org/10.52291/ijse>"),DOI: <https://doi.org/10.52291/ijse>
- 3) Dalip Singh," Breaking Barriers: AI Tools for Academic Libraries to Improve Equitable Access to Information Resources for Visually Impaired Users",Published online:

September, 2024 (https://www.researchgate.net/publication/395320345_Breaking_Barriers_AI_Tools_for_Academic_Libraries_to_Improve_Equitable_Access_to_Information_Resources_for_Visually_Impaired_Users)

- 4) Muhammad Nazir, Hina Hadayat Ali, M. Naeem Mohsin, Muhammad Akram Sabir, Muhammad Anwar, "Use of Artificial Intelligence and its Barriers Faced by Students with Visual Impairment", Published Online: 15 February 2024, (" <https://kurdishstudies.net/menu-script/index.php/KS/article/download/3817/2596/7364>"), DOI: 10.53555/ks.v12i1.3817
- 5) Hisae Miyauchi, "A Systematic Review on Inclusive Education of Students with Visual Impairment", Published Online: 22 November 2020, (" <https://www.mdpi.com/2227-7102/10/11/346>"), DOI: 10.3390/educsci10110346
- 6) Shivani Gupta, Monika Gupta and Satinder Bal Gupta, "Analysis of AI-enhanced educational tools developed in India for linguistic minorities and disabled people", Published Online: February 2023, (" https://www.researchgate.net/publication/377115814_Analysis_of_AI-enhanced_educational_tools_developed_in_India_for_linguistic_minorities_and_disabled_people"), DOI: 10.57643/lsadj.2023.26.2_09.
- 7) Arihant Dubey, "Robotics Meets Quantum Computing: AI-Driven Educational Tools For Blind Learners", Published Online: January-February 2025, (" <https://www.iosrjournals.org/iosr-jce/papers/Vol27-issue1/Ser-4/C2701041115.pdf>"), e-ISSN: 2278-0661, p-ISSN: 2278-8727, Volume 27, Issue 1, DOI: 10.9790/0661-2701041115
- 8) Aikaterini Tsouktakou *, Angelos Hamouroudis and Anastasia Horti, "The use of artificial intelligence in the education of people with visual impairment", Published Online: 10 October 2024, (" https://www.researchgate.net/publication/384898608_The_use_of_artificial_intelligence_in_the_education_of_people_with_visual_impairment"), DOI: <https://doi.org/10.30574/wjaets.2024.13.1.0481>
- 9) Lukman Lukman, Rizky Yusliana Bakti, Desy Angreani, Muh. Alamsyah, "The Use of Artificial Intelligence in The Development of Vision Aids for The Visually Impaired", Published Online: January 2025 (https://www.researchgate.net/publication/389070867_The_Use_of_Artificial_Intelligence_in_The_Development_of_Vision_Aids_for_The_Visually_Impaired), DOI: 10.24815/jr.v8i1.43491
- 10) Tianhang Liu, Pooyan Fazli and Heejin Jeong, "Artificial Intelligence in Virtual Reality for Blind and Low Vision Individuals: Literature Review", Published Online: 09 September 2024, (<https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/10711813241266832>), DOI: <https://doi.org/10.1177/10711813241266832>.

OriginalArticle

Innovative and Emerging Trends in Social Sciences: Issues and Challenges Author

Dr. Jadal M. M Salve Sharmila Shahaji. ²

¹Ph.D Guide ,Asst . Prof Dept .of Social science

L B.P Mahavidyalaya,Solapur

²Ph.D Student (Education).

College of Education ,Barshi

E-mail --sharmilasalve06@gmail.com

Manuscript ID: **Abstract**

JRD -2026-1804012

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 53-55

April- 2026

The field of social sciences has witnessed significant transformation in recent years due to technological advancement, globalization, and interdisciplinary approaches. This research paper explores innovative and emerging trends in social sciences, focusing on areas such as digital transformation, artificial intelligence, globalization, and changing research methodologies. It highlights how these trends are reshaping education, economy, political systems, and societal structures. The study also examines the challenges associated with these innovations, including ethical concerns, digital divide, data privacy, and accessibility. The paper adopts a qualitative approach using secondary data sources such as journals, reports, and academic articles. The findings suggest that while innovation enhances efficiency and knowledge expansion, it also demands responsible implementation and policy regulation. The study concludes that balancing innovation with ethical considerations is essential for sustainable development in social sciences.

Keywords: Social Sciences, Innovation, Emerging Trends, Digitalization, Globalization, Challenges

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar.2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

Introduction

Social sciences play a vital role in understanding human behavior, society, and institutions. Traditionally, disciplines such as sociology, political science, economics, and history relied on conventional research methods. However, in the 21st century, rapid technological advancements and globalization have introduced new dimensions to these fields. Innovative and emerging trends in social sciences are transforming how research is conducted and applied. Digital tools, big data, artificial intelligence, and interdisciplinary approaches have expanded the scope of research. These changes are not only improving efficiency but also redefining knowledge creation and dissemination. This paper aims to explore these trends and analyze their impact along with associated challenges.

2. Objectives of the Study

1. To identify innovative and emerging trends in social sciences.
2. To examine the impact of technology on social science research.
3. To analyze challenges faced due to these innovations.
4. To suggest measures for effective implementation of new trends

3. Research Methodology

This research is based on qualitative methodology. Data has been collected from secondary sources such as:

1. Research journals
2. Books
3. Government reports
4. Online academic databases

The data is analyzed descriptively to understand patterns and trends.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Dr.Jadal M. M Asst . Prof Dept .of Social science L B.P Mahavidyalaya,Solapur

How to cite this article:

Jadal M. M , Salve Sharmila Shahaji (2026). Innovative and Emerging Trends in Social Sciences: Issues and Challenges Author Journal of Research & Development, 18(4(XVI)),49-50.

Emerging Trends in Social Sciences

Digital Transformation

Digitalization is one of the most significant trends. Online surveys, digital archives, and data analysis tools have simplified research processes. Platforms like online databases and software tools allow researchers to access vast information quickly.

Use of Artificial Intelligence (AI)

AI is increasingly used in data analysis, predictive modeling, and behavioral studies. It helps in identifying patterns that are difficult to detect manually.

Interdisciplinary Approach

Modern research integrates multiple disciplines. For example, economics is combined with psychology (behavioral economics), and political science with technology (digital governance).

Globalization of Research

Research is no longer limited to local boundaries. Collaboration among international scholars has increased, leading to diverse perspectives and knowledge exchange.

Big Data and Analytics

The availability of large datasets has improved research accuracy. Social media platforms, government data, and online activities provide valuable insights into human behavior.

E-Governance and Digital Politics

Political science has evolved with the introduction of e-governance, online voting discussions, and digital campaigns, influencing democratic processes.

5. Impact of Emerging T

On Education

Innovative teaching methods such as online learning, virtual classrooms, and digital resources have improved accessibility and flexibility in education.

On Economy

Digital economy, e-commerce, and fintech innovations have transformed traditional economic systems.

On Society

Social media and digital communication have changed social interactions, cultural exchange, and awareness levels.

On Research Quality

Advanced tools improve accuracy, speed, and reliability of research findings.

Challenges in Emerging Trends

Digital Divide

Not everyone has equal access to technology, leading to inequality in research and education opportunities.

Ethical Issues

Use of AI and data raises concerns about privacy, consent, and misuse of information.

Data Security

Cybersecurity threats can compromise sensitive research data.

Overdependence on Technology

Excessive reliance on technology may reduce critical thinking and traditional research skills.

Lack of Skill Development

Researchers need training to use advanced tools effectively, which is not always available.

Suggestions and Recommendations

1. Promote digital literacy among researchers and students.
2. Ensure ethical guidelines for data usage and AI applications.
3. Improve infrastructure to reduce digital divide.
4. Encourage interdisciplinary research.
5. Provide training programs for new technologies.

Conclusion

Innovative and emerging trends in social sciences are reshaping the way knowledge is created and applied. While these advancements offer numerous benefits, they also bring challenges that must be addressed carefully. A balanced approach that integrates innovation with ethical responsibility and inclusivity is essential for sustainable development. Social sciences must continue to evolve while preserving their core objective of understanding and improving human society.

References

1. Creswell, J. W. (2014). Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches.
2. Castells, M. (2010). The Rise of the Network Society.
3. Government of India Reports on Digital India Initiative
4. Various peer-reviewed journal articles on social science trends

OriginalArticle

AI in Indian Agriculture: Status & Prospects

Dr. Satish Ghadage,¹ Shubham Chavare²

^{1,2}Arts & Commerce College, Madha

Email: drghadagesb@gmail.com

Manuscript ID: **Abstract:**

JRD -2026-1804013

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 51-54

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar.2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

India has emerged six largest country in the World, in particularly Agriculture and allied sector which is highest contribution compared with World ratio (Economic Survey 2017-18). The Government of India has putting effort in this sector. So, that prospective AI is playing vital role in developing Indian Agriculture. India is undergoing a profound technological transformation in agriculture, leveraging Artificial Intelligence to move from traditional methods to a data-driven, precision-based ecosystem. This shift is anchored by the creation of a massive digital public infrastructure, including the Digital Agriculture Mission and Agri Stack, which provides a verified foundation for delivering targeted services to millions of farmers. The integration of AI is delivering tangible benefits across the entire agricultural value chain. Tools like Bharat-VISTAAR and Kisan e-Mitra provide multilingual, real-time advisory services, making expert knowledge accessible even in remote areas and further enhancing decision-making. AI-powered systems for monsoon forecasting and pest surveillance (NPSS) allow farmers to proactively manage climate and biological risks, significantly reducing potential losses and increasing resilience. Innovations in precision farming, Agri-robotics, and AI-enabled crop insurance through YES-TECH and CROPIC are optimizing resource use and ensuring faster, more transparent claim settlements. Furthermore, AI-driven analytics seeks to address structural constraints in the supply chain, improving price discovery and market access for small and marginal farmers. Collectively, these initiatives reflect a human-centric approach to technology, aiming for sustainable agricultural growth that prioritizes inclusive development and the welfare of the farming community.

Keywords: AI, Govt. Policy, Agri Stack, Kisan e-Mitra, KDSS etc.

Introduction:

India is emerging as a global leader in Artificial Intelligence, ranking third worldwide in AI competitiveness, according to Stanford University's 2025 Global AI Vibrancy Tool. The rapid rise, measured across AI growth and innovation between 2017 and 2024, reflects India's digital capabilities, data ecosystem, and strengths in AI talent, research, startup, investment, infrastructure, and governance. Artificial Intelligence (AI) is also increasingly emerging as a transformative force in agriculture, offering new pathways to enhance productivity, sustainability, and resilience across farming systems. By leveraging data from satellites, sensors, drones, weather stations, and farm machinery, AI-enabled tools support informed decision-making at every stage of the agricultural value chain. The India-AI Impact Summit 2026, being convened, highlights India's approach to Artificial Intelligence as a tool for inclusive development. The Summit emphasises the democratisation of technology by promoting more equitable and affordable access to AI capabilities, particularly for underserved communities. It emphasizes India's approach to technology development, aligned with the vision of 'Welfare for All, Happiness for All'. Reinforcing the principle of 'AI for Humanity' - positioning AI as a human-centric and ethical enabler of improved governance, service delivery, and sustainable development across sectors. Within this broader context, Indian agriculture stands at a critical turning point, where AI is increasingly being harnessed to support farmers, strengthen decision-making, and enhance productivity.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Satish Ghadage Arts & Commerce College, Madha

How to cite this article:

Satish Ghadage, Shubham Chavare (2026). AI in Indian Agriculture: Status & Prospects Journal of Research & Development, 18(4(XVI)),51-54.

The Government of India released a publication titled “Future Farming in India: AI Playbook for Agriculture” on 22 October 2025. Developed as an insight report by the World Economic Forum in collaboration with the Office of the Principal Scientific Adviser to the Government of India, India AI (MeitY), and BCG X, the playbook provides a policy-oriented roadmap for the responsible and scalable adoption of artificial intelligence (AI) in Indian agriculture, with a specific focus on small and marginal farmers. The playbook aims to bridge the transition from pilot-stage AI applications to large-scale implementation by addressing critical constraints, including fragmented data ecosystems, limited digital infrastructure, affordability barriers, and last-mile delivery challenges. It positions artificial intelligence as an enabler of data-driven decision-making in routine farm operations, with the potential to enhance productivity, strengthen climate resilience, optimise resource use, and improve market access. Indian agriculture has been transformed after the New Economic Policy 1991. The Global Economic situation huge changed after this policy. The report highlights priority AI use cases across the agricultural value chain, including AI-enabled crop planning, rapid soil-health analysis, pest prediction and control, and smart digital marketplaces.

Objectives of the Study:

As per the current status of Artificial Intelligence the present research paper aim as follow:

1. To understand the AI tools for Agriculture sector.
2. To study the Government Policy regarding AI in India.
3. The Analysis the AI in the era of Future Agriculture in India.

Methodology:

The present research paper mainly depends on Secondary data, the study materials has been collected through different published articles, report and govt. website. This paper is highlighted only conceptual background and government policies.

Artificial Intelligence & Agriculture:

Artificial intelligence (AI) is advanced branch of computer science that develops systems capable of performing tasks requiring human-like intelligence, such as learning, reasoning, pattern recognition, and decision-making. Artificial Intelligence (AI) in agriculture optimizes farming through data-driven insights, utilizing sensors, drones, and satellite imagery to enhance productivity and sustainability. Key applications include precision farming (irrigation/fertilization), predictive analytics for pest control, automated harvesting, and AI-powered soil health monitoring.

Uses of AI in Agriculture:

In agriculture, AI helps turn data into simple, actionable advice that farmers can implement in their day-to-day farming practices. By analysing satellite imagery, weather forecasts, soil data, and crop patterns, AI can help farmers decide what to sow, when to sow, how much input to use, and when to harvest. From early warnings about pests and diseases to better planning for irrigation and fertiliser use, AI is making farming more precise, efficient, and less risky.

Soil Health Diagnostics

Soil health the need for laboratory testing infrastructure while detecting nutrient deficiencies and soil stress. Farmers can take timely action to restore soil fertility through AI. AI uses deep learning and image recognition to monitor soil health by analysing signals from satellite imagery, drone-based observations, and farm-level images.

Climate-Responsive Crop Monitoring and Advisory Services

Indian agriculture is particularly susceptible to climate variability because it relies heavily on rainfall. AI analyses weather and climate data to predict changing rainfall patterns, temperature variations, and extreme events, while providing real-time advisories on sowing decisions, irrigation scheduling, pest management, and input application. AI applications support farmers, particularly in rainfed regions, in managing climate risks and reducing potential crop losses.

Improving Farm Mechanisation Efficiency

AI-powered image classification and machine learning tools, integrated with drones, remote sensing, and local sensor data, improve the utilisation and efficiency of farm machinery. Applications include precision weed removal, early disease detection, automated harvesting, and produce grading.

Improving Price Realisation for Farmers

Farmers, particularly those engaged in fruit and vegetable production, often capture only a small share of the final consumer price due to inadequate price discovery, supply chain inefficiencies, and information asymmetries. Artificial intelligence (AI) offers a robust means of addressing these structural constraints by strengthening demand-supply forecasting, market intelligence, and coordination across agricultural value chains. Another some uses are also helpful to AI-driven predictive analytics leverage large datasets from platforms such as e-NAM, AGMARKET, the Agricultural Census, and the Soil Health Card programme, thereby enhancing price realisation and reducing distress-driven sales. The implementation of AI in agriculture highlights the breadth of bottom-up adoption across the sector.

Govt. Policy for AI to Transforming Agriculture in India:

Today AI network is continuously increasing day by day. On that prospective the Government of India has been accepted this new Artificial Intelligence concept to develop the agriculture sector. Today, some important policies have been adopted by the government of India and these policies are;

- **Kisan e-Mitra**
- **National Pest Surveillance System (NPSS)**
- **Local Monsoon Onset Forecasts**
- **Digital Agriculture Mission**
- **Agri Stack**
- **Krishi Decision Support System (KDSS)**

- **Nationwide Soil Resource Mapping project**
- **YES-TECH**
- **CROPIC**
- **PMFBY WhatsApp Chatbot**
- **WINDS (Weather Information and Network Data System)**

The Agricultural Engineering Division of ICAR–Indian Agricultural Research Institute (IARI) is actively engaged in developing agricultural robotics for a range of farm operations, including soil sampling, sowing, harvesting, and crop surveillance. Complementing these efforts, India's agrarian robotics ecosystem has witnessed notable advances, including autonomous tractors, robotic harvesting systems, and AI-enabled tools for crop monitoring, reflecting the growing integration of automation and intelligent technologies into agricultural practices. Indian Government has been played important role in Agriculture sector through these AI application and policies; i.e. Kisan e-Mitra, AI-powered chatbot designed to support farmers by answering queries on key government schemes, including PM Kisan Samman Nidhi, the Kisan Credit Card, and the Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana, The National Pest Surveillance System (NPSS) is utilises Artificial Intelligence (AI) and Machine Learning (ML) to enable early detection of pest infestations and crop diseases. Digital Agriculture Mission, the Mission seeks to ensure timely access to reliable crop-related information for all farmers by leveraging verified datasets on farmers, landholdings, and crops, alongside advanced digital technologies. It envisages developing a comprehensive Digital Public Infrastructure (DPI) for agriculture, including platforms such as Agri Stack and the Krishi Decision Support System (KDSS), as well as an integrated Soil Fertility and Profile Map, thereby laying the foundation for a robust, scalable digital agriculture ecosystem in India. The Krishi Decision Support System (KDSS) integrates data from multiple sources, including satellite imagery, weather information, soil and water resources, crop data, and government scheme databases, to generate comprehensive analytical outputs such as digital crop maps, soil maps, yield estimates, and drought and flood monitoring assessments. The Nationwide Soil Resource Mapping project, undertaken by the Soil and Land Use Survey of India (SLUSI), aims to generate a comprehensive village-level soil inventory at a high spatial resolution of 1:10,000 by integrating high-resolution satellite imagery with field-based observations. The resulting standardized soil maps provide a scientific basis for informed land-use planning, crop selection, and the promotion of sustainable agricultural practices. The YES-TECH (Yield Estimation System based on Technology) employs remote sensing and AI-driven analytics to generate accurate yield estimates. CROPIC (Collection of Real-Time Observations and Photographs of Crops) is an AI-enabled tool used to monitor crop health and assess crop damage. Through a mobile application, farmers and field coordinators upload geotagged, time-stamped crop images from smartphones. The PMFBY WhatsApp Chatbot is an AI-based chatbot accessible via WhatsApp to assist farmers with information on the PMFBY scheme. WINDS (Weather Information and Network Data System), launched in 2023, is a national platform that integrates multiple weather systems to provide real-time, reliable weather data. It enables accurate weather monitoring, planning, and risk assessment in agriculture

Conclusion:

1. The Government of India has been promoting the rapid growth of agri-tech startups through the Innovation and Agri-Entrepreneurship Development programme. In parallel, the programme supports the adoption of emerging technologies, including Artificial Intelligence (AI), machine learning, precision farming, drones, and climate-smart agriculture.
2. The benefit of AI is farm mechanisation, post-harvest and food technologies, supply chain management, waste-to-wealth initiatives, and organic farming, thereby driving innovation and enhancing efficiency across agriculture and allied sectors.
3. The Government of India has been promoted AI through Agri Stack. Agri Stack is a core component of the Digital Agriculture Mission, providing farmers with a unique digital identity (Farmer ID) linked to land records, livestock ownership, crops cultivated, and benefits availed, enabling secure identification and access to agricultural services.
4. The future of Indian Agriculture is rapidly growing up by AI technology. The agricultural sector faces unprecedented challenges due to rising global populations and increasing urbanization, that era AI is the future of Indian Agriculture.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-4(XVI)| April - 2026

References:

1. https://www.researchgate.net/publication/399181828_Artificial_intelligence_Application_to_agricultural_and_it's_benefits.
2. Srivastava, A., Shukla, S. and Gupta, A. (2020). Adoption of AI in agriculture: An overview.
3. https://www.researchgate.net/publication/347804523_Artificial_Intelligence_in_Agriculture.
4. <https://share.google/LAtwOBc5pk2pF7Zlq>.
5. <https://www.niti.gov.in/sites/default/files/2023-03/National-Strategy-for-Artificial-Intelligence.pdf>.
6. <https://www.indiabudget.gov.in/economicsurvey/doc/echapter.pdf>.
7. <https://agriwelfare.gov.in/en/DigiAgriDiv>.

OriginalArticle

Dowry System-Then and Now

Savita Venugopal Deosani

Manuscript ID:

JRD -2026-1804014

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 55-59

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar.2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

Abstract:

This study examines the impact of social media on student learning. Data were collected from 200 students through surveys and interviews. The findings indicate that social media can enhance collaboration and access to educational resources but may also cause distractions. The study concludes that balanced use of social media can support academic success.

Keywords: Social Media, Student Learning, Education, Academic Performance, Online Collaboration
If you need an abstract and keywords for a specific topic, send me the topic and I can write them for you.

Introduction

Indian society's traditions, culture, and value system are extremely rich and ancient. However, alongside these rich traditions, some harmful customs have also taken root in society. Among the many social problems in Indian society, the dowry system is one of the most serious and destructive practices. Marriage is a sacred ceremony of union between two individuals and two families. But the custom that reduces this holy relationship to a financial transaction is known as dowry. The dowry system has affected not only the lives of women but also the morality of the entire society. Even today, although India has made great strides in science, technology, education, and the economy, some traditional and harmful practices still persist in society. Among them, the dowry system is one of the most dangerous. In modern times, this practice has become more complex, commercial, and exploitative. Despite education, progress, and laws, this practice has not been completely eradicated. Therefore, it is extremely necessary to think deeply about this subject

The Concept of the Dowry System

Dowry refers to the cash, property, jewellery, vehicles, or other goods given by the bride's family to the groom's family at the time of marriage. This gift is not voluntary; it is often given under pressure. Earlier, this practice was linked to the concept of "Kanyadan" and was known as "Stridhan," where a girl was given essentials for her life. But over time, this tradition became distorted, and in the modern era it has become a means of coercion, greed, and economic exploitation — taking the form of social pressure and becoming a major cause of injustice against women.

The Dowry System in Ancient Times (Earlier Situation)

In ancient India, dowry was not considered a "burden" in today's sense. At that time, it was called "Stridhan" (a woman's own wealth).

The Concept of Stridhan

In ancient India, dowry was known as 'Stridhan.' It was wealth given lovingly by a woman's parents, property that would be useful to her in times of hardship, and something that was entirely her own possession. It was given voluntarily — offered with love and free will by the bride's parents. In those times dowry was not compulsory. Parents would happily give gifts to their daughters. No demands were made by the groom's family. Marriage was considered a religious and social sacrament.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Savita Venugopal Deosani

How to cite this article:

Savita Venugopal Deosani (2026). Dowry System-Then And Now Journal of Research & Development, 18(4(XVI)),55-59.

Women's Status and Rights

Women held a respected place in society. Their safety was considered important. Women had complete rights over their Stridhan; interference by husbands or in-laws was minimal.

Symbol of Social Prestige

Gifts were given to demonstrate a family's prestige, but without compulsion. Giving gifts was considered a mark of dignity, but there was no competition or ostentation.

From this it becomes clear that in earlier times, the dowry practice was positive, voluntary, and beneficial to women. Jewellery, land, and property were given to provide the woman with financial support after marriage.

Changes During the Medieval Period

In the medieval era, social structure began to change, and so did the nature of the dowry system. The patriarchal system was strengthened; women's rights decreased, and giving dowry came to feel "necessary." As a result, dowry gradually became a mandatory practice. Expectations from the groom's side began to rise. A mentality developed that "prestige is lost if dowry is not given." During this period, the dowry system began to shift from something positive to something negative.

The Dowry System in Modern Times (Current Situation)

In today's era, the dowry system has become a serious social problem.

Coercion and Demands: Direct demands are made by the groom's family. Expectations include money, cars, houses, and electronic goods.

Commercial Approach to Marriage: The dowry is determined by the groom's education, job, and salary. Marriage has become like a business transaction.

Violence Against Women: If the dowry is insufficient, harassment occurs. Mental and physical violence is inflicted.

Dowry Deaths: Many women are subjected to serious crimes such as being burnt alive or killed.

Economic Impact: A massive financial burden is placed on the girl's family, and debt increases. As a result, today the dowry system has become exploitative and criminal in nature.

Causes of the Dowry System

The dowry system is a serious social problem in Indian society. Several social, economic, cultural, and psychological reasons are responsible for its growth and persistence.

Patriarchal Social Structure: Indian society has a male-dominated (patriarchal) system. Women are given a lower status, and after marriage a daughter goes to another family's home, so she is viewed as an "economic burden." This gave rise to the practice of giving dowry at the time of a daughter's marriage.

Economic Dependence of Women: In many places, women are not economically self-sufficient. Due to fewer opportunities for education and employment, they are forced to depend on men. As a result, parents give dowry for the sake of their daughter's future security.

Social Prestige and Showmanship: To maintain or enhance social status, people give large amounts of dowry. The fear of "what will people say?" causes many families to spend beyond their means.

Level of Education and Employment: Higher dowry is demanded for more educated or highly placed grooms. "Rates" are fixed for doctors, engineers, or government employees.

Tradition and Custom: The dowry practice has continued for many years. People give great importance to tradition, and the thinking "this is how things work in our society" keeps this practice alive.

Weak Enforcement of Law: Despite the Dowry Prohibition Act (1961), it is not effectively enforced. As a result, people freely give and take dowry.

Gender Inequality: Discrimination between sons and daughters is a major cause. Sons are given more importance while daughters are considered a "responsibility."

Limited Marriage Options: The compulsion to marry within a specific caste, religion, or class increases competition to offer dowry in order to find a suitable match.

Fear and Social Pressure: The fear that the girl will face trouble at her in-laws' home, the marriage will break, or society will condemn them if dowry is not given compels parents to provide it.

Ignorance and Lack of Awareness: Many people are unaware of the negative consequences of dowry or the laws against it. Lack of education also fuels this practice.

Effects of the Dowry System

The dowry system is not merely a financial transaction but is the result of social inequality, misogyny, and wrong traditions. To end this practice, education, women's empowerment, strict enforcement of laws, and public awareness are extremely necessary. The dowry system is a serious and long-standing social problem in Indian society. This practice,

which transforms the sacred institution of marriage into a financial deal, not only harms the dignity of women but also raises questions about the morality of the entire society.

Violence and Atrocities Against Women

The most horrific impact of the dowry system is the violence committed against women. Even after marriage, more dowry is demanded. If this is not fulfilled, women are subjected to mental and physical torture — beating the new bride, giving her humiliating treatment, denying food, clothing, and medical care, and in some cases, inciting murder or suicide. This has a serious impact on women's safety.

Female Foeticide and Disruption of the Sex Ratio

Out of fear of dowry, many families consider a daughter a burden. As a result, abortions are carried out because a girl is unwanted, female foeticide increases, and the sex ratio in society becomes distorted. This creates long-term social imbalance.

Financial Burden on the Family

Giving dowry is a major financial responsibility for many families. Poor families are forced to take loans, sell land and property, and spend their entire lives repaying debts. This halts a family's financial progress and increases poverty.

Impact on Girls' Education

Due to the pressure of saving money for dowry, less is spent on girls' education, they are married off early, and education has to be sacrificed. This stops the empowerment of women and also affects the progress of society.

Commercialisation of the Institution of Marriage

The dowry system reduces marriage from a sacred bond to a financial transaction. Dowry is determined by the groom's education and job, marriage becomes a deal, and love, understanding, and values are ignored. This destroys the sanctity of the institution of marriage.

Mental Stress and Depression

The mental impact of the dowry system is very serious. The girl is under constant stress, self-esteem decreases, depression and anxiety increase, and in some cases, suicide results. This deteriorates the mental health of individuals.

Family Conflict and Disintegration

The dowry issue causes constant disputes within families — disagreements between the in-laws' and bride's families, tension between husband and wife, and an increased likelihood of divorce. This weakens the institution of the family.

Increasing Social Inequality

The dowry system widens the gap between the rich and the poor. Wealthy families can afford large dowries while poor families fall behind, and social prestige is determined by money. This increases injustice and inequality in society.

Increase in Crime

As a result of the dowry system, many crimes occur — dowry deaths, suicides, harassment and violence, and fraud. This disturbs law and order in society.

Secondary Status of Women

The dowry system considers women to be of lesser importance. Daughters are seen as a "responsibility," sons as "assets," and women's rights are neglected. This lowers the social standing of women.

Decline of Social Values

The dowry system undermines the moral values of society. Greed and avarice increase, human values decrease, and love, respect, and equality are destroyed. This weakens society morally.

Wrong Mentality Among Youth

The dowry system also affects the younger generation. Boys come to consider taking dowry acceptable, marriage is seen as a means of getting money, and wrong role models are created. This encourages the next generation to perpetuate this harmful practice.

Restrictions on Women's Freedom

Even after dowry is given, women do not gain freedom — their freedom of decision-making is limited, they have no financial independence, and they hold less importance in the family. As a result, women's personalities do not develop.

Obstacle to Social Progress

The dowry system acts as an obstacle to social development — it affects education and employment, reduces women's participation, and creates a lack of equality. This slows the overall progress of society.

Violation of the Law

Despite the Dowry Prohibition Act (1961) in India, the law is violated, dowry is given and taken secretly, and enforcement remains inadequate. This reduces respect for the law.

Solutions to the Dowry System

The dowry system is not merely a social problem but is connected to the very existence and dignity of women and to the morality of society. The effects of the dowry system are extremely widespread and harmful — it gives rise to many problems such as violence against women, financial burden, mental stress, social inequality, and crime. Therefore, it is extremely necessary to take effective measures against this practice.

Legal Measures

The most important tool to curb the dowry system is strict laws. The Dowry Prohibition Act, 1961 was enacted in India. According to this law, both giving and taking dowry are offences, and those found guilty are liable to fine and imprisonment. However, this law is often not enforced effectively. Therefore, police must take swift action and judicial processes must be expedited. Laws such as the Domestic Violence Act (2005) and IPC Section 498A (cruelty to wife) can provide protection to women if used appropriately. Many women are unaware of their rights, so awareness of the law needs to be created village by village, and information provided in schools and colleges.

Educational Measures

Education is the primary means of social transformation. Girls' education must be increased. Education on gender equality must be given. Children must be given value education from an early age, moral values must be taught, and the belief that taking dowry is wrong must be instilled. Higher education makes women economically empowered and self-reliant, enabling them to resist dowry.

Social Measures

The root cause of the dowry system lies in the wrong mentality of society. The notion that "dowry equals prestige" must be changed. Simple weddings should be encouraged. Society should condemn families that take dowry, oppose such marriages, and enforce social boycott. Women's organisations and NGOs should take the lead and help victimised women.

Economic Measures

Women's economic empowerment is essential. Employment opportunities must be made available to women. Self-reliance reduces the need for dowry. Self-employment and skill development programmes, skill training, and assistance to poor families through government schemes (e.g., marriage grant schemes) can help reduce the pressure of dowry.

Women's Empowerment

Women must be encouraged to make their own decisions and be ready to firmly say 'no dowry.' Self-help groups and women's organisations must be strengthened. Women should be given leadership development opportunities in the social and political spheres.

Role of Media

Awareness should be raised through TV, radio, and social media with anti-dowry messages. Stories of marriages without dowry should be broadcast as inspiration. Films with social messages and programmes on women's rights should be promoted.

Religious and Cultural Measures

Simple marriages should be encouraged. Mass marriages (collective weddings) and simple, low-cost marriages should be promoted. Dowry-free marriage certificates should be issued. Unnecessary expenses should be avoided, traditions should be reformed, and appropriate guidance should be given to society.

Role of Youth

Young people should take a pledge not to take dowry, create awareness in society, and work for social change.

Government Initiatives

Various schemes such as Beti Bachao Beti Padhao and Sukanya Samridhi Yojana should be used to build awareness. Strict enforcement of the law must be ensured, and offenders must be given harsh punishments.

Measures at Rural and Urban Levels

In rural areas, awareness should be created through village assemblies and with the participation of local leaders. In urban areas, education and employment opportunities should be created and modern thinking should be encouraged.

The Role of the Family

Parents should instil proper values in their children, should not look down upon daughters, and should teach sons not to take dowry.

Social Change and New Trends

Nowadays, some positive changes are visible. Many young people are opposing the dowry system. Educated families are giving preference to simple weddings. Women too are becoming aware of their rights. Yet in rural areas and in some traditional communities, this practice still persists. Therefore, the entire society must come together to fight against it. If we truly wish to build a progressive and civilised society, then completely eradicating the dowry system is the need of the hour.

Conclusion

The dowry system is not merely a social problem — it is a blot on humanity. This practice has destroyed many families and made the lives of women like hell.

Every person in society must reject this practice. Marriage should be based on love, trust, and equality, not on money. The dowry system is not merely a social problem but a violation of human rights. Laws alone are not sufficient to eliminate this practice; a change in the social mindset is extremely necessary. Education, women's empowerment, economic self-reliance, and the participation of youth are the only ways to effectively control this problem. Only when every individual in society accepts the message 'No Dowry' can a truly equal and just society be created. The dowry system has affected not only the lives of women but also the morality of the entire society. Even today, despite education, progress, and laws, this practice has not been completely eradicated. Therefore, it is extremely necessary to think deeply about this subject. The dowry system is not merely a financial transaction but is the result of social inequality, misogyny, and wrong traditions. Education, women's empowerment, strict enforcement of laws, and public awareness are extremely necessary to end this practice. **"No Dowry, Demand Dignity" — this feeling must be rooted in every heart. For the development of society and for the dignity of women, we must all stand together against this practice.** The end of the dowry system is, in the truest sense, the victory of equality, justice, and humanity.

Reference:

1. S. L. Hooja – *Dowry System in India: A Case Study*
2. Anweshia Arya-Bhattacharya – *Dowry and Daughters*
3. Bushra Beegom RK – *Gender Sensitization & Anti Dowry Campaign Towards Equality*
4. Mala Sen – *Death by Fire*
5. Research Paper – *Dowry System as a Social Evil: A Study of India*

OriginalArticle

Emerging Trends in Gender Inequality at Work: A Sociological Analysis

Rampure Sheela Mahadev

Assistant Professor, Department of Sociology,
Sangameshwar College (Autonomous), Solapur
Email: sheela.rampure@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-1804015

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 60-64

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar. 2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

Abstract:

Gender inequality at work continues to persist despite improvements in education, employment opportunities, and legal protections for women. This research paper examines emerging trends in workplace gender inequality using sociological perspectives. The study explores key issues such as the gender pay gap, occupational segregation, leadership disparities, digital transformation, gig economy employment, remote work, and intersectionality. The research also investigates the role of technological changes, including artificial intelligence and platform-based work, in shaping gender relations in contemporary workplaces. Although women's participation in the labor force has increased significantly, structural and cultural barriers continue to influence their career advancement. The study adopts a qualitative research methodology based on secondary data collected from books, journal articles, reports, and policy documents. Sampling is based on purposive selection of relevant literature addressing gender inequality. Data collection involves reviewing academic and institutional publications. The analysis highlights that workplace inequality is evolving rather than disappearing. Emerging work patterns provide flexibility but also create new vulnerabilities. Gender stereotypes, unpaid care responsibilities, and organizational culture continue to shape unequal outcomes. The paper concludes that gender equality requires structural reforms, policy interventions, and cultural transformation. Addressing gender inequality is essential for inclusive economic development and social justice.

Keywords: Gender inequality, workplace, intersectionality, pay gap, sociology

Introduction:

Gender inequality in the workplace refers to unequal opportunities, wages, roles, and treatment experienced by individuals based on gender. Historically, women were restricted to domestic responsibilities and excluded from formal employment. Industrialization and modernization increased women's participation in economic activities, yet inequality persisted. Even today, women face wage gaps, occupational segregation, and limited leadership opportunities. The modern labor market is undergoing rapid transformation due to globalization, digitalization, and technological advancements. These changes have created new opportunities but also introduced new forms of inequality. Women are entering professional and technical fields in greater numbers, yet they remain underrepresented in leadership positions. This paradox highlights the need for sociological analysis. Gender inequality is shaped by social norms, cultural expectations, and institutional structures. Patriarchal values continue to influence employment patterns. Women often shoulder disproportionate responsibilities for unpaid care work, affecting their career progression. Additionally, workplace cultures and organizational practices may reinforce gender stereotypes.

The emergence of flexible work arrangements, gig economy employment, and artificial intelligence-driven recruitment has transformed workplace dynamics. These changes may reduce barriers for women but also create new challenges. This research paper examines emerging trends in gender inequality at work using sociological perspectives

Objectives of the Study

1. To examine emerging trends in gender inequality in the workplace.
2. To analyze gender pay gap and occupational segregation.
3. To study leadership disparities and glass ceiling phenomenon.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Rampure Sheela Mahadev Assistant Professor, Department of Sociology, Sangameshwar College (Autonomous), Solapur

How to cite this article:

Rampure Sheela Mahadev (2026). Emerging Trends in Gender Inequality at Work: A Sociological Analysis Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 60-64.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

4. To explore impact of digitalization and gig economy on gender inequality.
5. To examine intersectional dimensions of workplace inequality.
6. To suggest policy measures to reduce gender inequality at work.

Research Methodology

This study adopts a qualitative research methodology. The research is based on secondary data collected from books, peer-reviewed journal articles, government reports, and publications of international organizations. The qualitative approach helps analyze patterns and trends in gender inequality. The study uses descriptive and analytical methods. Descriptive analysis helps identify emerging workplace trends, while analytical interpretation examines sociological explanations. Comparative analysis of global studies is also used to understand similarities and differences in gender inequality across contexts. No primary survey was conducted. Instead, existing literature was reviewed systematically. This approach allows a comprehensive understanding of gender inequality without time and resource constraints.

Sampling

The sampling technique used in this study is purposive sampling. Relevant academic sources focusing on gender inequality, workplace sociology, and labor market trends were selected. Sampling included: Scholarly journal articles, Books on gender and work, Reports from international organizations Government policy documents, Research studies on gig economy and remote work, The purposive sampling method ensures that only relevant and credible sources are included. This enhances the validity of the research findings.

Data Collection

Data collection was based on secondary sources. The following methods were used:

Review of academic journals on gender inequality

Analysis of books related to sociology of work

Examination of international reports on gender equality

Review of policy documents

Analysis of online databases and scholarly publications

The collected data were categorized into themes such as wage inequality, occupational segregation, leadership gap, and digital transformation. These themes were analyzed to identify emerging trends.

Findings of the Study

The present study identified several important findings related to emerging trends in gender inequality in the workplace. These findings highlight that gender inequality persists in different forms despite improvements in education and employment opportunities.

Gender Pay Gap Continues Globally:

One of the most significant findings is that wage inequality between men and women remains widespread. Across developed economies, women still earn less than men on average. For instance, in OECD countries the gender pay gap remains about **11.9%**, meaning women earn roughly 88 cents for every dollar earned by men. Recent reports also show that wage disparities persist even among executives. A 2025 analysis found female executives earning **16% less than male counterparts**, and even after adjusting for variables, women still earned 6.8% less. These findings indicate that the gender pay gap is not limited to lower-level jobs but continues at senior positions.

Leadership Representation Remains Unequal:

Women remain underrepresented in leadership positions. Global workforce data shows that women account for **42% of the workforce but only 31.7% of senior leadership roles**, highlighting the persistence of the glass ceiling. The findings also indicate that women's representation declines significantly at higher organizational levels. The transition from entry-level roles to executive positions shows a steep drop, demonstrating structural barriers to advancement.

Gender Equality Progress is Slow:

Global gender equality is improving, but progress remains slow. The overall global gender gap is **68.8% closed**, meaning full equality has not yet been achieved. At the current rate, it may take **over a century** to reach complete parity. This finding suggests that structural inequality remains deeply embedded in labor markets.

Economic Participation Gap Persists:

The economic participation gap remains one of the largest components of gender inequality. Economic participation and opportunity scores remain around **60.7% parity**, indicating significant disparities in employment and earnings. Women continue to experience higher job gaps and limited access to employment opportunities compared to men.

Legal Equality Does Not Guarantee Workplace Equality:

Another key finding is that legal reforms alone do not eliminate inequality. A recent global study found that although many countries have gender equality laws, enforcement remains weak, with legal rights averaging **67 out of 100** but enforcement only **53**.

This indicates that policy implementation is as important as legislation.

Occupational Segregation Remains Strong:

Women remain concentrated in lower-paying sectors while men dominate high-paying industries. This segregation contributes significantly to wage gaps and career inequality. Research also shows women are less likely to work in firms that offer higher wage returns, contributing to nearly half of the gender wage gap.

Motherhood and Care Responsibilities Impact Careers:

Women's unpaid care responsibilities continue to affect career progression. Studies show women are more likely to experience career interruptions and part-time employment, leading to lower earnings and fewer promotions. This "motherhood penalty" remains a major factor in workplace inequality.

Workplace Culture Influences Gender Equality:

Organizational culture plays an important role. Research indicates companies with more women in leadership positions are more likely to address workplace harassment and misconduct, suggesting inclusive leadership improves gender equality outcomes.

Technological Change Creates New Inequalities:

Digital transformation and automation are creating new opportunities but also new gender gaps. Women remain underrepresented in technical and leadership roles in technology sectors, limiting their access to high-paying jobs.

Intersectional Inequality Persists:

Women from marginalized social groups face multiple barriers. These include limited access to education, discrimination, and fewer employment opportunities. Intersectional inequality remains a key trend in modern workplaces.

Gender Inequality in Research and Knowledge Fields:

Studies analyzing academic research show women remain underrepresented in authorship and leadership roles, despite contributing significantly. For example, one study found only **32.74% of authors** were women in software research publications. This reflects broader workplace inequality.

Gender Pay Gap Linked to Organizational Structures:

Research indicates that firm-level factors account for a significant share of the gender wage gap. Women are less likely to work in high-paying firms, which contributes substantially to wage disparities.

Overall Findings Summary

The study concludes that:

1. Gender pay gap continues across sectors
2. Women remain underrepresented in leadership
3. Progress toward equality is slow
4. Economic participation gap persists
5. Legal reforms alone are insufficient
6. Occupational segregation remains strong
7. Care responsibilities affect women's careers
8. Workplace culture influences outcomes
9. Technology creates new inequalities
10. Intersectional inequality continues

These findings confirm that gender inequality at work is evolving rather than disappearing and requires structural interventions.

Remedial Measures for Reducing Gender Inequality at Work

To reduce gender inequality in the workplace, several remedial measures can be implemented at the **policy, organizational, and societal levels**. These measures aim to address structural, cultural, and institutional barriers.

Ensure Equal Pay for Equal Work

Organizations should implement transparent salary structures to eliminate wage discrimination. Regular pay audits must be conducted to identify and reduce gender pay gaps. Governments should enforce equal pay legislation strictly.

Promote Gender-Neutral Recruitment Practices

Recruitment and selection processes should be free from gender bias. Organizations should:

1. Use blind recruitment methods
2. Ensure diverse hiring panels
3. Adopt standardized interview criteria

These practices help create equal employment opportunities.

Increase Women's Representation in Leadership

Organizations should develop leadership training programs for women. Mentoring and sponsorship opportunities should be provided. Gender diversity targets can also be introduced to improve representation at decision-making levels.

Provide Flexible Work Arrangements

Flexible work policies such as remote work, flexible hours, and hybrid work should be implemented. However, organizations must ensure that flexible work does not affect career progression or promotion opportunities.

Strengthen Parental Leave Policies

Both men and women should receive paid parental leave. Encouraging shared caregiving responsibilities reduces the motherhood penalty and promotes gender equality.

Establish Workplace Childcare Facilities

Providing childcare support helps women continue employment after childbirth. Organizations and governments can create affordable daycare centers.

Encourage Women in STEM Fields

Educational institutions and organizations should promote women's participation in science and technology fields. Scholarships, skill development programs, and mentoring can help reduce gender gaps.

Implement Anti-Harassment Policies

Strict policies against sexual harassment should be implemented. Organizations must create safe reporting mechanisms and ensure quick action against complaints.

Promote Gender Sensitization Training

Regular training programs should be conducted to eliminate stereotypes and unconscious bias. Awareness programs help create inclusive workplace culture.

Support Career Re-entry Programs

Women who take career breaks should be supported through returnship programs, skill training, and flexible roles.

Monitor AI and Technology Bias

Organizations using AI in recruitment must audit algorithms to ensure fairness. Gender bias in digital systems should be addressed.

Encourage Work-Life Balance Policies

Policies supporting work-life balance help reduce stress and improve productivity. This benefits both men and women.

Strengthen Legal Enforcement

Governments should strengthen implementation of gender equality laws. Monitoring mechanisms must ensure compliance.

Promote Equal Opportunities in Promotion

Organizations should establish transparent promotion criteria and performance evaluation systems.

Support Intersectional Equality

Policies should consider caste, class, and socio-economic background. Special support programs for marginalized women should be introduced.

Conclusions:

The study concludes that gender inequality in the workplace continues to persist despite improvements in education, employment opportunities, and legal protections for women. The findings reveal that inequality is not disappearing but evolving in new forms due to technological, economic, and organizational changes. One of the major issues identified is the persistent gender pay gap, where women continue to earn less than men across sectors and job levels. Occupational segregation also contributes to inequality, with women concentrated in lower-paying jobs and men dominating higher-paying fields. The study highlights that women remain underrepresented in leadership positions, indicating the continued existence of the glass ceiling. Although women's participation in the workforce has increased, their advancement to decision-making roles remains limited. The unequal distribution of unpaid care responsibilities further affects women's career progression, resulting in career breaks, part-time employment, and lower earnings. Technological transformation and the growth of the gig economy provide flexible work opportunities but also create new vulnerabilities such as job insecurity and limited career advancement. Women's underrepresentation in technology-driven sectors may widen gender inequality in the future. The research also emphasizes intersectional inequality, where women from marginalized backgrounds face multiple barriers in accessing employment opportunities. The study further concludes that legal reforms alone are insufficient to achieve gender equality. Weak enforcement of policies and organizational biases continue to sustain inequality. Workplace culture, gender stereotypes, and structural barriers significantly influence outcomes. Overall, achieving gender equality requires coordinated efforts at policy, organizational, and societal levels. Equal pay, inclusive recruitment, leadership opportunities, flexible work policies, and supportive care infrastructure are essential. Promoting gender-sensitive workplace cultures and strengthening legal enforcement are also necessary. In conclusion, gender equality at work is crucial for social justice, organizational efficiency, and inclusive economic development. Reducing gender inequality will enhance productivity, improve decision-making, and contribute to sustainable development.

References:

1. Acker, J. (1990). Hierarchies, jobs, bodies: A theory of gendered organizations. *Gender & Society*, 4(2), 139–158.
2. Blau, F. D., & Kahn, L. M. (2017). The gender wage gap. *Journal of Economic Literature*, 55(3), 789–865.

3. Andrade, M. (2022). Gender equality in the global workplace. *Human Resource Management Review*, 32(4), 100834.
4. Connell, R. W. (2009). *Gender in world perspective*. Polity Press.
5. Hochschild, A. R. (2012). *The second shift*. Penguin Books.
6. Oakley, A. (2016). *Sex, gender and society*. Routledge.
7. Reskin, B. F., & Padavic, I. (2013). *Women and men at work*. Pine Forge Press.
8. Ridgeway, C. L. (2011). *Framed by gender*. Oxford University Press.
9. Standing, G. (2011). *The precariat*. Bloomsbury Academic.
10. UN Women. (2022). *Gender equality report*. United Nations.
11. World Economic Forum. (2023). *Global gender gap report*.
12. ILO. (2022). *Women at work trends*.
13. Williams, J. C. (2010). *Reshaping the work-family debate*. Harvard University Press.
14. Stamarski, C. S., & Son Hing, L. S. (2015). Gender inequalities in the workplace: The effects of organizational structures and processes. *Frontiers in Psychology*, 6, 1400. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.01400>
15. International Labour Organization. (2023). *Global employment trends for women*. ILO Publications.

OriginalArticle

'Extra Work Theory' and Exploitation of Workers in the Industries and Governmental Sector.

Anish Kisan Kale.

(M.A English, Political Science, D.T.ed, MH-SET) Researcher in Department of Political Science

A.T. College Bhore, Dist-Pune

Email: Kaleanish4214@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-1804015

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 65-

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar. 2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

Abstract:

According to Karl Marx, "Workers of the world, unite!" This statement in 'Communist Manifesto' book described theory of 'extra value'. Capitalism does the exploitation of all workers. This system is used in all European countries. There is no value of workers' efforts. This is the same situation as the governmental sector workers and industrial workers. Workers of the world do not have very well authority and freedom. They are doing the exploitation of workers. They are exactly a danger for human beings.

Keyword — a word or phrase that is especially important or that helps identify the subject of something.

Introduction:

All countries and nations continue on the efforts of all workers in the industry and government sectors. Servant and workers' freedom of job and human beings. New things creating only no important money but they are important servant / workers effort. As well as every time work field had the exploitations on his working place. Why can't the right value of workers efforts? That is responsible our country in accepted economy system.

Objectives of the Study :-

To study the servant / workers exploitation on his working place.

To study of 'Extra Work Theory' in it is related 'Theory of Extra Value'.

To the study of government sector in servant and industrial sector in servant.

Extra Work Theory :-

According to Amartya Sen his book 'Wealth of Nation' in mention the all aspects of nations all resources is main important for the development for the country, workers is real wealth of nation. India and Denmark country accepted the 'Mixed Economy'. Capitalist economy is no value of workers development. Mixed economy in came the privatizations system. Globalisation is very related for the connectivity of commercial, marketing, business, export & import and it all situations. Developed country became growth of factory / industries. There had have the exploitations of workers efforts. There is no give correct value for his working efforts. Privatization system in created & came the system of contract base & clock hours base system. This working system does the workers more exploitations. Working period is more increases. No limit for his hard work. Hence became damaged his economical life. Privatization is so hard for the development of workers life. Worked place have no give higher wages but working hour / period have increase / growing high level. Today businessmen situations / conditions is so very high wealthy. They earn the good benefits in the business, industrial & factorial products. They earn benefits in the benefits. But they exploitations of all workers. According to Karl Mart, "which one thing sell in 10 rupees.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Anish Kisan Kale, (M.A English, Political Science, D.T.ed, MH-SET) Researcher in Department of Political Science A.T. College Bhore, Dist-Pune

How to cite this article:

Anish Kisan Kale. (2026). 'Extra Work Theory' and Exploitation of Workers in the Industries and Governmental Sector. *Journal of Research & Development*, 18(4(XVI)),65-66.

Website:

<https://jrdrvb.org/>

They give only one three rupees for the workers. Then he got the seven rupees benefits. Government sector came the new fad of contract basis policy, which policy is created difficulty crisis of workers in the job. Working places not give the more benefits & chances. Working period is high level no give the leaves, give the minimum wages, working place is give the more trouble & harassments. Government sector and industrial sector no secure for the workers rights. They can't give the old pension for the servant. Government private sector is policy full exploitation. It is no right for the development of workers.

Benefits of Extra Work Theory :-

1. All workers can organise in the unity.
 2. Workers must give the right payment for the right working period.
 3. All demand of workers we can complete do the strike.
 4. Strike medium is non-violence hence here no acceptable any dangers.
 5. We can organise the workers and we can take the objections and oppositions for the government rule of privatisations.
6. We can stop exploitations of workers economical and his efforts/endeavor

References:

1. The Communist Manifesto — Karl Marx (1848)
2. Das Capital — Karl Marx
3. The Condition of the working class in England — Friedrich Engels
4. The Civil War in France — Marx (1871)
5. The Road to Wigan Pier — George Orwell
6. Hard Times — Charles Dickens.

OriginalArticle

The Role of Artificial Intelligence in Enhancing English Language Learning

Dr. Manisha Mohan Kamble
D.P.B. Dayanand College of Education, Solapur

Manuscript ID:

JRD -2026-1804017

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 67-69

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar. 2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

Abstract

Artificial Intelligence (AI) is rapidly remodeling education by introducing intelligent systems that support personalized, interactive, and autonomous learning. Artificial Intelligence (AI) is basically restructuring the educational landscape by introducing intelligent systems that support personalized, interactive, and autonomous learning environments. This paper studies the role of AI in enhancing English language learning, particularly for ESL learners. It examines how AI-based tools such as chatbots, grammar correction systems, speech recognition applications, and adaptive learning platforms improve learners' speaking, writing, reading, and vocabulary skills. Using a descriptive-analytical method based on secondary sources, this study focuses on pedagogical benefits, classroom applications, and challenges of AI in language education. The findings suggest that AI strengthens learner engagement, reduces anxiety, provides real-time feedback, and supports individualized learning. Utilizing a descriptive-analytical methodology, the study studies the pedagogical shifts from teacher-centered to learner-centered models. The paper suggests that AI should be viewed as a supportive tool rather than a replacement for teachers, promoting a blended and learner-centered approach in English language teaching.

Keywords: Artificial Intelligence, English Language Learning, ESL, Chatbots, Educational Technology, Personalized Learning

Introduction

English has become a global language for communication, education, and employment. In every field English is a must. If you have English knowledge, you are considered as an intelligent person. However, many learners struggle to master the language due to limited access, fear of making mistakes, and lack of personalized learning and lack of suitable conditions that are necessary for learning any language. The rapid growth of Artificial Intelligence (AI) has invented innovative ways that can address these challenges and make a favorable environment for learning English. AI refers to computer systems capable of performing tasks that normally require human intelligence, such as speech recognition, decision-making, and language processing. In the field of education, AI helps in smart learning environments that adapt to learners' needs. This paper discusses how AI contributes to the development of English language skills and redesigns traditional teaching practices.

Objectives of the Study

1. To study the role of AI in English language learning.
2. To analyze the impact of AI tools on ESL learners' skills.
3. To identify the advantages and challenges of AI-based learning.
4. To analyze the psychological impact of AI tools on ESL learners, particularly regarding motivation and anxiety reduction.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Manisha Mohan Kamble D.P.B. Dayanand College of Education, Solapur

How to cite this article:

Manisha Mohan Kamble (2026). The Role of Artificial Intelligence in Enhancing English Language Learning Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 67-69.

Review of Literature

Holmes et al. (2023) stated that AI enhances learner engagement through adaptive feedback systems.

Holmes et al. argues that the primary strength of AI in education lies in its adaptivity. Unlike static software, AI evolves with the user, creating a dynamic feedback loop that keeps learners in the Zone of Proximal Development

Luckin et al. (2022) found that chatbots improve speaking confidence and fluency. Luckin et al. focuses on the social-emotional aspect, noting that chatbots provide a low-stakes environment. Their research shows that learners are more willing to take linguistic challenges when interacting with an AI than with a human peer or teacher.

Godwin-Jones (2021) reported that AI-driven grammar tools significantly improve writing accuracy and explores the evolution of writing tools. Beyond simple spell-checkers, modern AI makes use of deep learning to understand context, helping students grasp nuance, tone, and register—areas traditionally difficult for ESL learners.

Kukulska-Hulme (2020) emphasized the role of mobile AI applications in autonomous learning and emphasised the ubiquity of AI. With mobile-assisted language learning (MALL), English practice is no longer limited to the classroom but is integrated into the learner's daily life through smart notifications and voice assistants.

These studies confirm that AI supports language learning through personalization, feedback, and accessibility.

Role of AI in English Language Learning

Personalized Learning

Traditional English instruction always follows a one-size-fits-all curriculum. AI changes this by utilizing data analytics to create Personalized Learning Paths (PLP). Through initidiagnostic testing, AI algorithms identify whether a student struggles more with syntax, phonology. AI provides an environment suitable for learning English As the student improves , the system adjusts the difficulty level of reading passages and exercises.

AI systems analyze learner performance and correct content accordingly. Learners get customized practices based on their strengths and weaknesses

Speaking Practice through Chatbots

The speaking competency is always neglected in the large classroom setting. chatbots like Alexa, chatbot systems use Natural Language Processing (NLP) to understand intent and respond logically. For an ESL learner, this provides a safe learning environment where mistakes are allowed and they are corrected in natural ways. Tools like Elsa Speak use AI to analyze the user's voice against native speaker databases and provide visual feedback on tongue placement and intonation. AI chatbots simulate real-life conversations and provides learners an environment to practice English without fear. Speech recognition tools provide instant pronunciation feedback.

Grammar and Writing Support

Writing in a second language requires a high cognitive ability , involving simultaneous attention to grammar, coherence, and vocabulary mastery.

AI tools like Grammarly or ChatGPT are intellectual mirrors. They not only correct errors but explain the grammatical rules. AI identifies grammatical mistakes , suggests corrections, and enhances sentence structure, improving learners' writing skills.

Vocabulary Development

Vocabulary is often learned through rote memorization, which is inefficient for language acquisition. AI always recommends new words based on learners' reading and usage patterns, expanding vocabulary effectively.

Assessment and Feedback

AI conducts automated assessments and tracks progress of students and provides detailed feedback to both learners and teachers. Furthermore, AI can also generate contextualized sentences and shows how a new word functions in various professional or social settings.

Advantages of AI in Language Learning

Individualized instruction:

AI acts like a personalized language teacher by adapting lesson difficulty and pacing to students' specific strengths and weaknesses in real-time. It also provides a safe, judgment-free space to practice speaking, helping to reduce anxiety and neutralise regional accents through instant phonetic feedback.

Fear-free learning environment:

AI has created a fear-free learning environment for language students by providing a safe, private space for practice where mistakes carry no social consequences. AI has pioneered a judgment-free zone, where mistakes are corrected in natural ways.

Continuous feedback:

AI always gives instant, objective corrections on grammar and pronunciation the moment one speaks or writes, and keeps on preventing mistakes from becoming permanent habits.

Improved motivation:

AI always keeps students excited about learning by turning lessons into a fun game with points, levels, and daily streaks that make students practice every day. It tracks students' small achievements and shows students exactly how much they have improved, which makes them feel proud and confident.

24/7 accessibility: Learning is no longer restricted to school hours. Students can practice whenever they want. They get opportunities like anytime and anywhere.

Challenges

Limited access to technology

Data privacy concerns Lack of teacher training Over-reliance on AI

Conclusion

Artificial Intelligence plays an important role in enhancing English language learning by providing personalized, interactive, and supportive environments. While challenges exist, the integration of AI with traditional teaching methods can significantly improve learner outcomes. AI should be seen as a complementary tool that empowers teachers and learners alike.

References

1. Godwin-Jones, R. (2021). Emerging technologies in language teaching. *Language Learning & Technology*.
2. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2023). *Artificial Intelligence in Education*.
3. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. (2022). *Intelligence Unleashed: AI in Education*.
4. Kukulska-Hulme, A. (2020). Mobile assisted language learning. *ReCALL Journal*.

OriginalArticle

Beyond the Classroom: The Dual Impact of School Facilities and Parental Engagement on Learning Outcomes

Usharani Hiremath¹ Prof.Vishnu.M. Shinde²

^{1,2} Karnataka State Akkamahadevi Women's University, Professor and Research GuideVijayapura, Karnataka, India
Department of Studies in Education
Email id: usharanihiremath@gmail.com

Manuscript ID: Abstract

JRD -2026-1804018

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 70-71

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar.2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

This study investigates the synergistic relationship between school infrastructure and parental involvement in shaping the academic achievement of secondary school students. While traditional educational research often isolates institutional resources from domestic support systems, this paper argues that student success is a product of a dual-impact ecosystem. Through a comparative lens focusing on rural and urban educational landscapes, the research examines how physical infrastructure—including laboratories, libraries, and digital tools—and academic infrastructure—such as teacher-student ratios and pedagogical resources—interact with varying levels of parental engagement. The findings suggest that while robust school facilities provide the necessary foundation for learning, parental involvement acts as a critical catalyst that maximizes the utility of these resources. Disparities in urban and rural settings reveal that urban students often benefit from superior physical facilities, whereas rural students may face a "double disadvantage" when infrastructure deficits are compounded by lower parental literacy or engagement levels. However, the study also identifies "resilience nodes" where high parental involvement compensates for institutional shortcomings. The article concludes by advocating for a holistic policy approach that prioritizes not only the modernization of school facilities but also the formal integration of parental support programs to bridge the achievement gap.

Keywords: Secondary Education, School Infrastructure, Parental Involvement, Academic Achievement, Rural-Urban Divide.

Introduction

The pursuit of academic excellence in secondary education is often viewed through the lens of institutional capacity. Governments and stakeholders frequently focus on the "hardware" of education—the buildings, the technology, and the physical resources. However, education does not occur in a vacuum. The transition from a student's home environment to the classroom creates a continuum of influence that dictates learning outcomes. This article explores the "Dual Impact" framework, suggesting that learning outcomes are determined by the intersection of two primary pillars: Institutional Infrastructure and Home-Based Engagement. By comparing rural and urban secondary schools, we can identify how disparities in these two pillars create divergent pathways for student success.

The First Pillar: School Infrastructure

Infrastructure in an educational context is bifurcated into physical and academic components.

Physical Infrastructure

Physical infrastructure encompasses the tangible assets of a school. Research consistently shows that the quality of the physical environment affects student morale and cognitive performance. Key elements include:

- **Learning Spaces:** Adequately ventilated, well-lit, and spacious classrooms.
- **Specialized Facilities:** Science laboratories, computer centres, and libraries that allow for experiential learning.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Usharani Hiremath Karnataka State Akkamahadevi Women's University, Professor and Research GuideVijayapura, Karnataka, India

How to cite this article:

Usharani Hiremath, Prof.Vishnu.M. Shinde (2026). Beyond the Classroom: The Dual Impact of School Facilities and Parental Engagement on Learning Outcomes Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 70-71.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

- **Sanitation and Safety:** Access to clean water and private sanitation facilities, which is a significant predictor of attendance, particularly among female students in rural areas.

Academic Infrastructure

Beyond the bricks and mortar, academic infrastructure refers to the systems that facilitate teaching. This includes:

- **Digital Connectivity:** Access to high-speed internet and educational software.
- **Library Resources:** The availability of contemporary textbooks and reference materials.
- **Pedagogical Tools:** Visual aids, smartboards, and laboratory equipment.

The Second Pillar: Parental Involvement

Parental involvement is often the "invisible" variable in academic achievement. It is not merely the presence of parents at school meetings but the active support of a child's educational journey at home.

Dimensions of Involvement

- **Behavioral:** Attending parent-teacher associations (PTAs) and monitoring homework.
- **Cognitive:** Engaging in intellectually stimulating conversations and providing a quiet space for study.
- **Affective:** Communicating high expectations and providing emotional support during academic stress.

In rural settings, parental involvement is often limited by socio-economic factors or the parents' own educational backgrounds. Conversely, in urban settings, while resources may be higher, "time poverty" due to professional commitments can sometimes hinder the quality of engagement.

The Rural-Urban Comparative Lens

The disparity between rural and urban educational outcomes is a global challenge.

Feature	Urban Secondary Schools	Rural Secondary Schools
Infrastructure	Generally modern, high tech access	Often basic, maintenance dependent
Teacher Density	Higher specialized teacher availability.	Frequent multi-grade teaching or vacancies.
Parental Profile	Often higher literacy; high pressure.	Varied literacy; seasonal involvement.
Achievement	Higher standardized test scores.	Significant potential, but resource-limited.

The Interplay: Interaction of Variables

The core of this research suggests that infrastructure and involvement are not additive, but multiplicative. A student in a high-tech urban school with zero parental support may underperform compared to a rural student in a modest school whose parents are deeply invested in their progress. Mathematically, if we represent Academic Achievement (A) as a function: $A = f(I \times P)$ Where **I** is the Infrastructure Index and **P** is the Parental Involvement Index. This implies that if either variable approaches zero, the overall achievement is significantly compromised, regardless of the strength of the other variable.

Discussion and Policy Implications

To bridge the gap between rural and urban students, policy must move beyond mere "facility-building."

Community-School Hubs: Transform rural schools into community centres where parents are educated alongside children, fostering a culture of value for education.

Incentivizing Infrastructure Maintenance: Urban schools often have the funds for maintenance; rural schools need dedicated "Infrastructure Grants" that are not just for building, but for sustaining quality.

Digital Literacy for Parents: In an increasingly digital world, bridging the achievement gap requires teaching parents how to navigate educational technology so they can support their children's remote learning.

Conclusion: "Beyond the Classroom" emphasizes that the school building is only half of the equation. For secondary students to reach their full potential, the physical and academic infrastructure provided by the state must be met with robust, informed engagement from the home. By addressing the infrastructure deficit in rural areas and fostering stronger parental-school partnerships in both settings, we can move toward a more equitable educational future.

References

1. **ASER Centre.** (2023). *Annual Status of Education Report (Rural) 2022*. New Delhi: ASER Centre.
2. **Bronfenbrenner, U.** (1979). *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
3. **Epstein, J. L.** (2018). *School, Family, and Community Partnerships: Your Handbook for Action* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Corwin Press.
4. **Henderson, A. T., & Mapp, K. L.** (2002). *A New Wave of Evidence: The Impact of School, Family, and Community Connections on Student Achievement*. Austin, TX: National Center for Family and Community Connections with Schools.
5. **Ministry of Education.** (2020). *National Education Policy 2020*. Government of India.
6. **OECD.** (2019). *PISA 2018 Results (Volume II): Where All Students Can Succeed*. Paris: OECD Publishing.
7. **UNESCO.** (2021). *State of the Education Report for India: No Teacher, No Class*. Paris: UNESCO.
8. **Vygotsky, L. S.** (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
9. **World Bank.** (2020). *The Impact of School Infrastructure on Learning: A Synthesis of the Evidence*. Washington, DC: World Bank.

OriginalArticle

Role of Women Entrepreneurship in the National Build in India

Dr. Chandrashekhar R. Bheje,

Assistant Professor, Head Department of Sociology,
Arts College, Sihora, Tah. Tumsar, Dist. Bhandara

Email: chandrashekharrbheje1973@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-1804019

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 72-75

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar.2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

Abstract:

This research paper examines the pivotal role of women entrepreneurship in contributing to the national development of India. India's economic landscape is undergoing a transformative shift, with women entrepreneurs playing a vital role in the nation-building process. This paper aims to provide an in-depth analysis of how women entrepreneurship contributes to India's economic growth, social development, and global competitiveness. By examining the challenges and opportunities faced by women entrepreneurs, this research sheds light on their indispensable role in the national build.

Key Word: Women entrepreneurship, challenges and opportunities, economic growth.

Introduction

Defied societal norms to the present-day scenario, tracing this trajectory provides insights into the challenges overcome and milestones achieved. Historical perspectives inform the contemporary narrative of women entrepreneurship as a powerful force in nation-building.

Ancient and Medieval Periods:

In ancient India, women played crucial roles in economic activities, contributing to agriculture, trade and crafts. Historical texts mention the involvement of women in various professions, showcasing their economic independence. However, societal norms during the medieval period imposed restrictions, limiting women's entrepreneurial opportunities

Colonial Era:

Under British rule, societal norms and legal restrictions further curtailed women's participation in economic activities. Limited educational opportunities and conservative attitudes hindered the emergence of women entrepreneurs

Early 20th Century:

The early 20th century witnessed the emergence of notable women entrepreneurs who challenged societal norms. Figures like Janki Bai Ilahi Baksh and Anandibai Gopalrao Joshi defied conventions, engaging in entrepreneurial ventures despite prevailing challenges.

Independence and Industrialization:

Post-independence, India saw efforts to industrialize and modernize. Women's participation in entrepreneurship increased, albeit modestly. Government initiatives aimed at promoting small-scale industries created opportunities for women to venture into businesses.

1960s-1970s:

The women's liberation movement and feminist activism during the 1960s and 1970s sparked discussions on gender equality. Women began to challenge traditional roles and entrepreneurship became a means of economic independence. The establishment of the Women's Development Corporation in 1975 aimed to support women entrepreneurs.

Economic Reforms (1990s Onward): The economic liberalization in the 1990s marked a turning point. The opening of markets and technological advancements created a conducive environment for women entrepreneurs. Women actively participated in sectors like textiles, handicrafts and food processing.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Chandrashekhar R. Bheje Assistant Professor, Head Department of Sociology Arts College, Sihora, Tah. Tumsar, Dist. Bhandara

How to cite this article:

Chandrashekhar R. Bheje (2026). Role of Women Entrepreneurship in the National Build in India Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 72-75.

21st Century:

The 21st century witnessed a surge in women entrepreneurship, driven by increased education and awareness. Government schemes like the 'Start-up India' initiative and the 'Mudra Yojana' aimed at providing financial support to women-led enterprises. Women entrepreneurs made significant strides in diverse sectors, including technology, e-commerce and social entrepreneurship.

Introduction:

In recent years, the landscape of entrepreneurship in India has witnessed a transformative shift with the rising prominence of women entrepreneurs. This shift is not merely confined to the realms of business; rather, it resonates with a broader socio-economic impact, contributing significantly to the nation's development. As India embarks on its journey towards self-reliance and economic prowess under initiatives like "Make in India" and "Digital India", the role of women entrepreneurship becomes increasingly pivotal. India has witnessed a remarkable transformation in recent years, with a focus on economic self-reliance and indigenous development through campaigns like "National Build in India". This initiative aims to promote domestic manufacturing, innovation and entrepreneurship to boost the country's economic growth. In this landscape, women entrepreneurs emerge as crucial contributors, bringing diversity, innovation and resilience to the forefront. Historically, women in India have faced numerous societal and structural barriers that hindered their participation in entrepreneurial activities. However, the changing socio-economic dynamics and policy interventions have created an environment conducive to women's entrepreneurship. The government's emphasis on gender-inclusive policies and financial support mechanisms has paved the way for women to actively participate in the nation-building process. Government initiatives such as Stand-Up India, Mudra Yojana and Women Entrepreneurship Platform (WEP) are steps in the right direction. These programs provide financial support, mentorship and networking opportunities for women entrepreneurs. However, there is a need for continuous evaluation and refinement to ensure that the benefits reach women across diverse socio-economic backgrounds and regions. The private sector also plays a crucial role in fostering women entrepreneurship in the National Build in India framework. Corporations can contribute by creating inclusive work environments, supporting women-owned businesses in their supply chains and investing in initiatives that empower women economically. Collaboration between the public and private sectors is essential for creating a synergistic ecosystem that propels women entrepreneurship to the forefront of the national development agenda.

Objective of Study:

- 1) To study the historical evolution of women entrepreneurship in India.
- 2) To study the challenges faced by women entrepreneurs.
- 3) To study the opportunity seized by women entrepreneurs.
- 4) To study the effects of women entrepreneurship on economic growth.

Historical Evolution of Women Entrepreneurship in India:

Understanding the historical context is crucial for appreciating the evolution of women entrepreneurship in India. From the early pioneers who

Challenges Faced by Women Entrepreneurs:

Women entrepreneurs, despite making significant strides in the business world, encounter various challenges that often differ from those faced by their male counterparts. Understanding these challenges is crucial for developing strategies and policies that foster a more inclusive entrepreneurial ecosystem. Here are some key challenges faced by women entrepreneurs:

Gender Bias and Stereotypes:

Deep-seated gender bias and stereotypes persist, affecting how women entrepreneurs are perceived. Preconceived notions about women's abilities, leadership style and decision-making can hinder their professional growth.

Limited Access to Funding:

Women entrepreneurs often face challenges in securing funding for their ventures. Discrimination in access to loans and venture capital, coupled with a lack of financial networks, can impede business growth.

Balancing Work and Family Responsibilities:

The expectation to balance work and family responsibilities can be overwhelming for women entrepreneurs. Juggling business commitments with caregiving roles can impact time management and focus on business development.

Limited Networking Opportunities:

Limited access to networking opportunities and mentorship programs poses challenges for women entrepreneurs. Networking is crucial for business growth and disparities in networking opportunities can hinder professional advancement.

Societal Expectations and Cultural Norms:

Societal expectations and cultural norms often dictate traditional roles for women, making it challenging for them to break into unconventional sectors or pursue entrepreneurial ventures outside stereotypical domains.

Access to Education and Training:

Unequal access to education and entrepreneurial training programs can impede the development of necessary skills. Educational disparities contribute to a lack of confidence and preparedness for entrepreneurial roles.

Market Bias and Discrimination:

Some markets exhibit bias and discrimination against women-led businesses. Clients, customers, or partners may hold biases that affect business dealings, contracts and collaborations.

Lack of Representation and Role Models:

The lack of visible role models and representation of successful women entrepreneurs can hinder aspirants. Role models play a crucial role in inspiring and providing guidance for those navigating entrepreneurial challenges.

Opportunities Seized by Women Entrepreneurs:

While women entrepreneurs face various challenges, they have also seized numerous opportunities, showcasing resilience, innovation and a determination to succeed. Recognizing and capitalizing on these opportunities is essential for fostering an environment that encourages the growth of women-led businesses. Here are some key opportunities seized by women entrepreneurs:

Niche Market Exploration:

Women entrepreneurs have excelled in identifying and tapping into niche markets. Recognizing unmet needs and focusing on specialized products or services has allowed them to carve out a unique space in various industries.

Leveraging Technology:

Advancements in technology have provided a level playing field. Women entrepreneurs are leveraging digital platforms, e-commerce and social media to reach wider audiences, market their products and establish an online presence.

Social Entrepreneurship:

Many women entrepreneurs are drawn to social entrepreneurship, addressing pressing societal issues while building sustainable businesses. This aligns with the growing consumer preference for socially responsible and ethical businesses.

Educational and Skill Development Initiatives:

The increasing focus on educational and skill development initiatives provides women entrepreneurs with opportunities to enhance their knowledge and capabilities. Access to specialized entrepreneurial training programs contributes to their preparedness for business ventures.

Government Support and Initiatives:

Governments worldwide are recognizing the importance of women entrepreneurship and are implementing supportive policies and initiatives. Women-focused grants, subsidies and mentorship programs offer crucial support for business development.

Global Networking and Collaborations:

The globalized business landscape has opened avenues for women entrepreneurs to connect, collaborate and enter international markets. Networking on a global scale facilitates knowledge exchange and market expansion.

Financial Inclusion Programs:

Financial inclusion programs, such as microfinance and community banking, provide women entrepreneurs with access to capital. These initiatives empower women to start and grow their businesses.

E-commerce and Digital Marketing:

E-commerce platforms and digital marketing have democratized market access. Women entrepreneurs can establish online businesses, reach a broader customer base and compete effectively in the digital marketplace.

Women Entrepreneurs: Impact on Economic Growth:

Women entrepreneurs play a crucial role in driving economic growth, contributing not only to the diversification of industries but also fostering innovation, creating employment opportunities and enhancing overall economic resilience. Understanding the impact of women entrepreneurs on economic growth is essential for recognizing their contributions and formulating policies that support and amplify their role in national development.

Job Creation and Economic Empowerment:

Women entrepreneurs significantly contribute to job creation, employing people across various sectors. The establishment and growth of women-led businesses contribute directly to economic empowerment, reducing unemployment rates and enhancing the overall economic productivity of a region or country.

Diversity in Innovation:

Diverse perspectives foster innovation and women entrepreneurs bring unique insights to business operations and problem-solving. The inclusion of women in leadership positions enhances creativity, leading to the development of innovative products, services and business models, thereby boosting economic competitiveness.

Enhanced Consumer Market Dynamics:

Women entrepreneurs contribute to the diversity of consumer markets. Their businesses often cater to diverse consumer needs, leading to increased competition and choice. This dynamic marketplace stimulates economic activity and promotes healthy market competition.

Strengthening Small and Medium-sized Enterprises (SMEs):

Women-led SMEs (Small and Medium-sized Enterprises) play a vital role in the economic ecosystem. Their ventures contribute to the resilience and sustainability of the SME sector, fostering economic stability and growth.

Contributions to GDP Growth:

The collective impact of women entrepreneurs on the Gross Domestic Product (GDP) is substantial. As women-led businesses expand and succeed, they make significant contributions to the overall economic output of a country, driving GDP growth.

Poverty Alleviation and Social Impact:

Women entrepreneurs often focus on addressing societal challenges through their businesses. Initiatives in healthcare, education, and social services contribute to poverty alleviation, improving overall societal well-being and reducing the burden on public services.

Balancing Regional Development:

Women entrepreneurs can play a crucial role in balancing regional development. By establishing businesses in various regions, they contribute to the decentralization of economic activities, reducing regional disparities and promoting inclusive growth.

Investment in Education and Skill Development:

Women entrepreneurs often invest in education and skill development programs, either through their businesses or as part of corporate social responsibility. This investment contributes to a skilled workforce, positively impacting the overall productivity of the economy.

Conclusion:

In conclusion, the role of women entrepreneurship in the national build in India is dynamic and transformative. Women entrepreneurs are not merely contributors but essential architects of India's economic and social future. Their endeavours shape the nation's narrative, contributing to a more resilient, diverse and prosperous India. As we celebrate their achievements, it is imperative to continue fostering an ecosystem that empowers women entrepreneurs, unlocking their full potential for the benefit of the nation.

Reference:

1. Government of India (2022), "Make in India", Ministry of Commerce and Industry, <https://www.makeinindia.com/>
2. NITI Aayog (2022), "Women Entrepreneurship Platform", Retrieved from <https://wep.gov.in/>
3. Ministry of Finance, Government of India (2022), "Pradhan Mantri Mudra Yojana", <https://www.mudra.org.in/>
4. Ministry of Micro, Small & Medium Enterprises, Government of India (2022), "Stand-Up India" <https://www.standupmitra.in/>
5. World Bank (2022), "India – Women's Entrepreneurship Development Project." <https://projects.worldbank.org/en/projects-operations/project-detail/P163821>
6. Nair, R. (2021), "Empowering Women Entrepreneurs in India: Challenges and Opportunities", Journal of Innovation & Entrepreneurship.

OriginalArticle

Innovative and Emerging Trends in Teaching, Learning and Evaluation for Motivate the Students

M. Nagaveni

Research scholar

K S W University, Vijayapura

Manuscript ID:

Abstract:

JRD -2026-1804020

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 76-80

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar. 2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

Innovative and emerging trends in teaching ,learning and evaluation play an important role in motivating students and improving the quality of education.Treditional method of teaching are now being replaced by learners –centered approaches that encourage active participation ,creativity,and critical thinking.Modern teaching methods such as smart classroom ,digital learning ,flipped classroom, project based learning collaborative learning and experimental learning help students understand concepts easy and develop practice skill.

Keywords:*Innovative Teaching, Student Motivation, Emerging Educational Trends, Active Learning, Digital Learning, Blended Learning, Experiential Learning, Personalized Learning, Competency-Based Education, Outcome-Based Education,*

Introduction:-

What are Trends in EducationAt this time, “trend” is a buzzword for everyone. In daily life, we often hear about fashion trends, economic trends, social trends, and so on. Education is not an exception to that flow. According to the Oxford Learners’ Dictionary, a situation’s direction of change or development is called a trend. Thus, trends in education are teaching and learning methods being highly applicable and bringing great value to people.Education is the most important tool which man has evolved for his own progress. Progress and dynamics of any nation depends upon its education system. If we specifically talk about the country like India, the role of education becomes much more important. Progress of any society depends upon the educational system which is followed by it. Quality of education is directly related to the type of education we are providing to the students. Today’s classrooms are full of diversity. Diverse learning needs of students are increasing day by day. Teachers use different Innovative teaching methods and strategies in the classroom to satisfy the needs of students. Use of these innovative methods and strategies increased in the last decade very fast worldwide. According to NCTE (1998) “a teacher is the most important element in any educational program. He plays a central role in the implementation of the education process at any stage. The level of achievement of the learner is determined by teacher competence.” So the quality of education basically depends on the quality of teachers. Meaning of innovation Innovation is advancement of new ideas and practices in teaching and learning. Innovation in teacher education means doing things in a new way. Innovation encourages us to come up with something new, uncover something. It basically involves the new way to look at the solutions to any kind of problem and solving them differently. It involves creativity and problem solving skills. Innovative teaching means responsive teaching which gives students freedom and ownership of learning, involves or engage students, and develops those kind of competencies, so that they can survive in the difficult world.

New trends in education are:-**AI-Driven & Personalized Learning:-**

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

M. Nagaveni , Research scholar, K S W University, Vijayapura

How to cite this article:

M. Nagaveni (2026). Innovative and Emerging Trends in Teaching, Learning and Evaluation for Motivate the Students . Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 76-80.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

AI and its applications are advancing faster than ever, making AI-driven & Personalized Learning a leading trend in education today. A report from AIPRM reveals that **44% of children actively use generative AI**, with **over half (54%) leveraging it for schoolwork and homework**. With AI acting as a smart virtual tutor, learners receive personalized support, ensuring they get the right content at the right time to stay engaged and improve understanding. AI also provides instant feedback, adapts lessons based on individual progress, and suggests areas for improvement. This approach not only enhances learning efficiency but also empowers students to take control of their education.

Online Learning:-

Though the COVID-19 pandemic passed, it left consequences for finance, society, education, and so on. Due to COVID-19 effects, over 1.2 billion children are out of school, globally. The lockdown status occurred and extended to almost the entire map. Face-to-face classes are not possible for teachers and learners during tough times. Many traditional classes transform into online classes. And online learning seems to be the most productive way to remain and ensure educational quality. According to Oxford College's survey,

online learning has grown 900% since its creation in 2000

And it will continue to grow as predicted.

Hybrid Learning:-

Hybrid learning, which combines traditional face-to-face instruction with online learning, is one of the top trends in education today. According to recent statistics, **82% of students** prefer hybrid learning models due to the flexibility and freedom they offer. This approach has been shown to **increase student engagement by 16%** and is particularly beneficial in regions with limited access to education. As schools continue to adapt to post-pandemic realities, hybrid learning is becoming a cornerstone of modern education systems, providing a more inclusive and versatile learning environment.

Blended Learning:-

Since the growth of technology, blended learning has never been out of the popular educational trends list. A report from EdTech Magazine highlights that only 24% of colleges are opting for fully in-person classes. Hence, many institutions adopt blended learning models to enhance flexibility and engagement. With this method, you can make use of both face-to-face and eLearning training methods. Thanks to that, learners become the center of learning. Meanwhile, teachers play the role of mentors to orient learners. This modern trend not only boosts learners' learning experiences but also wakes their learning motivation up.

Social-emotional Learning (SEL):-

Happy schools, happy teachers, happy learners... That's all the things we achieve now! By the 2023–2024 school year, 83% of U.S. school principals reported implementing SEL curricula, reflecting a steady increase from 76% in the 2021–2022 school year (Casel, 2024). Research indicates that SEL programs can enhance students' social and emotional competencies, attitudes, and behaviors, contributing to improved academic performance. As educational institutions recognize the importance of holistic student development, SEL continues to gain traction as a foundational component of modern curricula.

Homeschooling:-

Have you ever heard about homeschooling? Homeschooling is becoming an increasingly popular trend in education today, with approximately **3.7 million students** in the United States being homeschooled, accounting for **6.37% of the student population** (ProsperityForAll, 2025). Generally, homeschooling means home education. This rise can be attributed to various factors, including parental concerns over educational content and the desire for a more flexible learning environment. Homeschooling offers personalized instruction suitable for each child's unique needs and learning pace, making it an attractive option for many families.

Mobile Learning (m-Learning):-

Mobile Learning (m-Learning) is a rapidly growing trend in education, leveraging the widespread use of smartphones and tablets to facilitate learning anytime and anywhere. Recent statistics show that **92.1% of internet users** access the internet via mobile phones, highlighting the potential reach of m-Learning. This approach offers flexibility and convenience, making education more accessible to a broader audience. With the average person spending **4.8 hours per day** on mobile apps, m-Learning taps into this trend to provide bite-sized, on-the-go learning experiences that can boost engagement and retention.

Project-based Learning (PBL):-

When discussing trends in education, it will be a gap if we don't refer to PBL. This is also known as experiential learning. "*Knowledge is a consequence of experience*". People cannot grow up if they just follow the grasp in textbooks, indeed. Global citizens have to experience real things in real life. According to PBLWorks, **students involved in PBL demonstrate a 14% increase in critical thinking skills and a 12% improvement in communication abilities**.

Gamification:-

If you are looking for ways to engage learners, why don't you apply gamification? Some confuse the current trend with playing games. But they're not the same! Basically, gamification refers to applying the mechanics and theory of games to non-game contexts. When combining gamification in teaching and learning, learners will be inspired and motivated to complete their tasks. Research indicates that students engaged in gamified learning exhibit a **34% increase in test scores** compared to traditional methods. Additionally, **67% of U.S. students** find gamified learning more motivating and engaging than conventional courses.

Bite-sized Learning (Microlearning):-

Last but not least, Bite-sized Learning, also known as Microlearning, is a growing trend in education that involves delivering content in small, manageable chunks. It is said that the average student's attention span is between 10 and 15 minutes. But it seems to be shortened for small children. So, bite-sized learning was born to offer clear and concise content to learners. **Microlearning can improve knowledge retention by up to 20%** compared to traditional learning methods (Classpoint, 2024).

Some emerging trends and innovations in teacher education or teaching :-

There are many strategies, such as personalization, small learning communities, student advisories, multidisciplinary curricula, peer tutoring, peer instruction, and team teaching, collaborative teaching etc which are used by teachers at different higher levels of education. They may be personalization, small learning communities, student advisories, multidisciplinary curricula, peer tutoring, peer instruction, team teaching, and so on. The rapid growth of availability and competence of emergent technologies have provided many ways and methods of making the classroom teaching the innovative one (Hussain, Niwaz, Zaman, Dahar, & Akhtar, 2010). All the below stated methods are important for student engagement. Student engagement is very important from the perspective of teaching and learning. Student engagement is the most effective teaching strategy. Following are some emerging Trends and innovations and teacher education which can pave way for better future

Virtual learning:-

Use of Technology as a tool always amplify the potential of teaching learning process Covid-19 has increased the opportunities for virtual learning not only in higher education but in teacher education also. Covid-19 augmented the use of virtual classrooms and make the space for use of digital tool blended with traditional teaching

Concept based learning:-

Anytime anywhere Transition from traditional teacher education system to digital system increases concept base learning. This type of learning not only prepare students for better future but increases their understanding

Assessment of students by using artificial intelligence:-

AI Assessment of students by using artificial intelligence not only reduces the personal bias but it gives a student's experience of personalized evaluation

Gamification and self-analysis:-

Gamification has changed the attitude towards teaching and learning. It increases the students' engagement by enhancing their curiosity and interest. Learning through games not only makes teaching learning effective but it makes the whole process enjoyable and attractive

Experiential learning:-

It is learning through reflection on doing. It is the process of learning through experience. It is a hands on approach to education that moves beyond the classroom classroom and provides a more involved way of learning. Internship, practicum, service learning, simulations are few examples of experiential learning.

Purposeful learning :-

We should try to engage our students in a type of learning by which they can enhance their knowledge, understanding and skills. Students should be aware about why and what they are learning.

Student voice:-

It is important Students have their own and unique perspectives towards teaching, learning and education. We should provide them proper opportunities to shape their learning actively.

ICT enabled tool for effective TL process:-

Electronic technology today entered in almost every aspect of our life. Today's generations are growing up with technology and remote controls and also today's students want to read books with buttons and pressing keys. So inclusion of ICT tools is very important for effective teaching learning in teacher education

Cooperative , collaborative and team teaching:-

By using cooperative learning in the classroom we can engage mixed ability students to work together. Cooperative learning can be introduced in the teacher education classrooms by solving the puzzles of science and mathematics and by conducting experiments Widens the knowledge sharing between students and faculty. Lesson plans are prepared by faculties in collaboration. In this type of best practice students get more guidance from teachers. Mentoring opportunities are enhanced and students benefit from the expertise of a group of faculties. By shared teaching students get more efficient doubt clearing by faculties.

Reflective teaching and reflective teacher education:-

Reflective teaching is self-assessment of self-teaching. Where we as a practitioner always look back at the classes we have taken and analyze about the strong and weak points of our classes. It facilitates the development of future actions and improves our teaching.

Constructivism:-

It involves students' active participation in any kind of activity. It improves students' active problem solving and critical thinking ability.

Flipping the classrooms:-

In this strategy, class time is inverted to traditional lectures and fosters inquiry, application, and assessment to better engage individual learners and their needs. Students study material outside of class by reading, watching short pre-recorded video lectures, or researching assignments. Class time is used to help students work through the material in groups, or individually, for active learning, with an emphasis on higher-order thinking and application to complex problems.

Peer instruction/ tutoring:-

Peer tutoring method refers to the method in which students help each other in teaching learning. Students assume an active role in their learning by researching topics that preoccupy them. Because of their increased involvement, students are more interested in the learning process. Peer tutoring is a kind of methods which has several benefits like it improves students' performance IT develop effective teaching strategies and above all it increases the participation of students and making teaching learning fun. It is a great way to provide students with help from their classmates. With the help of peer tutoring we can help those student who face difficulties in learning and also increase their confidence this method allows students to learn from each other and learning becomes fun if we use Pearl tutoring in the classroom

Blended learning:-

It is also called hybrid learning which combines the experiences of online learning and face to face learning where teachers work as facilitators of learning. It enriches students' learning experiences. It puts more responsibility on the students. Less direct instructions from the teacher and more discovery based methods from the side of teachers

Soft skills:-

Soft Skills are the essential qualities or personality traits that depict an individual's strength. They directly impact one's attitude, interpersonal relationships and the ability to perform various roles professionally. Soft skills give us an edge over others. Soft skills are key to the successful life. As a teacher educators we should try to teach students about soft skills and social emotional skills.

Personalized and paced learning:-

Personalized learning means providing learning experience according to the needs of learner, his or her special skills attitude, preferences background and experience. Every teacher can provide personalize learning in the classroom to provide better experience is to the learner

Global and multicultural education :-

A multicultural/global education is one that seeks to prepare students for "leadership, membership and follower-ship" within one's community, state, nation and world. It examines the various interrelationships among individuals, between individuals and groups, and among groups. (Lamy, 1995).

Enquiry based instruction:-

With the help of these type of instructions in the classroom teacher can pose thought provoke questions by which they can enhance the thinking and understanding power of student about any subject matter? This type of instruction increases student's problem solving skills Resisting factors in innovation and best practices in teacher education

Time management:-

Time management is very important as far as the issue of innovative practices and best practices are concerned. Implementation of innovative strategies needs proper time and sometimes lack of time management works as a resisting factor in innovation.

New trends in evaluation:-

1. Continuous and comprehensive evaluation
2. Formative evaluation
3. Grading system
4. Process V/s Product assessment
5. Internal assessment V/s External assessment
6. Semester system
7. Choice based credit system (CBCS)
8. Diagnostic evaluation
9. Norm referenced evaluation, criterion referenced evaluation
10. Objective based evaluation

Continuous and comprehensive evaluation:

Continues and comprehensive evaluation has been introduced has a part of examination reforms with the aim of developing the holistic profile of the learner. Evaluation is done to assess all the aspects and qualities of the student then Continues and comprehensive evaluation is used. Continues and comprehensive evaluation is emphasized on the identification of students growth and development.

Formative evaluation :-

This is one of the new trends in the educational evaluation. This is a process in which assessment is done measure the student academic performance against some standard or criterion.

Grading system :-

Traditional system of evaluation was based on marking. Grading system is the solution to overcome the limitation of marking system. This is one of the new trends educational evaluation. There are various types of grading system they are absolute grading and relative grading, direct grading and indirect grading.

Process V/s Product assessment:-

Process assessment is one of the new trends in educational evaluation. When importance is given on the correctness of procedure of a test at different stages then such type of assessment is called process assessment. On the other hand, when evaluation is based on the final product or result of a given task or the performance at different stages leading to the accomplishment of the task then that type of evaluation is called product evaluation.

Internal assessment V/s External assessment:-

Internal and external assessment are the two important type of evaluation process. When the assessment based on the teachers teaching task to assess the improvement of the learner then the type of evaluation is called internal assessment. External assessment is made by the outside person and who is not related to the actual process of teaching and learner.

Semester system :-

Semester system is one of the most recent trends in the evaluation system. In semester system the academic year is divided into two parts. The means instead of one year the final examination are held twice of a year.

Choice based credit system :-

CBCS offers students the flexibility to choose course from a prescribed set of course, leading to a more personalized learning experience.

Diagnostic evaluation:

It is conducted before instruction begins or at the beginning of an instructional period. It aims to assess students existing knowledge, skills, and abilities to identify their strengths and weakness.

Norm referenced evaluation, criterion referenced evaluation:-

These two types of evaluation compare students performance to different standards.

Objective based evaluation:-

It is also known as criterion referenced assessment is an assessment approach that focus on measuring student performance against specific instructional objectives or criteria rather than comparing students to each other.

Conclusion:-

New millennium is full of challenges, accordingly teacher education also needs a lot of changes. Teacher educators today need a lot of changes and intensive training regarding innovations and best practices. Ultimate goal of the teacher education program should be to create efficient and dynamic teachers, who can use a variety of strategies to satisfy the diverse needs of learners. Teachers have the responsibilities to create the tone and mood of the classroom if the culture of the classroom is positive then definitely we can bring authentic learning in the classroom we can give more opportunities to our students and we allow students to positively connect with not only content but with peers and with their teachers. Higher education is growing as an international service and demands high quality, standards and recognition. To foster innovative teaching, curricula need to undergo a skillful and thorough development, where teachers can adopt different innovative teaching strategies according to the diverse needs of the students. It is indeed time to adapt the technologies to march with the times.

References:-

1. Sampa Talukder-assistant professor .Tangla college.Tangla.India
2. Dr. Bhawna Bisht-Assistant professor .B.ed college.MJP Rohilkhand university.Bareilly
3. Phuong Thuy-Apr.22.,2022
4. Google
5. Educational technology

Original Article

The Role of Artificial Intelligence in Daily Teaching-Learning Process

Dr. Ashok Satwa Mahure

(Associate Professor)

Head, Department of Education, R. B. Narayanrao Borawake College (Autonomous),
Shrirampur, Dist.- Ahilyanagar (Maharashtra).

Email -ashok.poetry@gmail.com

Manuscript ID: **Abstract**

JRD -2026-180421

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 81-83

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar. 2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

Artificial Intelligence (AI) is transforming the field of education by enhancing teaching effectiveness, personalizing learning experiences, and improving student outcomes. AI-powered tools assist teachers in lesson planning, assessment, classroom management, and content creation while providing students with adaptive learning opportunities and instant feedback. Despite its advantages, AI also presents challenges related to data privacy, digital inequality, ethical concerns, and overdependence on technology. This paper examines the role of AI in daily teaching activities, analyzes its benefits and challenges, explores its impact on teaching effectiveness and student learning outcomes, and provides recommendations for its successful integration into classroom practices. The study concludes that AI serves as a valuable educational support system when implemented responsibly and in combination with student-centred teaching approaches.

Keywords: Artificial Intelligence, Teaching Effectiveness, Student Learning Outcomes, Personalized Learning, Educational Technology, Classroom Practices

Introduction

Artificial Intelligence (AI) is increasingly influencing various sectors of society, including healthcare, business, industry, and education. In the educational field, AI refers to computer systems capable of performing tasks that normally require human intelligence, such as learning, reasoning, problem-solving, and decision-making. The integration of AI into education has created new opportunities for improving teaching and learning processes. AI supports personalized learning, reduces teachers' administrative workload, enhances student engagement, and facilitates data-driven educational decisions. The teaching-learning process is a dynamic interaction between teachers and students through which knowledge, skills, values, and attitudes are developed. Teachers guide, motivate, instruct, and assess learners, while students actively participate in acquiring and applying knowledge. AI technologies strengthen this process by providing adaptive learning environments, intelligent tutoring systems, automated assessments, and personalized educational experiences. As digital transformation continues to reshape education, understanding the role and impact of AI in daily teaching practices has become increasingly important.

Objectives of the Study

1. To examine the role of AI in daily teaching activities.
2. To analyze the benefits and challenges of using AI in education.
3. To explore the impact of AI on teaching effectiveness and student learning outcomes.
4. To provide recommendations for integrating AI into daily classroom practices.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Dr. Ashok Satwa Mahure, (Associate Professor), Head, Department of Education,
R. B. Narayanrao Borawake College (Autonomous), Shrirampur, Dist.- Ahilyanagar

How to cite this article:

Ashok Satwa Mahure (2026). The Role of Artificial Intelligence in Daily Teaching-Learning Process Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 81-83.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

Review of Literature

Recent research highlights the growing significance of AI in education. Holmes, Bialik, and Fadel (2019) reported that AI technologies facilitate personalized learning by adapting instructional content according to students' individual needs and learning pace. Luckin et al. (2016) emphasized that AI can enhance educational efficiency by automating routine administrative tasks and supporting data-driven teaching decisions. Zawacki-Richter et al. (2019) found that AI-based educational systems improve learning outcomes through intelligent tutoring, adaptive assessments, and personalized feedback. Studies further indicate that AI can reduce teachers' workload, improve student engagement, and support inclusive education through accessibility features and customized learning pathways.

Role of AI in Daily Teaching Activities

Artificial Intelligence plays a significant role in supporting teachers' daily instructional activities. AI-powered tools assist in lesson planning by generating teaching materials, notes, presentations, quizzes, worksheets, and learning resources aligned with curriculum objectives. These tools help teachers save time and improve instructional efficiency. AI also enhances classroom instruction through interactive technologies such as simulations, animations, virtual laboratories, and intelligent tutoring systems. These technologies make learning more engaging and facilitate the understanding of complex concepts. Additionally, AI supports classroom management through automated attendance systems, student performance tracking, timetable preparation, and record maintenance. By analyzing student data, AI enables teachers to identify learning gaps and provide targeted interventions. Consequently, AI contributes to a more efficient, personalized, and technology-enhanced teaching-learning environment.

Benefits and Challenges of Using AI in Education

AI offers numerous benefits that improve both teaching and learning processes. One of its most significant advantages is personalized learning, where AI systems analyze student performance and provide customized learning materials based on individual needs. AI also supports smart content creation by generating summaries, study materials, presentations, and question banks, thereby reducing teachers' workload.

Automated assessment and instant feedback allow students to identify and correct mistakes quickly, promoting continuous improvement. AI-powered virtual assistants provide learning support beyond classroom hours, while adaptive assessment systems help teachers evaluate student progress more effectively. Furthermore, AI enhances student engagement through educational games, simulations, virtual reality (VR), and augmented reality (AR) applications. It also promotes inclusive education by offering accessibility tools such as text-to-speech, speech-to-text, language translation, and reading assistance for students with special learning needs.

Challenges of AI

Despite its advantages, AI presents several challenges. Overreliance on AI tools may reduce students' critical thinking, creativity, and problem-solving abilities if learners depend excessively on automated solutions. The accuracy and reliability of AI-generated content remain concerns, as AI systems may occasionally provide incorrect or biased information. Data privacy and security issues arise when educational institutions collect and process student information through AI platforms. Additionally, disparities in access to digital devices and internet connectivity contribute to a digital divide among students. Teachers may require extensive training to effectively integrate AI into teaching practices. Ethical concerns such as plagiarism, academic dishonesty, and responsible AI use must also be addressed to ensure that AI supports rather than undermines educational objectives.

Impact of AI on Teaching Effectiveness and Student Learning Outcomes

Artificial Intelligence has significantly enhanced teaching effectiveness by enabling personalized instruction and reducing administrative burdens. AI systems analyze students' learning patterns, strengths, weaknesses, and progress, allowing teachers to tailor instructional strategies according to individual learning needs. This personalization contributes to improved comprehension, retention, and academic achievement. For students, AI promotes self-paced and active learning through adaptive learning platforms and intelligent tutoring systems. Instant feedback helps learners identify errors and improve performance immediately. Interactive AI technologies increase student motivation and engagement by making learning experiences more dynamic and enjoyable. AI-generated analytics provide valuable insights into student progress, enabling educators to implement timely interventions and support struggling learners. Predictive analytics can identify potential learning difficulties early, improving educational outcomes. Moreover, AI supports inclusive education by providing customized assistance for students with disabilities and diverse learning needs. However, the effectiveness of AI depends on its responsible implementation. Concerns regarding privacy, algorithmic bias, unequal access to technology, and excessive dependence on AI require careful management. Therefore, AI should complement rather than replace the essential human elements of teaching, including empathy, creativity, mentorship, and social interaction.

Recommendations for Integrating AI into Daily Classroom Practices

Effective integration of AI requires a balanced and ethical approach. Teachers should use AI tools to support lesson planning, content creation, assessment design, and classroom management. AI-driven analytics can help monitor student performance and identify learning gaps for timely intervention. Educational institutions should provide

professional development programs to train teachers in AI literacy and instructional technology. Schools should also establish ethical guidelines governing AI use, data privacy, and academic integrity. Students must be educated about responsible AI usage and encouraged to use AI as a learning support tool rather than a substitute for independent thinking. To promote engagement, educators can integrate AI-supported simulations, educational games, virtual reality, and collaborative learning platforms into classroom activities. Furthermore, ensuring equitable access to AI technologies and digital infrastructure is essential to prevent educational inequalities. Successful implementation depends on maintaining a balance between technological innovation and students-centred teaching practices.

Conclusion

Artificial Intelligence is transforming education by enhancing teaching effectiveness, supporting personalized learning, and improving student learning outcomes. AI assists teachers in managing instructional and administrative responsibilities while providing students with adaptive, engaging, and accessible learning experiences. Although challenges related to privacy, ethics, digital inequality, and overdependence on technology exist, these issues can be addressed through appropriate policies, training, and responsible implementation. When used thoughtfully, AI serves as a powerful educational tool that complements the role of teachers and contributes to more effective, inclusive, and future-ready learning environments.

References

1. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. Boston: Center for Curriculum Redesign.
2. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. (2016). *Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education*. London: Pearson Education.
3. Russell, S., & Norvig, P. (2021). *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (4th ed.). Pearson Education.
4. UNESCO. (2021). *AI and Education: Guidance for Policy Makers*. Paris: UNESCO Publishing.
5. Zawacki-Richter, O., Marín, V. I., Bond, M., & Gouverneur, F. (2019). Systematic Review of Research on Artificial Intelligence Applications in Higher Education. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 16(39), 1–27.
6. Chen, L., Chen, P., & Lin, Z. (2020). Artificial Intelligence in Education: A Review. *IEEE Access*, 8, 75264–75278.
7. OECD. (2021). *Digital Education Outlook 2021: Pushing the Frontiers with Artificial Intelligence, Blockchain and Robots*. Paris: OECD Publishing.

Original Article

Challenges Confronting Zilla Parishad Primary Schools

Vijay Sadashiv Sutar¹ Dr.R.B.Vhanabatte²

¹ Ph.D. Student

² Vice Principal,

Sadguru Gadage Maharaj College, Karad

Manuscript ID: **Abstract**

JRD -2026-180422

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 84-91

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar. 2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

Zilla Parishad Primary Schools play a vital role in providing elementary education to children, especially in rural and economically disadvantaged areas. Despite their significant contribution to achieving universal education, these schools face numerous challenges that affect the quality of teaching and learning. Major issues include inadequate infrastructure, shortage of qualified teachers, high student-teacher ratios, irregular student attendance, limited access to digital technology, insufficient learning resources, and socio-economic barriers faced by students. Furthermore, administrative constraints, lack of parental involvement, and difficulties in implementing educational policies at the grassroots level hinder the effective functioning of these schools. Addressing these challenges requires coordinated efforts from government authorities, local communities, educators, and policymakers to ensure equitable and quality education for all children. Strengthening infrastructure, enhancing teacher training, promoting community participation, and integrating technology into education can significantly improve the performance and sustainability of Zilla Parishad Primary Schools.

Keywords: Zilla Parishad Primary Schools, Rural Education, Educational Challenges, Infrastructure, efficiency, Teacher Shortage, Quality of Education, Student Attendance, Digital Learning, Community participation, Educational Development, Primary Education, Government Schools, Learning Resources, Educational Policy, Inclusive Education

Introduction

Mary education forms the backbone of a child's overall development and plays a pivotal role in shaping the future human capital of a nation. In India, Zilla Parishad (ZP) primary schools serve as the primary sources for delivering free and compulsory education in rural and semi-urban areas, particularly under the framework of the Right to Education Act. Managed by district-level local self-government bodies, these schools cater to millions of illiterate parents. However, Zilla Parishad schools grapple with systemic issues that undermine their effectiveness and contribute to persistent educational disparities between rural and urban India. Over the years, these schools have faced multifaceted challenges ranging from inadequate physical infrastructure to human resource constraints. Many ZP primary schools operate without basic amenities such as reliable electricity, clean drinking water, functional toilets, or well-maintained classrooms, creating an environment that is hardly conducive to learning.

Teacher shortages, high pupil-teacher ratios, and limited professional development opportunities further exacerbate the situation, leading to compromised instructional quality. Additionally, factors like declining student enrolment driven partly by migration, parental preference for private schools, and perceived low standards have resulted in school closures or mergers in several states, including Maharashtra, threatening the very existence of grassroots educational networks.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Vijay Sadashiv Sutar, Ph.D. Student, Sadguru Gadage Maharaj College, Karad

How to cite this article:

Vijay Sadashiv Sutar, R.B. Vhanabatte (2026). Challenges Confronting Zilla Parishad Primary Schools Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 84-91.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

The advent of digital education and the National Education Policy 2020 have highlighted another layer of disparity, as most Zilla Parishad schools lag in terms of technological integration, learning resources, and skill-oriented curricula. Socio-economic barriers, including poverty, language gaps, and limited community participation, compound these institutional hurdles, often resulting in low learning outcomes and high drop out rates.

Addressing these challenges is not merely an administrative necessity but a constitutional imperative to ensure equitable access to quality education for all children.

This research paper examines the key challenges confronting Zilla Parishad primary schools, with a focus on infrastructure deficits, pedagogical issues, administrative bottlenecks, and socio-economic influences. Through an analysis of ground realities and policy interventions, it aims to offer actionable insights for strengthening these vital institutions and bridging the rural-urban education divide. By highlighting both persistent problems and potential pathways for reform, the study underscores the urgent need for sustained investment and community-driven solutions in rural primary education.

Objectives of this paper

1. To identify the major challenges faced by Zilla Parishad Primary Schools.
2. To study the impact of infrastructural, administrative, and educational challenges on students' learning outcomes.
3. To suggest suitable measures for improving the functioning and effectiveness of Zilla Parishad Primary Schools.

Methodology

The research method used in this paper relies on information from existing sources. Researcher used different reference books, articles, and online materials / internet as sources.

Review of Related Research:

Inamdar, N.R. (1986). Educational Administration in Zilla Parishads in Maharashtra: Policy Perspectives.

Pirani, S.A., & Nayak, K. (2022). "Exploratory study on problems and challenges faced by Zilla Parishad school in villages of Palghar District"

Shinde, T. D. (2022). Problems of female teachers in Zilla Parishad (ZP) school of Nanded District (MH).

Jain, S. (2024). Learning in the shadows: The struggle for quality education in Maharashtra's Zilla Parishad schools.

Mishra, S.R. (2025). Pilot study on challenges and opportunities in improving work efficiency of primary school teachers in government and non-government schools of Prayagraj.

Pradhan, P.K., & Vaidya, U. (2025). A study on drop out of tribal students at secondary level in Mayurbhanj and Keonjhar districts of Odisha State.

The major challenges faced by Zilla Parishad Primary Schools.

Zilla Parishad (ZP) Primary Schools are rural government-run schools in India (especially in states like Maharashtra, Telangana, Andhra Pradesh, etc.), managed by district-level local bodies. These schools cater mainly to children from economically weaker, rural, and tribal communities. While they play a vital role in universal elementary education, they face deep-rooted systemic problems.

Here are the major challenges, based on various studies and reports:

1. **Lack of Basic Facilities:** Some schools do not have adequate classrooms, libraries, playgrounds, clean drinking water, or proper toilet facilities. Many schools have dilapidated buildings, with over 22,700 classrooms in Maharashtra alone declared unsafe. Lack of basic facilities: no proper classrooms, benches/desks, electricity, clean drinking water, and functional toilets (especially for girls). Overcrowded classrooms and leaking roofs during monsoons. Unhygienic conditions, including unclean toilets and poor sanitation, leading to health issues among children.
2. **Declining Student Enrolment:** Many parents prefer private schools, resulting in a decline in the number of students enrolling in Zilla Parishad schools. Poor learning levels; most children fail to achieve grade-appropriate competencies in reading, writing, and arithmetic (ASER reports).

Significant dropout, especially after Class 5 and among girls. Reasons: poor infrastructure, distant schools, household work, seasonal migration of parents, and lack of interest due to low-quality education. Many parents prefer private schools if affordable, leading to declining enrolment in ZP schools.

3. **Teacher Shortage and Workload:** Teachers often manage more than one class and are also involved in administrative work, surveys, election duties, and other government responsibilities.

Acute shortage of teachers, with many schools running with only 1–2 teachers for multiple classes (multi-grade teaching). High teacher-student ratio, resulting in poor individual attention.

4. **Insufficient Learning Materials:** Schools may not have enough teaching aids, educational materials, and other resources required for effective classroom teaching. Limited and irregular government funding. Dependence on schemes like Sarva Shiksha Abhiyan (SSA) / Samagra Shiksha, but implementation gaps exist. Difficulty in maintaining schools due to rising costs and budget cuts.

5. **Limited Use of Technology:** Lack of computers, internet access, and smart classroom facilities makes it difficult to use digital methods of teaching. Very limited use of technology, smart classrooms, or internet. Teachers and students lack digital literacy.

6. **Irregular Parental Involvement:** Parents are not always actively involved in school activities or in monitoring their children's education.

7. **Multi-grade Classrooms:** In some schools, a single teacher teaches students from different grades at the same time, which affects individual attention.

8. **Learning Gaps among Students:** Students often have varying levels of understanding, especially in subjects like language and mathematics, creating challenges for teachers.

9. **Socio-Economic and Cultural Barriers:** Financial difficulties, seasonal migration, and limited educational support at home can affect students' attendance and academic progress.

Students from poor, backward, and tribal families often face malnutrition, lack of parental support, and home responsibilities. Language barriers: Students speak local dialects, while instruction is in Marathi/English. Gender issues: Safety concerns, early marriage, and household chores affect girls' education.

10. **Need for Regular Teacher Training:** Many teachers lack proper training in modern pedagogy, subject knowledge (especially English, Science, and Mathematics), and digital teaching skills. Teachers require continuous training to update their teaching methods, improve digital skills, and address the diverse needs of learners. Low motivation due to delayed salaries, transfers, and administrative burdens.

11. **Administrative and Governance Issues:** Excessive paperwork and non-teaching duties for teachers. Weak monitoring and supervision by education officers. Corruption and delays in fund disbursement. Political interference in appointments and transfers.

12. **Impact of COVID-19 and Long-term Effects:** Learning loss during the pandemic was severe in rural areas due to lack of online access. Many students have still not fully recovered.

Zilla Parishad Primary Schools are the backbone of rural education, yet they suffer from chronic underfunding, poor infrastructure, and human resource shortages. These challenges result in a wide quality gap between rural government schools and urban/private schools. CC

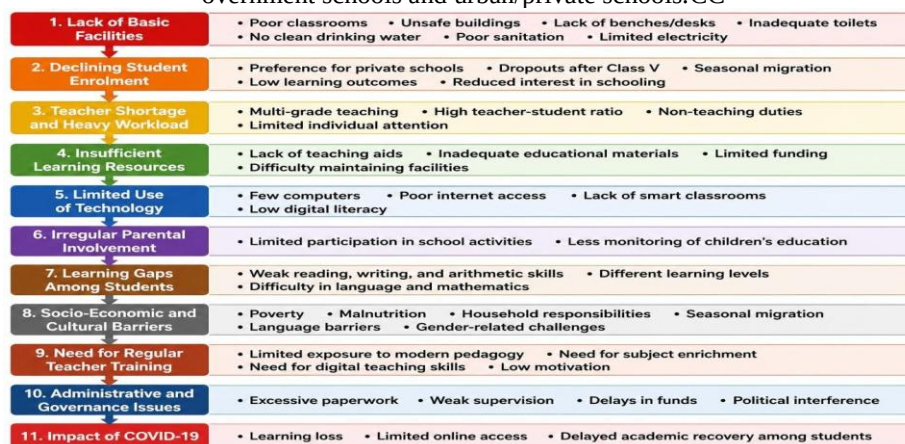

Figure no.1. The major challenges faced by Zilla Parishad Primary Schools.

The Impact of Infrastructural, Administrative, and Educational Challenges on Students' Learning Outcomes in Zilla Parishad Primary Schools

Zilla Parishad (ZP) Primary Schools serve a large section of rural and underprivileged children in India. However, persistent infrastructural, administrative, and educational challenges severely hamper the quality of education and negatively affect students' learning outcomes. Below is a detailed analysis of their impact.

A. Impact of Infrastructural Challenges Poor physical infrastructure remains one of the most visible and serious barriers to effective learning in Zilla Parishad Primary Schools.

Lack of Basic Facilities Many schools still don't have proper classrooms, benches, blackboards, clean drinking water, or usable toilets.

Impact: Students often face physical discomfort, frequent health problems like diarrhoea and infections, and increased absenteeism especially among girls. All of this results in lost learning time and poor concentration during classes.

Dilapidated and Unsafe Buildings Cracked walls, leaking roofs, and structurally unsafe buildings are very common.

Impact: During the rainy season, classes are frequently disrupted or even cancelled. Children are forced to study in overcrowded and unsafe conditions, which increases anxiety and severely affects their ability to focus.

Absence of Learning-Conducive Environment Most schools lack libraries, playgrounds, or separate rooms for different classes.

Impact: Students miss out on reading opportunities and physical activities. Multi-grade teaching in a single noisy classroom leads to distractions and poor understanding and retention of concepts.

Various studies, including ASER 2022–23, clearly show that children studying in schools with weak infrastructure perform significantly worse in basic reading and arithmetic skills.

B. Impact of Administrative Challenges Administrative shortcomings directly weaken the entire teaching-learning process.

1. **Shortage of Teachers & High Pupil-Teacher Ratio** A large number of ZP schools function with just 1 or 2 teachers handling multiple classes.

Impact: Teachers are compelled to manage multi-grade teaching, which makes it nearly impossible to give individual attention to students. As a result, slow learners get left behind.

2. **Excessive Non-Teaching Work** Teachers are regularly burdened with election duties, surveys, mid-day meal records, and other administrative tasks.

Impact: They get very little time for lesson planning, checking notebooks, or providing remedial support. This ultimately lowers the quality of teaching and reduces student engagement.

3. **Poor Monitoring and Accountability** Supervision by education officers is weak and school inspections are irregular.

Impact: This leads to low teacher motivation and frequent absenteeism. Irregular teaching results in incomplete syllabus coverage and weak conceptual understanding among students.

4. **Delayed Funds and Resources** Funds for school maintenance and learning materials are often released late or irregularly.

Impact: Schools lack essential teaching aids, charts, and stationery, which restricts teachers from using activity-based and interactive teaching methods.

These administrative issues create an unstable and discouraging atmosphere that directly affects students' academic performance and regular attendance.

Impact of Educational Challenges These challenges are directly related to classroom teaching and learning processes.

5. **Poor Quality of Teaching** Many teachers still depend heavily on rote memorization rather than activity-based or child-friendly methods.

Impact: Students tend to memorize without understanding, resulting in weak foundational skills in languages, mathematics, and environmental studies.

6. **Inadequate Teacher Training** Most teachers have not received proper training in modern teaching methods, English communication, or digital education.

Impact: They often struggle to explain concepts clearly. First-generation learners, in particular, fall behind and their learning gaps keep widening.

7. **Lack of Teaching-Learning Materials & Technology** There is a serious shortage of textbooks, workbooks, charts, and digital resources.

Impact: Teaching remains dull and theoretical. Students miss the chance to develop creativity, critical thinking, and problem-solving abilities.

8. **Language Barrier** Many children speak their local dialect at home but are taught in Marathi or English.

Impact: This creates difficulty in understanding lessons, leading to low classroom participation and higher dropout rates.

When all these challenges work together, the effect on students is quite severe:

- a. **Low Academic Achievement:** According to ASER Reports, a large number of Class V students in rural government schools cannot even read Class II level texts or perform simple division.
- b. **High Dropout & Low Retention:** Poor learning experiences discourage both children and parents, resulting in high dropout rates, particularly among girls after Class IV or V.
- c. **Learning Loss & Inequality:** The performance gap between ZP school students and those from private schools continues to grow, limiting future opportunities for rural children.
- d. **Socio-Emotional Impact:** Students often develop low self-confidence, lose interest in studies, and have limited career aspirations.
- e. **Long-term Consequences:** Weak foundational learning leads to repeated failures in higher classes, reduced employability, and the continuation of the poverty cycle.

Key Evidence

1. **ASER 2023:** Only 25–30% of Class III students in rural Maharashtra could read Class II level text fluently.
2. **UNESCO & UNICEF Reports:** Poor infrastructure and acute teacher shortages are among the main reasons for low learning outcomes in government schools.
3. Maharashtra Government reports (2022–24) reveal that more than 40% of ZP schools are severely under-staffed. Infrastructural deficiencies create an unsuitable learning environment, administrative problems lead to poor execution and teacher demotivation, while educational challenges result in ineffective classroom teaching. Together, these factors form a vicious cycle of poor-quality education and disappointing learning outcomes.

Breaking this cycle requires a comprehensive approach improving infrastructure, recruiting and training teachers, reducing non-teaching duties, and involving local communities to genuinely enhance the quality of education in Zilla Parishad Primary Schools.

Suitable Measures for Improving the Functioning and Effectiveness of Zilla Parishad Primary Schools

Zilla Parishad Primary Schools form the foundation of education in rural India. To improve their functioning and learning outcomes, a comprehensive, multi-pronged approach is needed. Below are practical and actionable measures:

Infrastructure Development

Upgrade School Buildings: Launch a time-bound program to repair or reconstruct unsafe school buildings. Ensure every school has proper classrooms, sturdy furniture, clean drinking water, separate functional toilets for boys and girls, and electricity with solar backup where needed.

Create Child-Friendly Spaces: Provide well-equipped libraries, playgrounds, and activity corners in every school. Separate classrooms for different grades should be made available to reduce noise and distractions.

Maintenance Fund: Allocate a dedicated annual maintenance grant directly to School Management Committees (SMCs) so that minor repairs can be done quickly without bureaucratic delays.

Teacher Recruitment and Capacity Building

Fill Teacher Vacancies: Conduct regular recruitment drives to maintain a healthy pupil-teacher ratio (ideally 30:1 or lower). Special incentives should be given to attract qualified teachers to remote and tribal areas.

Continuous Professional Development: Organize regular, hands-on training programs for teachers focusing on child-centric teaching, activity-based learning, English communication, use of digital tools, and multi-grade classroom management.

Reduce Non-Teaching Work: Minimize teachers' administrative burden by appointing separate staff for mid-day meal, surveys, and election duties. This will allow teachers to focus on teaching and student mentoring.

Improving Teaching-Learning Processes

Activity-Based and Joyful Learning: Shift from rote learning to play-way, project-based, and experiential learning methods. Supply adequate teaching-learning materials (TLMs), charts, models, and educational kits to every school.

Focus on Foundational Skills: Implement special remedial programs (like Learning Camps) for students who are lagging in reading, writing, and basic mathematics.

Digital Integration: Provide tablets/smart TVs and basic digital infrastructure. Train teachers to use educational apps and platforms like DIKSHA effectively.

Language Support: Introduce bridge courses to help students transition smoothly from their mother tongue to the medium of instruction.

Strengthening Monitoring and Accountability

Regular School Inspections: Establish a robust monitoring system with frequent visits by education officers and block-level officials. Use digital tools (apps) for real-time reporting. **Performance-Based Incentives:** Recognize and reward schools and teachers showing consistent improvement in student learning outcomes.

Transparent Grievance Redressal: Create a simple system for parents and teachers to report issues related to infrastructure, teacher absenteeism, or mid-day meals.

Community Participation and Ownership

Empower School Management Committees (SMCs): Train SMC members (especially parents) so they can actively participate in school development, monitor teacher attendance, and ensure proper utilization of funds.

Parent-Teacher Meetings: Make regular PTAs mandatory and meaningful. Use these meetings to discuss student progress and seek parental support.

Community Involvement: Encourage local communities, NGOs, and alumni to contribute through volunteering, donations, or mentoring programs.

Special Focus on Equity and Inclusion

Girls' Education: Provide bicycles, sanitary facilities, and safety measures to improve girls' enrolment and retention.

Support for Marginalized Groups: Special attention and additional resources should be given to children from SC/ST, tribal, and migrant families.

Nutrition and Health: Strengthen the Mid-Day Meal scheme with better quality and regular health check-ups.

Adequate and Timely Funding

Increase budgetary allocation for primary education.

Ensure funds reach schools on time through direct benefit transfer (DBT) to SMCs.

Encourage convergence of schemes like Samagra Shiksha Abhiyan, Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA), and corporate CSR funds.

Technology and Innovation

Develop a strong digital monitoring dashboard at district and state levels.

Introduce low-cost innovative models such as mobile science labs, radio-based learning, and community learning centers in remote villages.

Improving Zilla Parishad Primary Schools requires strong political will, sustained financial support, and active community participation. The focus should shift from merely providing access to education to ensuring quality and equity. If implemented sincerely, these measures can significantly raise learning outcomes, reduce dropouts, and give rural children a fair chance to succeed in life.

The success of these efforts will ultimately depend on treating teachers as respected professionals, involving local communities as stakeholders, and maintaining consistent accountability at all levels.

Conclusion

In this research paper, the researcher explained the Zilla Parishad Primary Schools continue to serve as the corner stone of elementary education in rural India, providing access to millions of children from underprivileged backgrounds. However, this study clearly highlights that persistent infrastructural deficiencies, administrative inefficiencies, teacher shortages, and inadequate pedagogical practices are severely undermining their effectiveness. These

challenges have created a vicious cycle resulting in poor learning outcomes, high dropout rates, and widening disparities between rural and urban education systems. The combined effect of dilapidated buildings, overburdened teachers, lack of resources, and socio-economic barriers has significantly limited the ability of these schools to deliver quality education, despite their critical role in nation-building.

The findings of this paper underscore the urgent need for systemic reforms. While schemes like Samagra Shiksha Abhiyan and the National Education Policy 2020 offer promising frameworks, their successful implementation at the grassroots level remains a major concern. Strengthening infrastructure, ensuring adequate and well-trained teachers, promoting community participation, and integrating technology are not just desirable improvements but essential steps toward achieving educational equity. Without sustained investment, political will, and decentralized governance, the goal of providing quality education to every rural child will remain unfulfilled.

Finally, transforming Zilla Parishad Primary Schools requires a collaborative effort involving government bodies, local communities, and educational stakeholders. With focused and sincere interventions, these schools can evolve from struggling institutions into vibrant centers of learning. Empowering them is not only vital for the future of rural children but also crucial for building a more inclusive, educated, and prosperous India.

References

1. **Gund, P., Mane, P., Patil, S., & Padalikar, H. (2024).** *Issues faced by Zilla Parishad school students in online learning in COVID-19 period.* *IPE Journal of Management*, 14(21), 13–19.
2. **Inamdar, N. R. (1986).** Educational Administration in Zilla Parishads in Maharashtra: Policy Perspectives. *Indian Journal of Public Administration*, Volume – 32, Issue – 4, P. 889-907. doi.org/10.1177/0019556119860403
3. **Jain, S. (2024).** Learning in the shadows: The struggle for quality education in Maharashtra's Zilla Parishad schools. *Apni Pathshala*. [Apni Pathshala Article](#).
4. **Lameck, P., Goswami, D., Baruah, N. B., & Das, D. K. (2025).** *Challenges facing school management and teachers in improving quality education in secondary schools in Mbeya Urban District.* *National Journal of Education*, 23(1), 377–400.
5. **Mishra, S. R. (2025).** Pilot study on challenges and opportunities in improving work efficiency of primary school teachers in government and non-government schools of Prayagraj. *International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT)*, 13(2).
6. **Pirani, S. A., & Nayak, K. (2022).** Exploratory study on problems and challenges faced by Zilla Parishad school in villages of Palghar District. *Mukt Shabd Journal*, 11(11), ISSN NO: 2347-3150, 446–454. Retrieved from:

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-4(XVI)| April - 2026

<https://www.researchgate.net>

7. **Pradhan,P.K.,&Vaidya,U.(2025).**Astudyondropoutoftribalstudentsatsecondarylevel in Mayurbhanj and Keonjhar districts of Odisha State. *International Journal for Multidisciplinary Research (IJFMR)*, 7(2). <https://www.ijfmr.com>
8. **Shinde, T. D. (2022).** Problems of female teachers in Zilla Parishad (ZP) school of Nanded District(MH).*ScholarlyResearchJournalforHumanityScience&EnglishLanguage*,
9. 10(52).<https://doi.org/10.21922/srjhse.v10i52.11522>

OriginalArticle

भारतामधील डिजिटल नाविन्यपूर्ण अर्थव्यवस्था आणि सेवा क्षेत्रातील उदयोन्मुख प्रवाह

प्रा. महेंद्र विठ्ठल बागुल

सहाय्यक प्राध्यापक, शहाजीराजे महाविद्यालय खटाव, ता. खटाव, जि. सातारा ४१५५०५

ई-मेल आयडी: mahendrab0510@gmail.com

Manuscript ID: JRD -2026-180423
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 4(XVI)
Pp. 92-97
April- 2026
Submitted: 10 Mar. 2026
Revised: 25 Mar.2026
Accepted: 10 Apr. 2026
Published: 30 Apr. 2026

सारांश

भारतामध्ये डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर झपाट्याने वाढल्यामुळे नाविन्यपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या संरचनेत मूलभूत बदल घडून आले आहेत. डिजिटल नाविन्यपूर्ण अर्थव्यवस्था ही केवळ व्यवहारापुरती मर्यादित नसून उत्पादन, वितरण, सेवा व रोजगाराच्या संपूर्ण प्रणालीला नव्याने आकार देणारी प्रक्रिया आहे. तसेच सेवा क्षेत्रामध्ये उदयोन्मुख प्रवाहातील डिजिटल साधनांचा वापर वाढल्यामुळे कार्यक्षमतेत वाढ, खर्चात कपात आणि ग्राहकाभिमुखता अधिक बळकट झाली आहे. कारण ती पारंपारिक तंत्रज्ञान आणि प्रत्यक्ष व्यवहार पद्धतीपेक्षा वेगाने विकसित होत आहे. २०२५-२०२६ आर्थिक वर्षात *Unified Payments Interface-UPI* च्या माध्यमातून २१८.६ अब्जाहून अधिक व्यवहार झाले असून त्यांचे एकूण मूल्य सुमारे ₹ २८४.७ लाख कोटी इतके आहे. हे व्यवहार रोजच्या खरेदी, बिले भरणे, किराणा खरेदी आणि इतर व्यवहारातही व्यापक प्रमाणावर वापरले जात असल्यामुळे डिजिटल व्यवहार देशभरात विस्तृत झाले आहे. त्यामुळे डिजिटल अर्थव्यवस्था आणि सेवा क्षेत्र यांच्यातील परस्पर संबंध, नाविन्यपूर्ण डिजिटल आर्थिक व्यवहाराचा मुख्य स्तंभ, सेवा क्षेत्रातील उदयोन्मुख प्रवाह, सामाजिक-आर्थिक परिणाम, अर्थव्यवस्थेचे प्रेरक घटक, धोरणात्मक व संस्थात्मक चौकट, भविष्यातील डिजिटल अर्थव्यवस्था आणि सेवा क्षेत्रातील आव्हाने, उपाययोजना, शिफारशी यांचे महत्वपूर्ण योगदान आहे. दुय्यम स्वरूपातील उपलब्ध विश्वसनीय साहित्य, सरकारी अहवाल आणि धोरण दस्तऐवजांच्या आधारे या विषयाचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की, डिजिटल सेवांचा मोठ्या प्रमाणात अवलंब केल्यामुळे व्यवहार प्रक्रियेतील पारदर्शकता, वित्तीय समावेशन आणि ग्रामीण-शहरी भागातील आर्थिक सहभाग वाढला आहे. परिणामी डिजिटल साक्षरता, सुरक्षा आणि डिजिटल दरी हे आजही महत्वाच्या आव्हानांमध्ये दिसतात. नोकरी आणि कौशल्यांच्या मागणीत डिजिटल डेटा, कृत्रिम बुद्धिमत्ता-AI/ कौशल्ये प्रमुख बनत आहेत, ज्यामुळे भविष्यातील रोजगार आणि कौशल्य विकास धोरणात्मक चर्चा विषय ठरले आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधात भारतामधील डिजिटल नाविन्यपूर्ण अर्थव्यवस्था आणि सेवा क्षेत्रातील उदयोन्मुख प्रवाह यांचा नमूद केलेल्या विविध पैलूंच्या आधारे चिकित्सक अभ्यास केला आहे.

कीवर्ड्स .डिजिटल अर्थव्यवस्था, सेवा क्षेत्र, *UPI*, वित्तीय समावेशन, सायबर सुरक्षा, डिजिटल साक्षरता, ई-गव्हर्नन्स, *FinTech*.

प्रस्तावना

२१ व्या शतकामध्ये डिजिटल नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञान हे आर्थिक विकासाचे महत्वपूर्ण प्रमुख साधन म्हणून उदयास आले आहे. भारतामध्ये इंटरनेट, स्मार्टफोन आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्मच्या वेगाने वाढलेल्या वापरामुळे अर्थव्यवस्थेच्या संरचनेत मूलभूत बदल घडून आले आहेत. यामुळे सेवा क्षेत्रामध्येही डिजिटल साधनांच्या वापरामुळे कार्यपद्धती अधिक वेगवान, पारदर्शक आणि ग्राहकाभिमुख बनली आहे. तसेच भारत सरकारने राबविलेल्या 'Digital India' उपक्रमामुळे डिजिटल पायाभूत सुविधा मजबूत झाली असून ई-गव्हर्नन्स, डिजिटल पेमेंट्स आणि ऑनलाइन सेवांचा विस्तार सर्वाधिक वाढला आहे. आधुनिक युगात याच पार्श्वभूमीवर डिजिटल नाविन्यपूर्ण अर्थव्यवस्था आणि सेवा क्षेत्र यांच्यातील परस्पर संबंध अधिक दृढ झाला असून हे दोन्ही क्षेत्रे एकमेकांना पूरक ठरत आहेत.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

प्रा. महेंद्र विठ्ठल बागुल सहाय्यक प्राध्यापक, शहाजीराजे महाविद्यालय खटाव

How to cite this article:

प्रा. महेंद्र विठ्ठल बागुल (2026). भारतामधील डिजिटल नाविन्यपूर्ण अर्थव्यवस्था आणि सेवा क्षेत्रातील उदयोन्मुख प्रवाह. *Journal of Research & Development*, 18(4(XVI)), 92-97.

Website:
<https://jrdrvb.org/>

बँकिंग क्षेत्र, भारतीय रिझर्व बँक-RBI, ई-कॉमर्स आणि डिजिटल पेमेंट प्रणाली (UPI, AEPS, IMPS) यांसारख्या अनेक साधनांमुळे आर्थिक व्यवहारांची प्रक्रिया आजच्या घडीला सुलभ झाली आहे. त्याचबरोबर FinTech नवकल्पना, डिजिटल मार्केटप्लेस आणि वित्तीय समावेशन (JAM Trinity) यांसारखे अनेक विविध घटक अर्थव्यवस्थेच्या विस्ताराला चालना देत आहेत. तसेच सेवा क्षेत्रातील उदयोन्मुख प्रवाहांचा अभ्यास करत असताना डिजिटल बँकिंग, ई-गव्हर्नन्स, शिक्षण आणि आरोग्य क्षेत्रामधील डिजिटल सेवांचा विचार करण्यात येणार आहे. यामुळे अशा प्रक्रियेचे सामाजिक-आर्थिक परिणाम जसे की उदा. वित्तीय समावेशन, रोजगार निर्मिती, कौशल्य विकास आणि पारदर्शकता यांचे चिकित्सक विश्लेषण करण्यात येईल. त्याचबरोबर डिजिटल अर्थव्यवस्थेचे प्रमुख प्रेरक घटकांमध्ये तंत्रज्ञान (Artificial Intelligence - AI, Big Data, Cloud Computing), डिजिटल पायाभूत सुविधा व सरकारी धोरणे तसेच धोरणात्मक व संस्थात्मक चौकट, सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी, तसेच भविष्यातील आव्हाने उदा. डिजिटल दरी, साइबर सुरक्षा आणि डेटा गोपनीयता या मुद्द्यांवर चर्चा करून योग्य उपाययोजन व शिफारशी मांडण्यात येतील. प्रस्तुत शोधनिबंधात भारतामधील डिजिटल नाविन्यपूर्ण अर्थव्यवस्था आणि सेवा क्षेत्रातील उदयोन्मुख प्रवाह वरील सर्व घटकांच्या आधारे विस्तृत अभ्यास करणार आहोत.

डिजिटल नाविन्यपूर्ण अर्थव्यवस्था आणि सेवा क्षेत्रातील उदयोन्मुख वाढ यांचा परस्पर संबंध

डिजिटल नाविन्यपूर्ण अर्थव्यवस्था आणि सेवा क्षेत्र हे आधुनिक भारताच्या आर्थिक विकासातील परस्परपूरक व परस्परावलंबी घटक आहेत. म्हणून डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे सेवा क्षेत्रातील पारंपारिक कार्यपद्धतीत बदल झाले असून बँकिंग, ई-कॉमर्स, शिक्षण, आरोग्य तसेच सार्वजनिक सेवा क्षेत्रांमध्ये डिजिटल प्लॅटफॉर्मची व्याप्ती आहे. यामुळे सेवा वितरण अधिक कार्यक्षम, वेगवान आणि पारदर्शक बनले आहे. भारतामध्ये डिजिटल पेमेंट प्रणाली अत्यंत महत्वपूर्ण भाग म्हणून ओळखले जाते. National Payments Corporation of India (NPCI) च्या अधिकृत आकडेवारीनुसार २०२४-२५ मध्ये UPI व्यवहारांची संख्या १८६ अब्जांहून अधिक असून २०२५-२६ मध्ये २१८.६ अब्जांहून अधिक व्यवहार झाले असून एकूण मूल्य सुमारे २८४.७ लाख कोटी इतकी वाढ झाली आहे. त्यात सातत्याने वाढ दिसून येते.^१ UPI सोबतच AEPS आणि IMPS प्रणालींनीही डिजिटल व्यवहारांना मोठ्या प्रमाणात चालना दिली आहे. AEPS द्वारे ग्रामीण-शहरी भागात वित्तीय समावेशन वाढले असून IMPS मुळे २४x७ या प्रमाणे तत्काळ निधी हस्तांतरण करणे शक्य झाले आहे. ई-कॉमर्स क्षेत्रात Amazon आणि Flipkart सारख्या प्लॅटफॉर्ममुळे व्यापाराचा विस्तार वाढला असून MSME क्षेत्राला नवीन बाजारपेठ मिळाली आहे. म्हणून FinTech कंपन्या आणि सरकार यांच्या सहकार्यामुळे डिजिटल कर्ज, विमा आणि पेमेंट सेवा अधिक सुलभ झाल्या आहेत. JAM Trinity मुळे वित्तीय समावेशन अधिक बळकट होऊन, RBI आणि NPCI यांच्या नियमनामुळे डिजिटल व्यवहार सुरक्षित व विश्वासार्ह झाले आहेत. त्यामुळे डिजिटल अर्थव्यवस्था आणि सेवा क्षेत्र यांचा संबंध परस्परावलंबी असून दोन्ही एकमेकांच्या विकासाला चालना देतात.^२

नाविन्यपूर्ण डिजिटल आर्थिक व्यवहाराचा मुख्य स्तंभ

भारतामधील डिजिटल नाविन्यपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या विकासात डिजिटल आर्थिक व्यवहारांची भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे आर्थिक व्यवहार सर्वाधिक वेगवान, सुरक्षित आणि पारदर्शक बनले आहेत. डिजिटल पेमेंट प्रणाली, FinTech नवकल्पना, ई-कॉमर्स आणि वित्तीय समावेशन हे या प्रक्रियेचे मुख्य स्तंभ मानले जातात.

डिजिटल पेमेंट प्रणाली (UPI, AEPS, IMPS)

भारतामध्ये डिजिटल पेमेंट प्रणालीमुळे आर्थिक व्यवहारांमध्ये मोठे परिवर्तन घडवून आले आहे. Unified Payments Interface (UPI) ही सर्वात व्यापक आणि यशस्वी प्रणाली म्हणून ओळखली जाते. National Payments Corporation of India (NPCI) च्या अधिकृत आकडेवारीनुसार २०२४-२५ मध्ये UPI व्यवहारांची संख्या १८६ अब्जांहून अधिक झाली असून भारत डिजिटल पेमेंट प्रणालीमध्ये बलशाली ठरला आहे. या व्यतिरिक्त IMPS ही २४x७ प्रमाणे तत्काळ निधी हस्तांतरण सेवा आहे, तसेच AEPS द्वारे आधार क्रमांकावर आधारित व्यवहार शक्य होतात. म्हणून AEPS मुळे ग्रामीण-शहरी व बँकिंग सेवांपासून वंचित घटकांना आर्थिक सेवांमध्ये प्राधान्य मिळाले आहे. भारतीय रिझर्व बँक (RBI) आणि NPCI यांच्या नियमनामुळे डिजिटल व्यवहार सुरक्षित आणि अधिक कार्यक्षम झाले आहेत.^१

तक्ता १.१ भारतातील डिजिटल पेमेंट प्रणालींची तुलना

घटक	युनिफाइड पेमेंट इंटरफेस (UPI)	तात्काळ पेमेंट सेवा (IMPS)	आधार सक्षम पेमेंट सिस्टम (AEPS)
सुरुवात वर्ष	२०१६	२०१०	२०१४
संचालन संस्था	NPCI	NPCI	NPCI
व्यवहार पद्धत	मोबाईल ॲपद्वारे	बँक खाते आधारित	आधार क्रमांक आधारित
उपलब्धता	२४x७	२४x७	२४x७
वापर क्षेत्र	सर्वसामान्य नागरिक	बँकिंग ग्राहक	ग्रामीण-शहरी व बँकिंग वंचित घटक
मुख्य वैशिष्ट्य	जलद व सुलभ व्यवहार	तत्काळ निधी हस्तांतर	बायोमेट्रिक आधारित व्यवहार
उद्देश	कॅशलेस अर्थव्यवस्था	त्वरित व्यवहार	वित्तीय समावेशान

National Payments Corporation of India (2025), Reserve
Bank of India (2025) वर आधारित

FinTech नवकल्पना

FinTech क्षेत्रामुळे पारंपारिक बँकिंग प्रणालीत मोठ्या प्रमाणत बदल झाले आहेत. डिजिटल कर्ज, ऑनलाइन विमा, रोबो-ॲडव्हायजरी आणि डिजिटल गुंतवणूक सेवा यामुळे ग्राहकांना जलद व सुलभ सेवा मिळत आहेत. सरकार आणि FinTech कंपन्यांच्या सहकार्यामुळे या क्षेत्राचा विस्तार झाला आहे. तसेच RBI च्या नियमनामुळे त्यात विश्वासार्हता वाढली आहे.^२

ई-कॉमर्स आणि डिजिटल मार्केटप्लेस व डिजिटल वित्तीय समावेशन (JAM Trinity)

ई-कॉमर्समुळे व्यापार क्षेत्रात मोठे बदल झाले आहेत. Amazon आणि Flipkart सारख्या प्लॅटफॉर्ममुळे ग्राहकांना घरबसल्या खरेदीची सुविधा आणि लघु व मध्यम उद्योगांना (MSME) नवीन बाजारपेठ उपलब्ध झाली आहे. यामुळे सेवा क्षेत्रामध्ये वेगाने वाढ होत आहे. JAM Trinity (Jan Dhan, Aadhaar, Mobile) मुळे वित्तीय समावेशनाला मोठी चालना मिळाली आहे. प्रधानमंत्री जन-धन योजनेअंतर्गतही मोठ्या प्रमाणावर बँक खाती उघडली गेली असून आधार आणि मोबाईलच्या एकत्रीकरणामुळे डिजिटल व्यवहाराची व्याप्ती वाढली आहे. यामुळे ग्रामीण-शहरी व वंचित घटकांना बँकिंग सेवा उपलब्ध झाल्यामुळे Direct Benefit Transfer (DBT) प्रणाली अधिक प्रभावी बनली आहे.^५

सेवा क्षेत्रातील उदयोन्मुख प्रवाह

डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या वापरामुळे भारतातील सेवा क्षेत्रात संरचनात्मक आणि कार्यात्मक बदल झाले आहेत. बँकिंग, ई-गव्हर्नन्स, शिक्षण आणि आरोग्य या क्षेत्रांमध्ये डिजिटल साधनांच्या वापरत वाढ झाली असून सेवा वितरण अधिक वेगवान, पारदर्शक आणि सर्वसमावेशक झाले आहे. २०२४-२५ आणि २०२५-२६ या कालावधीत डिजिटल सेवांचा वापर उदयोन्मुख प्रवाहाने सातत्याने वाढल्याचे अधिकृत अहवालांमधून दिसून येते.

डिजिटल बँकिंग आणि वित्तीय सेवा

डिजिटल बँकिंग हे सेवा क्षेत्रातील प्रमुख परिवर्तनाचे क्षेत्र आहे. इंटरनेट बँकिंग, मोबाईल बँकिंग आणि डिजिटल पेमेंट्समुळे बँकिंग सेवा अधिक जलद आणि सुलभ बनली आहे. तसेच RBI आणि NPCI च्या अहवालानुसार २०२४-२५ आणि २०२५-२६ मध्ये डिजिटल पेमेंट व्यवहारांमध्ये सर्वाधिक वाढ झाली आहे. NPCI नुसार २०२४-२५ मध्ये UPI व्यवहार सुमारे १८६ अब्जांपर्यंत पोहोचले असून २०२५-२६ मध्ये ते २१८ अब्जांहून अधिक झाले आहेत. या व्यवहारांचे मूल्यही सुमारे ₹ २८४.७ लाख कोटीपेक्षा अधिक नोंदवले गेले आहेत. RBI च्या अहवालानुसार २०२५-२६ मध्ये एकूण किरकोळ व्यवहारांपैकी ९०% पेक्षा अधिक व्यवहार डिजिटल माध्यमातून होत आहेत, त्यामुळे रोख व्यवहारांचे प्रमाण कमी होत आहे.^१

ई-गव्हर्नन्स आणि सार्वजनिक सेवा

डिजिटल उपक्रमांमुळे ई-गव्हर्नन्स सेवांमध्ये मोठा विस्तार झाला आहे. UMANG प्लॅटफॉर्मवर २०२४-२५ मध्ये २००० पेक्षा अधिक सेवा उपलब्ध असून कोट्यवधी नागरिक आज त्याचा वापर करत आहेत. DBT प्रणालीद्वारे २०२४-२५ मध्ये मोठ्या प्रमाणावर अनुदान थेट लाभार्थ्यांच्या खात्यात जमा करण्यात आले असून यामुळे पारदर्शकता अधिक वाढली आहे.^४

तक्ता १.२ ई-गव्हर्नन्स सेवा उदयोन्मुख प्रवाह (२०२४ - २०२६)

सेवा	डिजिटल मध्यम	२०२४-२०२५ स्थिती	२०२५-२०२६ प्रवाह
------	--------------	------------------	------------------

प्रमाणपत्रे	ऑनलाइन पोर्टल	व्यापक वापर	अधिक विस्तार
कर भरणा	ई-फाइलिंग	उच्च वापर	पूर्णपणे डिजिटल
DBT	थेट हस्तांतरण	लाखो कोटी वितरण	सतत वाढ

सरकारी अहवालांवर आधारित लेखाचे संकलन

शिक्षण आणि आरोग्य क्षेत्रातील डिजिटल सेवा

शिक्षण क्षेत्रात SWAYAM आणि DIKSHA प्लॅटफॉर्मचा वापर मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे. शिक्षण मंत्रालयाच्या माहितीनुसार DIKSHA या प्लॅटफॉर्मवर कोट्यवधी विद्यार्थ्यांचा सहभाग असून डिजिटल शिक्षणाचा प्रसार उदयोन्मुख प्रवाहाने सतत वाढत आहे. आरोग्य क्षेत्रात e-Sanjeevani टेलिमेडिसिन सेवा ही अधिकृत आकडेवारीनुसार २०२४-२५ पर्यंत २० कोटींहून अधिक टेलीकन्सलेशन झाली असून २०२५-२६ मध्ये हा वापर अधिक वाढत आहे.^३

सामाजिक-आर्थिक परिणाम

डिजिटल नाविन्यपूर्ण अर्थव्यवस्था आणि सेवा क्षेत्रातील वाढीमुळे भारताच्या सामाजिक व आर्थिक रचनेवर महत्त्वपूर्ण परिणाम झाले आहेत. त्यामुळे वित्तीय समावेशन, रोजगार निर्मिती, कौशल्य विकास, पारदर्शकता आणि सामाजिक समावेशन या क्षेत्रांमध्ये सकारात्मक बदल दिसून येतात. २०२४-२५ आणि २०२५-२६ या कालावधीत या परिणामांची प्रभाव अधिक वाढलेला आहे.

वित्तीय समावेशनात वाढ

डिजिटल पेमेंट्स आणि बँकिंग सेवांच्या विस्तारामुळे वित्तीय समावेशन मोठ्या प्रमाणावर वाढले आहे. प्रधानमंत्री जनधन योजनेअंतर्गत ५० कोटींहून अधिक बँक खाती उघडली आहेत. JAM Trinity (Jan Dhan, Aadhaar, Mobile) मुळे ग्रामीण-शहरी व वंचित घटकांना बँकिंग सेवा उपलब्ध झाल्या आहेत. त्यामुळे DBT प्रणालीद्वारे २०२४-२५ मध्ये अनुदान थेट लाभार्थ्यांच्या खात्यात जमा झाले असून आर्थिक समावेशन मजबूत झाले आहे.^३

रोजगार निर्मिती आणि कौशल्य विकास

डिजिटल नाविन्यपूर्ण अर्थव्यवस्थेमुळे IT, FinTech, डेटा अॅनालिटिक्स आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता- AI या क्षेत्रांमध्ये रोजगार संधी वाढल्या आहेत. ई-कॉमर्स, डिजिटल मार्केटिंग आणि gig economy मुळे युवकांसाठी नवीन रोजगार निर्माण झाले आहेत. यामुळे डिजिटल कौशल्यांची मागणी वाढली असून PMGDISHA सारख्या योजनांमुळे डिजिटल साक्षरतेला चालना मिळाली आहे.^६

पारदर्शकता आणि भ्रष्टाचारात घट आणि ग्रामीण विकास

डिजिटल व्यवहारांमुळे व्यवहारांची नोंद स्वयंचलितपणे होत असल्याने पारदर्शकता वाढली आहे. DBT प्रणालीमुळे अनुदान थेट लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचत असल्याने मध्यस्थांची भूमिका कमी झाली आहे. RBI आणि सरकारी अहवालांनुसार डिजिटल व्यवहारांमुळे नगदी व्यवहार कमी होत असून आर्थिक प्रणाली अधिक पारदर्शक झाली आहे. AEPS आणि मोबाइल बँकिंगमुळे ग्रामीण व्यवहारही सुलभ झाले आहेत. म्हणून e-Sanjeevani आणि DIKSHA सारख्या सेवांमुळे दुर्गम भागातील लोकांनाही आरोग्य व शिक्षण सुविधा उपलब्ध होऊन सामाजिक समावेशनाला चालना मिळाली आहे.^९

डिजिटल नाविन्यपूर्ण अर्थव्यवस्थेचे प्रेरक घटक

भारतामधील डिजिटल नाविन्यपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या वाढीमागे तांत्रिक प्रगती, डिजिटल पायाभूत सुविधा आणि सरकारी धोरणे हे प्रमुख घटक आहेत. हे घटक सेवा क्षेत्राच्या डिजिटायझेशनला उदयोन्मुख प्रवाहाने वेग देतात आणि आर्थिक व्यवहार अधिक प्रबळ बनवतात.

तंत्रज्ञानाची भूमिका (AI, Big Data, Cloud)

डिजिटल अर्थव्यवस्थेत Artificial Intelligence, Big Data आणि Cloud Computing यांचा वापर वाढत आहे. NASSCOM - 2024 अहवालानुसार भारतातील AI बाजारपेठ वेगाने विस्तारत असून IT सेवा क्षेत्रात AI वर आधारित साधनांचा वापर झपाट्याने वाढत आहे. Cloud adoption रिपोर्ट (MeitY/NASSCOM आधारित) नुसार भारतातील बहुतांशी डिजिटल सेवा आता cloud-based infrastructure वर आधारित आहेत, त्यामुळे डेटा प्रक्रिया अधिक वेगवान झाली आहे.^५

डिजिटल पायाभूत सुविधा (Digital Infrastructure)

TRAI च्या 2024-25 अहवालानुसार भारतात एकूण इंटरनेट वापरकर्त्यांची संख्या 85 कोटींहून अधिक झाली आहे. ग्रामीण-शहरी भागात इंटरनेट penetration सतत वाढत असून डिजिटल सेवा अगदी ग्रामीण भागापर्यंत पोचली आहे. भारतात 1.2 अब्जांहून अधिक मोबाइल कनेक्शन्स DoT(Telecom data) आहेत, ज्यामुळे डिजिटल सेवा वापर मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे.^४

सरकारी धोरणे आणि उपक्रम

1. सरकारने अनेक योजना राबवून डिजिटल नाविन्यपूर्ण अर्थव्यवस्थेत व सेवा क्षेत्रामध्ये उदयोन्मुख गती दिली आहे.
2. Digital India (MeitY-२०२४-२५) रिपोर्ट नुसार डिजिटल सेवा आणि e-Governance विस्तारासाठी प्रमुख कार्यक्रम
3. PMGDISHA ग्रामीण-शहरी भागात डिजिटल साक्षरता वाढवण्यासाठी लाखो नागरिकांना प्रशिक्षण केंद्र उपलब्ध.
4. UPI ecosystem support (NPCI + RBI) डिजिटल व्यवहारांना आधार देणारी एक मजबूत प्रणाली आहे.^३

धोरणात्मक व संस्थात्मक चौकट

भारतामधील डिजिटल नाविन्यपूर्ण अर्थव्यवस्थेचा विकास हा मजबूत धोरणात्मक व संस्थात्मक व्यवस्थेवर आधारलेला आहे. तसेच भारतीय रिझर्व्ह बँक - RBI ही डिजिटल पेमेंट प्रणालीची प्रमुख नियामक संस्था असून UPI, IMPS आणि इतर डिजिटल व्यवहारांचे नियमन करते. National Payments Corporation of India (NPCI) ही संस्था UPI, AEPS आणि RuPay यांसारख्या प्रणालींचे संचालन करून डिजिटल व्यवहारांमध्ये विस्तार करते. त्यामुळे २०२४-२५ आणि २०२५-२६ या काळातील डिजिटल व्यवहारांमध्ये मोठी वाढ झाली आहे. यासाठी डिजिटल व्यवहारांची सुरक्षितता राखण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञान कायदा, २००० आणि वैयक्तिक डेटा संरक्षणासाठी तयार केलेली चौकट महत्वपूर्ण भूमिका बजावत असून, CERT-In ही संस्था देशातील सायबर सुरक्षेवर लक्ष ठेवून डिजिटल व्यवहार अधिक सुरक्षित ठेऊन उदयोन्मुख प्रवाहाला चालना देते. सरकार, बँका आणि फिनटेक कंपन्यांच्या सहकार्यामुळे सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील भागीदारीत अधिक मजबुती निर्माण झाली आहे. त्यामुळे डिजिटल सेवा क्षेत्राचा उदयोन्मुख विस्तार वेगाने होत आहे. पुढील काळातही ग्रामीण-शहरी भागातील डिजिटल सुविधा, सायबर सुरक्षा, डिजिटल साक्षरता व डेटा संरक्षण यावर अधिक भर देणे अत्यावश्यक आहे.

भविष्यातील डिजिटल अर्थव्यवस्था आणि सेवा क्षेत्रातील आव्हाने

भारतामधील डिजिटल नाविन्यपूर्ण अर्थव्यवस्था आणि सेवा क्षेत्रातील उदयोन्मुख प्रवाह जलद गतीने विकसित होत असले तरीही भविष्यात काही महत्वाची आव्हाने समोर येतात.

1. सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे डिजिटल दरी. ग्रामीण- शहरी भागांमध्ये इंटरनेट सुविधा, डिजिटल साधने आणि तांत्रिक साक्षरता यामध्ये अजूनही फरक दिसून येतो. यामुळे नागरिकांना समान लाभ मिळण्यात अडथळे येतात.
2. दुसरे महत्वाचे आव्हान म्हणजे सायबर सुरक्षा. डिजिटल व्यवहार वाढल्यामुळे ऑनलाइन फसवणूक, डेटा चोरी आणि हॅकिंगसारख्या घटना वाढण्याची दाट शक्यता असते.
3. तिसरे आव्हान म्हणजे डेटा गोपनीयता. मोठ्या प्रमाणात डिजिटल व्यवहार आणि डेटा संकलन होत असल्यामुळे वैयक्तिक माहितीचे संरक्षण करणे अत्यंत गरजेचे आहे.
4. तसेच डिजिटल साक्षरतेचा अभाव हेही एक मोठे आव्हान आहे. अजूनही अनेक नागरिक डिजिटल साधनांचा पूर्णपणे वापर करू शकत नाहीत, त्यामुळे त्यांना डिजिटल अर्थव्यवस्थेत पूर्ण सहभाग नोंदवता येत नाही.^४

भारत सरकारने CERT-In आणि इतर संस्थांद्वारे सुरक्षा उपाययोजना सुरू केल्या आहेत.

1. सायबर हल्ले आणि डेटा चोरीच्या घटनांचे निरीक्षण करून धोके ओळखणे
2. आपात्कालीन परिस्थितीत त्वरित प्रतिसाद देणारी यंत्रणा तयार करणे
3. डेटा संरक्षणासाठी कायदेशीर चौकट विकसित करणे
4. जनजागृती कार्यक्रमांद्वारे नागरिकांना सायबर सुरक्षेबाबत शिक्षित करणे ^३

शिफारशी (Recommendations)

डिजिटल अर्थव्यवस्था व सेवा क्षेत्राचा अधिक शाश्वत, सुरक्षित विकास करण्यासाठी काही खालील शिफारशी महत्वाच्या आहेत.

1. ग्रामपंचायतीमध्ये डिजिटल सेवा केंद्र सुरू करणे
2. सायबर सुरक्षा प्रणाली अधिक सक्षम करण्यासाठी प्रशिक्षण अनिवार्य
3. डिजिटल साक्षरता कार्यक्रमांचा विस्तार करणे
4. FinTech क्षेत्रासाठी स्पष्ट आणि स्थिर नियामक धोरण
5. डेटा गोपनीयता कायद्यांची कठोर अंमलबजावणी
6. AI कौशल्यासाठी शैक्षणिक अभ्यासक्रम आवश्यक ^६

निष्कर्ष

भारतामधील डिजिटल नाविन्यपूर्ण अर्थव्यवस्था आणि सेवा क्षेत्रातील उदयोन्मुख प्रवाहाने अलीकडील काळात वेगाने प्रगती केली असून देशाच्या आर्थिक व सामाजिक रचनेत महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणले आहेत. UPI, AEPS आणि IMPS यांसारख्या डिजिटल पेमेंट प्रणालींमुळे आर्थिक व्यवहार अधिक जलद, सुरक्षित आणि पारदर्शक झाले आहेत, तसेच FinTech, ई-कॉमर्स आणि JAM

Trinity यांनी वित्तीय समावेशनाला महत्वपूर्ण चालना दिली आहे. सेवा क्षेत्रात डिजिटल बँकिंग, ई-गव्हर्नन्स, शिक्षण व आरोग्य सेवांच्या विस्तारामुळे ग्रामीण व शहरी भागांमध्ये सेवांचा प्रवेश सुलभ झाला आहे. त्यामुळे रोजगार निर्मिती, कौशल्य विकास आणि पारदर्शकता यामध्ये सकारात्मक परिणाम दिसून येतात. परिणामी, डिजिटल दरी, सायबर सुरक्षा, डेटा गोपनीयता आणि डिजिटल साक्षरतेचा अभाव ही महत्वाची आव्हाने कायम आहेत. त्यामुळे भविष्यात डिजिटल पायाभूत सुविधा बळकट करणे, सायबर सुरक्षा उपाययोजना सक्षम करणे आणि AI व डिजिटल कौशल्य विकासावर भर देणे अत्यावश्यक आहे. या सर्व उपायांमुळे भारतामधील डिजिटल अर्थव्यवस्था अधिक समावेशक, सुरक्षित आणि शाश्वत बनेल.

संदर्भसूची

१. National Payments Corporation of India-NPCI, (2025). UPI, Report 2024-25. Mumbai. <https://www.npci.org.in>
२. Reserve Bank of India (RBI). (2025). Annual Report 2024-25. Mumbai. <https://www.rbi.org.in>
३. Ministry of Electronics and IT (MeitY). (2025). DIPP, Report 2024-25. New Delhi. <https://www.meity.gov.in>
४. Telecom Regulatory Authority of India (TRAI). (2025). TPI Report 2024-25. New Delhi. <https://www.trai.gov.in>
५. डॉ. विजय कुलकर्णी (२०२२). *डिजिटल अर्थव्यवस्था व भारताचा विकास*. नॅशनल बुक ट्रस्ट, नवी दिल्ली.
ISBN: ९७८-८१-२३७-९८७६-५
६. प्रा. सुनील पाटील (२०२१). *भारतामधील बँकिंग व वित्तीय तंत्रज्ञान (FinTech)*. डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
ISBN: ९७८-९३-८६४२१-५५-८

OriginalArticle

“स्त्रीवादी इतिहासलेखन नवइतिहास लेखनप्रवाह एक विश्लेषणात्मक अभ्यास-विशेषतः हा क्रांतिनायिका मुक्ता साळवे, ताराबाई शिंदे, व पंडिता रमाबाई यांचे योगदान”

डॉ. रसाळ दशरथ किसन (सहयोगी प्राध्यापक/ इतिहासविभाग प्रमुख)
रयत शिक्षण संस्थेचे,
लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापूर.
E-mail rasaldk@gmail.com

Manuscript ID: प्रस्तावना-

JRD -2026-180424

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 98-101

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar. 2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

19 व्या शतकापासून खऱ्या अर्थाने नवइतिहास लेखनास प्रारंभ झाला. महाराष्ट्रातील सामाजिक क्रांतीची सुरुवात ज्या समाजसुधारकांनी केली. त्यामध्ये महात्मा ज्योतिबा फुले महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपले साहित्यिक लिखाण स्त्रीवादी इतिहास लेखनाच्या माध्यमातून केलेले आहे. १९ व्या शतकापासून स्त्रीवादी इतिहास लेखनाला महत्त्व प्राप्त झाले. खरे तर स्त्रीवादी इतिहास लेखनाकडे पाहत असताना आपणास अनेक महिला समाज सुधारकांच्या कार्यकर्तृत्वाचा आढावा घ्यावा लागेल असे अनेक पुरुष साहित्यिकांना वाटले. मात्र स्त्रीच्या कर्तृत्वाच्या कार्याला प्राधान्याने आपल्या लेखनात आणण्याचे कार्य आपणास महात्मा फुले व सावित्रीबाई यांच्या अनेक साहित्यातून दिसून येते. स्त्रीवादी इतिहास लेखनामध्ये महाराष्ट्रातील व भारतातील अनेक स्त्रियांनी पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून सामाजिक व शैक्षणिक राजकीय व साहित्यिक क्षेत्रात खूप मोठे काम कार्य केल्याचे दिसून येते. त्यामध्ये सांस्कृतीक क्षेत्रातील कार्याचा ही उल्लेख करणे क्रमपत्र आहे. तेव्हा

गोष्टवारा-

भारतीय स्त्रीवादाचा प्रारंभ ताराबाई शिंदे यांनी लिहिलेल्या स्त्री पुरुष तुलना या ग्रंथापासून होतो किंवा 1889 मध्ये पंडिता रमाबाईंनी लिहिलेला दहाई कास्ट हिंदू वुमन या पुस्तकापासून केली जाते या दोन ग्रंथांनी खरेदी स्त्रियांच्या अनेक प्रश्नांना वाचा फोडली यात शंकाच नाही म्हणूनच 19 व्या शतकाच्या विचार केल्यास इतिहास लेखनात जे नवनवीन प्रवाह आले त्यामध्ये स्त्रियांचा कर्तृत्वाची व त्यांच्या समाजाबद्दलच्या कार्याची ओळख व्हावी म्हणून स्त्रीवादी इतिहास लेखन पुढे आलेली आहे हा एक नव इतिहास लेखनाचा प्रवाह असून इतिहास लेखनात जसे अनेक प्रवाह आहेत परंतु स्त्रीच्या कर्तृत्वाची नोंद आजपर्यंत इतिहास आणि म्हणावी तेवढी घेतलेली दिसून येत नाही 19 व्या विषया शतकातील जास्त यांनी स्त्रीच्या कर्तृत्वाची इतिहासात दखल घेतली त्याला स्त्रीवादी इतिहास लेखन म्हणतात त्याला भारतात ज्या ज्या स्त्रियांनी आपले कार्य केले त्याची दखल येणाऱ्या पिढीने घ्यावी व त्यांच्या कार्य या कार्याची ओळख घेऊन भावी पिढी बदलावी हीच अपेक्षा आहे.

स्त्रीवादी दृष्टिकोन

-इतिहासाचा विचार केल्यास १९ व्या शतकात खऱ्या अर्थाने इतिहास लेखनात अनेक नवनवीन प्रवाह समोर आले. त्यामध्ये आंबेडकरी इतिहास लेखन प्रवाह, स्त्रीवादी इतिहास लेखन प्रवाह, बंचिताचा इतिहास, उपेक्षित बंचित कामगार यांच्या इतिहास लेखनाचे प्रवाह पुढे आलेले आहेत. आजपर्यंत इतिहासकारांनी उपेक्षित बंचित दुर्लक्षित लोकांच्या कार्याची नोंद इतिहासात म्हणावी तशी घेतली नाही. किंवा इतिहासात त्यांना स्थान दिलेले नाही. हे जगजाहीर आहे. मात्र स्त्री ही पुरुषांच्या बरोबरीने सामाजिक राजकीय शैक्षणिक व साहित्यिक क्षेत्रात काम करित आलेली आहे. तिने आपापल्या बुद्धीनुसार शक्यते नुसार तिने ही

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

डॉ. रसाळ दशरथ किसन लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापूर.

How to cite this article:

डॉ. रसाळ दशरथ किसन (2026). “स्त्रीवादी इतिहासलेखन नवइतिहास लेखनप्रवाह एक विश्लेषणात्मक अभ्यास-विशेषतः हा क्रांतिनायिका मुक्ता साळवे, ताराबाई शिंदे, व पंडिता रमाबाई यांचे योगदान” Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 98-101.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

वेगवेगळ्या चळवळीमध्ये साहित्यिक क्षेत्रात राजकीय क्षेत्रात सामाजिक क्षेत्रात व शैक्षणिक क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने कार्य केलेले आहे. तेव्हा स्त्री तिचे अस्तित्व ती शोधू लागली आहे. म्हणून स्त्रीवादी दृष्टिकोन निर्माण होऊन तिला ही इतिहासाच्या पानात आपले नाव येण्याची ती वाट पाहू लागलेली आहे. त्यातूनच अनेक कर्तृत्ववान स्त्रियांनी स्त्रीवादी इतिहास लेखनास प्रारंभ केला. त्यामुळेच आज नवनवीन इतिहास लेखनात स्त्रीवादी इतिहास लेखनाचा प्रवाह संचार करीत असल्याचे दिसून येते. यातूनच आपणाला स्त्रीवादी दृष्टिकोनाचा इतिहास लिहिणे क्रमप्राप्त ठरलेले आहे.

स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून इतिहास लेखन-

भारतीय स्त्रीवादाचा इतिहास जेव्हा लिहिला जातो तेव्हा काही ठळक स्त्रिया आपणास आपणास दिसून येतात. त्यामध्ये महात्मा फुले यांच्या शाळेत शिकणारी मुक्ता साळवे, "आम्ही धर्म नसलेली माणसे" असा निबंध १८५० मध्ये लिहिणारी एक शाळकरी मुलगी असून १८८२ मध्ये ताराबाई शिंदे (स्त्री-पुरुष तुलना) व पंडित रमाबाई १८८९ लिहिलेले पुस्तक () अशा काही मोजक्या स्त्रियांनी स्त्रीवादाला व स्त्रीच्या अस्तित्वाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. परंतु ऐतिहासिक सत्य हे आहे की, या दोन्ही महान लेखिकेच्या अगोदर सुमारे तीन दशके म्हणजेच १८५५ मध्ये एका १४ वर्षांच्या दलित मुलीने स्त्रीवादी इतिहास लेखनाची पहिली ललकारी दिली होती. त्या मुलीचे नाव मुक्ता साळवे असे होते. १९ यांनी १८५५ ज्ञानोदय ' मध्ये जो निबंध लिहिला. मात्र मुक्ता साळवे यांच्या निबंधाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन आजवर मर्यादित स्वरूपाचा राहिलेला आहे. त्यांना केवळ दलित साहित्याच्या चौकटीत पाहिले गेले. परंतु मुक्त साळवे या केवळ दलित लेखिका नव्हत्या तर त्या भारतीय स्त्रीवादाच्या विशेषतः दलित साहित्याच्या आद्य प्रवर्तक होत्या. त्यांनी ज्या काळात लेखणी उचलली त्या काळात स्त्रियांनी शिक्षण घेणे हे पाप मानले जात होते. अशा काळात केवळ स्वतःच्या शिक्षणाच्या हक्क न मागता स्त्रियांच्या समस्या जातीच्या गुलामगिरीवर बोट ठेवणे हे मुक्ता साळवे यांचे सर्वात मोठे स्त्रीवादी क्षेत्रातील योगदान आहे. त्यांचे विचार हे प्रस्थापिता ही पुढे जाणारे होते कारण त्यांनी लिंगभाव व जात या दोन्ही शोषणाचे एकत्रीकरण मांडलेले आहे. म्हणून मुक्ता साळवे या स्त्रीवादाचा हुंकार समजला जातो. मुक्ता साळवे यांचा स्त्रीवादी दृष्टिकोन समजून घेण्यासाठी आपल्याला तत्कालीन स्त्रियांच्या स्थितीचा विचार करावा लागतो. १९ व्या शतकात स्त्री म्हणजे केवळ व मूल सांभाळणारी व पुरुषांच्या आज्ञेत राहणारी व्यक्ती मानली जात असे. संपूर्ण स्त्रियांचे दुःख हे प्रामुख्याने कौटुंबिक बंधनाचे व धार्मिक रूढीचे होते. उदा. केशवपण सती प्रथा, किंवा बालविवाह परंतु मुक्ता साळवे ज्या समाजातून येत होत्या त्या दलित स्त्रियांचे दुःख अपेक्षा वेगळे व भयाभाव असे स्वरूपाचे होते. जली स्त्री ही दुहेरी दुहेरी गुलामगिरी भोगत होती. म्हणून सवर्ण समाज तिला नाकारत होता. व ती स्त्री होती म्हणून पुरुषप्रधान संस्कृती तिला दाबून टाकत होती. मुक्ता यांनी आपल्या निबंधातून नेमके हेच वेगळेपण अधोरेखित केले आहे. त्यांची सवर्ण स्त्रीवाद व दलित स्त्रीवाद यातील भेद पाहता त्यांनी लिहिले की उच्चवर्णिय स्त्रियांचे दुःख वेगळे आहेत व आमचे दुःख वेगळे आहे. सवर्ण स्त्रियांना घरात ठेवलं जात होते तर दलित स्त्रियांना उघड्यावर राबविले जात होते. सवर्ण स्त्रीला पावित्र्य जपण्यासाठी बंदी होती तर दलित स्त्रियांना अपवित्र आहे म्हणून नाकारले जात होते. म्हणूनच मुक्ता साळवे यांनी या विषमतेवर बोट ठेवले. मुक्ता साळवे यांच्या निबंधातील स्त्रीवादी विचाराचा गाभा त्यांच्या प्रसूती व मातृत्वाचा वर्तनात दिसून येतो. त्यांनी अत्यंत विदारक स्वरूपाचे दलित स्त्रियांच्या बाळांतपणाचे वर्णन केलेले आहे. हे वर्णन केवळ शारीरिक त्रासाचे नाही तर ते स्त्रीच्या डिग्रीटी म्हणजे सन्मानाचे आहे. जग ज्या समाजाला मातेचा गौरव करण्याचा अभिमान आहे तोच समाज हा विशिष्ट जातीच्या मातेला इतक्या हीन पातळीवर वागवितो. यातील विरोधभास मुक्ता यांनी उघड केला. म्हणून स्त्रीचा देह व तिचे आरोग्य याविषयीची तळमळ ही त्यांच्या स्त्रीवादी जाणिवांचा पुरावा आहे. त्यांनी विचारले की, जर जन्म देणारी आईच सुखात नसेल तर जन्माला येणारे बाळ कसे सुदृढ असेल हा प्रश्न आरोग्याचा नसून तो मानवी हक्काचा होता. २ त्यांनी मातृत्वाला बाजूला न करता मातृत्वातील वेदना मांडली १८५५ मध्ये ज्ञानोदय मध्ये एक निबंध लिहिला. त्यांची नोंद इंग्रज इंग्रजांच्या दमरात आहे. त्यांनी आपल्या निबंधाचाद्वारे इतक्या उच्चवर्णियांनी निर्माण केलेल्या जातीचे प्रश्न उपस्थित केलेले आहेत. इथले लोक धार्मिक अवडंबर कसे करतात असा प्रश्न केला आहे. इथल्या धार्मिक चळवळीला प्रश्न केला आहे. म्हणून ती ईश्वराला आपल्या निबंधाद्वारे प्रश्न विचारते की. आपल्यात ही वागणूक कशी मिळाली हा प्रश्न ईश्वराला करते. व म्हणते की "आम्ही धर्म नसलेली माणसे" हे ईश्वरा आमचा धर्म कोणता आहे आमच्या धर्मपुस्तकांचे नाव काय आमच्या धर्माचे नाव काय असा यक्षप्रश्न ती देवाला सुद्धा विचारते. यातूनच आपणास स्त्रीवादाची ठिणगी पडलेली दिसून येते. म्हणूनच मुक्ता साळवे यांचा निबंध म्हणजे स्त्रीवादाचा हुंकार आहे व स्त्रीवादाची ठिणगी आहे. म्हणून १८८२ मध्ये ताराबाई शिंदे यांनी लिहिलेल्या स्त्री -पुरुष तुलना या ग्रंथात हा निबंध पहावयास मिळतो. ताराबाई शिंदे व स्त्रीवादी इतिहास लेखन-ताराबाई शिंदे आणि १८८२ मध्ये पुरुषांच्या दाभिक दाभिकतेवर हल्ला चढवला. त्यांनी विचारले की स्त्रियांनाच सदाचरणाचे नियम लावले जातात व पुरुषांना का नाही असा प्रश्न त्यांनी उपस्थित केला. हा प्रश्न अत्यंत महत्वाचा होता परंतु मुक्ता साळवे यांनी १८५५ मध्ये यापेक्षा खोलवर जाऊन प्रश्न विचारला होता त्यांनी केवळ पुरुषांना दोष दिला नाही तर त्यांनी त्या धर्म व्यवस्थेला दोष दिला आहे. जिने पुरुषांना हे अधिकार दिले होते. मुक्ताई यांचा हल्ला हा व्यक्तीवर नसून व्यवस्थेवर होता. ताराबाई ची लढाई पितृसत्तेशी होती तर मुक्ता साळवे यांची लढाई ही ब्राह्मणी पितृसत्तेची होती. ब्राह्मणी पितृसत्ता म्हणजे अशी अवस्था तिचे जात व लिंगभेद हे एकमेकांना मिसळलेले असतात. मुक्ता यांनी ओळखले होते की, दलित स्त्रीवर होणारा अत्याचार केवळ स्त्री आहे म्हणून होत नाही तर ती दलित आहे म्हणून जास्त होतो. हे intersection innters city चे भान मुक्ता यांना त्या काळात आले होते. जे पाश्चात्य स्त्रीवादी १९ व्या शतकाच्या शेवटी समजले हो. अशारीतीने स्त्रीवादाची सुरुवात मुक्ता साळवे यांनी केली तर त्या स्त्रीवादाला आपल्या पुस्तकातून ताराबाईने उत्तेजन दिले आहे.

पंडिता रमाबाई व इतिहास लेखन-

पंडिता रमाबाईंनी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी व विधवांच्या आश्रयासाठी मोठे कार्य केले. त्यांचे कार्य उच्च वर्णिय स्त्रियांच्या उद्धारासाठी महत्वाचे ठरले. परंतु मुक्ता साळवे यांचा आवाज हा तळागाळातील कष्टकरी स्त्रियांचा आवाज होता. ज्या स्त्रिया शेतात राबत होत्या रस्त्याचे रस्ते स्वच्छ करीत होत्या. व त्यांना शिक्षणाचा गंधही नव्हता. अशा स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व मुक्ता साळवे करत होत्या. पं. रमाबाई व ताराबाई शिंदे यांच्या साहित्यात घरगुती हिंसाचार किंवा कौटुंबिक अन्याय दिसतो. पण मुक्ता साळवेच्या साहित्यात सार्वजनिक हिंसाचार दिसतो. दलित स्त्रियांचा अपमान हा घराच्या चार भिंतीत होत नव्हता तर तो भर चौकात होत असे. तिला पाणी नाकारले जाणे किंवा तिला शिवीगाळ करणे हे उघडपणे घडत होते. मुक्ता यांनी या सर्वांसाठी होत असलेल्या आपमनाला वाचा फोडणी. त्यांनी स्त्रीवादाची व्याप्ती वाढविली. स्त्रीवाद म्हणजे केवळ पती-पत्नी मधील समानता नव्हे तर स्त्रीवाद म्हणजे स्त्री समाज यांच्यातील स्त्रियांचे संबंध हे त्यांनी दाखवून दिले. त्यांच्या लेखनात लेगिक शोषणाविरुद्धचा आवाजही स्पष्टपणे ऐकू येतो. अस्पृश्य लोकांच्या सावलीचा विटाळ मानणारे सवर्ण पुरुष मात्र दलित स्त्रियांचा उपभोग घेताना मात्र विचार करीत नाहीत. या अशा विकृतीवर या मुद्द्याने प्रहार केला आहे.

महात्मा फुले व सावित्रीबाई चा स्त्रीवादावर प्रभाव-

महात्मा ज्योतिबा फुलेंनी संपूर्ण आयुष्य समाजासाठी वाहून घेतले होते. पण त्या काळी त्यांनी इतके अलोट कार्य करूनही त्यांना म्हणावा तसा गौरव झालेला नव्हता किंवा त्यांच्यावर कीर्तीसुमने उधळली गेली नव्हती. वर्तमानपत्रांनी आपले पृष्ठ भरलेली नव्हती असे असले तरी सूर्याचे तेज कधीच संपत नसते किंवा झाकत नसते. ज्योतिरावांचे तसेच झाले हळूहळू बहुजन समाजाला या युगपुरुषाचे महत्व समजू लागले. त्यात काही मुंबईकर होते त्यांना या महापुरुषाचे कार्य समजले होते म्हणूनच त्यांना महात्मा पदवीने १८८८ मध्ये गौरवलेले होते. ४ अशाप्रकारे ज्योतिराव फुले हे १९८८ पासून महात्मा फुले झाले. महात्मा फुले हे एक असे अजब रसायन होते की ते एकदा काम हाती घेतली की ते पूर्ण करीतच असत. ते क्रांतीयुक्त कार्यकर्ते. भारतीय सामाजिक क्रांतीचे उद्गाराते होते. म्हणून त्यांनी १८२७ ते १८९० या काळात सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रात जे काम हाती घेऊन पूर्ण केले. त्यांच्या कार्याला जगात तोड नाही. म्हणून आजच्या स्त्रीवादी इतिहास लेखनावर फुले दंपत्याचा फार मोठा प्रभाव असल्याचे दिसून येते. कारण त्यांच्याच शाळेतील इयत्ता चौथी वर्गात असलेली मुक्ता साळवे ही विद्यार्थी होती तिनेच "आम्ही धर्म नसलेली माणसे" असा निबंध लिहिला स्त्रीवादाची पायाभरणी तिने केलेली होती. मुक्ता साळवे यांच्यावर महात्मा फुले सावित्रीबाई फुले व लहुजी वस्ताद साळवे यांचा फार मोठा प्रभाव होता. महात्मा फुले यांनी सामाजिक शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये कार्य केले होते. त्यांच्याबरोबर सदाशिव गोवंडे, शिवा गणू मांग, लहुजी वस्ताद साळवे, उस्मान शेख, फातिमा असे अनेक मंडळी होती. त्यांच्या सहका-यांमुळे त्यांनी आपले योगदान दिलेले आहे. तसेच मायेची पाखर घालणारी सगुनाबाई क्षिरसागर, असे अनेक सहकारी होते. ५ मात्र महात्मा फुले यांच्या जीवनात सगुनाबाईंचे स्थान अत्यंत उच्च दर्जाचे असल्याचे दिसून येते. असे म्हणता येईल की मुक्ता साळवे या भारतीय स्त्रीवादाच्या इतिहासातील हरवलेले पर्व आहेत यांचा आता नव्याने शोध घेतला जात आहे. म्हणूनच मुक्ता साळवे यांचे स्थान भारतीय स्त्रीवादाच्या शिखरावर नसले तरी पायात नक्कीच आहे. ३ व पाया शिखरापेक्षा जास्त महत्वाचा असतो त्या पायावरची स्त्रीवादाची इमारत उभी आहे. महात्मा फुले यांनी शाळांचे अखंड दीपमाळ उभी केली १ जानेवारी १९४८ रोजी केवळ सहा मुलींवर शाळा सुरू केली. ही शाळा भिडेवाड्यात असल्यामुळे प्रसिद्ध झाली. मात्र सुरू केलेल्या कार्याला वेग प्राप्त होतात उच्च वर्णियांच्या मित्रांच्या लग्नात त्यांचा झालेला अपमान त्यामुळे ज्योतिराव खूपच पेटले. शिक्षणाशिवाय समाजाच्या कोणत्याच घटकाचा विकास होणार नाही याची जाणीव त्यांना झाली. त्यांनी वस्ती शाळा काढण्याचा निर्णय घेतला. त्यांचा निश्चय १५ मे १८४८ रोजी पूर्णत्वास आले. त्यावेळी या शाळेत शिक्षकेचे काम सगुनाबाईंचे सहकारी यांनी केले. नंतर सावित्रीबाईंनी शिक्षकेचे काम केले कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न पाळतात सर्व जातीधर्माचे मुले या शाळातून शिक्षण घेऊ लागली शिक्षण घेणे म्हणजे प्रत्येकाला माणूस म्हणून जगायला शिकविणे हक्कासाठी जागृत करणे. त्यांच्या आचारविचारात बदल घडविणे असा उदात्त हेतू समोर ठेवून या शाळा सुरू करण्यात आल्या होत्या. त्यावेळी या शाळाची संख्या १८ एवढी होती. ६ त्याच काळात सरकारी दक्षिणा प्राईझ कमिटीकडून या कार्यासाठी मेजर कॅन्डी आणि मिसस कॅन्डी यांनी दरमहा ७५ रुपये अनुदान मिळवून दिले. म्हणूनच महात्मा फुलेच्या फुले च्या कार्याची चळवळ राजकीय वर्तमानपत्रातून व्हायला लागली म्हणूनच विश्रामबाग वाड्यात १६ नोव्हेंबर १८५२ रोजी त्यांचा सत्कार करण्यात आला. मेजर यांच्या अध्यक्षतेखाली हा कार्यक्रम झाला याप्रसंगी दोनशे रुपयाची शाल जोडी महात्मा फुलेंना भेट दिली. खरे पाहता जे काम सरकारला करता आले नाही ते काम फुले दाम्पत्यांनी कष्टाने व जिद्दीने केले. त्या शैक्षणिक कार्य बरोबरच त्यांनी सामाजिक कार्याला ही सुरुवात केली त्यांचे सामाजिक कार्य पाहता विधवांना नवजीवन देणारा पुनर्विवाह करणे. बाल हत्या प्रतिबंध गृह चालविणे प्रस्तुती ग्रहाची स्थापना करणे तसेच त्यांनी यशवंतरावला दत्तक घेतले. नाभिकांचा संप पुकारला, पाण्याचा हौद सर्वांसाठी खुला केला. छत्रपती शिवाजी महाराजांचा पोवाडा सुरू लिहिला. छत्रपती समाज शिवाजी महाराजांच्या समाधीचा शोध घेऊन जिर्णोद्धार देखील केला. १८६९ मध्ये ब्राह्मणाचे कसंब हया पुस्तकाचे लिखाण केले. १८७३ मध्ये गुलामगिरी ग्रंथाचे लिखाण केले १८७३ मध्ये सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. तसेच १८७६ मध्ये पुणे नगरपालिकेचे सदस्य झाले. १८८२ ला हंटर कमिशन पुढे साक्ष दिली. १८८१ ला टिळक आगरकर यांना मदत करून त्यांचा सत्कार केला. क १८८७ मध्ये स्वतःहा मृत्युपत्र देखील लिहिले. ७ म्हणून सर्वांना समान अधिकार देऊन सामाजिक क्षेत्रात शैक्षणिक, साहित्यिक, आर्थिक, कृषी क्षेत्रात महत्वाचे योगदान दिले तसेच १९ व्या शतकात त्यांनी स्त्रीवादाची सुरुवात करून आपल्या लिखाणातून स्त्रियांच्या कर्तृत्वाला प्राधान्य दिले व त्यांच्या कार्याची दखल घेतली म्हणून फुले दंपत्यांचा स्त्रीवादावर प्रभाव असल्याचे दिसून येते.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा स्त्रीवादावर असलेला प्रभाव

-भारताच्या घटना मसुदी समितीच्या अध्यक्षपदी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची निवड झाली. ऑक्टोबर १९४८ मध्ये त्यांनी हिंदूसंहिता तपासून आणि सुधारून घटना समितीच्या विधिमंडळासमोर माननीय साठी मांडली होती. कायद्याची सुधारणा करून ते एकाच संहितेत

एकत्र करण्याचे काम दहा वर्षांपासून चालू होते सर बी एन राव यांच्या अध्यक्षस्थानी १९४९ मध्ये भारत सरकारने समिती नेमून या समितीचे समितीने देशात देशातील विचारवंत व कायदेपंत याची मते लक्षात घेऊन एक हिंदूसहीता विधेयक तयार केले होते. या हिंदू संहितेच्या विधेयकाचे प्रवक्ते डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर होताच विधेयकाचे विरोधक व समर्थक असे दोन गट निर्माण झाले होते. हे विधेयक लोकसभेने स्वीकृत केले नाही तर आपले सरकार राजीनामा देईल असे पंडित नेहरूंनी जाहीर केले. याउलट सरदार पटेल आणि या विधेयकास विरोध केला. अशास्थितीत ५ फेब्रुवारी १९५१ रोजी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू संहिता विधेयक लोकसभेत मांडले. १७ सप्टेंबर १९५१ ला यावर चर्चा झाली मात्र या विधेयकास विरोध केला. त्यामुळे दुःखी होऊन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कायदेमंत्री पदाचा राजीनामा दिला. अशा प्रकारे आजच्या स्त्रीवादावर देखील डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा प्रभाव असल्याचे दिसून येते. ९त्यांनी प्रत्येक स्त्रीला समानतेने वागविण्याची व हिंदू कोडबिलाच्या माध्यमातून सर्वांना समान अधिकार देण्याचे मत मांडले होते. परंतु त्यांना विरोध झाला.

संशोधन पद्धती-

स्तुत शोधनिबंधामध्ये ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला असून प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा देखील वापर करण्यात आलेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे-

- १) स्त्रीवादी इतिहास लेखनाचा आढावा घेणे ही काळाची गरज आहे.
- २) स्त्रीवादी इतिहास लेखनातून आपल्या कर्तृत्वाची नोंद घेतल्याचे समाधान होईल.
- ३) १९ व्या व २० व्या शतकात भारतीय स्त्रियांनी केलेल्या कर्तृत्वाचा आढावा घेणे हे गरजेचे आहे.
- ४) भारतीय स्त्रियांच्या कार्यकर्तृत्वाला वाव देऊन महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपले साहित्यिक लिखाण पूर्ण केले.
- ५) इतिहास लेखनातून स्त्रीवादाची भूमिका म्हणून खऱ्या अर्थाने स्त्रीच्या कर्तृत्वाला वाव देणे गरजेचे आहे
- ६) वंचित दुर्लक्षित उपेक्षित अशा सर्व घटकातील स्त्रियांच्या कर्तृत्वाची इतिहासाने नोंद घेणे हे भावी पिढीसाठी आवश्यक आहे.
- ७) भारतीय स्त्रियांच्या भूमिकेतून ज्या ज्या स्त्रियांनी सर्व क्षेत्रात कार्य केले आहे व स्त्रीवाद समोर आणलेला आहे त्यावर फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रभाव असल्याचे दिसून येते.

सारांश

-अशाप्रकारे १९ व्या शतकात ज्या-ज्या महापुरुषांनी स्त्रियांच्या हक्कवाढाला जागृत केले त्यामध्ये महात्मा फुले, शाहू महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यामुळेच आजच्या स्त्रीवादाला महत्त्व प्राप्त झालेले दिसून येते. म्हणून आजची स्त्री ही प्रत्येक जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात आज पुरुषांच्या बरोबरीने वावरत असल्याचे दिसले दिसते. ती आज आपली भूमिका स्वतः आपले क्षितीज स्वतःच्या पायावर शोधते. ती स्त्रीवादाच्या पायामुळेच ती स्वतःच्या पायावर कणखरपणे उभे उभी राहू लागली आहे. तिला या कार्यास समाज व पुरुष वर्गांनी सहकार्य करण्याची गरज आहे. तर स्त्रीवादी इतिहास लेखनाला महत्त्व राहणार आहे हीच सर्वांकडून अपेक्षा आहे.

संदर्भ -

- १) करंडे मोहिनी-क्रांतिनायिका मुक्ता साळवे हार्ट पब्लिकेशन ,पुणे प्रथमावृत्ती २०२६ पृ.क. १२४
- २) उपरोक्त पृ.क्र - १२५
- ३) उपरोक्त पृ.क्र- १२७
- ४) शिंदे नवनाथ-क्रांतिसूर्य महात्मा फुले ,जिजाई प्रकाशन,पुणे २०१७ पृ.क्र .७९
- ५) उपरोक्त -पृ.क्र, ३५
- ६) उपरोक्त -पृ.क्र . २९
- ७) उपरोक्त -पृ.क्र . ९१
- ८) फुले आंबेडकरी स्त्री चळवळ -मून मीनाक्षी ,समता प्रकाशन नागपूर, २०१३ पृ.क्र ३१
- ९) कठारे अनिल -महाराष्ट्रातील समाजसुधारक विद्याबूक्स पब्लिकेशन ,औरंगाबाद प्रथमावृत्ती, २०१४ पृ.क्र ३२५-३२६

OriginalArticle

महाराजा सयाजीराव गायकवाड आणि स्त्रीशिक्षणविषयक सुधारण

डॉ. प्रज्ञा निवृत्ती साळवे. प्रा. डॉ. स्मिता शिंदे²

इतिहास विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छ. संभाजीनगर

^{1,2}इतिहास विभाग प्रमुख, एस.बी. महाविद्यालय छ. संभाजीनगर

Manuscript ID: **प्रस्तावना :-**

JRD -2026-180425

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 102-105

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar. 2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

महाराज सयाजीराव गायकवाड हे खरे कर्मयोगी आणि राष्ट्र उद्धारक राजे होते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात शिक्षण हेच परिवर्तनाचे साधन आहे. हे सूत्र त्यांनी आपल्या चौसष्ट वर्षांच्या सुप्रशासनात राबवले. सर्वधर्मसमभाव आणि ज्ञानात्मक प्रबोधनाचा मार्ग अवलंबविणारे एकमेव महान राजे होते. त्यांनी शिक्षणाच्या मदतीने सुप्रशासन, सामाजिक सुधारणा, न्याय प्रधान, साहित्यकलांचे संवर्धन, सक्तीचे मोफत प्राथमिक शिक्षण, शेतीतील सुधारणा, जलसिंचन, दुष्काळ आणि अतिवृष्टीला तोंड देण्याचे नियोजन, सहकार धोरणाच्या अनेक विविध क्षेत्रात महाराज सयाजीरावांनी आदर्श वस्तूपाठ घालून दिला. महाराज सयाजीराव गायकवाड यांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतात लोकशाही संविधानाचा पाया घातला बनारस हिंदू विश्वविद्यालय आणि देशभरातील शेकडो संस्थांना मदत केली. या विश्व विद्यालयाचे ते कुलपती होते. पंडित मालवीय उपकुल गुरु होते. हिंदुस्तान प्रशासनातील सयाजीराव यांचे काही प्रयोग देशभर महत्त्वाचे ठरले. इसवी सन. १८८२ ला अस्पृश्य आदिवासींना सरकारी खर्चाने मोफत प्राथमिक शिक्षण सुरू केले. १८८५ पहिला सहकारी साखर कारखाना, स्त्री शिक्षणाचा कायदा, १८९२ साली सक्तीचे मोफत प्राथमिक शिक्षण, १९०१ दुष्काळासाठी फॅमिन कोड केले. १९०६ साली महाराजांच्या मदतीने 'महाराजा सयाजीराव गायकवाड आयुर्वेदिक विद्यापीठ' नाशिक येथे स्थापना. जात, पात, धर्म यांचा विचार न करता ६४ वर्षात महाराजांनी कोट्यावधींची मदत गरजवंतांना दिली. साहित्य, कला, संगीत, चित्रकला, शिल्पकलांचे ते पाठीराखे होते. एवढेच नव्हे तर ते हिंदुस्थानातील एक प्रज्ञावंत विचारवंत राजा होते. महाराज सयाजीराव गायकवाड हे स्त्रियांच्या सुधारणा चळवळीचे आधारस्तंभ होते. स्त्रियांच्या अनेक समस्यांच्या मुळाशी त्यांच्या शिक्षणाचा प्रश्न हे मूळ कारण आहे हे ओळखून महाराजांनी आपले सर्व लक्ष प्रथम स्त्री शिक्षणावर केंद्रित केले होते. स्त्रियांना शिक्षण दिल्यास इतर प्रश्न सुटण्यास मदत होईल असा महाराजांचा ठाम विश्वास होता. त्यादृष्टीने महाराजांनी आपले शैक्षणिक धोरण आखलेले होते. महाराजांच्या शैक्षणिक धोरणातील चौथे कलम हे स्वतंत्रपणे स्त्री शिक्षणावर लक्ष केंद्रित करून तयार केलेले होते. महाराजांचा स्त्री शिक्षणाविषयीचा विचार हा फक्त स्त्रियांबद्दल सहानुभूतीतून आलेला नव्हता तर तो स्त्रियांकडे राष्ट्र विकासातील मानवी साधनसंपत्ती म्हणून पाहण्याच्या महाराजांच्या व्यापक धोरणाचा परिपाक होता. महाराजांची शिक्षणविषयक

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

प्रज्ञा निवृत्ती साळवे इतिहास विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छ. संभाजीनगर

How to cite this article:

प्रज्ञा निवृत्ती साळवे. स्मिता शिंदे (2026). 'महाराजा सयाजीराव गायकवाड आणि स्त्रीशिक्षणविषयक सुधारण'. Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 102-105.

भूमिका ही समाजपरिवर्तनाची भूमिका होती. शिक्षणाचा उपयोग समाजातील दुर्लक्षित घटकांना होऊन त्यांना समाजधारणेच्या मुख्य प्रवाहात सामील करून घेता यावा या अर्थाने शिक्षण असावे असा महाराजांचा विचार होता.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- १) महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्या शैक्षणिक योगदानाचा अभ्यास करणे.
- २) महाराजांच्या सामाजिक सुधारणा यांचे योगदान अभ्यासणे.
- ३) महाराजांनी केलेल्या शैक्षणिक कार्याची समाजाला ओळख करून देणे.
- ४) महाराजांनी केलेल्या कार्याच्या आधारे आजच्या सामाजिक व शिक्षण प्रक्रियेत उपयुक्तता अभ्यासणे.

महाराज सयाजीराव गायकवाड यांचे स्त्रियांच्या प्राथमिक शिक्षणाबाबतचे कार्य :-

सयाजीरावांच्या शैक्षणिक धोरणाचे सर्वात पहिले आणि महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे सक्तीचे आणि मोफत शिक्षण. महाराजांनी त्यांच्या राज्यात मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाची सुरुवात केली, अतिशय खडतर आणि कठीण अडचणी समोर आल्या तरी, या शिक्षणाची उपक्रमात मिळालेल्या यशाचे ते साक्षीदारही झाले. भारतातील उर्वरित भागातल्या लोकांच्या मनात मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षण प्राप्तीचा विचार येण्याआधीच बडोद्यात तो अमलातही आणण्यात आला होता.

१) सक्तीचा प्राथमिक शिक्षणाची सुरुवात सण १८९३ मध्ये अमरेली प्रांतात सुरू झाली असली तरी १९०६ मध्ये सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा कायद्यानुसार हा कायदा संपूर्ण बडोदा राज्याला लागू करण्यात आला होता.

२) कलम ४ नुसार या कायद्यांतर्गत मुलामुलींची वयोमर्यादा सात ते बारा वर्षे अशी ठेवण्यात आली होती.

३) कलम ५ नुसार कायद्याने निर्धारित केलेल्या वयातील मुला मुलींना शाळेत पाठविण्याचे बंधन पालकांवर होते

सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या धोरणामुळे बडोदा राज्यात खेड्यापाड्यातून शाळा सुरू होऊ लागल्या. एकूण २२२६ प्राथमिक शाळांपैकी फक्त २७८ शाळा या मुलींच्या शाळा होत्या. प्राथमिक शाळा मधून शिक्षण घेणाऱ्या एकूण १०६३०२ मुलांपैकी ४०,३३२ मुली, मुलींच्या शाळांमधून शिक्षण घेत होत्या तर उरलेल्या ६५,९७० मुली या सह शिक्षण देणाऱ्या शाळांमधून मुलांच्या बरोबरीने शिक्षण घेत होत्या. मुलांच्या शाळेतून सह शिक्षण घेणाऱ्या मुलींची संख्या वर्षांमागून वर्षांनी झपाट्याने वाढत होती.

स्त्रियांच्या माध्यमिक शिक्षणाबाबत कार्य :-

मुलींसाठीच्या प्राथमिक शिक्षणात मिळालेल्या यशानंतर महाराजा सयाजीरावांनी त्यांचे लक्ष मुलींच्या उच्च शिक्षणाकडे केंद्रित केले. इ.स. १८९६ च्या आधी मुलींना माध्यमिक अथवा उच्च माध्यमिक शिक्षण मिळण्यासंदर्भात कोणतीही योजना करण्यात आलेली नव्हती. मुलींसाठी माध्यमिक शिक्षणाची सुरुवात मराठी आणि गुजराती अशा दोन शाळांमधून करण्यात आली त्या फीमेल ट्रेनिंग कॉलेजला जोडण्यात आल्या. या शाळांमधून संस्कृत हा विषय शिकविला जाईल व इ.स. १९०५-०६ साली इंग्रजी विषय शिकविण्यासाठी दोन शिक्षकांची नेमणूक करण्यात आली. 'शासकीय व्हर्नाक्युलर हायस्कूल'ची संख्या २९ होती. त्यापैकी ५ शाळा अनुदानित होत्या. याशिवाय ५ सहकारी वर्ग, ५ अनुदानित वर्ग आणि ३७ विनाअनुदानित हाय स्कूल आणि वर्ग होते. या सर्व हायस्कूल शाळांमधून शिक्षण घेणाऱ्या एकूण विद्यार्थ्यांची संख्या ११,००३ होती. त्यापैकी १२८२ मुली होत्या.'

स्त्रियांच्या उच्च शिक्षणाबाबतचे कार्य :-

प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणातील यशस्वी वाटचालीसोबत महाराजांनी आपले लक्ष उच्च शिक्षणावरही एकवटले होते. इ. स. १८८२ मध्ये त्यांनी बडोदा कॉलेजची स्थापना केली आणि मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या कला, विज्ञान आणि विधी शाखेला ते जोडण्यात आले. बडोदा कॉलेजची स्थापना म्हणजे बडोदा राज्याच्या उच्च शिक्षणाच्या विकासातील अतिशय मूलभूत आणि ऐतिहासिक अशी घटना होती. मुंबई विद्यापीठाशी संलग्न असलेल्या या महाविद्यालयामध्ये कला आणि विज्ञान शाखेचे शिक्षण देण्यात येत असे.

महाराजांनी आपल्या प्रत्येक परदेश दौऱ्यात तेथील स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचे, बुद्धिमत्तेचे निरीक्षण अवलोकन केले आणि तशाच प्रकारच्या सुधारणा आपल्या राज्यात करून आपल्याही स्त्रियांची परिस्थिती सुधारण्याचा प्रयत्न केला. बडोदा

महाराजांचे अस्पृश्य स्त्रियांच्या शिक्षणाचे कार्य :-

अस्पृश्योद्धाराचे कार्य करताना महाराजांना प्रचंड विरोधाला सामोरे जावे लागले. महाराजांनी बऱ्याचदा विरोधाची पर्वा न करता अस्पृश्य मुला-मुलींच्या भेटी घेतल्या. त्यांच्यासाठी राजवाड्यात भोजनाची व्यवस्था केली होती. हे कार्य त्या काळाच्या सामाजिक पार्श्वभूमीवर खरोखरच खूप क्रांतिकारक होते असे म्हणावे लागेल. अस्पृश्य मुलींसाठी एकूण ३७ शाळा होत्या.

महाराजांनी अस्पृश्य मुलींच्या शिक्षणासाठी शाळा काढल्या, त्याचबरोबर त्यांना मोफत निवासाची व भोजनाची व्यवस्था करून देणारी वस्तीगृहे सुद्धा सुरू केली. बडोदे, अमरेली, पाटण, नवसारी येथील चार बोर्डिंग मधील सर्व मुलींना शिवणकाम, कशीदा व स्वयंपाक शिकविण्यात येतो. अस्पृश्य स्त्रियांनी शिक्षण घेऊन स्वावलंबी व्हावे यासाठी महाराज संपूर्ण आयुष्यभर प्रयत्न करत राहिले म्हणूनच महाराज अस्पृश्यांची आणि अस्पृश्य स्त्रीशिक्षणाचे खरे कैवारी ठरतात.

५) महाराजांचे आदिवासी स्त्रियांच्या शिक्षणाचे कार्य :-

दलित, अस्पृश्य, आदिवासी स्त्री ही सामाजिक स्तरीकरणाच्या सर्वात खालच्या तळाशी असते आणि त्यामुळेच तिला जात, पितृ सत्ता आणि स्त्री म्हणून तिहेरी शोषणाला सामोरे जावे लागते. महाराजांनी आदिवासी स्त्रियांची शिक्षणाचा प्रश्न देखील हाती घेतला होता. समाजातील मागासलेल्या जाती-जमातीतील स्त्रियांच्या शिक्षणाकडे सयाजी महाराजांनी विशेष लक्ष दिले होते. इ. स. १८९७-९८ साली सोनगड मधल्या धानका येथे मुलींसाठी एक निवासी शाळा सुरू करण्यात आली. ही शाळा इयत्ता सातवी पर्यंत होती. इ. स. १९११

साली या निवासी शाळेतल्या मुलींची एकंदर संख्या ५० होती. ती १९४१-४२ मध्ये वाढवून ६२ इतकी झाली. या शाळेतलेच बनविण्याचे तसेच रेशमाचे उत्पादन करण्याचे प्रशिक्षणही देण्यात येऊ लागले. आदिवासी मुलींना केवळ पुस्तकी शिक्षण देऊन भागणार नाही तर त्यांना त्यांच्या उपजीविकेचे साधन निर्माण करून देऊ शकले असे व्यावसायिक प्रशिक्षण देणे आवश्यक असल्याचे महाराजांचे ठाम मत होते.

कलाभवन :-

महाराजांनी इ.स. १८९० मध्ये कलाभावनाची स्थापना केली. तंत्र शिक्षण आणि युरोपात केलेली प्रगती ते स्वतः बघून आले होते. नवे तंत्रज्ञान शिकल्याशिवाय आपण प्रगती करू शकणार नाही हे त्यांनी १४० वर्षांपूर्वी ओळखले होते. यातून कला व तंत्रज्ञान एकाच ठिकाणी शिक्षण घेऊन विद्यार्थी व्यावसायिक प्रगती करू शकतात. या हेतूने महाराजांनी कलाभवनाची स्थापना केली होती. येथे संगीत, चित्रकला, शिल्पकला, कुंभार काम, रंगकाम, ब्लिचिंग कॅलीको प्रिंटिंग, मूर्तिकाम, शिल्पकाम, वास्तुकला, स्थापत्य कला, ग्राफिक्स, अप्लाइड आर्ट्स, हिस्ट्री सौंदर्यशास्त्र, वस्तु संग्रहालय शास्त्र, छायाचित्रकला इत्यादी विषय शिकवले जात असत. त्यातून शिल्पकार कोल्हटकर, दादासाहेब फाळके यासारखे मंडळी या कलाभवनामुळेच समाजाला मिळाली.

फिरती वाचनालय :-

महाराजांच्या शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण करण्याच्या चळवळीतील हा एक महत्त्वाचा टप्पा होता. शिक्षणाची ज्ञानगंगा समाजातील शेवटच्या माणसापर्यंत पोहोचावी, यासाठी ते आपल्या संपूर्ण कारकीर्द सातत्याने धडपडताना दिसतात. शाळेपर्यंत मुले येऊ शकले नाहीत तर शाळेने त्यांच्यापर्यंत जावे, आजच्या काळात चर्चिला जाणारी कल्पना त्यांनी दीडशे वर्षांपूर्वीच मांडली होती आणि त्यातून ग्राम शाळा उदयास आल्या. गावात शिक्षणाचे प्रमाण वाढल्यानंतर अधिकाधिक वाचन साहित्य पुरविण्यासाठी 'गाव तेथे ग्रंथालय' ही कल्पना पुढे आली. त्याचप्रमाणे ग्रामीण भागात जिथे ग्रंथालय उघडता येणार नाही, तिथे 'फिरती वाचनालय' योजना त्यांना सुरू केली.

थोडक्यात महाराजांनी समाजातील अगदी तळागाळातील स्त्रियांच्या सुधारणांचा देखील आपल्या सुधारणा कार्यात समावेश केलेला होता. माणसाला जात धर्मावरून कनिष्ठ न ठरवता माणूस म्हणून पहावे हीच महाराजांच्या समग्र सुधारणांच्या पाठीमागची मानवतावादी भूमिका होती. म्हणूनच महाराज हे खऱ्या अर्थाने भारतातील क्रांतिकारी समाज सुधारक ठरतात.

निष्कर्ष :-

- १) महाराज सयाजीराव गायकवाड यांनी अज्ञान, अंधश्रद्धा व कर्मकांडीय विचारांना छेद देऊन वैज्ञानिक दृष्टिकोन निर्माण केला.
- २) महाराजांनी स्त्रीमनाचा, त्यांच्या स्वातंत्र्याचा साकल्याने विचार केला.
- ३) भारतीय स्त्रीशिक्षणाच्या विकासात महाराज सयाजीराव गायकवाड यांचे योगदान लाभले आहे.
- ४) मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण देणारे हिंदुस्थानातील एकमेव राजे म्हणजे महाराज सयाजीराव गायकवाड होय.
- ५) स्त्री शिक्षणासाठी प्रोत्साहन देणारे व उच्च शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून मुली व महिलांची संख्या शिक्षणासाठी वाढविण्यास सतत कार्यरत असणारे महाराज.
- ६) स्त्रियांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी प्रयत्न केले.
- ७) तत्कालीन हिंदुस्थानातील ५६५ संस्थानातील पहिले संस्थान बडोदा होते जिथे हिंदू स्त्रियांना संपत्तीतील हक्क, बालविवाह, विधवा विवाह असे धाडसी निर्णय आपल्या संस्थानात घेतले.

सारांश :-

महाराज सयाजीराव गायकवाड हे आधुनिक भारतातील अत्यंत महत्त्वाचे समाज सुधारक आणि स्त्री सुधारक होते. देशाचा अर्धा भाग असलेल्या स्त्रियांच्या जीवनात सुधारणा झाल्याशिवाय देशाची सुधारणा होणार नाही कारण स्त्री हीच सर्व सुधारणांची गुरुकिल्ली आहे असे ठामपणे सांगणारे महाराज काळाच्या कितीतरी पुढे पाहणारे राजे होते.

पुरुषापेक्षा स्त्रिया कमी दर्जाच्या, त्यामुळे त्यांना शिक्षणाची गरज नाही, असे ज्या काळात मानले जात होते त्या एकशे तीस वर्षांपूर्वी महाराज सयाजीराव गायकवाड यांनी स्त्री शिक्षणाचा हुकूम काढून या ऐतिहासिक कार्याची १८८५ ला सुरुवात केली. हिंदुस्थानात सक्तीचे मोफत शिक्षण देणारे पहिले महाराजा सयाजीराव आहेत, पण त्या अगोदर स्त्रीशिक्षणासाठी झटणारा पहिला दूरदृष्टी राजा ही त्यांची ओळख आहे. स्त्रियांच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी मुलींचे सार्वत्रिक शिक्षणाचे महत्त्व त्यांनी ओळखले. त्यासाठी स्त्री शिक्षणाचे धोरण ठरवून त्याची अंमलबजावणी केली.

संदर्भ :-

- १) आपटे दाजी, श्री. महाराज सयाजीराव गायकवाड (तिसरे) यांची चरित्र, खंड - १, १९३६, पृ. ३५८

- २) महाराज सयाजीराव गायकवाड यांचा भाषण संग्रह, खंड - २, भाग - २, महाराज सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशन समिती, औरंगाबाद, २०१७, पृ. २५०-२५१
- ३) हिंगुराव मंदा, महाराज सयाजीराव आणि स्त्री शिक्षण, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१५, पृ. ८१
- ४) भांड बाबा, महाराजा सयाजीराव, गौरवगाथा पुरुषाची, खंड - १३, महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशन समिती औरंगाबाद, २०१७ पृ.३०७
- ५) महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचा भाषणसंग्रह, खंड - २ भाग - २ महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशन समिती, औरंगाबाद, २०१७, पृ. २५१

OriginalArticle

सत्ता धोरण आणि सहभाग : ई- प्रशासन आणि मानवाधिकार

डॉ. शितल गुंडेराव झिंगाडे -भस्मे

(एम.ए., बी.एड, पी.एचडी) मातोश्री गुरुबसव्वा कल्याणशेटी महाविद्यालय अक्कलकोट

ई-मेल: shitalzingade225@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180426

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 106-107

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar. 2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

प्रस्तावना:

ई -प्रशासन व मानवाधिकार यांच्यात सध्या महत्वाचे संवाद विविध माध्यमातून होत आहेत. ई प्रशासन म्हणजे विविध तंत्रज्ञानाचा वापर करून जनतेपर्यंत सरकारच्या योजना पोहोचवणे. प्रत्येक व्यक्तीला सन्मानाने जगण्यासाठी मिळणारे मुलभूत अधिकार म्हणजेच स्वातंत्र्याचा समतेचा शिक्षणाचा धार्मिक सांस्कृतिक अधिकार हे होय.यांचे उल्लंघन होऊ नये यासाठी प्रशासन सतत तत्पर राहते. आज एकविसाव्या जगात अत्याधुनिक काळात डिजिटल अधिकार हा मानव अधिकाराचा एक भाग बनला आहे.ई -प्रशासन म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक गव्हर्नर्स म्हणजे विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांच्या सहाय्याने प्रशासन सरकार चालविणे होय. म्हणजेच शासकीय कामकाजात सुधारणा करण्यासंबंधी अशी प्रक्रिया की ज्यामध्ये तंत्र विज्ञानाचा वापर केला जातो. विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या पद्धतीचा,कौशल्याचा आणि ज्ञानाचा वापर करून राज्याच्या देशाच्या विकास योजनेची अंमलबजावणी करणे होय.ई गव्हर्नर्स या संकल्पनेचा वापर माहिती आणि संपर्क या तंत्रज्ञानाचा वापर या अर्थाने केला जातो. आज इंटरनेट,नेटवर्क,मोबाईल सेवा इत्यादींचा वापर करूनही लोकांच्या शासकीय सोयी सुविधांवर व सरकारच्या योजनेबाबत माहिती पुरविली जात आहे.

भारतातील ई प्रशासन:

भारतात सर्वप्रथम 25 मे 2023 ला केरळ राज्यात ई गव्हर्नर्स ही सेवा सुरू करण्यात आली आहे. या योजनेचा ई-गव्हर्नरचा उपयोग जनतेला त्या राज्यात अतिशय उत्तम प्रकारे झालेला आहे प्रत्येक व्यक्तीला सरकारी कामकाजामध्ये सहभाग घेता येत आहे.लोकांच्या हिताच्या, विकासाच्या दृष्टीने शासकीय योजना राबवताना नागरिक आणि शासन तसेच शासन आणि उद्योगधंदे, सेवा यांच्यामध्ये जी आंतरक्रिया घडवून येते, जे परस्पर संबंध निर्माण होतात त्यामध्ये माहिती आणि संपर्काच्या तंत्रज्ञानाच्या साधनाचा वापर केला जातो त्यामुळे हे कार्य अधिक सुलभपणे व कार्यक्षमतेने यशस्वी होते. आदर्श अध्यायावत शासकीय यंत्रणा निर्माण करून, लोकांना सेवा सुविधा पुरविणे तसेच शासकीय योजनांची, कार्यक्रमांची माहिती लोकांपर्यंत पोहोचविणे. लोकांचा सहभाग वाढवून त्यांचे सहकार्य मिळविणे या उद्देशाने ई प्रशासनाची प्रक्रिया सर्व राज्यात सुरू करण्यात आली आहे.नागरिकांना चांगल्या सेवा सुविधा पुरवण्यासाठी शासनाच्या विविध विभागांच्या रचनेत आणि कार्यात माहिती तंत्रज्ञानाच्या साधनाचा वापर अध्यायावत आणि योग्य पद्धतीने केला जात आहे त्यामुळे नागरिकांना योग्य माहिती मिळते,प्रोत्साहन मिळते त्यांच्याकडून सहकार्य मिळते ई गव्हर्नर्स मुळे लोकांचा सहभाग प्रशासनात वाढवला जातो आहे.

ई प्रशासन आणि लोकसहभागाचे बदलते आयाम: विविध शासकीय बिगर शासकीय नोंदणी बाबत इत्यादी शासकीय कार्यात माहिती तंत्रज्ञानाच्या विद्युत साधनांचा वापर उपयुक्त ठरू लागलेला आहे. यासंदर्भात ई - एज्युकेशन, ई- मेडिसिन, ई -रजिस्ट्रेशन, ई - ट्रान्सपोर्ट, ई -पोलीस, ई -कोर्ट,ई - सेक्रेटरीएट अशी ई -गव्हर्नरची उदाहरणे देता येतील यामुळे प्रशासनाच्या कार्याची पारदर्शकता, वेळेची बचत ही जनतेला उपयुक्त ठरत आहे.शासकीय कार्यालय मध्ये संगणकीय इंटरनेट, नेटवर्क, मोबाईल, सेवा यांचा वापर होऊ लागल्यामुळे वेळेत आणि खर्चात काटकसर होऊ लागलेली आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

शितल गुंडेराव झिंगाडे -भस्मे मातोश्री गुरुबसव्वा कल्याणशेटी महाविद्यालय अक्कलकोट

How to cite this article:

शितल गुंडेराव झिंगाडे -भस्मे (2026). "सत्ता धोरण आणि सहभाग : ई- प्रशासन आणि मानवाधिकार". Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 106-107.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

इलेक्ट्रॉनिक साधनांचा वापर होत असल्यामुळे प्रशासनातील बेजबाबदारपणा, दिरंगाई, काळाबाजार, भ्रष्टाचार, घोटाळे, लाचलुजपत इत्यादी दोष कमी होऊन जनतेमध्ये प्रशासनाबाबत सकारात्मकता निर्माण झालेली आहे. यामुळे प्रशासन लोकाभिमुख ग्राहभिमुख आणि पारदर्शक झालेले आहे.

सत्ता धोरण आणि सहभाग:

ई - प्रशासनामुळे सरकारची कार्यप्रणाली अधिक गतिशील व पारदर्शक बनत आहे. ई - प्रशासनामुळे मानवाधिकार विविध प्रकारे प्रभावित होऊन लागली आहेत. यामुळे सर्व डेटा ऑनलाइन संकलित केला जातो. ज्यामध्ये नागरिकांची व्यक्तिगत माहिती असू शकते ती गुपित ठेवली जाते. ई - प्रशासनाच्या वाढत्या वापरामुळे डिजिटल तंत्रज्ञानापर्यंत पोहोचणाऱ्यांची संख्या मोठी आहे. यामुळे सरकारी प्रक्रियेत पारदर्शकता आणि त्यांचा भ्रष्टाचार कमी करणे हे कार्य घडत आहे. ई - प्रशासनाचा महत्वाचा भाग म्हणजे जनतेचा - नागरिकांचा प्रशासनातील सहभाग, सरकारी योजना व धोरणे कशा पद्धतीने कार्यान्वित होतात यावर नागरिकांचे मत त्यांचा सहभाग व त्यांचा आवाज महत्वाचा असतो. स्मार्टफोन, इंटरनेट, संगणक यांच्या माध्यमातून जनमत सरकारपर्यंत पोहोचले जात आहे. यामुळे मानवी हक्कासाठी लढा देणाऱ्या संस्था आणि व्यक्तींना अधिक प्रभावितता प्राप्त होते. स्मार्ट सिटी व स्मार्ट गावाचा संकल्पनेतून तंत्रज्ञानाचा वापर करून जनतेचे जीवनमान जीवनशैली सुधारण्याचे उद्देश प्रशासनाचे आहे.

निष्कर्ष:

भविष्यात अधिक प्रभावी ई - प्रशासनामुळे सर्वांना समान सरकारी सेवांचा लाभ घेता येत आहे. ई - प्रशासनामुळे सरकारी धोरणे अधिक स्मार्ट व प्रभावी होऊ शकतात. यामुळे लोकशाही अधिक मजबूत होईल आणि विविध मानवाधिकारांचे उल्लंघन होण्याची शक्यता कमी होईल. तसेच ई - प्रशासनाच्या योग्य वापरामुळे मानवी हक्कांचे संरक्षण वाढवता येऊ शकते. यामध्ये तंत्रज्ञानाच्या वापरातील योग्य तपासणी सुरक्षितता प्रत्येकाला समान संधी मिळवण्याची काळजी घेतली पाहिजे. अधिक गोपनीयता पारदर्शकतेसाठी सरकारला व प्रशासनाला कार्य करावे लागेल. तसेच सत्तेचे विकेंद्रीकरण झालेले आहे. ई प्रशासनामुळे सत्ता केवळ मंत्रालयापुरती मर्यादित न राहता जनतेच्या मोबाईल पर्यंत आलेली आहे. यामुळे सरकारला जास्तीत- जास्त सतर्क राहून जनतेच्या हिताचा विचार करावा लागेल. यामुळे ई प्रशासन हे मानवाधिकाराच्या संरक्षणासाठी एक प्रबळ साधन आहे. परंतु सत्ता आणि धोरण हे जन सहभागावर आधारित असतील तरच खरा अर्थाने लोकशाही बळकट होऊ शकते.

संदर्भ ग्रंथ :

1. Implementing E-Government Richard Heeks
2. Digital Government: Technology and Public Sector Reform Viktor Mayer-Schönberger
3. Human Rights in the Digital Age Mathias Risse
4. Public Policy: Concept, Theory and Practice B. Chakrabarty & P. Chand
5. लोकशाही निवडणुका व सुशासन
6. ई-प्रशासन (E-Governance): डॉ. श्रीपाल सबनीस
7. आधुनिक लोकप्रशासन: डॉ. शाम शिरसाठ आणि डॉ. भगवानराव बैस
8. मानवाधिकार आणि भारत: डॉ. जे. आर. दाभाडे
9. भारताचे शासन आणि राजकारण: डॉ. बी. एल. भोळे.
10. [Digital India Official Website](https://digitalindia.gov.in): सरकारी धोरणांच्या माहितीसाठी , [National E-Governance Division \(NeGD\)](https://negd.gov.in): ई-प्रशासनातील नवीन उपक्रमांसाठी

OriginalArticle

ग्रामीण कुटुंबातील निर्णयप्रक्रियेत महिलांच्या सहभागावर शिक्षणाचा प्रभाव : त्र्यंबकेश्वर तालुक्याचा समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा. स्नेहा संजय आहेर

समाजशास्त्र विभाग एम. आ.र. के. बी. के. ए. के, महिला महाविद्यालय, नाशिक

Manuscript ID:

गोषवारा

JRD -2026-180427

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 108-113

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar. 2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

ग्रामीण समाज हा भारतीय समाजरचनेतील सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक जीवनाचा महत्त्वाचा भाग आहे. ग्रामीण भागातील कुटुंबांमध्ये शिक्षणाच्या प्रभावामुळे त्यांचा कुटुंबातील निर्णयप्रक्रियेत असणारा त्यांचा सहभाग कमी प्रमाणात दिसून येतो. या पार्श्वभूमीवर नाशिक जिल्ह्यातील त्र्यंबकेश्वर तालुक्यातील "ग्रामीण कुटुंबातील निर्णयप्रक्रियेत महिलांच्या सहभागावर शिक्षणाचा प्रभाव अभ्यासणे" हा या संशोधनाचा मुख्य उद्देश आहे. सदर संशोधनात त्र्यंबकेश्वर तालुक्यातील 120 ग्रामीण महिलांची प्रश्नावली पद्धतीने माहिती संकलित करण्यात आली. महिलांचे वय, वैवाहिक स्थिती, शिक्षण, कुटुंब प्रकार, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय स्थिती, त्यातून होणारे बदल यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला. संशोधनातून असे दिसून आले की, बहुसंख्य महिला या वरिष्ठ आणि कनिष्ठ वयोगटातील असून त्या आर्थिकदृष्ट्या सक्रिय असून शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे. मात्र तुलनेने त्यांचे कुटुंबातील निर्णयप्रक्रियेत सहभागाचे प्रमाण कमी आढळून आले. पितृसत्ताक कुटुंबव्यवस्था आणि महिलांना दिली जाणारी दुय्यम वागणूक, लिंग असमानता हे प्रमुख अडथळे असल्याचे स्पष्ट झाले. काही महिला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम आहेत तरीही काही महिला शिक्षित असून देखील त्यांना कुटुंबातील निर्णय घेण्याचा अधिकार नाही. या अभ्यासाच्या आधारे ग्रामीण महिलांचा कुटुंब निर्णयप्रक्रियेत सहभाग वाढविणे आवश्यक असल्याचे सूचित करण्यात आले आहे.

मुख्य शब्द : महिला, पितृसत्ताक-कुटुंबव्यवस्था, ग्रामीण समाज, कुटुंब निर्णय, शिक्षणाचा प्रभाव, लिंग-असमानता
प्रस्तावना:

भारतीय समाजरचनेत ग्रामीण समाजाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. ग्रामीण समाज हा परंपरा, रूढी, सांस्कृतिक मूल्ये आणि सामूहिक जीवनपद्धतीवर आधारित आहे. भारत हा प्रामुख्याने कृषिप्रधान देश आहे त्यामुळे येथे मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. ग्रामीण जीवन अत्यंत साधे आणि सरळ स्वरूपाचे आहे. ग्रामीण समाजात लोकसंख्येची सजातीयता दिसून येते. ग्रामीण समुदायामध्ये गतिशीलतेचा अभाव दिसून येतो कारण ग्रामीण समाजावर आजही परंपरागत मूल्यांचा अधिक प्रभाव दिसतो. वैदिक कालखंडात स्त्री-पुरुष समानता होती, पुरुषाच्या बरोबरीने स्त्रियांना स्वातंत्र्य होते. याच काळात स्त्रियांना शिक्षण, विवाह, संपत्ती, आणि वारसा हक्क प्राप्त होते. आणि वेद-अभ्यास पारंगत असलेल्या स्त्रिया अस्तित्वात होत्या. पुढील काळात परकीय आक्रमण आणि मनुस्मृति सारख्या ग्रंथांनी स्त्रियांचे स्वातंत्र्य हेरावून घेतले. आजही ग्रामीण भागाचा विचार करता अज्ञान, निरक्षरता, अंधश्रद्धा, दैववादी कल्पना या प्रवृत्तीमुळे ग्रामीण लोक नवीन आचार-विचार, नव्या कल्पना आत्मसात करू शकत नाही. ग्रामीण समाजात स्त्रियांचे स्थान आजही चूल आणि मूल एवढ्यापुरतेच मर्यादित आहे. ग्रामीण भागात अस्तित्वात असलेल्या प्रथा, परंपरा, मूल्ये यामुळे स्त्री- शिक्षणाला जास्त वाव मिळत नाही, परंतु सद्यस्थितीत काही प्रमाणात का होईना या परिस्थितीत बदल झाला आहे. कुटुंबाच्या सोयीसाठी थोडीफार आर्थिक मदत होईल या उद्देशाने स्त्रियांना शिक्षणाच्या संधीसोबतच आर्थिक क्षेत्रात देखील संधी मिळत आहे. यामुळे स्त्रीचे कार्यक्षेत्र फक्त कुटुंब नसून कुटुंबाबाहेरही विस्तारले आहे. ग्रामीण व्यवस्थेनुसार स्त्री ही परावलंबी आहे, तिला कुठल्याही प्रकारचे स्वातंत्र्य नाही. त्यामुळे कुटुंबातील निर्णयप्रक्रियेत महिलांचा सहभाग अत्यंत मर्यादित राहिलेला दिसतो बदलत्या सामाजिक परिस्थितीमध्ये महिलांचे शिक्षण, आधुनिक तंत्रज्ञान, माध्यमांचा प्रभाव, शासनाच्या विविध महिला सक्षमीकरणाच्या योजना आणि सामाजिक जागरूकता यामुळे ग्रामीण महिलांच्या जीवनात हळूहळू परिवर्तन घडून येत आहे. शिक्षण हे परिवर्तनाचे प्रभावी साधन मानले जाते, शिक्षणामुळे महिला कुटुंबातील आर्थिक व्यवहार, मुलांचे शिक्षण, आरोग्य, विवाह, शेती व इतर सामाजिक बाबींशी संबंधित निर्णयांमध्ये आपले मत मांडू लागल्या आहेत. त्याचबरोबर महिला आर्थिक स्वावलंबी होत आहेत.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

प्रा. स्नेहा संजय आहेर, समाजशास्त्र विभाग एम. आ.र. के. बी. के. ए. के, महिला महाविद्यालय, नाशिक

How to cite this article:

स्नेहा संजय आहेर (2026). "ग्रामीण कुटुंबातील निर्णयप्रक्रियेत महिलांच्या सहभागावर शिक्षणाचा प्रभाव : त्र्यंबकेश्वर तालुक्याचा समाजशास्त्रीय अभ्यास" *Journal of Research & Development*, 18(4(XVI)), 108-113.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

परंतु तरीही महत्त्वपूर्ण नियामध्ये त्यांना सामील करून घेतले जात नाही. त्याच अनुषंगाने प्रस्तुत संशोधन त्र्यंबकेश्वर तालुक्यातील ग्रामीण भागात महिलांच्या शिक्षणाच्या प्रभावामुळे कुटुंबातील निर्णयप्रक्रियेत सहभाग हा मुख्य विषय अभ्यासला आहे. महिलांवर होणारा शिक्षणाचा प्रभाव, सामाजिक, आर्थिक स्थितीतील बदल त्यांच्या परिणामकारकतेचे विश्लेषण, तसेच मर्यादा आणि भविष्यातील गरज यांचा सखोल अभ्यास या संशोधनातून करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- १) त्र्यंबकेश्वर तालुक्यातील ग्रामीण महिलांच्या सामाजिक – आर्थिक स्थितीचे विश्लेषण करणे.
- २) कुटुंबातील निर्णयप्रक्रियेत महिलांच्या सहभागाची पातळी तपासणे.
- ३) महिलांच्या निर्णयक्षमतेत शिक्षणाच्या प्रभावामुळे झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे.
- ४) कुटुंबातील निर्णयप्रक्रियेत (महिलांचा सहभागाची) लिंग असमानतेची कारणे व मर्यादा शोधणे.
- ५) भविष्यातील (धोरणासाठी) शिफारशी सुचवणे.

संशोधनाची गृहितके

- १) त्र्यंबकेश्वर तालुक्यातील ग्रामीण महिलांची सामाजिक स्थिती निम्न स्तराची आहे.
- २) शिक्षणाच्या वाढत्या प्रभावामुळे महिलांचा कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढतो.
- ३) अशिक्षित महिलांच्या तुलनेत शिक्षित महिलांचा कुटुंबातील निर्णयामध्ये सहभाग अधिक आहे.
- ४) लिंग असमानता, पितृसत्ताक कुटुंबव्यवस्था आणि महिलांना दिली जाणारी दुय्यम वागणूक ही महिलांच्या निर्णयप्रक्रियेत कमी सहभागाची प्रमुख कारणे आहेत.

संशोधन पद्धती

संशोधन आराखडा : या अभ्यासासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला. वर्णनात्मक पद्धतीने ग्रामीण महिलांची सामाजिक – आर्थिक स्थिती , शिक्षणाचा प्रभाव तपासण्यात आला, तर विश्लेषणात्मक पद्धतीने महिलांचा कुटुंबातील निर्णयामध्ये सहभाग विश्लेषित करण्यात आला.

तथ्य संकलन :

प्राथमिक तथ्य : प्रस्तुत संशोधनासाठी निरीक्षण, मुलाखत आणि प्रश्नावली चा वापर करण्यात आला आहे.

दुय्यम तथ्य : दुय्यम तथ्य संकलनासाठी संदर्भ ग्रंथ, संशोधन ग्रंथ इ. चा वापर करण्यात आला आहे.

नमूना निवड : सदर संशोधनासाठी सहेतुक नमूना निवड पद्धतीचा अवलंब केला असून त्र्यंबकेश्वर तालुक्यातील एकूण 120 ग्रामीण महिलांचा नमूना अभ्यासासाठी निवडण्यात आला.

अभ्यास क्षेत्र : सदर संशोधनासाठी नाशिक जिल्ह्यातील त्र्यंबकेश्वर तालुका निवडण्यात आला. हा तालुका ग्रामीण, आदिवासी बहुल, डोंगरी आणि दुर्गम असल्यामुळे येथील महिलांचा शिक्षणाच्या प्रभावामुळे कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेतील सहभागावर असलेल्या मर्यादा आणि कारणे समजण्यासाठी निवडण्यात आला.

अभ्यास क्षेत्राची ओळख:

महाराष्ट्र राज्याच्या उत्तर-पश्चिम भागात असलेला नाशिक जिल्हा हा ऐतिहासिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिकदृष्ट्या वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. प्राचीन काळापासून धार्मिकदृष्ट्या पवित्र स्थान प्राप्त झालेल्या या शहरामध्ये बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी एक त्र्यंबकेश्वर. हे पवित्र स्थळ नाशिक जिल्ह्याला आध्यात्मिकदृष्ट्या विशेष महत्त्व प्राप्त करून देते. त्र्यंबकेश्वराचे मंदिर हे काळ्या पाषाणात बांधलेले असून या मंदिराचा जीर्णोद्धार पहिले बाजीराव पेशवे यांच्या काळात करण्यात आला असून हे येथील मुख्य आकर्षण असून ते अतिशय भव्य आणि सुंदर आहे. तसेच नाशिक-त्र्यंबकेश्वर येथे कुंभमेळा भरतो, याच तीन आखाड्यांच्या नेतृत्वाखाली नाशिकमध्ये दर बारा वर्षांनी अर्ध सहस्र कुंभमेळा भरतो. या कुंभमेळ्यामुळे नाशिकला आंतरराष्ट्रीय ओळख मिळाली आहे. नाशिक जिल्ह्यात एकूण १५ तालुके आहेत, त्यापैकी काही तालुके औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत तर सामाजिकदृष्ट्या मागास आहेत, तर पेठ, त्र्यंबकेश्वर, सुरगाणा यांसारखे तालुके ग्रामीण, आदिवासी सांस्कृतिक वारसा, जैवविविधता आणि नैसर्गिक संपत्तीने नटलेले आहेत. त्यापैकी त्र्यंबकेश्वर तालुका नाशिक जिल्ह्यातील एक दुर्गम, ग्रामीण- आदिवासीबहुल तालुका म्हणून ओळखला जातो. या तालुक्यात अनेक गावे आहेत. ढोबळमानाने सुमारे १२५ गाव नोंदलेली आहेत. एकूण क्षेत्रफळ ८८४.१८ कि.मी असून येथे आदिवासी, ग्रामीण लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात वास्तव्यास आहे. या तालुक्याचा भौगोलिक परिसर सह्याद्री पर्वतरांगांनी व्यापलेला असून येथे दाट अरण्ये, डोंगराळ प्रदेश आणि समृद्ध जैवविविधता आढळते. हा परिसर पर्यावरणीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण असून या भागात पावसाचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे येथील शेती प्रामुख्याने पावसावर अवलंबून आहे. त्यामुळे येथील शेतकऱ्यांना नैसर्गिक परिस्थितीवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून राहावे लागते. येथील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. येथील मुख्य पीक नाचणी आहे. त्याचबरोबर काही भागात बागायती शेती व फळबागाही विकसित होऊ लागल्या आहेत. येथील अर्थव्यवस्था शेती वर अवलंबून असल्याने बेरोजगाराची आणि स्थलांतराची समस्या दिसून येते, यामुळे गावातील लोक रोजगाराच्या शोधात शहराकडे स्थलांतर करतात. येथील समाजावर पारंपरिक मूल्ये, रूढी , परंपरा आणि धार्मिक श्रद्धा यांचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतो. अलीकडच्या काळात महिलांच्या शिक्षणात वाढ, बचत गटांची वाढ, शासनाच्या महिला सक्षमीकरणासाठी असलेल्या विविध योजना जसे, महिला आर्थिक सक्षमीकरण योजना यांमुळे महिलांचा आर्थिक आणि सामाजिक

सहभाग वाढत असला तरी लिंग असमानता, पारंपरिक मुल्यांमुळे महिलांची भूमिका अजूनही काही प्रमाणात मर्यादित स्वरूपाची आहे. यांसारख्या विविध कल्याणकारी कार्यक्रमांमुळे काही प्रमाणात सकारात्मक बदल घडून येत असले तरी अद्याप सर्वांगीण विकासासाठी अधिक प्रयत्नांची गरज दिसून येते. पुरुषप्रधान समाजरचना असल्यामुळे घरातील व सामाजिक निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग कमी प्रमाणात असतो अनेकदा तर महिलांच्या मताकडे दुर्लक्ष केले जाते. महिलांना शिक्षणाच्या संधी असूनदेखील कुटुंबातील जबाबदाऱ्यांमुळे त्यांना शिक्षण अर्धवट सोडून द्यावे लागते तर कधी आर्थिक परिस्थिती नसल्यामुळे, लहान भावंडांची जबाबदारी, शाळा दूर असल्यामुळे प्रवासाची अडचण, महाविद्यालये व व्यावसायिक शिक्षण संस्था दूर तर कधी लिंग असमानतेमुळे त्यांचा शिक्षणाचा अधिकार डावलून टाकला जातो, यामुळे महिलांवर कुटुंबाची दुहेरी जबाबदारी येऊन पडल्यामुळे मुलींचे साक्षरतेचे प्रमाण कमी असते. त्र्यंबकेश्वर तालुक्यातील ग्रामीण महिलांच्या समस्या या परस्पर संबंधित आहेत. त्यामुळे त्र्यंबकेश्वर तालुक्याचा सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक दृष्टिकोनातून सखोल अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक व महत्वाचे ठरते.

महिलांची सामाजिक – आर्थिक स्थिती – त्र्यंबकेश्वर तालुका हा ग्रामीण- आदिवासीबहुल भाग असून या भागात महिलांचे जीवन मुख्यतः कुटुंब, शेती आणि पारंपरिक सामाजिक रचनेभोवती केंद्रित असून येथे महिलांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती पारंपरिक व आधुनिक घटकांच्या मिश्र प्रभावाखाली विकसित होताना दिसते. येथील महिलांच्या सामाजिक स्थितीचा विचार करता येथे पारंपरिक कुटुंबव्यवस्था अधिक प्रचलित आहे. महिलांची भूमिका मुख्यतः घरगुती कामे आणि शेतीपुरती मर्यादित असली तरी संयुक्त कुटुंबपद्धती, पुरुषप्रधान निर्णयप्रक्रिया हे वैशिष्ट्य दिसून येते, पारंपरिक समाजात महिलांचे स्थान दुय्यम मानले जाते. कुटुंबातील महत्वाचे निर्णय बहुधा पुरुष घेतात. ग्रामीण भागात आजही जुन्या रूढी, परंपरा पारंपारिक मूल्ये, लिंगभेद, पितृसत्ताक कुटुंब व्यवस्था अस्तित्वात असल्याने महिलांच्या स्वातंत्र्यावर मर्यादा येतात. याच ग्रामीण भागात आपल्याला सामाजिक आणि सांस्कृतिक असा लिंगभाव बघायला मिळतो. यावर आधारित या समाजात स्त्री पुरुषांमध्ये कर्तव्याची आणि जबाबदाऱ्यांची विभागणी बघायला मिळते. स्त्रीयांनी फक्त चूल आणि मूल करणे आणि घर सांभाळून आपली जबाबदारी पार पाडावी अशी स्त्रीची भूमिका समजली जाते. कधी येथे बालविवाह लावून दिले जातात तर कधी वंशाला दिवा पाहिजे म्हणून त्यांना गर्भातच मारून टाकले जाते. तर आर्थिक परिस्थितीचा विचार करता येथील महिलांचा सहभाग शेती आणि शेतीपूरक कामांमध्ये आढळतो. परंतु या कामासाठी त्यांना स्वतंत्र आर्थिक मोबदला मिळत नाही, कारण त्यांचे काम “कुटुंबीय मदत” म्हणून पाहिले जाते. त्यामुळे त्यांच्या श्रमाचे आर्थिक मूल्यांकन होत नाही. त्याचबरोबर अनेक महिला या शेतमजूर म्हणून किंवा बांधकाम, घरकाम अशा अनौपचारिक क्षेत्रात काम करतात याचे वेतन कमी असून या कामाची अनिश्चितता असल्याने रोजगाराचा प्रश्न निर्माण होत असतात. सरकारच्या काही महिला सक्षमीकरणासाठी असलेल्या योजनांचा लाभ येथील महिला घेत असल्या तरी बहुसंख्य महिला अजूनही आर्थिकदृष्ट्या कुटुंबावर अवलंबून आहेत, ज्या महिला कमावतात, त्यांचाही उत्पन्नावर पूर्ण अधिकार नाही असे निदर्शनास आले आहे. या योजनांमुळे महिलांना काही प्रमाणात रोजगार व उत्पन्न मिळते, परंतु सर्वांपर्यंत या योजनांचा लाभ पोहोचलेला नाही. आर्थिक अडचणींमुळे कधी पुरुष शहरांकडे स्थलांतर करतात तर अशा परिस्थितीत महिलांवर शेतीची, कुटुंबाची जबाबदारी दोन्ही वाढतात. त्यामुळे महिलांची भूमिका अधिक महत्वाची बनते, पण त्यांना त्यानुसार आर्थिक अधिकार मिळत नाहीत. त्याचबरोबर ग्रामसभा, शालेय समित्या, स्वयं-साहाय्य गट आणि इतर स्थानिक उपक्रमांमध्ये या तालुक्यातील शिक्षित महिलांचा सामाजिक सहभागही वाढताना दिसतो आहे. या सहभागामुळे त्यांचा सामाजिक अनुभव वाढतो आणि त्यांचा सकारात्मक परिणाम त्यांच्या कुटुंबातील निर्णयप्रक्रियेवरही होताना दिसतो.

कुटुंबातील निर्णयप्रक्रियेचे स्वरूप - भारतीय समाजात कुटुंब ही मूलभूत सामाजिक संस्थापैकी एक असून आजही पितृसत्ताक स्वरूपाची कुटुंब व्यवस्था अस्तित्वात आहे. त्र्यंबकेश्वर तालुक्यातील ग्रामीण भागात हीच व्यवस्था बघायला मिळते. कुटुंबातील निर्णयप्रक्रिया ही त्या कुटुंबाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक रचनेचे प्रतिबिंब असते. ग्रामीण भागात आजही कुटुंबातील निर्णयप्रक्रिया प्रामुख्याने पितृसत्ताक स्वरूपाची असते. कुटुंबप्रमुख म्हणून पुरुष महत्वाचे निर्णय घेत असतो. आर्थिक व्यवहार, मालमत्ता, विवाह, शिक्षण यांसारख्या बाबींमध्ये पुरुषांचे वर्चस्व दिसते. या निर्णयांवर परंपरा आणि रूढींचा मोठा प्रभाव असतो. तर कुटुंबातील वडीलधारी व्यक्तींना विशेष मान दिला जात असल्यामुळे अनेक वेळा निर्णयप्रक्रियेत त्यांचा प्रभाव निर्णायक ठरतो. त्यामुळे कुटुंबातील तरुण सदस्य आणि विशेषतः महिलांचा सहभाग मर्यादित राहतो. तर काही ठिकाणी पती-पत्नी किंवा कुटुंबातील सदस्यांमध्ये चर्चा करून निर्णय घेतले जातात. काही कुटुंबांमध्ये महिलांचा सहभाग अनेकदा अप्रत्यक्ष स्वरूपाचा असतो. त्या आपले मत कुटुंबातील पुरुष सदस्यांमार्फत व्यक्त करतात. मात्र, दैनंदिन घरखर्च, अन्नधान्य व्यवस्थापन, मुलांचे संगोपन यांसारख्या बाबींमध्ये महिलांची भूमिका महत्वाची असून आर्थिक निर्णयप्रक्रियेत उत्पन्नाचे स्रोत, खर्चाचे नियोजन, शेतीविषयक गुंतवणूक, कर्ज घेणे यांसारख्या महत्वाच्या निर्णयांमध्ये महिलांचा थेट सहभाग मर्यादित असतो आणि काही शिक्षित महिलांचा कुटुंबातील निर्णयप्रक्रियेत कमी-अधिक सहभाग दिसून येतो, त्या आर्थिक, सामाजिक निर्णयप्रक्रियेत आपले मत स्पष्टपणे मांडतात. शिक्षण आणि सामाजिक जागरूकतेमुळे या परिस्थितीत काही प्रमाणात बदल होताना दिसतो आहे. तसेच स्वयं-साहाय्य गट आणि आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये सहभागी झालेल्या महिलांचा आत्मविश्वास वाढलेला दिसतो, ज्याचा सकारात्मक परिणाम त्यांच्या निर्णयक्षमतेवर होतो. त्र्यंबकेश्वर तालुक्यातील ग्रामीण भाग हा परंपरा, धार्मिक श्रद्धा

आणि सामाजिक मूल्यांचा असल्यामुळे त्याचा प्रभाव अजूनही मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळे अनेक वेळा महिलांच्या निर्णयक्षमतेवर मर्यादा येतात. लवकर विवाह, शिक्षणातील अडथळे, आर्थिक परावलंबन आणि पितृसत्ताक मानसिकता हे घटक महिलांच्या सक्रिय सहभागाला प्रतिबंध करतात. तरीही या तालुक्यातील कुटुंबातील निर्णयप्रक्रिया ही पारंपरिक पितृसत्ताक स्वरूपातून हळूहळू बदलत असून शिक्षण आणि सामाजिक परिवर्तनामुळे महिलांचा सहभाग वाढत आहे, तरीही लिंग असमानतेचे स्वरूप पूर्णपणे नाहीसे झालेले नाही. या तालुक्यात आजही संयुक्त कुटुंब पद्धत असल्याने वडीलधाऱ्या व्यक्तींचे वर्चस्व अधिक असल्यामुळे निर्णयप्रक्रिया केंद्रीकृत स्वरूपाची असते. काही मर्यादा अजूनही प्रकर्षाने दिसून येतात. सामाजिक दबाव, कुटुंबातील पुरुषांची मानसिकता, परंपरांचे बंधन आणि “स्त्री ही दुय्यम” अशी धारणा यामुळे महिलांच्या मताला कधी कधी कमी महत्त्व दिले जाते. काही वेळा महिलांचा सहभाग केवळ प्रतीकात्मक स्वरूपाचा असतो, म्हणजे त्यांचे मत विचारले जाते पण अंतिम निर्णय पुरुषच घेतात. सामाजिक-सांस्कृतिक मर्यादा अजूनही कायम असून महिलांचा सहभाग अजूनही मर्यादित आहे. त्यामुळे महिलांच्या समान आणि प्रभावी सहभागासाठी दीर्घकालीन सामाजिक परिवर्तन आवश्यक आहे.

शिक्षणाचा महिलांच्या निर्णयप्रक्रियेवर प्रभाव - शिक्षण हे सक्षमीकरणाचे सर्वात प्रभावी साधन मानले जाते, महिलांचा सहभाग कुटुंबातील निर्णयप्रक्रियेत वाढविण्यात शिक्षणाची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. त्र्यंबकेश्वर तालुक्यातील ग्रामीण भागात, जिथे पारंपरिक पितृसत्ताक मूल्यांचा प्रभाव अधिक आहे, तेथे शिक्षणामुळे महिलांच्या विचारसरणीत, आत्मविश्वासात आणि निर्णयक्षमतेत लक्षणीय बदल घडून येताना दिसत आहेत. शिक्षणामुळे महिलांच्या विचारसरणीत, आत्मविश्वासात आणि निर्णयक्षमतेत सकारात्मक बदल घडून येत असून त्यांच्या सामाजिक जाणिवा आणि बौद्धिक क्षमतेत वाढ होते. शिक्षण हे महिलांच्या सक्षमीकरणाचे मुख्य साधन असून त्याद्वारे कुटुंबातील समता, लोकशाही मूल्ये आणि सामाजिक विकासाला चालना मिळते. शिक्षणामुळे महिलांना रोजगाराच्या संधी मिळतात ज्यामुळे कुटुंबातील उत्पन्न, खर्च, बचत, गुंतवणूक आणि कर्ज यांसारख्या आर्थिक निर्णयांमध्ये सहभागी होऊन आर्थिक बाबींविषयी ज्ञान असल्यामुळे त्या कुटुंबाच्या आर्थिक नियोजनात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. आर्थिकदृष्ट्या सक्षम झालेल्या महिलांचा कुटुंबातील निर्णयप्रक्रियेत प्रभाव अधिक असतो. केवळ वैयक्तिक पातळीवरच नव्हे तर कुटुंबाच्या एकूण विकास प्रक्रियेतही महत्त्वपूर्ण ठरतो जसे की मुलांचे उच्च शिक्षण, आरोग्य विमा, बचत व गुंतवणूक यांसारख्या बाबींमध्ये सक्रिय भूमिका बजावतात. त्यामुळे कुटुंबाची आर्थिक स्थिरता आणि सुरक्षितता वाढण्यास मदत होते. शिक्षणामुळे महिलांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन विकसित होतो. त्यामुळे त्या अंधश्रद्धा, चुकीच्या परंपरा आणि गैरसमजुतींपासून दूर राहून तर्कशुद्ध आणि माहितीपूर्ण निर्णय घेऊ शकतात. त्याचबरोबर महिलांना आरोग्य, स्वच्छता आणि पोषण याविषयी जागरूकता येते. त्यामुळे त्या कुटुंबातील आरोग्यविषयक निर्णयांमध्ये अधिक प्रभावीपणे सहभागी होतात.

तथ्यांचे विश्लेषण:

सदर संशोधनासाठी निवडलेल्या 120 ग्रामीण महिलांपैकी वय रचनेचा विचार करता 36 – 46 वयोगटातील महिलांची संख्या सर्वाधिक असून ती 41% आहे. त्यानंतर 46-56 वयोगटातील महिलांचे प्रमाण 36% व 25-35 वयोगटातील महिलांचे प्रमाण 23% आहे. यावरून असे दिसून येते की, बहुसंख्य महिला मध्यम वयोगटातील असून या महिलांचा या अभ्यासात प्रमुख सहभाग असल्याने हा गट अभ्यासण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे. शैक्षणिक स्तराच्या विश्लेषणातून असे आढळते की, महिला 32% अशिक्षित असून प्राथमिक शिक्षण घेतलेल्या महिला 31% आहेत. तर माध्यमिक शिक्षणापर्यंत पोहोचलेल्या महिलांची संख्या 23% आहेत आणि उच्च माध्यमिक 10% तर पदवी व पुढील शिक्षण घेतलेल्या महिलांचे प्रमाण 4% अत्यल्प आहे. यावरून उच्च शिक्षणासाठी आवश्यक सुविधा, आर्थिक पाठबळ आणि सामाजिक प्रोत्साहन यांचा अभाव स्पष्ट होतो. याचा थेट परिणाम महिलांना शिक्षण नसल्यामुळे त्यांना कुठ्याही प्रकारचे निर्णय स्वातंत्र्य नाही यावर होतो असे निदर्शनास येते. महिलांची आर्थिक स्थिती बघता मजुरी करणाऱ्या महिलांची संख्या अधिक 42% असून त्र्यंबकेश्वर तालुक्यातील ग्रामीण महिलांचा मोठा वर्ग अनौपचारिक क्षेत्रात कार्यरत आहे. ही कामे सहसा कमी वेतनाची आणि अस्थिर स्वरूपाची असतात, त्यामुळे आर्थिक असुरक्षितता जाणवते. त्याचबरोबर 30% महिला गृहिणी आहेत परंतु त्या उत्पन्ननिर्मितीत सहभागी नसल्या तरी घरगुती व शेतीसंबंधित कामांमध्ये त्यांचा मोठा सहभाग असतो. मात्र, त्यांच्या श्रमाचे आर्थिक मूल्यांकन होत नाही. आणि स्वयंरोजगारात गुंतलेल्या महिलांची संख्या 20% असून जे सकारात्मक बदलाचे द्योतक आहेत, यामध्ये बचत गट, लघुउद्योग, शेतीपूरक व्यवसाय यांचा समावेश असू शकतो. यामुळे महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाला चालना मिळते. व 8% महिला वर्ग नोकरी करत आहेत, जे अत्यल्प प्रमाण आहे. यावरून शिक्षण, कौशल्य, तसेच रोजगाराच्या संधींचा अभाव स्पष्ट होतो. तसेच रोजगार असणाऱ्या महिलांची संख्या अधिक आहे परंतु त्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य नसलेल्या महिलांची संख्या 54% आहे यावरून स्पष्ट होते की बहुसंख्य महिला अजूनही आर्थिकदृष्ट्या कुटुंबातील पुरुषांवर किंवा इतर सदस्यांवर अवलंबून आहेत. यातील काही महिलांना 35% काही वेळा आर्थिक स्वातंत्र्य असल्याचे सांगितले आहे म्हणजेच त्यांना काही मर्यादित बाबींमध्ये (उदा. लहान खर्च, घरखर्च) निर्णय

घेण्याची मुभा आहे, परंतु मोठ्या आर्थिक निर्णयांमध्ये त्यांचा पूर्ण अधिकार नसतो. तर 11% महिलांना पूर्ण आर्थिक स्वातंत्र्य आहे, जे अत्यल्प प्रमाण आहे. यावरून असे दिसते की फार कमी महिला पूर्णपणे आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी आहेत आणि स्वतंत्रपणे आर्थिक निर्णय घेऊ शकतात. यावरून असे दिसून येते की, त्र्यंबकेश्वर तालुक्यातील महिलांचे आर्थिक स्वातंत्र्य मर्यादित स्वरूपाचे आहे. बहुसंख्य महिला आर्थिकदृष्ट्या परावलंबी आहेत, ज्यामुळे त्यांच्या कुटुंबातील निर्णयप्रक्रियेत सहभागावर परिणाम होतो. महिलांचे आर्थिक स्वातंत्र्य वाढवण्यासाठी शिक्षण, रोजगाराच्या संधी आणि आर्थिक सक्षमीकरणाच्या योजना अधिक प्रभावीपणे राबवणे आवश्यक आहे.

कुटुंब निर्णयप्रक्रियेत महिलांचा सहभाग-

कुटुंब निर्णयप्रक्रियेत महिलांचा सहभाग

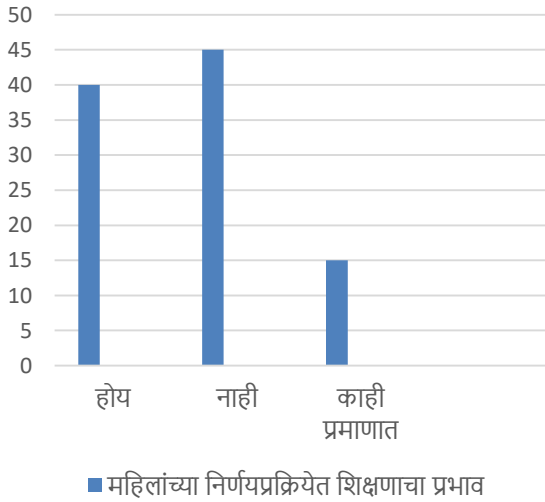

■ पूर्ण ■ काही प्रमाणात ■ नाही ■

सदर संशोधनात त्र्यंबकेश्वर तालुक्यातील 120 ग्रामीण, आदिवासीबहुल महिलांकडून कुटुंब निर्णयप्रक्रियेत महिलांच्या सहभागाविषयी माहिती संकलित करण्यात आली. वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, महिलांचा कुटुंबातील निर्णयप्रक्रियेत कोणताही सहभाग नाही, ग्रामीण भागात महिलांना निर्णयप्रक्रियेत अद्यापही दुय्यम स्थान दिले जाते. 56% महिलांना कुटुंबातील कोणत्याही निर्णयप्रक्रियेत सामील करून घेतले जात नाही, तर 34% महिला काही प्रमाणात सहभागी असल्याचे सांगितले आहे, म्हणजेच त्या मर्यादित स्वरूपात (उदा. घरगुती किंवा लहान निर्णयांमध्ये) सहभागी होतात. मात्र, महत्वाच्या निर्णयांमध्ये त्यांचा प्रभाव कमी असतो. आणि 10% महिलांचा पूर्ण सहभाग आढळून येतो, जे अत्यंत कमी प्रमाण आहे. यावरून असे दिसते की फारच कमी महिलांना कुटुंबातील सर्व प्रकारच्या निर्णयांमध्ये समान अधिकार प्राप्त आहेत. यावरून असे समजते की, त्र्यंबकेश्वर तालुक्यातील महिलांचे आर्थिक स्वातंत्र्य

मर्यादित स्वरूपाचे आहे. बहुसंख्य महिला आर्थिकदृष्ट्या परावलंबी आहेत, ज्यामुळे त्यांच्या कुटुंबातील निर्णयप्रक्रियेत सहभागावर परिणाम होतो. महिलांचे आर्थिक स्वातंत्र्य वाढवण्यासाठी शिक्षण, रोजगाराच्या संधी आणि आर्थिक सक्षमीकरणाच्या योजना अधिक प्रभावीपणे राबवणे आवश्यक आहे.

महिलांच्या निर्णयप्रक्रियेत शिक्षणाचा प्रभाव -

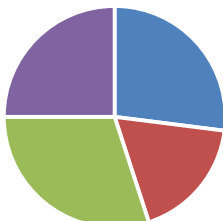
■ महिलांच्या निर्णयप्रक्रियेत शिक्षणाचा प्रभाव

सदर संशोधनात महिलांच्या निर्णयप्रक्रियेत शिक्षणाचा प्रभाव बघता 45% महिलांना असे वाटते की, शिक्षणामुळे निर्णयप्रक्रियेत सहभाग वाढत नाही, यावरून असे दिसते की, ग्रामीण भागात अजूनही शिक्षणाचे प्रमाण असूनही महिलांच्या निर्णयप्रक्रियेत अपेक्षित बदल पूर्णपणे दिसून येत नाहीत. तर 40% महिलांनी शिक्षणामुळे सहभाग वाढतो असे मान्य केले आहे, या महिलांच्या मते शिक्षणामुळे आत्मविश्वास, जागरूकता आणि निर्णयक्षमता वाढते, ज्यामुळे त्या कुटुंबातील निर्णयांमध्ये अधिक सहभागी होतात. जे सकारात्मक संकेत दर्शवत आहेत आणि 15% महिलांनी शिक्षणामुळे निर्णयप्रक्रियेत काही प्रमाणात सहभाग वाढतो असे सांगितले आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की, शिक्षणाचा महिलांच्या निर्णयप्रक्रियेवरील प्रभाव हा मिश्र स्वरूपाचा आहे. काही महिलांच्या बाबतीत सकारात्मक परिणाम दिसून येतो, तर काही ठिकाणी सामाजिक व सांस्कृतिक मर्यादांमुळे त्यांचा पूर्ण लाभ मिळत नाही. केवळ शिक्षण पुरेसे नसून त्यासोबत सामाजिक जागरूकता, लिंगसमता आणि मानसिकतेत बदल आवश्यक आहे.

निर्णयप्रक्रियेत महिलांच्या कमी सहभागाची प्रमुख कारणे -

सदर संशोधनातून कौटुंबिक निर्णयप्रक्रियेत महिलांचा कमी सहभाग असण्याचे प्रमुख कारण आर्थिक परावलंबन (30%) महिलांच्या निर्णयप्रक्रियेत कमी सहभागाचे सर्वात महत्वाचे कारण

निर्णयप्रक्रियेत महिलांच्या कमी सहभागाची प्रमुख कारणे

■ पितृसत्ताक व्यवस्था ■ सामाजिक रूढी
■ आर्थिक परावलंबन ■ अशिक्षितता

असल्याचे दिसून येते.तर दुसरे महत्वाचे कारण पितृसत्ताक व्यवस्था (27%) आहे , ग्रामीण समाजात पुरुषप्रधान मानसिकता असल्यामुळे महिलांना दुय्यम स्थान दिले जाते, ज्यामुळे त्यांच्या मताला कमी महत्त्व मिळते.तर अशिक्षितता (25%) हे आहे यामुळे शिक्षणाचा अभाव असल्यामुळे महिलांमध्ये आत्मविश्वास, जागरूकता आणि निर्णयक्षमता कमी राहते, त्यामुळे त्यांचा सहभाग मर्यादित राहतो. याशिवाय सामाजिक रूढी (18%) हे तुलनेने कमी प्रमाण असले तरी महत्वाचे कारण आहे. परंपरा, चालीरीती आणि धार्मिक श्रद्धा महिलांच्या स्वातंत्र्यावर बंधने आणतात. यावरून स्पष्ट होते की, महिलांचा सहभाग वाढवण्यासाठी केवळ शिक्षण नव्हे तर आर्थिक सक्षमीकरण आणि सामाजिक मानसिकतेत बदल करणे अत्यावश्यक आहे.

निष्कर्ष:

- १) व्यंबकेश्वर तालुक्यातील ग्रामीण महिलांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती एकूणच निम्न स्तराची आढळून आली.
- २) बहुसंख्य महिलांचे शिक्षणातील प्रमाण मर्यादित स्वरूपाचे दिसून आले, तर उच्च शिक्षित महिलांचे प्रमाण अत्यल्प असून निर्णयप्रक्रियेत सहभाग अशिक्षित महिलांच्या तुलनेत अधिक असल्याचे आढळले.
- ३) महिलांचा मोठा वर्ग मजुरी व अनौपचारिक क्षेत्रात कार्यरत असून स्थिर रोजगाराच्या संधी कमी आहेत. म्हणून बहुतांश महिलांना आर्थिक स्वातंत्र्य नाही किंवा ते मर्यादित स्वरूपाचे आहे.
- ४) आर्थिक परावलंबन, पितृसत्ताक व्यवस्था, अशिक्षितता आणि सामाजिक रूढीमुळे कुटुंबातील निर्णयप्रक्रियेत महिलांचा सहभाग अत्यल्प असून बहुसंख्य महिलांचा थेट सहभाग आढळत नाही.
- ५) काही महिलांचा सहभाग केवळ घरगुती व लहान निर्णयांपुरता मर्यादित आहे.
- ६) शिक्षणामुळे महिलांमध्ये आत्मविश्वास, जागरूकता आणि निर्णयक्षमतेत वाढ होत असल्याचे दिसून आले, मात्र त्याचा प्रभाव सर्व स्तरांवर समान नाही.
- ७) महिलांचा सहभाग वाढवण्यासाठी शिक्षणाचा प्रसार, आर्थिक स्वावलंबन आणि सामाजिक जागरूकता अत्यावश्यक आहे.

शिफारशी :

- १) महिलांच्या शिक्षणाचा प्रसार करणे - ग्रामीण भागात मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देऊन उच्च शिक्षणाच्या सुविधा वाढवाव्यात. शिक्षणामुळे महिलांची जागरूकता व निर्णयक्षमता वाढते.
- २) आर्थिक स्वावलंबनासाठी संधी उपलब्ध करणे - महिलांसाठी स्वयंरोजगार, कौशल्यविकास प्रशिक्षण, लघुउद्योग व उद्यमशीलतेला प्रोत्साहन द्यावे, ज्यामुळे त्यांचे आर्थिक सक्षमीकरण होईल.
- ३) पितृसत्ताक मानसिकतेत बदल घडवणे - समाजात लिंगसमतेबाबत सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण करण्यासाठी पुरुष व कुटुंबातील सदस्यांमध्ये जागरूकता निर्माण करून कुटुंबातील आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक निर्णयांमध्ये महिलांचा सक्रिय सहभाग सुनिश्चित करावा.
- ४) शासकीय योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी - महिलांसाठी असलेले हक्क, कायदे, आरोग्य, शिक्षण व लिंगसमता, विविध योजना (रोजगार, शिक्षण, आरोग्य) जागरूकता व जनजागृती कार्यक्रम राबवणे .
- ५) स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढवणे - ग्रामपंचायत व इतर संस्थांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढवून त्यांना नेतृत्वाच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.

संदर्भसूची:

- १)चक्रवर्ती, उमा . स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून जात आणि लिंगाचा अभ्यास. कोलकत्ता :स्त्री प्रकाशन, २००३.
- २) भसीन, कमला, अनु. तांबे, श्रुती. लिंगभाव समजून घेताना, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, पुनर्मुद्रण नोव्हेंबर २०१०,
- ३) <https://panchayatsamitiTrimbakeshwar.in>

OriginalArticle

जागतिक राजकारणाचा भारतीय लोकशाहीवर प्रभाव : एक चिकित्सक अभ्यास

सुधीर रामचंद्र धोंगडे¹ प्रदीप महादेव जगताप²

¹ संशोधन विद्यार्थी पुण्यक्षोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर

²राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, एल.बी.पी.महिला महाविद्यालय, सोलापूर

ई मेल: sudhirdhongade29@gmail.com

ई मेल: jpradeep.sonu@gmail.com

Manuscript ID:

गोषवारा:

JRD -2026-1827

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 114-118

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar.2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये जागतिक राजकारणाचा भारतीय लोकशाहीवर होणारा प्रभाव चिकित्सक दृष्टीकोनातून अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. आधुनिक काळात जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे राष्ट्रांमधील परस्परावलंबन वाढले असून, याचा परिणाम प्रत्येक देशाच्या अंतर्गत राजकीय व्यवस्थेवर होत आहे. या पार्श्वभूमीवर भारतीय लोकशाहीवर आंतरराष्ट्रीय राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक घटकांचा कसा प्रभाव पडतो, याचा सखोल विचार या अभ्यासात करण्यात आला आहे. विशेषतः शीतयुद्धानंतरच्या जागतिक सत्तासंतुलनातील बदल, जागतिक व्यापार संघटना आणि संयुक्त राष्ट्र संघ यांसारख्या संस्थांची भूमिका, तसेच १९९१ नंतरच्या आर्थिक उदारीकरणाच्या धोरणांचा भारतीय लोकशाहीवर झालेला परिणाम यांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे. परराष्ट्र धोरण, आर्थिक सुधारणा, धोरणनिर्मिती, निवडणूक प्रक्रिया, सामाजिक चळवळी आणि राष्ट्रीय सुरक्षा या विविध क्षेत्रांमध्ये जागतिक प्रभाव कसा दिसून येतो, हे उदाहरणांसह स्पष्ट केले आहे. या अभ्यासातून असे आढळून येते की जागतिक राजकारणाचा भारतीय लोकशाहीवर द्विमुखी प्रभाव पडतो. एका बाजूला तो आर्थिक विकास, तांत्रिक प्रगती आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्याला चालना देतो, तर दुसऱ्या बाजूला तो आर्थिक विषमता, सांस्कृतिक बदल आणि धोरणात्मक स्वायत्ततेवरील मर्यादा निर्माण करतो. त्यामुळे भारतीय लोकशाहीसमोर जागतिक प्रभाव आणि स्थानिक गरजा यामध्ये संतुलन राखण्याचे महत्त्वपूर्ण आव्हान उभे राहिले आहे.

मुख्य सूचनक शब्द: जागतिक राजकारण, भारतीय लोकशाही, जागतिकीकरण, परराष्ट्र धोरण, आर्थिक उदारीकरण, आंतरराष्ट्रीय संस्था, निवडणूक प्रक्रिया, राष्ट्रीय सुरक्षा, सायबर सुरक्षा, धोरणनिर्मिती

प्रस्तावना: भारतीय लोकशाही ही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही व्यवस्था म्हणून ओळखली जाते. विविध धर्म, भाषा, जाती, संस्कृती आणि आर्थिक स्तर असलेल्या समाजात लोकशाहीची मुळे घट्ट रुजवणे हे स्वतःमध्ये एक मोठे आव्हान होते; मात्र भारताने हे आव्हान केवळ स्वीकारले नाही, तर त्यात सातत्याने प्रगतीही साधली आहे. भारतीय राज्यघटनेने नागरिकांना दिलेले मूलभूत अधिकार, स्वातंत्र्य, समानता आणि न्याय या मूल्यांवर आधारित लोकशाही व्यवस्थेने देशाच्या राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक विकासाला दिशा दिली आहे. परंतु, आधुनिक काळात कोणतीही लोकशाही पूर्णपणे स्वायत्त किंवा अलग राहू शकत नाही. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे जगातील सर्व राष्ट्रे परस्परांशी विविध स्तरांवर जोडली गेली आहेत. यामुळे एका देशातील राजकीय, आर्थिक किंवा सामाजिक घडामोडींचा परिणाम दुसऱ्या देशावर होणे अपरिहार्य ठरले आहे. या पार्श्वभूमीवर जागतिक राजकारणाचा भारतीय लोकशाहीवर होणारा प्रभाव समजून घेणे अत्यंत आवश्यक बनले आहे. द्वितीय महायुद्धानंतर आणि विशेषतः शीतयुद्धानंतरच्या कालखंडात जागतिक सत्तासमीकरणांमध्ये मोठे बदल झाले. या काळात भारताने गटनिरपेक्षतेचे धोरण स्वीकारून स्वतःची स्वतंत्र ओळख निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. पुढे जागतिकीकरणाच्या लाटेमुळे आर्थिक, तांत्रिक आणि सांस्कृतिक स्तरावर देशांमध्ये परस्परावलंबन वाढले.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

सुधीर रामचंद्र धोंगडे पुण्यक्षोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर

How to cite this article:

सुधीर रामचंद्र धोंगडे, प्रदीप महादेव जगताप (2026). जागतिक राजकारणाचा भारतीय लोकशाहीवर प्रभाव : एक चिकित्सक अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 114-118.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

जागतिक व्यापार संघटना आणि संयुक्त राष्ट्र संघ यांसारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी जागतिक धोरणनिर्मितीवर प्रभाव टाकत असताना भारतालाही त्या प्रक्रियेचा भाग बनावे लागले. जागतिक राजकारणाचा प्रभाव भारतीय लोकशाहीवर विविध स्तरांवर जाणवतो. परराष्ट्र धोरण, आर्थिक सुधारणा, धोरणनिर्मिती, निवडणूक प्रक्रिया, सामाजिक चळवळी आणि राष्ट्रीय सुरक्षा या सर्व क्षेत्रांमध्ये आंतरराष्ट्रीय घटकांचा थेट किंवा अप्रत्यक्ष परिणाम होत आहे. उदाहरणार्थ, १९९१ नंतरच्या आर्थिक उदारीकरणामुळे भारताची अर्थव्यवस्था जागतिक बाजारपेठेशी जोडली गेली, ज्यामुळे विकासाला चालना मिळाली; परंतु त्याचवेळी सामाजिक आणि आर्थिक विषमता वाढण्याची समस्या निर्माण झाली. तसेच, माहिती तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडियामुळे जागतिक विचारसरणी भारतात वेगाने पोहोचत आहे. यामुळे लोकशाही अधिक जागरूक आणि सक्रिय बनली असली, तरी फेक न्यूज, माहितीचा दुरुपयोग आणि मतप्रभाव यांसारखी नवीन आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. आंतरराष्ट्रीय दहशतवाद, सायबर हल्ले आणि हवामान बदल यांसारख्या जागतिक समस्यांमुळे भारतीय लोकशाहीसमोर सुरक्षा आणि विकास यांचा समतोल राखण्याचे आव्हान उभे राहिले आहे. या सर्व पार्श्वभूमीवर, जागतिक राजकारणाचा भारतीय लोकशाहीवर होणारा प्रभाव हा केवळ एकसंध किंवा एकतर्फी नसून तो बहुआयामी, गतिशील आणि परिस्थितीनुसार बदलणारा आहे. त्यामुळे या विषयाचा चिकित्सक अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. प्रस्तुत शोधनिबंधात या प्रभावाचे सखोल विश्लेषण करून त्यातील सकारात्मक व नकारात्मक पैलूंचा विचार करण्यात आलेला आहे. तसेच, भारतीय लोकशाहीने जागतिक प्रभावांशी जुळवून घेताना स्वतःची स्वायत्तता आणि मूलभूत मूल्ये कशी टिकवून ठेवली आहे, याचाही अभ्यास या शोधनिबंधात केला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:

१. जागतिक राजकारणाच्या स्वरूपाचा अभ्यास करणे
२. भारतीय लोकशाहीची वैशिष्ट्ये समजून घेणे
३. जागतिक राजकारणाचा भारतीय लोकशाहीवर होणाऱ्या प्रभावाचे विश्लेषण करणे
४. सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणामांचे मूल्यमापन करणे

शोधनिबंधाची गृहितके:

१. जागतिक राजकारणाचा भारतीय लोकशाहीच्या धोरणांवर प्रभाव पडतो.
२. जागतिकीकरणामुळे भारतीय लोकशाही अधिक खुले आणि उत्तरदायी बनली आहे.
३. आंतरराष्ट्रीय दबावामुळे भारतात धोरणात्मक बदल घडतात.

संशोधन पद्धती:

या शोधनिबंधासाठी दुय्यम माहिती वापरण्यात आली आहे. पुस्तके, संशोधन लेख, सरकारी अहवाल आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे दस्तऐवज यांचा आधार घेतला आहे. विश्लेषणात्मक आणि वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर केला आहे.

जागतिक राजकारणाचे स्वरूप:

जागतिक राजकारणाचा विचार करताना केवळ राष्ट्रांमधील संबंध किंवा युद्ध-शांततेचे प्रश्न यापुरता विचार मर्यादित ठेवणे आज अपुरे ठरते. २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि विशेषतः शीतयुद्ध संपल्यानंतर जागतिक राजकारणाने एक नवीन वळण घेतले. या कालखंडात जग दोन प्रमुख शक्तींमध्ये विभागले गेले होते; परंतु या संघर्षानंतर निर्माण झालेल्या परिस्थितीत जागतिक सत्तासंतुलन अधिक गुंतागुंतीचे आणि बहुध्रुवीय बनले. आजच्या घडीला अमेरिका, चीन, रशिया, युरोपियन संघ आणि भारत यांसारखी विविध शक्तिकेंद्रे जागतिक राजकारणात सक्रिय आहेत. यामुळे आंतरराष्ट्रीय निर्णयप्रक्रिया एकतर्फी राहिलेली नसून अनेक स्तरांवर संवाद, स्पर्धा आणि सहकार्य यांचे मिश्र स्वरूप दिसून येते. उदाहरणार्थ, इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रात वाढत असलेली स्पर्धा ही केवळ सैनिकी नाही, तर आर्थिक, तांत्रिक आणि सामरिक स्वरूपाची आहे. जागतिकीकरण हा या बदलाचा एक अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. १९९० नंतर व्यापार, भांडवल, तंत्रज्ञान आणि माहिती यांचा जागतिक स्तरावर मुक्त प्रवाह वाढला. जागतिक व्यापार संघटना सारख्या संस्थांनी व्यापार नियम निश्चित करून सदस्य राष्ट्रांना एका चौकटीत बांधले. यामुळे भारतासारख्या देशांना जागतिक अर्थव्यवस्थेत सामील होण्याची संधी मिळाली, पण त्याचवेळी स्पर्धेची तीव्रता वाढली. तसेच संयुक्त राष्ट्र संघ आणि त्याच्या विविध संस्थांमुळे मानवाधिकार, पर्यावरण, शांती आणि विकास या मुद्द्यांवर जागतिक सहमती निर्माण करण्याचा प्रयत्न झाला. उदाहरणार्थ, हवामान बदलावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी करण्यात आलेला पॅरिस करार हा जागतिक सहकार्याचा एक महत्त्वपूर्ण नमुना आहे. भारतानेही या करारात सहभाग घेत आपल्या धोरणांमध्ये पर्यावरणीय जबाबदारीचा समावेश केला आहे. आज सायबर सुरक्षा, जैविक धोके, ऊर्जा संकट आणि दहशतवाद यांसारखे प्रश्न जागतिक राजकारणाच्या केंद्रस्थानी आले आहेत. यामुळे पारंपरिक राजकीय संकल्पनांवर बरच नव्या प्रकारच्या आव्हानांना सामोरे जाण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

भारतीय लोकशाहीची वैशिष्ट्ये:

भारतीय लोकशाही ही केवळ एक शासनपद्धती नसून ती सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे. भारताने स्वातंत्र्यानंतर स्वीकारलेले संविधान हे जगातील सर्वात सविस्तर आणि प्रगत संविधानांपैकी एक मानले जाते. या संविधानाने भारताला सार्वभौम,

समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष आणि लोकशाही प्रजासत्ताक म्हणून ओळख दिली. भारतीय लोकशाहीचे एक अत्यंत महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार. यामुळे प्रत्येक नागरिकाला, त्याच्या जात, धर्म, लिंग किंवा आर्थिक स्थितीची पर्वा न करता, मतदानाचा अधिकार प्राप्त झाला. हे तत्त्व भारताच्या सामाजिक समतेच्या दिशेने एक क्रांतिकारी पाऊल होते. भारतीय लोकशाहीची ताकद तिच्या संस्थात्मक रचनेतही दिसून येते. संसद, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका या तीन स्तंभांमध्ये सत्तेचे विभाजन करण्यात आले आहे. विशेषतः न्यायपालिकेची स्वायत्तता ही लोकशाहीच्या संरक्षणासाठी अत्यंत महत्वाची ठरली आहे. अनेक प्रसंगी सर्वोच्च न्यायालयाने सरकारच्या निर्णयांवर नियंत्रण ठेवत नागरिकांच्या अधिकारांचे रक्षण केले आहे. १९७५ मध्ये लागू करण्यात आलेली आपत्कालीन स्थिती ही भारतीय लोकशाहीसाठी एक मोठी परीक्षा होती. त्या काळात नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांवर बंधने आली, माध्यमांवर नियंत्रण ठेवले गेले. मात्र १९७७ मध्ये झालेल्या निवडणुकांमध्ये जनतेने सरकार बदलून लोकशाही मूल्यांची पुनर्स्थापना केली. ही घटना भारतीय लोकशाहीच्या लवचिकतेचे आणि जनतेच्या जागरूकतेचे उत्तम उदाहरण आहे. भारतातील बहुपक्षीय प्रणालीमुळे विविध विचारधारांना स्थान मिळते. प्रादेशिक पक्षांच्या उदयामुळे स्थानिक प्रश्नांना राष्ट्रीय पातळीवर मांडण्याची संधी मिळाली आहे. त्यामुळे भारतीय लोकशाही अधिक समावेशक आणि प्रतिनिधिक बनली आहे.

जागतिक राजकारणाचा भारतीय लोकशाहीवर प्रभाव:

परराष्ट्र धोरणावर प्रभाव:

भारतीय परराष्ट्र धोरण हे नेहमीच जागतिक राजकारणाच्या बदलत्या परिस्थितीशी सुसंगत राहिले आहे. शीतयुद्ध काळात भारताने गटनिरपेक्षतेचे धोरण स्वीकारले. हे धोरण केवळ तटस्थ राहण्यापुरते मर्यादित नव्हते, तर ते स्वतंत्र निर्णयक्षमतेचे प्रतीक होते. उदाहरणार्थ, १९७१ मध्ये भारत-पाकिस्तान युद्धाच्या वेळी भारताने सोव्हिएत संघाशी मैत्री करार केला, ज्यामुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर त्याला राजनैतिक पाठबळ मिळाले. यावरून स्पष्ट होते की जागतिक राजकारणातील बदलांचा भारताच्या निर्णयांवर थेट प्रभाव पडतो. आजच्या काळात भारत अमेरिकेसोबत, रशियासोबत आणि इतर देशांसोबत संतुलित संबंध ठेवण्याचा प्रयत्न करतो. क्वाड सारख्या गटांमध्ये सहभाग हे बदलत्या जागतिक समीकरणांचे उदाहरण आहे.

आर्थिक धोरणांवर प्रभाव:

जागतिक राजकारणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर खोलवर परिणाम झाला आहे. १९९१ मध्ये भारताने आर्थिक उदारीकरणाची धोरणे स्वीकारली, ज्यामागे जागतिक आर्थिक दबाव आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे मार्गदर्शन होते. जागतिक व्यापार संघटनेच्या नियमांनुसार भारताने आपली व्यापार धोरणे बदलली. या बदलांमुळे परकीय गुंतवणूक वाढली, उद्योगधंद्यांना चालना मिळाली आणि आर्थिक वाढीचा वेग वाढला. उदाहरणार्थ, आयटी क्षेत्रातील भारताची प्रगती ही जागतिकीकरणामुळे शक्य झाली. परंतु याचबरोबर ग्रामीण आणि शहरी भागातील आर्थिक विषमता वाढण्याची समस्या निर्माण झाली.

धोरणनिर्मितीवर आंतरराष्ट्रीय दबाव:

आंतरराष्ट्रीय संस्था आणि करारांचा भारताच्या धोरणनिर्मितीवर मोठा प्रभाव पडतो. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या माध्यमातून मानवाधिकार, पर्यावरण संरक्षण आणि सामाजिक न्याय यांसारख्या मुद्द्यांवर भारताला धोरणात्मक बदल करावे लागतात. उदाहरणार्थ, पर्यावरणीय कायद्यांमध्ये केलेले बदल आणि महिला सक्षमीकरणासाठी राबवण्यात आलेल्या योजना या जागतिक चळवळींच्या प्रभावाचे परिणाम आहेत. 'बेटी बचाओ, बेटी पढाओ' सारख्या उपक्रमांमध्येही जागतिक मूल्यांचा प्रभाव दिसून येतो.

सामाजिक व सांस्कृतिक प्रभाव:

जागतिकीकरणामुळे भारतीय समाजात मोठे बदल घडले आहेत. इंटरनेट आणि सोशल मीडियामुळे जागतिक विचारसरणी भारतात वेगाने पोहोचत आहे. 'मी टू' चळवळ भारतातही प्रभावी ठरली. अनेक महिलांनी आपल्या अनुभवांबद्दल खुलेपणाने बोलण्यास सुरुवात केली. यामुळे समाजात लैंगिक समतेबद्दल जागरूकता वाढली आणि लोकशाही अधिक संवेदनशील बनली.

निवडणूक प्रक्रियेवर प्रभाव:

जागतिक पातळीवरील तंत्रज्ञानाचा भारतीय निवडणूक प्रक्रियेवर मोठा प्रभाव पडला आहे. सोशल मीडिया, डिजिटल प्रचार आणि डेटा विश्लेषण यांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे. २०१४ आणि २०१९, २०२४ च्या लोकसभा निवडणुकांमध्ये डिजिटल प्रचाराची भूमिका निर्णायक ठरली. मात्र, यामुळे फेक न्यूज आणि चुकीची माहिती पसरवण्याचे प्रमाणही वाढले, जे लोकशाहीसाठी एक गंभीर आव्हान आहे.

राष्ट्रीय सुरक्षेवर प्रभाव:

जागतिक राजकारणातील बदलांमुळे भारताच्या सुरक्षाविषयक धोरणांमध्ये बदल झाले आहेत. आंतरराष्ट्रीय दहशतवाद आणि सायबर हल्ले ही नवीन आव्हाने आहेत. उदाहरणार्थ, २६/११ मुंबई हल्ला हा आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाचा परिणाम होता. या घटनेनंतर भारताने सुरक्षा व्यवस्था अधिक मजबूत केली आणि गुप्तचर यंत्रणा सुधारली.

सकारात्मक परिणामः

जागतिक राजकारणामुळे भारतीय लोकशाही अधिक सक्षम आणि आधुनिक बनली आहे. आंतरराष्ट्रीय सहकार्यामुळे भारताला नवीन तंत्रज्ञान, गुंतवणूक आणि धोरणात्मक मार्गदर्शन मिळाले आहे. माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रातील वाढ ही जागतिकीकरणामुळे शक्य झाली. भारत आज जागतिक आयटी हब म्हणून ओळखला जातो. तसेच मानवाधिकार आणि पारदर्शकता यांसारख्या मूल्यांची जाणीव वाढली आहे.

नकारात्मक परिणामः

जागतिक राजकारणाचे काही नकारात्मक परिणामही दिसून येतात. आर्थिक उदारीकरणामुळे श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील दरी वाढली आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या स्पर्धेमुळे स्थानिक उद्योगांना अडचणी निर्माण झाल्या आहेत. तसेच सांस्कृतिक पातळीवर पाश्चात्य प्रभाव वाढल्यामुळे पारंपरिक मूल्यांवर परिणाम झाला आहे. जागतिक राजकारणाचा भारतीय लोकशाहीवर होणारा प्रभाव हा मिश्र स्वरूपाचा आहे. एका बाजूला तो प्रगतीची संधी देतो, तर दुसऱ्या बाजूला तो नवीन आव्हाने निर्माण करतो. भारतातील धोरणकर्त्यांसाठी सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे जागतिक प्रभाव आणि स्थानिक गरजा यामध्ये संतुलन राखणे. उदाहरणार्थ, पर्यावरणीय धोरणे कठोर करताना औद्योगिक विकास थांबू नये, याची काळजी घ्यावी लागते. यामुळे भारतीय लोकशाहीने स्वायत्तता, पारदर्शकता आणि सामाजिक न्याय या तत्वांवर आधारित राहून जागतिक पातळीवर सक्रिय भूमिका बजावणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष व शिफारसीः

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या आधारे असे स्पष्ट होते की जागतिक राजकारणाचा भारतीय लोकशाहीवर होणारा प्रभाव हा केवळ पुरक किंवा मर्यादित नसून तो संरचनात्मक आणि व्यापक स्वरूपाचा आहे. विशेषतः शीतयुद्धानंतर उदयास आलेल्या नव्या जागतिक व्यवस्थेमुळे भारताला आपल्या परराष्ट्र, आर्थिक आणि सुरक्षाविषयक धोरणांमध्ये सतत पुनर्रचना करावी लागली आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे भारताने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सक्रिय सहभाग नोंदवला असून जागतिक व्यापार संघटना आणि संयुक्त राष्ट्र संघ यांसारख्या संस्थांशी असलेले संबंध भारतीय धोरणनिर्मितीच्या प्रक्रियेला आकार देत आहेत. या प्रभावाचे स्वरूप द्विमुखी आहे. एका बाजूला जागतिक सहकार्य, तांत्रिक प्रगती, आर्थिक उदारीकरण आणि मानवी हक्कांची जाणीव या माध्यमातून भारतीय लोकशाही अधिक प्रगल्भ, उत्तरदायी आणि आधुनिक बनली आहे. तर दुसऱ्या बाजूला आर्थिक विषमता, सांस्कृतिक समरूपीकरण, धोरणात्मक स्वायत्ततेवरील मर्यादा आणि माहितीच्या दुरुपयोगासारखी गंभीर आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. त्यामुळे भारतीय लोकशाहीसमोर केवळ विकासाचा वेग वाढवण्याचे नव्हे, तर त्या विकासाचा सामाजिक न्याय आणि समावेशकतेची मेळ घालण्याचे आव्हान आहे.

याच्या अनुषंगाने पुढील शिफारसी मांडता येतातः

धोरणात्मक स्वायत्ततेचे संरक्षण

जागतिक दबावांना प्रतिसाद देताना भारताने आपल्या राष्ट्रीय हितसंबंधांना प्राधान्य देणारी स्वतंत्र भूमिका कायम ठेवावी.

समावेशक आर्थिक विकासाला प्राधान्य

जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेली आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी ग्रामीण विकास, लघुउद्योग आणि सामाजिक सुरक्षाव्यवस्था अधिक मजबूत करणे आवश्यक आहे.

डिजिटल व निवडणूक पारदर्शकतेचे बळकटीकरण

सोशल मीडिया आणि डिजिटल प्रचाराच्या वाढत्या प्रभावाच्या पार्श्वभूमीवर फेक न्यूज व माहितीच्या गैरवापरावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी प्रभावी यंत्रणा विकसित करावी.

सांस्कृतिक संतुलन राखणे

जागतिक सांस्कृतिक प्रभाव स्वीकारताना भारतीय परंपरा, मूल्ये आणि सामाजिक विविधतेचे संरक्षण करणे आवश्यक आहे.

राष्ट्रीय सुरक्षा व सायबर सुरक्षेचे सुदृढीकरण

आंतरराष्ट्रीय दहशतवाद आणि सायबर धोक्यांचा विचार करून सुरक्षा यंत्रणा अधिक आधुनिक आणि सक्षम करणे गरजेचे आहे.

आंतरराष्ट्रीय सहकार्याचा संतुलित विस्तार

हवामान बदल, मानवाधिकार आणि विकास यांसारख्या जागतिक प्रश्नांवर सक्रिय सहभाग ठेवताना राष्ट्रीय विकासाच्या गरजांचा समतोल राखावा. समारोपतः, जागतिक राजकारणाचा प्रभाव हा अपरिहार्य असला तरी त्याचे परिणाम कसे आणि कितपत स्वीकारायचे हे पूर्णपणे भारताच्या धोरणात्मक दूरदृष्टीवर अवलंबून आहे. भारतीय लोकशाहीची खरी ताकद ही तिच्या लवचिकतेत, समावेशकतेत आणि बदलांना स्वीकारण्याच्या क्षमतेत आहे. योग्य नियोजन, संवेदनशील नेतृत्व आणि मजबूत संस्थात्मक चौकट यांच्या साहाय्याने भारत जागतिक प्रभावांना केवळ सामोरे जाऊ शकतो असे नाही, तर त्यांना आपल्या विकासासाठी संधीमध्ये रूपांतरित करू शकतो.

संदर्भः

१. फडके य.दि. – भारतीय राजकारण आणि राज्यव्यवस्था, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-4(XVI)| April - 2026

२. मुणगेकर भालचंद्र – जागतिकीकरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था, डायमंड प्रकाशन.
३. पळशीकर सुहास – भारतीय लोकशाही : स्वरूप आणि आव्हाने, साकेत प्रकाशन.
४. व्होरा राजेंद्र – भारतीय लोकशाहीचा प्रवास, ग्रंथाली प्रकाशन.
५. गोडबोले अच्युत – जागतिकीकरण : अर्थ आणि परिणाम, राजहंस प्रकाशन.
६. यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ (YCMOU) – भारतीय शासन व राजकारण अभ्यासक्रम साहित्य.

OriginalArticle

भारत आणि इराण यांचे परराष्ट्र धोरण आणि द्विपक्षीय संबंध: विश्लेषणात्मक अभ्यास

प्रा. सुनिल कल्याण विधाते

राज्यशास्त्र विभाग, दहिवडी कॉलेज दहिवडी

Mail ID :- sunilvidhate86@gmail.com

Manuscript ID: सारांश

JRD -2026-180428

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 119-122

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar. 2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

भारत आणि इराण यांच्यात प्राचीन काळापासून अस्तित्वात असलेले ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि भाषिक संबंध एकविसाव्या शतकात आधुनिक जागतिक राजकारणाच्या पार्श्वभूमीवर महत्त्वपूर्ण सामरिक आणि आर्थिक भागीदारीत परिवर्तित झाले आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधात भारत-इराण द्विपक्षीय संबंध, परराष्ट्र धोरणे आणि भू-राजकीय समीकरणांचे सखोल विश्लेषण करण्यात आले आहे. चाबहार बंदर प्रकल्पाचे सामरिक महत्त्व, तसेच *INSTC* (*International North-South Transport Corridor*) द्वारे भारताची मध्य आशिया व युरेशिया पर्यंत पोहोचण्याची महत्वाकांक्षा आणि ग्वादर बंदर येथे चीनच्या प्रभावाशी असलेली स्पर्धा यांचे मूल्यांकन करण्यात आले आहे. भारताच्या वाढत्या अर्थव्यवस्थेसाठी इराण हे पारंपरिक ऊर्जा स्रोत म्हणून महत्वाचे राहिले असून, गुंतवणूक व विकास भागीदार म्हणून त्याच्या बदलत्या भूमिकेवरही या संशोधनात प्रकाश टाकण्यात आला आहे. तसेच, संयुक्त राज्य अमेरिकेचे कठोर निर्बंध, जागतिक अस्थिरता आणि इस्त्रायल-इराण संघर्ष यांचा भारत-इराण सहकार्यावर होणारा परिणामही अभ्यासात समाविष्ट करण्यात आला आहे. भारताने नव्या बहुध्रुवीय विश्व व्यवस्थेत सामरिक स्वायत्तता यशस्वीरित्या जपली असून, इराणचा *BRICS* आणि *SCO* मधील प्रवेश या संदर्भात आशियाई सुरक्षा आणि आर्थिक एकात्मतेसाठी दोन्ही देशांच्या सहकार्याची भविष्यातील दिशा या संशोधनातून स्पष्ट होते.

मुख्य शब्द (Keywords): परराष्ट्र धोरण, द्विपक्षीय संबंध, चाबहार बंदर, सामरिक स्वायत्तता, ऊर्जा सुरक्षा, भू-राजकारण.

प्रस्तावना

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा विचार केला असता 'राष्ट्रीय हित' हा कोणत्याही परराष्ट्र धोरणाचा केंद्रबिंदू मानला जातो. याच तत्वाची जाणीव ठेवून भारताने आपल्या 'विस्तारित शेजारी' आणि 'लुक वेस्ट' धोरणांमध्ये Iran ला अत्यंत महत्वाचे स्थान दिले आहे (देवळाणकर, २०१९). ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लक्षात घेतली तर इराण हा भारतासाठी दीर्घकाळ स्वस्त आणि विश्वासाहर् ऊर्जास्रोत राहिला आहे. तथापि, एकविसाव्या शतकात या संबंधांचे स्वरूप केवळ ऊर्जा सुरक्षेपुरते मर्यादित राहिलेले नसून, ते अधिक व्यापक आणि बहुआयामी भू-राजकीय भागीदारीत रूपांतरित झाले आहे. पाकिस्तानकडून भूमार्गावरील मर्यादा निर्माण झाल्यामुळे भारतास युरेशिया व मध्य आशियाशी संपर्क साधण्यासाठी पर्यायी मार्गाचा शोध घेणे अपरिहार्य ठरले. या पार्श्वभूमीवर, चाबहार बंदर आणि *INSTC* सारख्या प्रकल्पांच्या माध्यमातून भारताने इराणचा सामरिक प्रवेशद्वार म्हणून प्रभावीपणे उपयोग केला आहे. संयुक्त राज्य अमेरिका ने लादलेल्या कठोर निर्बंधांमुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर काही प्रमाणात एकाकी पडलेल्या इराणलाही भारताची साथ महत्वाची ठरली आहे. इराणसाठी भारत हा केवळ ऊर्जा आयात करणारा देश न राहता, तंत्रज्ञान, पायाभूत सुविधा आणि गुंतवणूक या क्षेत्रांमध्ये विश्वासाहर् आशियाई भागीदार म्हणून उदयास आला आहे. भारताशी असलेल्या सहकार्यामुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्वतःचे राजनैतिक स्थान अधिक बळकट करण्याचा प्रयत्न इराण करताना दिसतो. परिणामी, या दोन्ही देशांतील परस्परावलंबित्व अधिक दृढ झाले आहे. मात्र, हे द्विपक्षीय संबंध सरळ आणि निर्विघ्न पद्धतीने विकसित होत नाहीत. जागतिक राजकीय घडामोडी आणि बाह्य शक्तींचा त्यावर सातत्याने प्रभाव पडत असतो.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

प्रा. सुनिल कल्याण विधाते, राज्यशास्त्र विभाग, दहिवडी कॉलेज दहिवडी

How to cite this article:

सुनिल कल्याण विधाते (2026). भारत आणि इराण यांचे परराष्ट्र धोरण आणि द्विपक्षीय संबंध: विश्लेषणात्मक अभ्यास. *Journal of Research & Development*, 18(4(XVI)), 132-134

Website:

<https://jrdrvb.org/>

विशेषतः, संयुक्त राज्य अमेरिकेचे निर्बंध, इस्त्रायल-अरब देशांतील बदलते संबंध आणि इस्त्रायल-इराण तणाव यांमुळे भारत-इराण सहकार्यापुढे विविध प्रकारची आव्हाने निर्माण होतात. एका बाजूला संयुक्त राज्य अमेरिका, दुसऱ्या बाजूला इस्त्रायल आणि त्याच वेळी इराण यांच्याशी संतुलित संबंध राखताना भारताला अत्यंत सावध आणि समतोल भूमिका घ्यावी लागते (Pethiyagoda, 2018). तथापि, या सर्व आव्हानांनंतरही भारताने कोणत्याही महासत्तेच्या दबावाखाली न येता आपली सामरिक स्वायत्तता मोठ्या कौशल्याने टिकवून ठेवली आहे. या पार्श्वभूमीवर, भारत-इराण संबंधांमधील गुंतागुंतीच्या भू-राजकीय घडामोडींचे आणि भारताच्या समतोल परराष्ट्र धोरणाचे सखोल विश्लेषण करणे, हेच प्रस्तुत संशोधनाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१. भारत आणि इराण यांच्यातील आर्थिक आणि सामरिक सहकार्याचे विश्लेषण करणे.
२. भारताच्या ऊर्जा सुरक्षेच्या दृष्टिकोनातून इराणचे महत्त्व स्पष्ट करणे.
३. अमेरिका व आंतरराष्ट्रीय निर्बंधांचा भारत-इराण द्विपक्षीय संबंधांवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत संशोधन हे भारत आणि इराण यांचे परराष्ट्र धोरण आणि द्विपक्षीय संबंध यासंदर्भात आहे. त्यास अनुसरून प्रस्तुत संशोधनाच्या यशस्वीतेसाठी ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धती वापरण्यात आलेली आहेत. त्यासाठी आवश्यक माहिती संकलन करण्यासाठी प्राथमिक व दुय्यम माहिती स्रोतांचा आधार घेण्यात आलेला आहे. त्यामध्ये सरकारी अहवाल, संदर्भ ग्रंथ, दप्तर नोंदी, वर्तमानपत्रे आणि इंटरनेट यासारख्या दुय्यम माहिती स्रोतांचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

विषय विश्लेषण :-

आर्थिक आणि सामरिक सहकार्य (चाबहार बंदर व व्यापार) :-

भारताच्या परराष्ट्र धोरणात आणि विशेषतः 'विस्तारित शेजारी' धोरणात इराणमधील चाबहार बंदर अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते. या बंदराच्या भौगोलिक आणि धोरणात्मक गरजेची नोंद घेताना फेअर (Fair, 2014, P. 254) असे स्पष्ट करतात की, "पाकिस्तानने भारताला अफगाणिस्तानकडे जाणारा भूमार्ग जाणीवपूर्वक नाकारल्यामुळे भारतासाठी चाबहार बंदर विकसित करणे ही एक मोठी भौगोलिक गरज बनली; तसेच आंतरराष्ट्रीय उत्तर-दक्षिण वाहतूक मार्ग (INSTC) मुळे भारत आणि रशिया यांच्यातील व्यापार इराणमार्गे अधिक सुलभ होणार आहे." त्यांच्या या निरीक्षणाचा सद्यकालीन आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या आणि भू-राजकीय घडामोडींच्या पार्श्वभूमीवर अन्वयार्थ लावल्यास हे ठळकपणे जाणवते की, चाबहार बंदर हा भारताच्या मुत्सद्देगिरीतील एक खऱ्या अर्थाने मास्टरस्ट्रोक आहे. पाकिस्तानने दशकानुदशके भौगोलिक कोंडी करून भारताचा मध्य आशियातील मार्ग रोखण्याचा जो पद्धतशीर प्रयत्न केला, त्याला भारताने इराणच्या सहकार्यातून दिलेले हे एक अत्यंत चोख आणि व्यावहारिक सामरिक उत्तर आहे. हे बंदर भारतासाठी आता केवळ व्यापाराचे किंवा मालवाहतुकीचे केंद्र राहिलेले नाही, तर चीनच्या आशियातील वाढत्या प्रादेशिक वर्चस्वाला शह देणारे ते एक प्रभावी भू-राजकीय हत्यार बनले आहे. चीनने आपल्या बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्ह (BRI) अंतर्गत पाकिस्तानमध्ये विकसित केलेल्या ग्वादर बंदराला हे भारताचे थेट प्रत्युत्तर आहे. याच सामरिक पैलूवर प्रकाश टाकताना आंतरराष्ट्रीय संबंधांचे अभ्यासक डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर (२०१९, पृ. ११८) नोंदवतात की, "चीन आणि पाकिस्तान यांच्यातील वाढती जवळीक आणि अरबी समुद्रातील त्यांचा वाढता प्रभाव रोखण्यासाठी भारताला इराणच्या भूमीवर स्वतःचे भक्कम स्थान निर्माण करणे अपरिहार्य होते." त्यांच्या या मांडणीनुसार विचार केल्यास, ग्वादर आणि चाबहार यांच्यातील सागरी अंतर अत्यंत कमी सुमारे ७२ किमी असल्याने, भारताला या बंदराच्या माध्यमातून अरबी समुद्रातील हालचालींवर लक्ष ठेवण्यासाठी एक मोक्याचे ठिकाण प्राप्त झाले आहे. याशिवाय, आर्थिक दृष्टिकोनातून विचार केल्यास, चाबहार बंदर आणि INSTC मुळे भारताचा मध्य आशियातील खनिज आणि ऊर्जासंपन्न देशांशी थेट संपर्क प्रस्थापित झाला आहे. यामुळे भविष्यातील भारताची ऊर्जा सुरक्षा बळकट होणार असून, युरोपपर्यंत मालवाहतूक करण्यासाठी लागणारा वेळ आणि खर्च यातही मोठी वचत होणार आहे. थोडक्यात सांगायचे तर, चाबहार बंदर हे केवळ एक पायाभूत सुविधा नसून, भारताचे जागतिक राजकारणातील वजन वाढवणारी आणि पाकिस्तान-चीनच्या अभद्र युतीला वेसण घालणारी ती एक दूरगामी धोरणात्मक गुंतवणूक आहे.

भारताची ऊर्जा सुरक्षा आणि इराणची भूमिका:-

भारताच्या परराष्ट्र धोरणात आणि विशेषतः वेगाने वाढणाऱ्या अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात ऊर्जा सुरक्षा हा अत्यंत कळीचा मुद्दा आहे. या धोरणात्मक गरजेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी स्पष्ट करताना एस. डी. मुनी (Muni, 2019, P. 65) नोंदवतात की, ऐतिहासिकदृष्ट्या इराण हा भारताला कच्चे तेल पुरवणाऱ्या आघाडीच्या देशांपैकी एक राहिला असून, इराणचे तेल भारताच्या

रिफायनरीजसाठी अत्यंत योग्य आणि भौगोलिक सान्निध्यामुळे वाहतुकीला परवडणारे होते. भारतासारख्या प्रचंड लोकसंख्या असलेल्या देशाला इंधनाची मोठी आणि सातत्यपूर्ण गरज असते, ज्यासाठी इराण हा आपला अत्यंत जवळचा आणि हक्काचा पुरवठादार राहिला आहे. मात्र, अलीकडच्या काळातील आंतरराष्ट्रीय घडामोडी आणि विशेषतः पश्चिम आशियात (मध्यपूर्वेत) उफाळून आलेले युद्ध, तसेच तांबड्या समुद्रातील सागरी वाहतुकीवर वाढलेले धोके यांच्या पार्श्वभूमीवर भारताच्या ऊर्जा मुत्सद्देगिरीत आमूलाग्र बदल झाला आहे. या सद्यकालीन आणि अत्यंत अस्थिर भू-राजकीय स्थितीवर भाष्य करताना 'द सेक्रेटरीएट' (The Secretariat, 2026) च्या ताज्या विश्लेषणात स्पष्ट करण्यात आले आहे की, तांबड्या समुद्रातील वाढत्या युद्धजन्य परिस्थितीमुळे भारताला आता केवळ एकाच सागरी मार्गावर किंवा देशाच्या इंधन आयातीवर विसंबून राहणे परवडणारे नाही; त्यामुळे ऊर्जा सुरक्षेसाठी पर्यायी आणि सुरक्षित भू-मार्ग निर्माण करणे अनिवार्य झाले आहे. याच गुंतागुंतीच्या मुत्सद्देगिरीचे आणि धोरणात्मक स्थित्यंतराचे अत्यंत चिकित्सक विश्लेषण 'सीईएसक्यूब' (CeSCube, 2026) च्या अद्ययावत संशोधन अहवालात आले आहे. त्यांच्या मते, इराणवरील निर्बंध आणि पश्चिम आशियातील तणाव यांच्या दुहेरी कात्रीत सापडलेल्या भारताने आता अत्यंत कौशल्याने केवळ इंधन आयातीवर अवलंबून न राहता चाबहार सारख्या पायाभूत प्रकल्पांमधून स्वतःचा पर्यायी मार्ग शोधला आहे. भारताची ही भूमिका केवळ स्वतःचा बचाव करण्यापुरती मर्यादित राहिलेली नाही, तर आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील संकटे हुशारीने परतावून लावणाऱ्या त्यांच्या अग्रेसर मुत्सद्देगिरीचा तो एक उत्तम नमुना आहे. या आंतरराष्ट्रीय घडामोडींचा देशांतर्गत अर्थकारणावर पडणारा थेट आणि गंभीर प्रभाव लक्षात घेऊनच भारताने आपली धोरणे आखली आहेत. याच बदलत्या धोरणात्मक दृष्टिकोनाचा वेध घेताना 'ऑब्झर्वर रिसर्च फाउंडेशन' (ORF, 2026) नोंदवते की, जागतिक व्यवस्थेतील या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी भारताने अत्यंत जाणीवपूर्वक इराणसोबतच्या संबंधांना केवळ 'कड्या तेलाच्या खरेदीपुरते' मर्यादित न ठेवता, ते गुंतवणूक आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासाकडे वळवले आहेत. या सर्व साहित्याचा आणि घडामोडींचा एकत्रित अन्वयार्थ लावल्यास हे राजकीय स्थित्यंतर अत्यंत स्पष्टपणे दर्शवते की, अत्यंत अस्थिर अशा पश्चिम आशियाच्या राजकारणात भारत आता केवळ आखाती देशांचा एक निष्क्रिय ग्राहक राहिलेला नाही, तर तो आपल्या दीर्घकालीन आर्थिक आणि सामरिक हितांचे रक्षण करणारा एक अत्यंत सक्रिय व प्रभावशाली भागीदार बनला आहे.

आंतरराष्ट्रीय राजकारण आणि अमेरिकेचे निर्बंध

भारताच्या परराष्ट्र धोरणात आणि विशेषतः पश्चिम आशियातील संबंधांमध्ये आंतरराष्ट्रीय राजकारण आणि अमेरिकेचे निर्बंध हा एक अत्यंत गुंतागुंतीचा आणि निर्णायक पैलू ठरला आहे. या जागतिक दबावाचे आणि भारतापुढील आव्हानांचे विश्लेषण करताना पेटियागोडा (Pethiyagoda, 2018, p 22) नोंदवतात की, "अमेरिकेने इराणवर लादलेल्या CAATSA सारख्या कडक आर्थिक निर्बंधांमुळे भारताला इराणकडून होणारी आपली पारंपरिक तेल आयात जवळपास शून्यावर आणायची लागली; तसेच मध्य-पूर्वेतील इराण आणि इस्रायल यांच्यातील तीव्र संघर्षांमुळे भारताला जागतिक राजकारणात समतोल राखण्याची कसरत करावी लागत आहे." त्यांच्या या निरीक्षणाचा सद्यस्थितीतील आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या पार्श्वभूमीवर अन्वयार्थ लावल्यास हे स्पष्ट होते की, भारत आणि इराण यांच्या द्विपक्षीय संबंधांमधील सर्वात मोठा आणि थेट अडथळा हे दोन देश स्वतः नसून अमेरिकेचा वाढता हस्तक्षेप आहे. एका बाजूला भारताला आपले संरक्षण आणि तंत्रज्ञानविषयक सामरिक संबंध अमेरिकेशी दृढ करायचे आहेत, तर दुसऱ्या बाजूला इराणसारख्या ऐतिहासिक आणि भौगोलिकदृष्ट्या महत्त्वाच्या जुन्या मित्रालाही दुखावायचे नाही. परराष्ट्र धोरणातील या गुंतागुंतीच्या आणि तारेवरच्या कसरतीलाच आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या परिभाषेत सामरिक स्वायत्तता (Strategic Autonomy) असे संबोधले जाते. याच धोरणात्मक स्वायत्ततेवर प्रकाश टाकताना 'ऑब्झर्वर रिसर्च फाउंडेशन'च्या (ORF, 2026) अलीकडील विश्लेषणात असे नमूद केले आहे की, अत्यंत धुवीकरण झालेल्या जागतिक व्यवस्थेत भारताने कोणताही एक गट न निवडता बहुपक्षीय धोरण अत्यंत कौशल्याने राबवले आहे. विशेषतः अलीकडच्या काळात उफाळून आलेला इराण आणि इस्रायल यांच्यातील थेट संघर्ष ही भारताच्या मुत्सद्देगिरीची सर्वात मोठी कसोटी मानली जाते. इस्रायल आणि इराण हे दोन्ही एकमेकांचे कट्टर शत्रू असूनही, भारताने या दोन्ही देशांशी केवळ उत्तम संबंधच टिकवून ठेवले नाहीत, तर तंत्रज्ञान, संरक्षण आणि व्यापार या सर्व आघाड्यांवर आपले हितसंबंध सुरक्षित ठेवले आहेत. या गुंतागुंतीच्या समीकरणाचे मूल्यमापन करताना भारत सरकारच्या परराष्ट्र मंत्रालयाच्या (MEA, 2026) अधिकृत भूमिकेतूनही हे स्पष्ट होते की, महासत्तांच्या दबावाला बळी न पडता स्वतःचे राष्ट्रीय हित सर्वोच्च स्थानी ठेवून घेतलेले हे निर्णय भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे एक अभूतपूर्व यश आहे. थोडक्यात सांगायचे तर, अमेरिकेचे निर्बंध आणि प्रादेशिक संघर्ष यांच्या दुहेरी कात्रीत सापडूनही भारताने आपली सामरिक स्वायत्तता अबाधित ठेवली असून, हे यश भारताला जागतिक स्तरावर एक स्वतंत्र आणि सार्वभौम सत्ता म्हणून प्रस्थापित करते.

निष्कर्ष (Conclusion)

एकविसाव्या शतकातील भारत-इराण संबंध हे आता केवळ कड्या तेलाच्या खरेदीपुरते मर्यादित राहिलेले नसून, त्यांनी एका व्यापक भू-राजकीय आणि सामरिक भागीदारीचे रूप धारण केले आहे. पाकिस्तानची भौगोलिक कोंडी आणि चीनचा अरबी समुद्रातील

वाढता प्रभाव या आव्हानांना भारताने चाबहार बंदर आणि INSTC सारख्या धोरणात्मक गुंतवणुकीतून अत्यंत प्रभावी उत्तर दिले आहे. तसेच, पश्चिम आशियातील वाढत्या युद्धजन्य परिस्थितीमुळे भारताने इराणकडे केवळ निष्क्रिय ग्राहक म्हणून न पाहता, पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक करून आपली ऊर्जा आणि आर्थिक सुरक्षा अबाधित ठेवली आहे. सर्वात महत्वाचे म्हणजे, अमेरिकेचे CAATSA सारखे कठोर निर्बंध आणि इराण-इस्त्रायल यांच्यातील टोकाचा संघर्ष अशा अत्यंत गुंतागुंतीच्या जागतिक दबावाखालीही, भारताने कोणाही एका महासत्तेसमोर न झुकता आपली सामरिक स्वायत्तता आणि बहुपक्षीय धोरण अत्यंत कौशल्याने जपले आहे. थोडक्यात सांगायचे तर, अमेरिकेचा दबाव आणि प्रादेशिक संघर्ष यांच्या दुहेरी कात्रीत सापडूनही स्वतःचे राष्ट्रीय हित सर्वोच्च स्थानी ठेवणारी भारताची ही यशस्वी मुत्सद्देगिरी, भारताला जागतिक स्तरावर एक उदयोन्मुख आणि सार्वभौम सत्ता म्हणून प्रस्थापित करते.

संदर्भ सूची (References) :-

- १) CeSCube. (2026, March 18). *The Strait of Hormuz Paradox: India's Double-Edged Energy Dilemma*. Centre for Security Studies, New Delhi.
- २) Fair, C. C. (2014). *Fighting to the end: The Pakistan army's way of war*. Oxford University Press, New York.
- ३) Ministry of External Affairs, Government of India. (2026, February 6). *Question No-1287: India's Engagement in Chabahar Port*. Lok Sabha Answers. New Delhi. Retrieved from MEA Official Website.
- ४) Muni, S. D. (2019). *India's foreign policy: The democracy dimension*. Foundation Books, New Delhi.
- ५) Observer Research Foundation (ORF). (2026a, January 23). *Chabahar: A Difficult Port Of Call For India*. ORF Publications, New Delhi.
- ६) Observer Research Foundation (ORF). (2026b, March 19). *India's Strategic Balancing in the Middle East*. ORF Publications, New Delhi.
- ७) Pethiyagoda, K. (2018). *India's pursuit of strategic and economic interests in Iran*. Brookings Institution India Center, New Delhi.
- ८) The Secretariat. (2026, January 22). *The Red Sea Is No Longer Peripheral For India*. The Secretariat Publications, New Delhi.
- ९) देवळाणकर, शैलेंद्र (२०१९). *समकालीन आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण*. विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
- १०) www.loksatta.com

OriginalArticle

सामाजिक शास्त्रातील नवकल्पना व उदयोन्मुख प्रवाह आणि नागरीकरणाचा इतिहास : एक सखोल विश्लेषणात्मक अभ्यास

¹तुरकुंडे वैभव पोपट ¹ डॉ. वायदंडे देविदास भीमराव ²

^{1,2} एम. एस. काकडे कॉलेज, सोमेश्वरनगर, ता. बारामती, जि. पुणे सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.

Email – vaibhavturkunde007@gmail.com

Manuscript ID:

प्रस्तावना :-

JRD -2026-180430

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 123-126

April- 2026

नागरीकरण ही आधुनिक जगातील सर्वात महत्वाची सामाजिक-आर्थिक प्रक्रिया मानली जाते. मानवाच्या जीवनशैलीत झालेल्या परिवर्तनांमुळे आणि औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे शहरांची निर्मिती व विस्तार मोठ्या प्रमाणावर झाला आहे. प्राचीन काळापासून आजपर्यंत शहरांनी केवळ निवासस्थान म्हणून नव्हे तर आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि सामाजिक केंद्र म्हणून महत्वाची भूमिका बजावली आहे. 21 व्या शतकात नागरीकरणाची गती प्रचंड वाढली असून, संयुक्त राष्ट्रांच्या अहवालानुसार जगातील अर्ध्याहून अधिक लोकसंख्या शहरी भागात राहते. ही वाढ केवळ लोकसंख्यात्मक नाही, तर तांत्रिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय बदलांनी प्रेरित आहे. सामाजिक विज्ञानाच्या विविध शाखांमध्ये नागरीकरणाचा अभ्यास अत्यंत महत्वाचा ठरतो. विशेषतः, आधुनिक काळात डेटा विज्ञान, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे सामाजिक संशोधनात क्रांतिकारक बदल झाले आहेत. त्या बदलांवर या संशोधन पत्रिकेतून प्रकाश टाकण्यात आलेला आहे.

संशोधन समस्या :-

सामाजिक शास्त्रातील नवकल्पना आणि उदयोन्मुख प्रवाह यांच्या पार्श्वभूमीवर नागरीकरणाच्या इतिहासात कोणते परिवर्तन झाले आहेत त्याचा अभ्यास करणे. त्याचबरोबर नागरीकरणाचा ऐतिहासिक विकास कसा झाला, सामाजिक शास्त्रातील नवीन संशोधन पद्धती कोणत्या आहेत त्यांचा अभ्यास करणे, तंत्रज्ञानामुळे नागरी जीवनात कोणते बदल झाले ते अभ्यासणे आणि पर्यावरणीय व सामाजिक आव्हानांना कसे सामोरे जावे ह्या या संशोधनाच्या समस्या आहेत.

नमुना शब्द :- नागरीकरण, सामाजिक विज्ञान, स्मार्ट सिटी, शाश्वत विकास, शहरी लवचिकता, स्थलांतर, तंत्रज्ञान, पर्यावरण.

संशोधन उद्दिष्टे :-

- 1) नागरीकरणाच्या ऐतिहासिक प्रक्रियेचा अभ्यास करणे.
- 2) सामाजिक विज्ञानातील नवप्रवाहांचे विश्लेषण करणे.
- 3) शहरी विकासातील तंत्रज्ञानाची भूमिका स्पष्ट करणे.
- 4) शाश्वत नागरीकरणासाठी उपाय सुचवणे.

संशोधन पद्धती :-

हा शोधनिबंध माहितीच्या प्राथमिक आणि दुय्यम स्रोतांवर आधारित आहे. या शोधनिबंधासाठी प्रामुख्याने संशोधन जर्नल लेख, शैक्षणिक पुस्तके, डिजिटल डेटाबेस, प्रमुख आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे अहवाल विशेषतः युनेस्कोच्या वारसा संरक्षण अहवालांचा वापर केलेला आहे. विश्लेषणासाठी गुणात्मक आणि परिणामवाचक असलेली वर्णनात्मक पद्धती वापरलेली आहे

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

तुरकुंडे वैभव पोपट एम. एस. काकडे कॉलेज, सोमेश्वरनगर

How to cite this article:

तुरकुंडे वैभव पोपट, वायदंडे देविदास भीमराव (2026). "सामाजिक शास्त्रातील नवकल्पना व उदयोन्मुख प्रवाह आणि नागरीकरणाचा इतिहास : एक सखोल विश्लेषणात्मक अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 123-

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

नागरीकरणाचा इतिहास :-

नागरीकरण ही प्रक्रिया मानवाच्या सामाजिक उत्क्रांतीशी अतिशय जवळून जोडलेली आहे. मानवाने भटकंती करणारी जीवनशैली सोडून स्थिर वस्ती करण्यास सुरुवात केली, तेव्हाच पहिल्यांदा नागरीकरणाचा पाया रचला गेला. कृषीक्रांतीनंतर मोठ्या प्रमाणात स्थिर वस्ती निर्माण झाली आणि हळूहळू त्या वस्त्यांचे रूपांतर मोठ्या शहरांमध्ये होत गेले. या प्रक्रियेमुळे उत्पादन, व्यापार, प्रशासन आणि सांस्कृतिक जीवन यांचा मोठा विकास झाला आणि त्यातूनच नागरी समाजाची निर्मिती होत गेली.

प्राचीन काळातील हडप्पा संस्कृती ही जगातील सर्वात प्रगत नागरी संस्कृतींपैकी एक मानली जाते. या संस्कृतीमध्ये शहरांची रचना अत्यंत काटेकोर आणि नियोजनबद्ध होती. मोहेनजोदडो आणि हडप्पा येथे सापडलेल्या अवशेषांवरून असे दिसते की, त्या काळातील जलनिस्सारणाची व्यवस्था अत्यंत प्रगत होती, रस्ते सरळ व एकमेकांना काटकोनात छेदणारे होते आणि घरांची रचना समान प्रमाणात केली गेली होती. यामुळे त्या काळातील प्रशासन आणि नगररचना अत्यंत सुबक होती हे स्पष्ट होते. त्याचप्रमाणे मेसोपोटामिया संस्कृती मध्येही शहरांचा विकास नदीकाठच्या सुपीक प्रदेशात झालेला दिसून येतो. टायग्रिस आणि युफ्रेटिस नद्यांच्या खोऱ्यातील शहरांनी व्यापार, लेखनप्रणाली आणि कायदेव्यवस्था विकसित केली, ज्यामुळे नागरी जीवनाचा पाया अधिक मजबूत झाला¹. मध्ययुगीन काळात नागरीकरणाची प्रक्रिया थोडी वेगळी होती. या काळात शहरांचा विकास मुख्यतः धार्मिक, राजकीय आणि व्यापारी केंद्रांभोवती झालेला दिसून येतो. शहरांची रचना किल्लेबंदीवर आधारित होती, कारण त्या काळात युद्धे आणि आक्रमणे यांचा धोका मोठ्या प्रमाणावर होता. भारतातील दिल्ली, आग्रा, वाराणसी तसेच युरोपमधील लंडन, पॅरिस यांसारखी शहरे या काळात महत्त्वाची शहरे म्हणून उदयाला आली. या शहरांमध्ये बाजारपेठा, धार्मिक स्थळे आणि प्रशासकीय इमारती या केंद्रस्थानी होत्या. त्यामुळे शहरांचे स्वरूप अधिक संरक्षित आणि केंद्रीकृत होते. 18व्या शतकात जगभरात घडून आलेली औद्योगिक क्रांती ही नागरीकरणाच्या इतिहासातील अत्यंत महत्त्वाची घटना मानली जाते. औद्योगिक क्रांतीमुळे उत्पादन प्रक्रियेत मोठे बदल होत गेले. कारखाने उभारले गेले, यंत्रसामग्रीचा वापर वाढला आणि रोजगाराच्या नवनवीन संधी निर्माण झाल्या. यामुळे ग्रामीण भागातील लोक मोठ्या प्रमाणात शहरांकडे स्थलांतर करू लागले. या प्रक्रियेमुळे शहरांची लोकसंख्या झपाट्याने वाढत गेली आणि नागरीकरणाचा वेग प्रचंड वाढला². औद्योगिकीकरणामुळे शहरांची आर्थिक भूमिका अधिक मजबूत झाली आणि शहरे औद्योगिक केंद्रे म्हणून उदयाला आली. 20व्या शतकात नागरीकरणाने नवीन वळण घेतले. जागतिकीकरण, औद्योगिकीकरण आणि वाहतूक व्यवस्थेतील झालेल्या सुधारणा यामुळे शहरांचा विस्तार मोठ्या प्रमाणावर झाला. महानगर आणि मेगासिटीज उदयास आल्या. न्यूयॉर्क, टोकियो, मुंबई, पुणे यांसारखी शहरे जागतिक अर्थव्यवस्थेची केंद्रे बनली. या काळात शहरांमध्ये सेवा क्षेत्राचा मोठ्या प्रमाणात विकास झाला, त्यामुळे रोजगाराच्या संधी अनेक पटीने वाढल्या. 21व्या शतकात नागरीकरण ही एक जटिल, बहुआयामी आणि गुंतागुंतीची प्रक्रिया बनली आहे. आज शहरे केवळ आर्थिक केंद्रे नसून सामाजिक, सांस्कृतिक आणि तांत्रिक नवकल्पनांची केंद्रे बनली आहेत. स्मार्ट सिटी, डिजिटल गव्हर्नन्स आणि शाश्वत विकास या संकल्पना नागरीकरणाच्या नव्या टप्प्याचे प्रतिनिधित्व करतात. तथापि, वाढत्या नागरीकरणामुळे पर्यावरणीय समस्या, सामाजिक विषमता आणि पायाभूत सुविधांवरील ताण मोठ्या प्रमाणात वाढून अनेक आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. एकूणच काय तर नागरीकरणाचा इतिहास हा मानवाच्या प्रगतीचा आरसा आहे. प्राचीन नियोजनबद्ध शहरांपासून ते आधुनिक स्मार्ट शहरांपर्यंत नागरीकरणाने सतत बदल आणि विकास अनुभवला आहे. त्यामुळे नागरीकरणाचा अभ्यास सामाजिक शास्त्रात अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो, कारण तो समाजाच्या संरचनेत आणि विकासात मूलभूत भूमिका बजावत असतो.

सामाजिक शास्त्रातील नवकल्पना :-

आधुनिक काळात सामाजिक शास्त्रातील संशोधनाच्या पद्धतीत आणि दृष्टिकोनात मोठ्या प्रमाणात परिवर्तन झालेले आहे. पारंपरिक पद्धती जसे की सर्वेक्षण, मुलाखती आणि ऐतिहासिक विश्लेषण यांवर आधारित संशोधन आजही महत्त्वाचे आहे, परंतु 21व्या शतकात तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या वापरामुळे संशोधन अधिक अचूक, गतिमान आणि व्यापक झाले आहे. विशेषतः डाटा, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, मशीन लर्निंग आणि जीआयएस अर्थात भौगोलिक माहिती पद्धती यांसारख्या साधनांनी सामाजिक विज्ञानाला नवे परिमाण दिले आहे. डाटामुळे मोठ्या प्रमाणातील माहितीचे विश्लेषण शक्य झाले आहे. उदाहरणार्थ, शहरांमधील लोकसंख्येची घनता, वाहतूक पद्धती, आरोग्यसेवा वापर आणि आर्थिक व्यवहार यांचा डेटा एकत्र करून त्याचे विश्लेषण केल्यास शहरी जीवनातील विविध पैलूंचा सखोल अभ्यास करता येतो³. यामुळे धोरणनिर्मिती अधिक प्रभावी आणि पुराव्यांवर आधारित बनली आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि मशीन लर्निंग यांच्या सहाय्याने भविष्यकालीन अंदाज करता येतात. उदाहरणार्थ, शहरांमधील गुन्हेगारीचे प्रमाण, वाहतूक कोंडी किंवा प्रदूषणाची

पातळी यांचा अंदाज लावून योग्य नियोजन करता येते. यामुळे शहरी प्रशासन अधिक कार्यक्षम होण्यास मदत होते. आंतरविद्याशाखीय दृष्टीकोन ही आधुनिक सामाजिक विज्ञानातील आणखी एक महत्वाची प्रवृत्ती आहे. समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, भूगोल, इतिहास, संगणकशास्त्र आणि पर्यावरणशास्त्र यांचा एकत्रित अभ्यास केल्यामुळे शहरी समस्यांचा व्यापक दृष्टिकोनातून अभ्यास करता येतो. उदाहरणार्थ, अर्बन इकॉनॉमी आणि संगणक विज्ञान यांच्या संयोगातून शहरांच्या विकासाचे मॉडेल तयार केले जाते⁴. डिजिटल हुम्यानिटीस ही नव्याने उदयास आलेली शाखा आहे, जी इतिहास आणि तंत्रज्ञान यांचा संगम दर्शवते. या क्षेत्रात ऐतिहासिक दस्तऐवज, नकाशे आणि सांस्कृतिक माहिती डिजिटल स्वरूपात साठवली जाते आणि त्याचे विश्लेषण केले जाते. यामुळे इतिहास संशोधन अधिक सुलभ आणि व्यापक झाले आहे. याशिवाय सामाजिक संबंध विश्लेषण ही संकल्पना देखील महत्वाची ठरते. याच्या साहाय्याने लोकांमधील संबंध, सामाजिक गटांची रचना आणि माहितीचा प्रसार यांचा अभ्यास चांगल्या प्रकारे करता येतो. एकूणच, सामाजिक विज्ञानातील नवकल्पनांमुळे नागरीकरणाचा अभ्यास अधिक वैज्ञानिक, डेटा-आधारित आणि प्रभावी झाला आहे. या नवकल्पनांमुळे केवळ शहरी समस्यांचे विश्लेषणच नव्हे तर त्यावर उपाययोजना करणेही शक्य झाले आहे.

सामाजिक शास्त्रातील उदयोन्मुख प्रवाह :-

21 व्या शतकात नागरीकरणामध्ये अनेक नवीन प्रवाह उदयास आलेले आहेत, ज्यामुळे शहरांचे स्वरूप आणि कार्यपद्धती बदलली आहे. स्मार्ट सिटी ही संकल्पना या नव्या प्रवाहांपैकी सर्वात महत्वाची आहे. स्मार्ट सिटीमध्ये माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञानाचा वापर करून शहरातील सेवा अधिक कार्यक्षम बनवल्या जातात. उदाहरणार्थ, स्मार्ट ट्रॅफिक मॅनेजमेंट सिस्टीम, डिजिटल पेमेंट, स्मार्ट ऊर्जा व्यवस्थापन आणि ई-गव्हर्नन्स यामुळे नागरिकांचे जीवन अधिक सुलभ होत आहे⁵. शाश्वत नागरीकरण हा आणखी एक महत्वाचा प्रवाह आहे. पर्यावरणीय संतुलन राखून विकास करणे ही या संकल्पनेची मुख्य कल्पना आहे. हवामान बदल, प्रदूषण आणि नैसर्गिक संसाधनांची कमतरता यामुळे शाश्वत विकासाची गरज वाढली आहे⁶. शहरांमध्ये हरित क्षेत्रे वाढवणे, नवीकरणीय ऊर्जा वापरणे आणि पर्यावरणपूरक वाहतूक व्यवस्था विकसित करणे हे या प्रवाहाचे महत्वाचे घटक आहेत. अर्बन रिसायलेंस ही संकल्पना देखील महत्वाची ठरते. याचा अर्थ शहरांची आपत्ती, आर्थिक संकटे किंवा सामाजिक समस्यांना तोंड देण्याची क्षमता वाढवणे होय. उदाहरणार्थ, पूर, भूकंप किंवा महामारी यांसारख्या संकटांमध्ये शहरांनी टिकून राहण्यासाठी मजबूत पायाभूत सुविधा आणि व्यवस्थापन आवश्यक असते. डिजिटल गव्हर्नन्स मुळे नागरिकांचा प्रशासनात सहभाग वाढला आहे. ऑनलाइन सेवा, ई-गव्हर्नन्स आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्ममुळे प्रशासन अधिक पारदर्शक आणि उत्तरदायी झाले आहे. हे सर्व प्रवाह नागरीकरणाच्या आधुनिक टप्प्याचे प्रतिनिधित्व करतात.

नागरीकरणाचे परिणाम :-

नागरीकरण ही प्रक्रिया केवळ लोकसंख्या शहरांकडे स्थलांतरित होण्यापुरती मर्यादित नसून ती सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय परिवर्तन घडवून आणणारी बहुआयामी प्रक्रिया आहे. नागरीकरणामुळे सर्वप्रथम आर्थिक विकासाच्या क्षेत्रात मोठे बदल दिसून येतात. शहरांमध्ये उद्योग, व्यापार आणि सेवा क्षेत्राचा झपाट्याने विकास होतो. त्यामुळे रोजगाराच्या संधी मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होतात आणि लोकांचे उत्पन्न वाढते. विशेषतः उत्पादन उद्योग आणि सेवा क्षेत्र यांमुळे शहरांची अर्थव्यवस्था बळकट होते⁷. शहरांमुळे शिक्षण आणि आरोग्य क्षेत्रातही प्रगती होते. महानगरांमध्ये उच्च शिक्षण संस्था, संशोधन केंद्रे आणि प्रगत वैद्यकीय सुविधा उपलब्ध असतात. यामुळे मानवी संसाधनांचा विकास होतो आणि समाजाची एकूण गुणवत्ता सुधारते. उदाहरणार्थ, महानगरांमध्ये उपलब्ध असलेली मल्टीस्पेशलिटी रुग्णालये आणि विद्यापीठे ग्रामीण भागाच्या तुलनेत अधिक प्रगत असतात. हे नागरीकरणाचे फायदे असेल तरीही त्याचे तोटे पण आहेत नागरीकरणाचे नकारात्मक परिणामही तितकेच गंभीर आहेत. अनियोजित आणि वेगवान नागरीकरणामुळे झोपडपट्ट्यांची वाढ होत असते या झोपडपट्ट्यांमध्ये पाणी, स्वच्छता, आरोग्य सेवा यांसारख्या मूलभूत सुविधा अपुऱ्या पडत असतात. त्यामुळे गरीब लोकांच्या जीवनमानावर परिणाम होतो⁸. त्याचबरोबर शहरांमध्ये प्रदूषण ही एक गंभीर समस्या बनली आहे. औद्योगिक उत्सर्जन, वाहनांची संख्या आणि बांधकाम यांसारख्या क्रियांमुळे वायू, जल आणि ध्वनी प्रदूषण वाढत आहे. याचा थेट परिणाम नागरिकांच्या आरोग्यावर होतो. सामाजिक विषमता ही नागरीकरणाची आणखी एक गंभीर समस्या आहे. शहरांमध्ये श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील वाढती दरी हे त्याचे उदाहरण आहे. यामध्ये उच्चभू भाग आणि झोपडपट्ट्या यांमधील जीवनमानातील फरक स्पष्टपणे दिसून येतो. मानसिक आरोग्याच्या दृष्टीनेही नागरीकरणाचे परिणाम महत्वाचे आहेत. शहरातील वेगवान जीवनशैली, स्पर्धा आणि ताणतणाव यामुळे मानसिक आजारांचे प्रमाण वाढत आहे. एकूणच नागरीकरणामुळे विकासाच्या संधी निर्माण होतात, परंतु त्याचवेळी अनेक सामाजिक आणि पर्यावरणीय समस्या देखील निर्माण होतात. त्यामुळे संतुलित आणि नियोजित नागरीकरण आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :-

या संशोधन पेपरच्या अभ्यासातून असे स्पष्टपणे दिसून येते की नागरीकरण ही एक बहुआयामी, गतिशील आणि निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे, जी मानवाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक विकासाशी एकसंधपणे निगडित आहे. प्राचीन काळातील नियोजनबद्ध शहररचना असलेल्या हडप्पा संस्कृती पासून ते आधुनिक काळातील तंत्रज्ञानाधारित स्मार्ट शहरांपर्यंत नागरीकरणाचा प्रवास मोठा आहे. या प्रवासात औद्योगिकीकरण, जागतिकीकरण आणि तंत्रज्ञानातील प्रगती यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. सामाजिक विज्ञानातील नवकल्पनांमुळे नागरीकरणाच्या अभ्यासात नवीन दृष्टिकोन उदयास आले आहेत. डाटा, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, मशीन लर्निंग यांसारख्या आधुनिक साधनांनी संशोधन अधिक अचूक, व्यापक आणि वैज्ञानिक बनवले आहे. यामुळे शहरी समस्यांचे विश्लेषण अधिक प्रभावीपणे करणे शक्य झाले असून धोरणनिर्मिती अधिक माहिती आधारित झाली आहे. उदयोन्मुख प्रवाह जसे की स्मार्ट सिटी, शाश्वत नागरीकरण यांनी नागरी विकासाला नवीन दिशा दिलेली आहे. हे प्रवाह शहरांना अधिक कार्यक्षम, पर्यावरणपूरक आणि आपत्ती-प्रतिरोधक बनवण्यावर भर देतात. तथापि, या प्रवाहांची अंमलबजावणी करताना सामाजिक समावेशकता आणि आर्थिक समता यांचा विचार करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ साधने :-

1. Kingsley Davis, "The Origin and Growth of Urbanization in the World," American Journal of Sociology 60, no. 5 (1955): 430–432.
2. Lewis Mumford, The City in History (New York: Harcourt, Brace & World, 1961), 485–490.
3. Kitchin, Rob. Big Data, 2014, pp. 67–72.
4. Batty, Michael. The New Science of Cities, 2013, pp. 112–118.
5. Hollands, Robert. 2008, pp. 307–309.
6. UN-Habitat Report. 2020, pp. 45–50.
7. Todaro, Michael P., and Stephen C. Smith. Economic Development. 2015, pp. 296–300.
8. UNDP. Human Development Report. 2018, pp. 102–105.

OriginalArticle

भारतातील केंद्र सरकार व घटक राज्य सरकार यांच्या संबंधातील बदलते प्रवाह

तुकाराम महादेव सोलापूर

राज्यशास्त्र विभाग,

संगमेश्वर महाविद्यालय, सोलापूर

Manuscript ID: सारांश

JRD -2026-180431

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 127-131

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar.2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

भारतीय संविधानाने केंद्र सरकार, राज्य सरकार यांना प्रदत्त केलेले अधिकार, अलिकडे केंद्राचा राज्याच्या राज्यकारभारामध्ये वाढलेला हस्तक्षेप त्यातून दोन्ही सरकारमध्ये निर्माण झालेला संघर्ष आणि नवीन प्रवाह अभ्यासने महत्वाचे ठरते. केंद्र व राज्य यांच्यातील अधिकार विभागणीवरून संघराज्याचे स्वरूप ठरत असते भारतीय संघराज्यातही घटनेच्या अकराव्या भागात वैधानिक, १२ व्या भागात आर्थिक संबंधाची तरतूद केली आहे. ही अधिकारांची विभागणी करताना घटनाकारांनी सैद्धांतिक चौकटी डोळ्यासमोर न ठेवता आपल्या देशातील परिस्थिती, अडचणी व समस्यांचे भान ठेवून स्वतंत्र पद्धती अवलंबली आहे. संविधानाने सूची, राज्यसूची व समवर्ती सूची अशा तीन भागांत केंद्र व राज्ययांच्यातील संबंधावर अधिकार विभागणी करण्यात आली आहे. ती पुढील प्रमाणे

वैधानिक संबंध:संघसूची भारतीय संसदेला संबंध देशासाठी ज्या विषयासंबंधी कायदे करता येतात त्यांचा अंतर्भाव यात केला आहे ते सहा गटात विभागता येतातआंतरराष्ट्रीय कायद्याच्या दृष्टीने संबंध संघराज्य हेच एक एकक असल्याने आंतरराष्ट्रीय संबंधाशी निगडित असलेले सर्व अधिकार विषय घटनाकारांनी संसदेच्या (संघसूचीत) अखत्यारीत ठेवले आहेत. उदा परराष्ट्र धोरण, तह व करार नागरीकत्र आयात-निर्यात, संयुक्त राष्ट्रांशी संबंधीत बाबी इ.संरक्षण विषयक अधिकारही संघशासनाच्याच शासनाप्याच कक्षेत मोडतात. कारण संपूर्ण राष्ट्राच्या दृष्टीने त्यांचे महाय असते जदा संरक्षण, लष्कर, हत्यारे, बंदुकर, वाफगोळे, लष्करी साहित्याचे कारखाने, अणुशक्ती, सनिजे. तिसऱ्या गटात आंतरराज्य जगाशी संबंधीत बाबींचा सामावेश करता येईल. उदा. रेल्वे, राष्ट्रीय महामार्ग, जालमार्ग, किनाऱ्यावरील वाहतूक, बंदरे, व्यापारी, नौकानयनांचे प्राधिकरण, हवाई वाहतूक, विमानतळ, पोस्ट व तार खाते, टेलिफोन व विनतारी यंत्रणा, दूरचित्रवाणी, आकाशवाणी ये इतर संदेशवहन प्रकार इ.संपूर्ण संघराज्याच्या हितसंबंधावर ज्याचा परिणाम होतो अशा आर्थिक बाबीसंबंधी कायदे करण्याचा अधिकार संघाला आहे. उदा. आंतरराज्य व्यापार विनिमय, भारतीय रिझर्व बँक, चलन, विमा, राष्ट्रीय कर्ने, परदेशी करें, चेक्स, कॉपी राईट, ट्रेडमार्क, वजने व मापे, तेल विहिरी, पेट्रोल इ.पाचव्या गटांत स्वरूपतः च संपसूचीत समाविष्ट झालेल्या अधिकार विषयांचा अंतर्भाव करता येईल. उदा. केंद्रीय लोकसेवा आयोग, संघसेवा, राष्ट्रपती व राज्यपालाचे भत्ते व सवलती, हिशेब तपासणी, उच्च व सर्वोच्च न्यायालय, निर्वाचन मंडळ इ.सहावा प्रकार उर्वरीत वा शेषाधिकारांचा करता येईल. राज्यसूची वा समवर्ती सूचीत ज्यांचा स्पष्ट उल्लेख केलेला नाही असे सर्व विषय.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

तुकाराम महादेव सोलापूर, राज्यशास्त्र विभाग, संगमेश्वर महाविद्यालय, सोलापूर

How to cite this article:

तुकाराम महादेव सोलापूर (2026). 'भारतातील केंद्र सरकार व घटक राज्य सरकार यांच्या संबंधातील बदलते प्रवाह' Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 127-131.

राज्यसूची :

राज्यसूचीतील बहुसंख्य विषय प्रादेशिक स्वरूपाचे व महत्वाचे आहेत. संघसूची व समवर्ती सूची या दोन्ही प्रदीर्घ व समावेशक असल्याने राज्यसूचीवर आपोआपच मर्यादा पडली. या सूचीन्वये राज्याला सार्वजनिक सुव्यवस्था, पोलीस, कनिष्ठ न्यायालये, तुरुंग, स्थानिक स्वराज्य संस्था, सार्वजनिक आरोग्य, स्वच्छता, विद्यापीठ, मादक पेये, धरणे, पाणीपुरवठा इ. बाबतीत कारभार पाहता येतो.

समवर्ती सूची:

संघ व राज्ये या दोहोंसाठी सामाईक असलेल्या या अधिकार सूचीत एम. व्ही. पायली यांनी "संधीप्रकाश क्षेत्र" म्हटले आहे कारण उभयपातळीवरील निधीमंडळे त्यासंबंधी कायदे करू शकतात. या सूचीचे तीन गटात वर्गीकरण करता येते.

1. पहिल्या गटात कायदा व सुव्यवस्थेशी निगडीत बाबी समाविष्ट करता येतील. उदा. फौजदारी कामदा व कार्यपद्धती, प्रतिबंधक स्थानबद्धता, लवाद व दिवाणी कामाची पद्धती, न्यायालयांची बेअदबी इ
2. दुसऱ्या गटात व्यक्तीगत हक्कांविषयीच्या बाबी अंतर्भूत करता येतील. उदा. विवाह, घटस्फोट, अर्भके व अज्ञान मुले, मृत्यूपत्रे, मालमत्तेचे हस्तांतरण, शतपत्रे व दस्तऐवज मांची नोंद, दिवाळखोरी, विश्वस्त निधी इ
3. तिसऱ्या गटात सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रांतील बाबीचा अंतर्भाव करता येईल. उदा. नियोजन, व्यापारी व औद्योगिक मत्केदारी, कामगार संघटना, मजूर समस्या, सामाजिक सुरक्षितता, विमा रोजगार इ.

समवर्ती सूचीतील विषयांवर कायदे करण्याचा अधिकार उभय सरकारांना असला तरी जेव्हा त्या कायद्यात विसंगती निर्माण होईल तेव्हा संपाचाच कायदा प्रमाण मानला जातो. तेथे राज्यांना फारसा वाव नाही.

याशिवाय संविधानाने राज्यसूचीतील अन्य विषयांबाबतीत पुढीलप्रमाणे संघशासनाचे प्राबल्य प्रस्थापित केले आहे.

- 1) राष्ट्रीय हितासाठी राज्यसभेच्या निर्णयाने राज्यसूचीतील कोणत्याही विषयांवर केंद्राला कायदा करता येतो. (मुदत १ वर्ष)
- 2) आणिबाणीची उद्घोषणा जारी असताना राज्यसूचीतील कोणत्याही बाबीसंबंधी विधीविधान करण्याची शक्ती संसदेला ३५० व्या कलमाने दिली आहे.
- 3) वरीलपैकी कोणत्याही कारणास्तव संसदेने राज्यसूचीतील केलेल्या कायद्यांची राज्यांनी त्यासंबंधी केलेले कायदे विसंगत असतील तर संसदेचे कायदे अधिक प्रभावी ठरतील. अनुच्छेद २५१
- 4) दोन वा अधिक घटकराज्यांच्या संमतीने राज्यसूचीतील कोणत्याही विषयावर संघ त्या राज्यांसाठी कायदे करू शकतो.
- 5) आंतरराष्ट्रीय करारांची अंमलबजावणी करण्यासाठी गरज भासल्यास संसद राजसूचीतील कोणत्याही विषयावर कायदा करू शकते. अनु. २५३.
- 6) राज्यसूचीतील अधिकार बाबीसंबंधी राज्यविधीमंडळाने पारीत केलेली काही विधेयके राष्ट्रपती आपला अंतिम नकाराधिकार वापरून रद्द ठरवू शकतो.

संघराज्यातील सर्व तरतुदींचा संघ व राज्ये यांच्यातील वैधानिक संबंधांवर खूपच परिणाम झाला आहे. भारतीय संविधानाने जी वैधानिक अधिकारांची वाटणी संघ व राज्ये यांच्यात केली आहे ती बारकाईने तपासल्यास इथे अत्यंत सामर्थ्यशाली संघसत्ता निर्माण केलेली स्पष्टपणे आढळते, उघडपणे तर प्रचंड अधिकार तिला दिलेले आहेतच शिवाय प्रखर स्वरूपातही आपली इच्छा राज्यांवर लादण्याच्या संधी तिला संविधानकारांनी देवून ठेवल्या आहेत. राज्यसूचीतील अनेक बाबी अशा आहेत की ज्यातून शासनावरच्या फक्त जबाबदाऱ्याच वाढतात, अधिकार वाढत नाहीत आणि काही अशा आहेत की, ज्या राष्ट्रीयदृष्ट्या महत्वाच्या ठरवून संघशासन कोणत्याही क्षणी हिरावून घेवू शकते.

प्रशासकीय संबंध :

घटनेच्या अकराव्या भागातील दुसऱ्या प्रकरणांत केंद्र व राज्य यांच्यातील प्रशासकीय संबंध विशद केले आहेत. भारतीय संविधानाने प्रशासकीय सत्तेच्या वाटणीबाबत पाच नियमांचा अवलंब केलेला आढळतो.

१. संघ शासनाची प्रशासकीय सत्ता त्याच्या विधीविषयक सत्तेशी समकक्ष असेल.
२. घटक राज्यांची विधीविषयक सत्ता मांच्या विधीविषयक सत्तेशी समकक्ष असेल. समवर्ती सूचीतील कोणत्याही विषयावर संसद कामदा करू शकते पण त्यांच्या अंमलबजावणीचा अधिकार मात्र घटक राज्यांकडेच असतो.

३. संघशासनाला आपली सत्ता राज्यसरकारला प्रदत्त करता येते.
४. संघशासन सुनिश्चितपणे संधीय कायदे अंमलात यावेत यादृष्टीने घटक राज्यांना प्रशासकीय संदर्भात मार्गदर्शन करू शकते.
५. संघशासन सर्वस्वी आपल्या असत्यारीत असलेल्या बाबींशी संबंधीत असलेले कामदे अंमलात आणण्यासाठी राज्यशासनाला आदेश देवू शकते. संसदेचीही मान्यता संघशासनाला घ्यावी लागत नाही.
हे पाचही नियम केंद्राचे प्राबल्य निर्माण करतात. याशिवाय संघ व राज्यातील प्रशासकीय संबंध निर्धारित सरणाऱ्या पुढील संविधानिक अनुच्छेदांचा या संदर्भात विचार केला जातो.

1. २५६ व्या कलमानुसार संसदेने वा राज्याने केलेल्या कायद्यांची अंमलबजावणी सुफर व्हावी म्हणून संपशासन राज्यांना मार्गदर्शन करू शकते.
2. २५७ व्या कलमानुसार प्रत्येक राज्याची शासनशक्ती अशा प्रकारे वापरली जाईल की त्यायोगे संपसत्तेच्या शासनशक्तीच्या वापराला प्रत्यवाय वा बाधा येणार नाही. यादृष्टीने आवश्यक ते निर्देश संपसत्ता राज्यांना देवू शकेल. उदा. रेल्वेमार्गाची देखभाल.
3. २५६ व्या अनुच्छेदानुसार संघाच्या कक्षेत येणाऱ्या कोणत्याही बाबींसंबंधीची कार्ये संघशासन राज्यशासनावर व त्यांच्या अधिकार्यांवर सोपवू शकते. संधीय कायदा राबविण्यासाठी आवश्यक तो प्राधिकार व शक्ती राज्यशासनाला वा संबंधीत अधिकारी वा प्राधिकरण माना प्रदान करता येतात. त्यासाठी लागणारा जादा सचही दिला जातो.
4. अनुच्छेद २६२ नुसार संसदेला कायद्याद्वारे कोणत्याही आंतरराज्यीय नदीच्या पाण्याचा वापर, वाटा किंवा त्यावरील नियंत्रण याबाबतच्या कोणत्याही तंट्याच्या वा तक्रारीच्या निवाडमाची तरतूद करता येईल, अशा तंट्याबाबत सर्वोच्च अधवा अन्य न्यायालयाचे अधिकारीता वापरू शकणार नाही. अशी व्यवस्थाही संसदेस कामयाद्वारे करता येईल.
5. २६७ व्या कलमानुसार राज्याराज्यांत उबलेल्या तटयाबाबत सल्ला देणे, शिफारशी करणे इ. कामांसाठी राष्ट्रपती आंतरराज्य परिषद नेमू शकतो. तिची रचना, स्वरूप, कामे तो आदेशाद्वारे ठरवू शकतो.
6. अनुच्छेद ३१२ नुसार राज्यसभा असित भारतीय सेना राष्ट्रहितार्थ आवश्यक वा समायोजित ठरवू शकते. या सेवांत केंद्रीय लोकसेवा आयोगामार्फत भरती करून त्यांची नेमणूक राज्य शासनयंत्रणेत केली जाते. त्याचे वेतन व वर्ग संघशासन निश्चित करणे, मात्र ही देण्याचे कार्य राज्य करते. त्यांच्याविरुद्ध शिस्तभंगाची कारवाईच्या सल्ल्याने संघसरकारचे गृहमंत्रालयच करू शकते.
7. ३५५ व्या कलमानुसार परकीय व आक्रमण अशांतता यापासून प्रत्येक राज्याचे संरक्षण करणे व प्रत्येक राज्याचे शासन संविधानानुसार चालवले जाईल याची खात्री करून घेणे संघ शासनाचे कर्तव्य असेल.
8. ३५६ व्या अनुच्छेदानुसार राष्ट्रपती राज्यांवर "संविधानिक मंत्रणा कोसळली आहे" अशा निमित्ताने आणुबाणी लावू शकतो. संघशासनाने पाठवलेल्या सूचना व मार्गदर्शन राज्यशासनाने पाळलेच पाहिजे. त्यात कुचराई करणाऱ्या विरुद्ध शिक्षेचा अधिकार राष्ट्रपतींस आहे.

या संविधानातील या सर्व उपबंधांचा स्पष्ट अर्थ असा की, प्रशासकीय बाबतीत संघाचा अधिकार राज्यांच्या तुलनेत प्रचंड मोठा आहे.

भारतीय राजकीय व्यवस्था

आर्थिक संबंध:

संघ व राज्य या दोहोंना स्वतंत्र व स्वायत्त अर्थसाधने उपलब्ध नसतील तर संघराज्यातील इतर अधिकार विभागणीला काहीच अर्थ राहणार नाही. म्हणून संघराज्याच्या दृष्टीने या दोन पातळ्यांवरील आर्थिक संबंध लक्षात घेणे आवश्यक असते. संविधानात १२ व्या भागात या संबंधीचे विवेचन आहे.

१. काही कर लावणे व वसूल करणे राज्य शासनाच्या कक्षेत असते. उदा. जमीन महसूल, राज्यात बनलेली मादक पेये, स्थानिक मालावरील कर, वृत्तपत्र वगळता अन्य जाहिरातींवरील कर, वाहन कर, व्यवसाय कर, डोईपट्टी, चैनीच्या वस्तूंवरील कर इ.
२. काही कर संघशासन लावते व वसूल करते. उदा. शेतजमिनी वगळता अन्य संपत्तीच्या उत्तराधिकाराबाबतची शुल्के, रेल्वे, समुद्र वा हवाई मार्गे नेल्या जाणाऱ्या मालांवरील वा उतारुंवरील सोफा कर, रेल्वेप्रवासभाडी व वाहतूक यावरील कर.
३. काही कर संघशासन लावते व वसूल करते. मात्र त्यांचे संघ व राज्यात वितरण केले जाते. उदा. शेती उत्पनाहून अन्य उत्पनावरील कर

४. काही शुल्के संपशासन लावते पण त्यांची वसूली व विनियोजन राज्यशासन करते. उदा. औषधे व प्रसाधन साधनांवरील अबकारी शुल्क
५. काही कर लावणे, वसूल करणे व विनियोजन करणे संघाच्याच अधिकारांत असते उदा. रेल्वे, टपाल व तार, दूरध्वनी, परकीय चलन, नाणी, आयकर, लाँटरी, रिझर्व बँक इ.
६. संघराज्य क्षेत्र व संघीय परीलाभ यांत टाकावयाच्या रकमा वगळून बाकीचे आयकराचे उत्पन्न संघ व राज्य यांच्यात, वेगवेगळ्या राज्यांत वाटण्याचा राष्ट्रपतीस अधिकार असून वित्त आयोगाच्या सल्ल्याने तो हा अधिकार वापरीत असतो.
७. आर्थिक संबंधाबाबत संघशासनाकडून राज्यास मिळणारा आर्थिक मदतीचा व अनुदानांचा निर्देश करावा लागेल कारण अशा साह्याखेरीज राज्ये कारभार करू शकत नाहीत
८. संचित निधीच्या तारणावर संसदेच्या कायद्याने घालून दिलेल्या मर्यादित पैसे उधार घेण्याची शक्ती संघशासनास आहे राज्यशासनाने देशांतर्गतच पैसे उधार घेऊ शकतात. आधीच्या कर्जाची परतफेड होण्यापूर्वी संघशासनाच्या परवानगीवाचून नवी कर्जे राज्यांना कर्ज दिले जाऊ शकते.
९. राज्याने आपले हिशोब कोणत्या प्रकारे ठेवावेत हे नियंत्रण व महालेखापाल ठरवून देतो.
१०. करांच्या उत्पन्नाची संघ व राज्ये यांच्यात वाटणी, अनुदानामागील तत्वे व राष्ट्रपतीने विचारलेल्या अन्य बाबी इ. संबंधी सल्ला देण्यासाठी वित्तआयोग असतो.

आर्थिक संबंधातही झुकते माप केंद्रालाच आहे. राज्यांची आयसाधने कमालीची मर्यादित असल्याने त्यांना केंद्रावर अवलंबून रहावे लागते. वित्त आयोगामुळे तर भारताची संघराज्य रचनाच धोक्यात येऊ शकते. संघसरकार विरोधी पक्षीय राज्यांना सापत्नभावाची वागणूक देवून आर्थिक आणिबाणी घोषित करू शकते.

केंद्र-राज्य संबंधाबाबत केंद्र शासनाचा विशेषाधिकार

ज्या विषयांचा स्पष्ट उल्लेख केंद्रसूची, राज्यसूची व समवर्तीसूचीत करण्यात आलेला नाही अशा विषयांना शेषाधिकार म्हणतात. भारतात हा शेषाधिकार केंद्र शासनाने दिला आहे. घटना कर्त्यांनी अत्यंत सावधानतेनेच विचारपूर्वक विषयांची सूची केली असली तरी भविष्यकाळांत बदलत्या परिस्थितीत कोणकोणते नवे प्रश्न निर्माण होतात त्यासंबंधीचा अधिकार केंद्र सरकारला आहे. तथा प्रकारची तरतूद घटनेच्या २४८ व्या कलमात करण्यात आली आहे.

राज्यसूचीतील विषयासंदर्भात कायदे करण्याचा संसदेचा अधिकार :

राज्यसूचीतील विषयासंदर्भात कायदे करण्याचा अधिकार जरी राज्यविधीमंडळाला असला तरी काही विशेष परिस्थितीत भारतीय संसदेला राज्यसूचीतील विषयासंदर्भात कायदे करता येतात. घटनेच्या २४९ व्या कलमानुसार राज्यसभेच्या विशेष परवानगीने राष्ट्रीय हिताच्या संदर्भात महत्वाच्या विषयावर संसद कायदा करू शकते. आणिबाणीच्या काळातही संसदेला राज्यसूचीतील विषयासंदर्भात कायदा करता येतो. मात्र तो आणिबाणीनंतर सहा महिन्यांपर्यंतच लागू राहतो. घटनेच्या २३२ व्या कलमानुसार पटक राज्यांची विनंती केल्यास संसद संबंधीत राज्यांसाठी कायदे करू शकते तसेच २५३ व्या कलमानुसार परराष्ट्रांशी करार, तह करताना संसद राज्यसूचीतील विषयांत हस्तक्षेप करू शकते. राज्यातील राष्ट्रपती राजवटीच्या काळात संसद राज्यासाठी कायदा करू शकते.

घटक राज्यांच्या उत्पन्नाच्या बाबी :

घटक राज्यांना जमीन महसूल, शेती उत्पन्नावरील कर, शेतजमिनीच्या मालमत्तेवरील वारसा कर, जमिनी व इमारतीवरील कर, विजेवरील कर, खाणकामासंबंधीचे कर, चैनीच्या वस्तूवरील कर, रस्ते व अंतर्गत जलवाहतुकीवरील कर, करमणूक कर, जुगारावरील कर, पशूवरील कर इ. बाबीपासून उत्पन्न मिळते. तसेच केंद्र शासनाचे कर राज्य सरकार गोळा करते व नंतर त्यातील वाटा केंद्राकडून घेत असते.

वित्त आयोगाची रचना व कार्ये

भारतीय राज्यघटनेच्या २८० व्या कलमानुसार वित्त आयोगाची तरतूद करण्यात आली आहे. घटनेचा अंमल सुरू झाल्यानंतर दोन वर्षांच्या काळात आणि त्यानंतर दर पाच वर्षांनी किंवा राष्ट्रपतीस आवश्यक वाटेल तेव्हा राष्ट्रपती वित्त आयोगाची नेमणूक करू शकतात. वित्त आयोगाच्या अध्यक्षाची व चार सदस्यांची नियुक्ती राष्ट्रपतीकडून केली जाते. घटनेतील तत्वानुसार केंद्र व राज्य

यांच्यातील उत्पन्नाची वाटणी ठरवणे, भारताच्या संचित निधीतून घटक राज्यांना द्यावयाच्या अनुदानाची तत्वे ठरविणे, राष्ट्राची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी राष्ट्रपतींना सल्ला देणे इ. कार्ये वित्त आयोगाला करावी लागतातसद्यकालीन परिस्थित घटकराज्यात राजयपालाचा वाढलेला हस्तक्षेप जी.एस.टी. कर वाटपात केंद्रशासन करीत असलेला दुजाभाव, घटक राज्यात स्वतःच्या मर्जीतील मुख्यमंत्री बसविणे, पक्षांतर बंदी कायद्याला फासलेला बोजवारा, प्रादेशिक पक्षाचे अस्तित्व नष्ट करणे, विरोधी पक्षाची नेमणुक न करणे राज्याच्या विविध अधिकारात केंद्राचा हस्तक्षेप वाढलेला निदर्शनास येतो.

संदर्भ :-

- 1) इंडिया टुडे
- 2) चि. गं. घोंगरेकर, भारताचे शासन व राज्यकारण पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर
- 3) यशाची परिक्रमात पुणे

OriginalArticle

बदलते स्थानिक राजकारण: महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा एक चिकित्सक अभ्यास.

तुषार संजय कवडे

सहाद्री बहुजन विद्या प्रसारक समाज, सहकार महर्षी भाऊसाहेब संतुजी थोरात

कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, संगमनेर.

ई-मेल:-kawadetushar1997@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180432

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 132-136

April- 2026

प्रस्तावना:-

भारतीय लोकशाहीचा पाया हा केवळ संसद किंवा विधानसभामध्ये नसून तो गावागावात पसरलेल्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये आहे. लोकशाहीच्या विकेंद्रीकरणाचा (Decentralization) विचार मांडताना ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्तीने स्थानिक संस्थांना घटनात्मक दर्जा दिला, ज्याचा मुख्य उद्देश सत्तेचे शेवटच्या माणसापर्यंत हस्तांतरण करणे हा होता. महाराष्ट्र हे राज्य १९६० पासूनच पंचायत राज व्यवस्थेचा स्वीकार करणारे आणि अंमलबजावणी करणारे एक प्रगत राज्य राहिले आहे.परंतु, गेल्या दशकात आणि विशेषतः २०१९ नंतर महाराष्ट्रातील स्थानिक राजकारणाचे स्वरूप पूर्णपणे बदलले आहे. पूर्वी स्थानिक निवडणुका या प्रामुख्याने स्थानिक प्रश्न, विकासकामे आणि व्यक्तीगत वर्चस्वावर लढवल्या जात असत. आता मात्र, या निवडणुका राज्याच्या मुख्य राजकारणाचा 'लिटमस टेस्ट' ठरत आहेत.

संशोधन समस्या :-

सामाजिक शास्त्रातील नवकल्पना आणि उदयोन्मुख प्रवाह यांच्या पार्श्वभूमीवर नागरीकरणाच्या इतिहासात कोणते परिवर्तन झाले आहेत त्याचा अभ्यास करणे. त्याचबरोबर नागरीकरणाचा ऐतिहासिक विकास कसा झाला, सामाजिक शास्त्रातील नवीन संशोधन पद्धती कोणत्या आहेत त्यांचा अभ्यास करणे, तंत्रज्ञानामुळे नागरी जीवनात कोणते बदल झाले ते अभ्यासणे आणि पर्यावरणीय व सामाजिक आव्हानांना कसे सामोरे जावे ह्या या संशोधनाच्या समस्या आहेत.

नमुना शब्द :- नागरीकरण, सामाजिक विज्ञान, स्मार्ट सिटी, शाश्वत विकास, शहरी लवचिकता, स्थलांतर, तंत्रज्ञान, पर्यावरण.

संशोधन उद्दिष्टे :-

- 1) नागरीकरणाच्या ऐतिहासिक प्रक्रियेचा अभ्यास करणे.
- 2) सामाजिक विज्ञानातील नवप्रवाहांचे विश्लेषण करणे.
- 3) शहरी विकासातील तंत्रज्ञानाची भूमिका स्पष्ट करणे.
- 4) शाश्वत नागरीकरणासाठी उपाय सुचवणे.

या बदलाचे मुख्य पैलू खालीलप्रमाणे मांडता येतील:

पक्षीय समीकरणांमधील स्थित्यंतरे: महाराष्ट्रातील प्रमुख राजकीय पक्षांमध्ये झालेली फूट आणि त्यानंतर निर्माण झालेल्या नव्या आघाड्यांचा (उदा. महायुती आणि महाविकास आघाडी) थेट परिणाम गावपातळीवरील राजकारणावर झाला आहे.

Quick Response Code:

Website:
<https://jrdrvb.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

तुषार संजय कवडे | सहाद्री बहुजन विद्या प्रसारक समाज, सहकार महर्षी भाऊसाहेब संतुजी थोरात कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, संगमनेर.

How to cite this article:

तुषार संजय कवडे (2026). बदलते स्थानिक राजकारण: महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा एक चिकित्सक अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 140-144

यामुळे अनेक ठिकाणी पारंपरिक शत्रू मित्र झाले आहेत, तर जुने मित्र एकमेकांविरुद्ध उभे ठाकले आहेत.

आरक्षण आणि सामाजिक प्रतिनिधित्व: स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांचे ५०% आरक्षण आणि ओबीसी आरक्षणावरून निर्माण झालेला पेचप्रसंग यामुळे स्थानिक नेतृत्वाची रचना बदलत आहे. सत्ता टिकवण्यासाठी राजकीय घराण्यांना आता नव्या चेहऱ्यांचा शोध घ्यावा लागत आहे.

निवडणूक खर्च आणि तंत्रज्ञान: पूर्वीच्या तुलनेत स्थानिक निवडणुका आता अधिक खर्चिक आणि हाय-टेक झाल्या आहेत. सोशल मीडियाचा वापर, इव्हेंट मॅनेजमेंट आणि डेटा विश्लेषण यांसारख्या आधुनिक तंत्रांचा शिरकाव अगदी ग्रामपंचायत निवडणुकांमध्येही दिसून येतो.

प्रशासकीय हस्तक्षेप आणि निवडणुकांचा विलंब: गेल्या काही काळापासून प्रभाग रचनेतील वारंवार होणारे बदल आणि निवडणुका लांबणीवर पडल्यामुळे प्रशासकांकडे गेलेली सत्ता, यामुळे लोकशाही प्रक्रियेत एक प्रकारची अनिश्चितता निर्माण झाली आहे. थोडक्यात सांगायचे तर, महाराष्ट्रातील स्थानिक राजकारण आता केवळ स्थानिक विकासापुरते मर्यादित राहिलेले नसून, ते राज्याच्या सत्तेचा पाया मजबूत करण्याचे प्रमुख साधन बनले आहे. या पार्श्वभूमीवर, स्थानिक पातळीवरील बदलत्या राजकीय प्रवाहांचा चिकित्सक अभ्यास करणे आज अत्यंत निकडीचे ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

या शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या बदलत्या राजकीय स्वरूपाचे सखोल विश्लेषण करणे आहे. त्याअंतर्गत खालील उप-उद्दिष्टे साध्य करण्याचा प्रयत्न केला जाईल:

. ऐतिहासिक आणि घटनात्मक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे:

महाराष्ट्रातील पंचायत राज व्यवस्थेची उत्क्रांती आणि ७३ व्या व ७४ व्या घटनादुरुस्तीनंतर स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या अधिकारांत व रचनेत झालेले बदल समजून घेणे.

. पक्षीय फुटीचा आणि नव्या आघाड्यांचा प्रभाव तपासणे:

२०१९ नंतर महाराष्ट्रातील प्रमुख राजकीय पक्षांमध्ये झालेल्या फुटीमुळे (उदा. शिवसेना, राष्ट्रवादी काँग्रेस) गावपातळीवरील आणि शहरपातळीवरील कार्यकर्त्यांच्या निष्ठेत आणि मतदारांच्या मानसिकतेत काय बदल झाले आहेत, याचे विश्लेषण करणे.

स्थानिक नेतृत्वाच्या स्वरूपातील बदल टिपणे:

पारंपारिक 'राजकीय घराणी' आणि प्रस्थापित नेत्यांच्या वर्चस्वाला छेद देऊन नवा, तरुण आणि तंत्रज्ञानाचा वापर करणारा नेतृत्वाचा वर्ग कसा पुढे येत आहे, याचा अभ्यास करणे.

आरक्षण धोरणाच्या परिणामांचे मूल्यमापन करणे:

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील ५०% महिला आरक्षण आणि ओबीसी आरक्षणाशी संबंधित न्यायालयीन व राजकीय पेचप्रसंगांमुळे स्थानिक सत्तेच्या वाटपावर (Power Dynamics) काय परिणाम झाला आहे, हे पाहणे.

निवडणूक प्रक्रिया आणि खर्चाच्या वाढत्या स्वरूपाचे विश्लेषण करणे:

स्थानिक निवडणुका आता विधानसभा किंवा लोकसभेइतक्याच खर्चिक आणि 'हाय-टेक' का झाल्या आहेत? तसेच, इव्हेंट मॅनेजमेंट आणि सोशल मीडियाचा वाढता हस्तक्षेप लोकशाहीसाठी पूरक आहे की मारक, याचे परीक्षण करणे.

प्रशासकीय राजवट आणि लोकशाही प्रक्रियेतील अडथळ्यांचा अभ्यास करणे:

गेल्या काही वर्षांपासून अनेक नगरपालिका आणि जिल्हा परिषदांच्या निवडणुका लांबणीवर पडल्या आहेत. या काळात 'प्रशासक' (Administrator) नियुक्त केल्यामुळे लोकांच्या प्रश्नांना वाचा फुटण्यात काय अडचणी येत आहेत, याचा शोध घेणे.

संशोधन गृहितके:-

पक्षांमधील फुटीचा परिणाम: महाराष्ट्रातील प्रमुख राजकीय पक्षांमध्ये झालेल्या फुटीमुळे आणि नव्या आघाड्यांमुळे (महायुती विरुद्ध महाविकास आघाडी), स्थानिक पातळीवर मतदारांमध्ये संभ्रम निर्माण झाला असून पारंपारिक पक्षनिष्ठेपेक्षा 'स्थानिक सोयीचे राजकारण' अधिक प्रबळ झाले आहे.

आरक्षण आणि सत्तासंघर्ष: स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील ५०% महिला आरक्षणांमुळे महिलांचा राजकीय सहभाग वाढला असला, तरी प्रत्यक्षात सत्तेच्या चाव्या अजूनही 'पुरुष प्रधान' कुटुंबांकडेच (उदा. सरपंच पती संकल्पना) असल्याचे दिसून येते.

निवडणूक खर्चातील वाढ: स्थानिक निवडणुका आता कमालीच्या खर्चिक झाल्या असून, केवळ आर्थिकदृष्ट्या प्रबळ असलेल्या व्यक्तींनाच निवडणूक लढवणे शक्य होत आहे, ज्यामुळे सामान्य कार्यकर्त्यांच्या संधी मर्यादित झाल्या आहेत.

सोशल मीडियाचा प्रभाव: पारंपारिक प्रचार पद्धतीपेक्षा (सभा, कोपरा सभा) आता व्हॉट्सअप, फेसबुक आणि रील सारख्या डिजिटल माध्यमांचा वापर करून मतदारांचे मतपरिवर्तन करणे अधिक सोपे झाले आहे.

प्रशासकीय राजवटीचा परिणाम: निवडणुका लांबणीवर पडल्यामुळे आणि प्रशासकांकडे कारभार असल्यामुळे लोकप्रतिनिधींचा अंकुश कमी झाला आहे, परिणामी स्थानिक विकासकामे रेंगाळली असून भ्रष्टाचाराचे प्रमाण वाढले असण्याची शक्यता आहे.

युवा नेतृत्वाचा उदय: प्रस्थापित राजकीय घराण्यांना शह देण्यासाठी आणि आधुनिक मतदारांना आकर्षित करण्यासाठी सर्वच राजकीय पक्ष आता उच्चशिक्षित आणि तरुण चेहऱ्यांना अधिक संधी देत आहेत.

संशोधन विश्लेषण:-

बदलती राजकीय समीकरणे काळ नंतरचा २०१९):-

महाराष्ट्राच्या राजकीय इतिहासात २०१९ नंतरचा कालखंड हा 'संक्रमण काळ' म्हणून ओळखला जातो. या काळात राज्याच्या राजकारणाने इतकी वळणे घेतली की त्याचा थेट परिणाम ग्रामीण आणि शहरी भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या पायावर झाला आहे.

द्विध्रुवीय राजकारणाकडून बहुध्रुवीय राजकारणाकडे:

पूर्वी महाराष्ट्रात प्रामुख्याने काँग्रेस-राष्ट्रवादी (आघाडी) आणि शिवसेना-भाजप (युती) असे दोन स्पष्ट गट होते. मतदारांना आपली वैचारिक भूमिका निवडणे सोपे होते. मात्र, २०१९ च्या सत्तासंघर्षानंतर हे चित्र पूर्णपणे बदलले. शिवसेनेचे दोन गट आणि राष्ट्रवादी काँग्रेसचे दोन गट झाल्यामुळे आता राज्यात 'महायुती' आणि 'महाविकास आघाडी' असे दोन मोठे प्लॅटफॉर्म तयार झाले आहेत.

परिणाम: स्थानिक स्तरावर एकाच चिन्हावर वर्षानुवर्षे काम करणारे कार्यकर्ते आता दोन वेगवेगळ्या नेत्यांच्या गटात विभागले गेले आहेत. यामुळे ग्रामपंचायतींपासून महानगरपालिकांपर्यंत 'एकनिष्ठ कार्यकर्ता' ही संकल्पना धूसर झाली असून 'गटनिष्ठा' प्रबळ झाली आहे.

स्थानिक आघाड्यांचे महत्त्व आणि 'सोयीचे राजकारण':

राज्याच्या स्तरावर वरिष्ठ नेते एकमेकांवर कितीही टीका करत असले, तरी स्थानिक पातळीवर सत्ता टिकवण्यासाठी विलक्षण 'सोयीचे राजकारण' (Politics of Convenience) पाहायला मिळत आहे.

उदाहरण: एखाद्या ग्रामपंचायतीत भाजप आणि उद्धव ठाकरे गट एकत्र येऊन सत्तेसाठी पॅनेल बनवतात, तर दुसऱ्या ठिकाणी राष्ट्रवादी (अजित पवार गट) आणि काँग्रेस एकत्र येतात.

कारण: स्थानिक नेत्यांना आपले गाव किंवा वॉर्डांतील वर्चस्व टिकवायचे असते. जर अधिकृत पक्षीय युती त्यांच्या वैयक्तिक सत्तेला बाधा आणत असेल, तर ते पक्षशिस्त मोडून स्थानिक आघाड्यांना (Local Fronts) पसंती देतात. यामुळे 'गावगाड्या'चे राजकारण राज्याच्या राजकारणापेक्षा वेगळ्या दिशेने जाताना दिसत आहे.

. पक्षांतरे आणि फुटीचा मतदारांवरील मानसिक परिणाम:

मोठ्या पक्षांमधील फुटीमुळे एकाच विचारधारेचे दोन गट (उदा. शिवसेना विरुद्ध शिवसेना) समोरासमोर ठाकले आहेत. याचा सर्वाधिक फटका सामान्य मतदाराला बसत आहे.

वैचारिक संभ्रम: मतदार ज्या विचारधारेला मतदान करत होते, ती आता दोन शकलांत विभागली गेल्याने कोणाकडे अधिकृतता मानायची, असा प्रश्न निर्माण झाला आहे. यामुळे मतदारांमध्ये 'उदासीनता' वाढत असून, ते आता पक्षापेक्षा 'वैयक्तिक कामाला' किंवा 'उमेदवाराच्या गुणवत्तेला' अधिक महत्त्व देऊ लागले आहेत.

फोडाफोडीचे राजकारण: सत्तेचा वापर करून दुसऱ्या पक्षाचे नगरसेवक किंवा सरपंच फोडण्याचे प्रमाण वाढले आहे. यामुळे निवडणुकीनंतरही निकाल स्थिर राहीलच याची शाश्वती राहिलेली नाही.

. बंडखोरी आणि छुप्या युतींचे पेव:

पक्षांमधील या गोंधळामुळे निवडणुकीत 'बंडखोर' उमेदवारांची संख्या लक्षणीय वाढली आहे. अधिकृत तिकीट न मिळाल्यास अपक्ष म्हणून लढणे आणि निवडून आल्यावर सोयीच्या गटात सामील होणे ही नवी रणनीती बनली आहे. तसेच, वरून युती असली तरी खालच्या स्तरावर एकमेकांचे उमेदवार पाडण्यासाठी 'छुप्या युती' (Hidden Alliances) केल्या जातात, ज्यामुळे राजकीय विश्वासाहता कमी होत आहे.

आरक्षणाचे राजकारण आणि सामाजिक प्रतिनिधित्व:-

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील आरक्षणाचे धोरण हे सामाजिक न्यायाचे साधन मानले जाते. मात्र, महाराष्ट्रात हे आरक्षण केवळ प्रतिनिधित्वाचा मुद्दा न राहता राजकीय सत्तासंघर्षाचे मुख्य शस्त्र बनले आहे.

महिला आरक्षण: ५०% सहभाग की प्रतीकात्मक सत्ता?

सत्तेचे केंद्र: ५०% आरक्षणामुळे स्त्रिया मोठ्या संख्येने राजकारणात आल्या. परंतु, संशोधनात असे आढळते की, निर्णय प्रक्रियेत आजही पुरुषसत्ताक मानसिकतेचा पगडा आहे. विशेषतः ग्रामीण भागात 'सरपंच-पती' ही अनधिकृत व्यवस्था आजही कार्यरत आहे. जिथे महिला केवळ सहीपुरती मर्यादित राहते आणि प्रत्यक्ष कारभार तिचा पती किंवा पिता पाहतो.

बदलते चित्र: याउलट, काही महिलांनी या आरक्षणाचा फायदा घेत शिक्षण, आरोग्य आणि पाणी व्यवस्थापनात आदर्श काम केले आहे. हे आरक्षण हळूहळू महिलांमध्ये राजकीय जाणीव (Political Consciousness) निर्माण करत आहे.

ओबीसी आरक्षणाचा पेच आणि राजकीय धुवीकरण:

इम्पेरिकल डेटा आणि कायदेशीर लढा: सर्वोच्च न्यायालयाने ओबीसींच्या राजकीय आरक्षणासाठी 'ट्रिपल टेस्ट' अनिवार्य केली. राज्य सरकारने 'बांठिया आयोग' नेमून डेटा गोळा केला. या प्रक्रियेत झालेल्या विलंबाचा परिणाम असा झाला की, अनेक निवडणुका आरक्षणाशिवाय किंवा लांबणीवर पडल्या.

जातीय समीकरणे: या पेचप्रसंगामुळे स्थानिक राजकारणात मराठा विरुद्ध ओबीसी असा छुप्या संघर्षाचा कल वाढला आहे. निवडणुका जिंकण्यासाठी राजकीय पक्ष आता केवळ पक्षनिष्ठेपेक्षा जातीच्या संख्येवर आधारित उमेदवार निवडीला (Caste-based Ticketing) अधिक महत्त्व देत आहेत.

निवडणूक खर्च, डिजिटल तंत्रज्ञान आणि प्रचाराचे बदललेले स्वरूप:-

आधुनिक स्थानिक निवडणुका आता केवळ सभा आणि पदयात्रांपुरत्या मर्यादित राहिलेल्या नाहीत.

१. निवडणूक खर्चाचे 'भांडवलीकरण':

खर्चाचा स्तर: निवडणूक आयोगाने ग्रामपंचायतीसाठी किंवा नगरपालिकेसाठी खर्चाची मर्यादा ठरवली असली, तरी प्रत्यक्ष खर्च त्यापेक्षा कित्येक पटीने जास्त होतो. मतदारांना पैशांचे वाटप, पाट्या आणि भेटवस्तू देणे हे दुर्दैवाने 'निवडणूक संस्कृती'चा भाग बनले आहे.

गुन्हेगारीकरण: जास्त खर्च करण्याची क्षमता असलेल्या उमेदवारांनाच पक्षाकडून प्राधान्य दिले जाते. यामुळे सामान्य, प्रामाणिक पण आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत कार्यकर्त्यांना निवडणुकांपासून लांब राहावे लागत आहे.

२. डिजिटल लोकशाही आणि सोशल मीडियाचा प्रभाव:

मायक्रो-टार्गेटिंग: व्हाट्सअप आणि फेसबुकद्वारे आता प्रत्येक मतदाराचा कल जाणून घेतला जातो. 'डेटा अॅनालिटिक्स'च्या मदतीने विशिष्ट वयोगटातील किंवा जातीच्या मतदारांना आकर्षित करण्यासाठी वेगळे मेसेज पाठवले जातात.

आयटी सेल आणि रिल्स: निवडणुकीच्या काळात 'आयटी सेल'च्या माध्यमातून प्रतिस्पर्धी उमेदवाराची बदनामी (Negative Campaigning) करण्याचे प्रमाण वाढले आहे. 'रील' सारख्या छोट्या व्हिडिओमुळे प्रचाराची भाषा बदलली आहे; ती आता मुद्द्यांपेक्षा 'हवा' करण्यावर जास्त केंद्रित आहे.

प्रशासकीय राजवट आणि प्रशासकांचा हस्तक्षेप:

महानगरपालिकांमध्ये नगरसेवकांपेवजी प्रशासक (आयएएस अधिकारी) कारभार पाहत आहेत. यामुळे लोकशाहीचे उत्तरदायित्व (Accountability) संपले आहे. नगरसेवक हा जनतेचा दुवा असतो, तो नसल्यामुळे स्थानिक विकासकामांच्या फाईल्स मंत्रालयात किंवा आयुक्तांच्या कार्यालयात अडकून पडत आहेत, ज्याचा फटका नागरी सुविधांना बसत आहे.

निष्कर्ष:-

महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या बदलत्या राजकारणाचा सखोल अभ्यास केल्यानंतर खालील निष्कर्ष समोर येतात:

वैचारिक निष्ठेचा न्हास: महाराष्ट्राच्या स्थानिक राजकारणात आता 'पक्ष' आणि 'विचारधारा' यापेक्षा 'सत्ता' आणि 'वैयक्तिक हितसंबंध' अधिक प्रबळ झाले आहेत. २०१९ नंतरच्या पक्षांतर्गत फुटीमुळे कार्यकर्त्यांची निष्ठा विभागली गेली असून, निवडणुकीपुरत्या सोयीच्या आघाड्या करण्याचे प्रमाण वाढले आहे.

निवडणुकांचे 'बाजारीकरण': स्थानिक निवडणुका आता विधानसभा निवडणुकांइतक्याच खर्चिक झाल्या आहेत. वाढत्या खर्चामुळे सामान्य कार्यकर्ता मागे पडत असून, 'धनशक्ती' आणि 'बाहुबली' असणाऱ्या उमेदवारांचे वर्चस्व वाढले आहे.

डिजिटल माध्यमांचा दुधारी शब्द म्हणून वापर: सोशल मीडियामुळे उमेदवारांना मतदारांपर्यंत पोहोचणे सोपे झाले असले, तरी या माध्यमाचा वापर 'फेक न्यूज' पसरवण्यासाठी आणि सामाजिक धुवीकरणासाठी अधिक होताना दिसत आहे.

लोकशाहीचे 'प्रशासकीय' स्वरूप: निवडणुका लांबणीवर पडल्यामुळे प्रशासकांकडे गेलेली सत्ता लोकशाहीसाठी घातक ठरत आहे. लोकप्रतिनिधींचा अभाव असल्यामुळे नागरी सुविधांचे प्रश्न प्रलंबित राहत आहेत आणि नोकरशाही अधिक निरंकुश झाली आहे.

प्रतिनिधित्वातील तफावत: महिलांना ५०% आरक्षण मिळाले असले तरी, सत्तेच्या निर्णयप्रक्रियेत त्यांचा स्वतंत्र वाटा अजूनही मर्यादित आहे. 'प्रॉक्सी पॉलिटिक्स' (Proxy Politics) मुळे खऱ्या अर्थाने महिला सक्षमीकरण होण्यास अडथळे येत आहेत.

उपाययोजना:-

स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या लोकशाही सक्षमीकरणासाठी खालील उपाययोजना सुचवल्या आहेत:

निवडणुकांचे कालसुसंगत आयोजन: स्थानिक संस्थांच्या निवडणुका वेळेवर घेणे बंधनकारक असावे. न्यायालयीन किंवा राजकीय कारणास्तव निवडणुका लांबणीवर पडल्यास ६ महिन्यांच्या आत त्या घेणे सक्तीचे करणारा कडक कायदा हवा.

निवडणूक खर्चावर कडक नियंत्रण: निवडणूक आयोगाने केवळ कागदोपत्री मर्यादा न घालता, प्रत्यक्ष खर्चाचे ऑडिट करण्यासाठी स्वतंत्र यंत्रणा उभारावी. उमेदवारांच्या डिजिटल प्रचाराच्या खर्चाचाही यात समावेश व्हावा.

महिला प्रतिनिधींचे सक्षमीकरण: महिला लोकप्रतिनिधींसाठी विशेष प्रशिक्षण शिबिरे आयोजित करावीत. 'सरपंच-पती' किंवा नातेवाईकांच्या हस्तक्षेपाला आळा घालण्यासाठी कडक प्रशासकीय नियम बनवून त्यांची अंमलबजावणी करावी.

प्रभाग रचनेत स्वायत्तता: प्रभाग रचनेचे अधिकार सत्ताधारी पक्षाकडे न ठेवता ते पूर्णपणे स्वायत्त निवडणूक आयोगाकडे असावेत, जेणेकरून राजकीय सोयीनुसार प्रभागांची मोडतोड होणार नाही.

डिजिटल साक्षरता आणि आचारसंहिता: सोशल मीडियावरील प्रचारासाठी कडक आचारसंहिता हवी. चुकीची माहिती किंवा बदनामीकारक मजकूर पसरवणाऱ्या उमेदवारांवर तत्काळ कारवाई व्हावी.

'ग्रामसभा' आणि 'वॉर्ड सभा' बळकटीकरण: स्थानिक राजकारण नेत्यांच्या मुठीत राहू नये यासाठी ग्रामसभा आणि वॉर्ड सभांना अधिक अधिकार देऊन लोकांचा थेट सहभाग वाढवावा.

संशोधनाचा समारोप:

महाराष्ट्रातील स्थानिक राजकारण एका महत्त्वाच्या वळणावर उभे आहे असेल ठेवायचा मजबूत पाया लोकशाहीचा आपल्याला जर ., तर स्थानिक स्वराज्य संस्थांना राजकारणापेक्षा 'विकासाच्या' केंद्रस्थानी आणणे गरजेचे आहे.

संदर्भसूची:-

१. अधिकृत सरकारी अहवाल आणि दस्तऐवज:

- भारत सरकार, भारतीय संविधान: ७३ वी आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती अधिनियम (१९९२), प्रकाशन विभाग.
- महाराष्ट्र राज्य निवडणूक आयोग, वार्षिक प्रशासन अहवाल (२०१८-२०२३), मुंबई.
- महाराष्ट्र शासन, वसंतराव नाईक समिती अहवाल (१९६१), पंचायत राज प्रशासन.
- बांठिया आयोग अहवाल, महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील ओबीसींच्या राजकीय प्रतिनिधित्वाचा अभ्यास (२०२२).

संदर्भ पुस्तके (Reference Books):

- पळशीकर सुहास आणि बीरमल नितीन, 'महाराष्ट्राचे राजकारण: राजकीय प्रक्रियेचे स्थानिक संदर्भ', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
- व्होरा राजेंद्र आणि पळशीकर सुहास, 'भारतीय लोकशाही: अर्थ आणि वास्तव', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
- बाचल वि. मा., 'भारतीय शासन आणि राजकारण', के. सागर पब्लिकेशन, पुणे.
- चौसाळकर अशोक, 'पंचायत राज आणि ग्रामीण विकास', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.

३. वर्तमानपत्रे आणि नियतकालिके (Newspapers & Journals):

- लोकसत्ता (अग्रलेख): "गावगाड्याचे राजकारण" आणि "महानगरपालिकांचे भवितव्य"
- महाराष्ट्र टाइम्स: "आरक्षणाचा पेच आणि स्थानिक निवडणुका", विशेष लेख मालिका.
- Economic and Political Weekly (EPW): "Decentralization and Local Governance in Maharashtra", विविध शोधनिबंध.
- साधना साप्ताहिक: महाराष्ट्रातील बदलत्या राजकीय समीकरणांवर आधारित विशेष विशेषांक.

४. वेब साहित्य (Web Resources):

- महाराष्ट्र राज्य निवडणूक आयोग अधिकृत संकेतस्थळ: maharashtra.gov.in
- भारताचे निवडणूक आयोग (ECI) अधिकृत पोर्टल.

Original Article

स्थानिक स्वराज्याची तिसरी दशके: ७३व्या घटनादुरुस्ती आणि निवडणुकांचा आढावा

अभिमान अरुण ढाणे
राज्यशास्त्र विभाग
संगमेश्वर कॉलेज सोलापूर

Manuscript ID: सारांश

JRD -2026-180432

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 137-140

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar.2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

भारतीय राज्यघटनेतील ७३व्या घटनादुरुस्तीने देशातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक मान्यता देऊन ग्रामीण लोकशाहीच्या बळकटीकरणासाठी महत्त्वपूर्ण पाऊल उचलले. या घटनादुरुस्तीमुळे पंचायत राज व्यवस्थेचे संस्थात्मक स्वरूप दृढ झाले तसेच स्थानिक पातळीवरील नागरिकांच्या सहभागाला प्रोत्साहन मिळाले. महिलांसह अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि इतर मागासवर्गीय घटकांना आरक्षण देऊन लोकशाही प्रक्रियेत त्यांचे प्रतिनिधित्व वाढविण्यात आले. ७३व्या घटनादुरुस्तीच्या अंमलबजावणीला तीन दशके पूर्ण झाल्यानंतर स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणूक प्रक्रियेत झालेल्या बदलांचा, प्रतिनिधित्वाच्या स्वरूपाचा आणि ग्रामीण प्रशासनावरील परिणामांचा आढावा घेणे आवश्यक ठरते. प्रस्तुत अभ्यासामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकांमधील सहभाग, राजकीय सक्षमीकरण, महिला नेतृत्व, सामाजिक समावेशकता आणि ग्रामीण विकासातील योगदान यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. तसेच तीन दशकांच्या कालावधीत पंचायत राज व्यवस्थेने साधलेली प्रगती आणि तिच्यासमोरील आव्हाने यांचा चिकित्सक आढावा घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. हा अभ्यास स्थानिक लोकशाहीच्या विकासाचा आणि ७३व्या घटनादुरुस्तीच्या प्रभावाचा सखोल अभ्यास करण्यास उपयुक्त ठरेल

परिचय

भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ४० मध्ये ग्रामपंचायतीची स्थापना करण्याची तरतूद आहे आणि त्यांना स्वराज्याची एकके म्हणून कार्य करण्याचे अधिकार देण्यात आले आहेत. या दिशेने एक मोठे पाऊल म्हणजे १९९२ ची ७३वी घटनादुरुस्ती. २४ एप्रिल १९९३ रोजी लागू करण्यात आलेल्या या दुरुस्तीमुळे पंचायती राज संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला आणि त्यांना स्थानिक स्वराज्य संस्था म्हणून स्थापित करण्यात आले. अपेक्षा होती की या सुधारणेमुळे ग्रामीण भागात लोकशाही विकेंद्रीकरणाला चालना मिळेल आणि नियोजन व अंमलबजावणीमध्ये लोकांचा सहभाग वाढेल. आज, या ऐतिहासिक सुधारणेला तीन दशके उलटून गेली आहेत. स्थानिक स्वराज्य संस्था कशा विकसित झाल्या आहेत, घटनात्मक वचनांची किती पूर्तता झाली आहे आणि निवडणुका व प्रशासकीय विकेंद्रीकरणाची सद्यस्थिती काय आहे याचे मूल्यमापन करणे आवश्यक आहे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

अभिमान अरुण ढाणे संगमेश्वर कॉलेज सोलापूर

How to cite this article:

अभिमान अरुण ढाणे (2026). स्थानिक स्वराज्याची तिसरी दशके: ७३व्या घटनादुरुस्ती आणि निवडणुकांचा आढावा Journal of Research & Development, 18(4(XVI)),137-140.

हा पेपर या पैलूचा आढावा घेतो. ७३वी घटनादुरुस्ती: एक ऐतिहासिक वळणया दुरुस्तीपूर्वी, पंचायती राज संस्था अस्थिर होत्या आणि घटनात्मक संरक्षणाशिवाय विविध राज्यांच्या कायद्यांतर्गत कार्यरत होत्या. १९९२ च्या दुरुस्तीने त्यांना राज्यघटनेच्या भाग IX मध्ये समाविष्ट करून एक मोठा बदल घडवून मुख्य तरतुदींमध्ये हे समाविष्ट होते:

1. त्रिस्तरीय पंचायती रचना
2. थेट निवडणुका
3. पाच वर्षांचा कार्यकाळ
4. महिला आणि अनुसूचित जाती/जमातींसाठी आरक्षण

राज्य निवडणूक आयोग आणि राज्य वित्त आयोगाची स्थापना ११व्या अनुसूचीमध्ये कृषी, जलव्यवस्थापन, शिक्षण आणि आरोग्य यासारखे २९ विषय समाविष्ट करण्यात आले. विकास कार्यक्रमांचे नियोजन आणि अंमलबजावणी करण्यास सक्षम अशी पंचायतींची स्वराज्याची एकके बनवणे हे मुख्य उद्दिष्ट होते.

घटनात्मक वचनांची पूर्तता

तीन दशकांनंतर, चित्र मिश्र आहे. एकीकडे, लाखो प्रतिनिधी निवडून आले आहेत आणि एक विशाल पंचायत व्यवस्था अस्तित्वात आहे. दुसरीकडे, वास्तविक सक्षमीकरण मर्यादित आहे.

२०२४ मध्ये, एकूण विकेंद्रीकरण फक्त ४३.८९१% इतके आहे, जे अधिकार हस्तांतरणाची अपूर्णता दर्शवते.

मुख्य निरीक्षणे:

1. कार्ये: फक्त २९.९१% (सर्वात कमी)
2. अर्थ: ३७.०४१%
3. कार्यकर्ते: ५०.९६१%

हे दर्शविते की पंचायतींकडे निर्णयक्षमतेचा अभाव आहे, विशेषतः २९ विषयांवर. समांतर प्रशासकीय प्रणाली त्यांना आणखी दुर्बल करतात.

निवडणुका: एक महत्वाचा आधारस्तंभया दुरुस्तीने अनुच्छेद २४३K अंतर्गत राज्य निवडणूक आयोगांची स्थापना अनिवार्य केली. तथापि, नियमित आणि मुक्त निवडणुका ही चिंतेची बाब आहे.

निष्कर्ष:

1. सुमारे ६०% शहरी स्थानिक संस्थांच्या निवडणुकांना उशीर होतो
2. १.५ लाख संस्थांपैकी ८५,००० संस्थांमध्ये निवडणुका झालेल्या नाहीत
3. बेंगळुरू आणि चेन्नई सारख्या मोठ्या शहरांमध्ये बराच उशीर झाला
4. महाराष्ट्रातील शहरी संस्था वर्षानुवर्षे निर्वाचित प्रतिनिधींशिवाय राहिल्या

परिणाम:

1. 'प्रशासकीय राजवटी'चा उदय
2. दुर्बल घटकांचे कमकुवत प्रतिनिधित्व
3. स्थानिक संस्थांची सेवा एजन्सीमध्ये होणारी घट
4. अनेक राज्यांमध्ये राज्य निवडणूक आयोगांची स्वतंत्रता देखील नाही.
5. आंतर-राज्यीय विषमता

दक्षिणेकडील राज्ये अधिक चांगली कामगिरी करतात:

कर्नाटक, केरळ, तामिळनाडू आघाडीवर आहेत.

कारणे:

- स्पष्ट कर आकारणी अधिकार
- स्वतंत्र नियोजन भूमिका
- मजबूत प्रशासकीय प्रणाली

याउलट, झारखंड आणि जम्मू-काश्मीर सारखी राज्ये मागे आहेत.

वित्तीय विकेंद्रीकरण: एक मोठे आव्हानवित्तीय स्वायत्तता कमकुवत आहे:

- पंचायत निधीपैकी ९५% सरकारी अनुदानातून येतो
- स्वतःचे उत्पन्न स्रोत अत्यल्प आहेत
- मालमत्ता कर हा एक महत्वाचा स्रोत आहे पण:
- भारताचा मालमत्ता कर-ते-जीडीपी गुणोत्तर फक्त ०.२१% आहे

काही सुधारणा:

- महाराष्ट्राने किमान कर दर निश्चित केले
- केरळ लवचिक कर आकारणी आणि वापर शुल्कास परवानगी देतो

जमीन प्रशासन आणि स्थानिक संस्था

- जमिनीवर ६०% लोकसंख्या अवलंबून असूनही:
 - फक्त १५ राज्यांनी जमीन-संबंधित अधिकार विकेंद्रित केले आहेत
 - फक्त ११ राज्यांनी जमीन-वापराचा अधिकार दिला आहे
 - तामिळनाडूमधील एका न्यायालयाच्या निकालाने पंचायत सल्लामसलतीवर भर दिला, परंतु नंतरच्या धोरणातील बदलांमुळे त्यांचा अधिकार कमी झाला.

लोकसहभाग आणि ग्रामसभा

- ग्रामसभेची कल्पना थेट लोकशाहीचे व्यासपीठ म्हणून होती. तथापि:
- बहुतेकदा प्रतीकात्मक
- कमी सहभाग
- कमकुवत निर्णयक्षमता
- सकारात्मक उदाहरण:
- तामिळनाडूतील एका गावात नियोजनात मजबूत समुदाय सहभाग दिसून आला
- यशस्वी उदाहरणे
- छत्तीसगड: महिला गटांद्वारे जलसुरक्षा
- उत्तर प्रदेश: आरोग्य आणि अपंगत्व समर्थन उपक्रम
- बिहार: ग्राम कचेरीने ८७% वादांचे निराकरण केले
- केरळ: आरोग्य सेवा आणि उपशामक काळजीमध्ये मजबूत भूमिका
- पुढचा मार्ग

मुख्य शिफारसी:

- नियमित निवडणुका सुनिश्चित करा

- राज्य निवडणूक आयोगांचे स्वातंत्र्य बळकट करा
- २. वित्तीय सक्षमीकरण
- कर आकारणीचे अधिकार द्या आणि वित्त आयोगाच्या शिफारशींची अंमलबजावणी करा
- ३. कर्मचारी बळकटीकरण
- तांत्रिक कर्मचाऱ्यांची भरती करा आणि प्रशिक्षण द्या
- ४. जमीन प्रशासनात सहभाग
- जमीन व्यवस्थापनात पंचायतींना सक्षम करा
- ५. क्षमता निर्मिती
- प्रतिनिधींसाठी सतत प्रशिक्षण कार्यक्रम

निष्कर्ष

तीन दशके उलटूनही, ग्रामस्वराज्याचे स्वप्न अपूर्णच राहिले आहे. निवडणूक रचना अस्तित्वात असली तरी, उशीर झालेल्या निवडणुका, कमकुवत वित्तीय स्वायत्तता, कर्मचाऱ्यांची कमतरता आणि मर्यादित अधिकार यामुळे वास्तविक विकेंद्रीकरण मर्यादित आहे. तथापि, दक्षिणेकडील राज्ये आणि काही प्रदेशांमधील यशस्वी मॉडेल्स दर्शवितात की प्रभावी विकेंद्रीकरण शक्य आहे. ७३वी घटनादुरुस्ती ही केवळ कायदेशीर सुधारणा नव्हती तर एक लोकशाही प्रयोग होता. तिचे यश राजकीय इच्छाशक्तीवर अवलंबून आहे. वित्तीय आणि प्रशासकीय सक्षमीकरणाशिवाय, स्थानिक स्वराज्य अपूर्ण राहील. भारतात खऱ्या अर्थाने तळागाळातील लोकशाही निर्माण करण्यासाठी येणाऱ्या दशकात अधिक मजबूत पावले उचलणे अत्यावश्यक आहे.

OriginalArticle

इतिहासलेखनाची संकल्पना व पारंपरिक इतिहासलेखन पद्धती

एस. एस. मारकवाड

लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला

महाविद्यालय, सोलापूर

Email: santosh.marakwad1@gmail.com

Manuscript ID: **Abstract (सारांश)**

JRD -2026-180434

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 141-145

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar. 2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

इतिहासलेखन (Historiography) ही इतिहासाच्या लेखनाची, अभ्यासाची आणि विश्लेषणाची शास्त्रीय प्रक्रिया आहे. इतिहासलेखनामध्ये भूतकाळातील घटनांचे संकलन, परीक्षण, विश्लेषण आणि वस्तुनिष्ठ मांडणी केली जाते. पारंपरिक इतिहासलेखन पद्धतीत मुख्यतः राजकीय घटना, युद्धे, राजे-महाराजे, साम्राज्यांचा उदय-अस्त आणि महान व्यक्तींच्या कार्यावर भर दिला जात असे. या पद्धतीमध्ये उपलब्ध लिखित स्रोतांना अधिक महत्त्व देण्यात आले असून सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक घटकांकडे तुलनेने कमी लक्ष दिले गेले. इतिहासलेखनाच्या संकल्पनेमुळे इतिहासाच्या अभ्यासाला शास्त्रीय दृष्टिकोन प्राप्त झाला आणि विविध स्रोतांच्या चिकित्सक परीक्षणाची परंपरा विकसित झाली. पारंपरिक इतिहासलेखनाने इतिहासाच्या जतन व संवर्धनात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले असले तरी आधुनिक इतिहासलेखनाने त्यातील मर्यादा ओळखून अधिक व्यापक आणि समावेशक दृष्टिकोन स्वीकारला आहे.

Keywords (कीवर्ड्स): इतिहासलेखन, पारंपरिक, इतिहासलेखन, इतिहास ऐतिहासिक स्रोत, राजकीय इतिहास इतिहास संशोधन

प्रास्ताविक

इतिहास हा केवळ भूतकाळातील मानवी जीवनातील घटनांचा संच आहे. यासोबतच तो मानवी समाजाच्या स्मृती, जाणीवा आणि विचारप्रक्रियेचाही अविभाज्य भाग आहे. वर्तमानातील समाज हा स्वतःचा भूतकाळ कसा समजतो, कसा मांडतो आणि त्यातून कोणते अर्थ काढतो, यावर त्याची वर्तमानातील ओळख आणि भविष्यातील दिशा निश्चित होत असते. या दृष्टीने विचार करता इतिहासाचा अभ्यासाला बौद्धिक, सामाजिक आणि राजकीय स्वरूप प्राप्त जाते. इतिहासलेखन ही त्या अर्थनिर्मितीची शास्त्रीय प्रक्रिया असून, ज्यात इतिहास कसा लिहिला जातो, त्याचे स्रोतात्मक आधार, त्याच्या मांडणीपाठीमागील दृष्टिकोन यांसारख्या मुद्द्यांचा विचार केला जातो. 'इतिहासकार आणि त्याच्या तथ्यांमधील संवाद' म्हणजे इतिहास या इ. एच. कार यांच्या विधानातून इतिहासाच्या अर्थनिर्मितीतील इतिहासकाराची सक्रिय भूमिका अधोरेखित होते. इतिहासलेखनाचा विकास विविध टप्प्यांतून झालेला आहे. पारंपरिक राजकीय इतिहासापासून ते आधुनिक सामाजिक, सांस्कृतिक, स्त्रीवादी, दलित, उपेक्षित आणि डिजिटल इतिहासापर्यंत इतिहासलेखनाने सतत नवीन दिशा घेतल्याचे दिसून येते. पारंपरिक इतिहासलेखनाने साधनचिकित्सा आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन दिला; तथापि त्यातील अभिजनकेंद्रितता, राजकीय मर्यादा आणि सामाजिक घटकांकडे झालेले दुर्लक्ष आदी मर्यादांमुळे पुढील काळात मार्क्सवादी, Annales, Subaltern, स्त्रीवादी आणि उत्तर-औपनिवेशिक इतिहासलेखनासारखे नवे प्रवाह पुढे आले.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

एस. एस. मारकवाड, लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापूर

How to cite this article:

एस. एस. मारकवाड (2026) इतिहास लेखनाची संकल्पना व पारंपरिक इतिहासलेखन पद्धती. Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 141-145.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

आधुनिक इतिहासलेखनातील हे सर्व नवीन प्रवाह हे पारंपरिक इतिहासलेखनाच्या चिकित्सेतूनच उदयास आलेले आहेत. या सर्व पार्श्वभूमीवर 'इतिहासलेखनाची संकल्पना व पारंपरिक पद्धती' या विषयावर अधिक प्रकाश टाकणे महत्वाचे ठरते. त्यामुळे प्रस्तुत लेखात लेखात इतिहासलेखनाच्या मूलभूत संकल्पना, पारंपरिक पद्धती, त्यातील मर्यादा आणि त्यातून विकसित झालेल्या नव्या प्रवाहांची अभ्यासात्मक मीमांसा करण्यात आली आहे.

इतिहास आणि इतिहासलेखन

इतिहासलेखनात केवळ भूतकाळातील घटना क्रमाक्रमाने मांडल्या जात नाहीत. या प्रक्रियेत भूतकाळाचे स्रोताधारित, चिकित्सक, तर्कशुद्ध आणि संदर्भनिष्ठ पुनर्निर्माण करणे हा मूलाधार असतो. या दृष्टीने विचार करता इतिहास आणि इतिहासलेखन यांत एक मूलभूत फरक पडतो. इतिहासात म्हणजे मानवी समाजाच्या भूतकाळातील घटना, प्रक्रिया, संस्था, संघर्ष, कल्पना आणि परिवर्तनांचा अभ्यास केला जातो. तर इतिहासलेखनात हा अभ्यास कोणत्या पद्धतीचा अवलंब करून, कोणत्या साधन-स्रोतांचा आधार घेऊन, कोणत्या विचारसरणीच्या चौकटीत आणि कोणत्या भाषिक-कथनात्मक स्वरूपात मांडला जातो याचा शास्त्रशुद्ध विचार केला जातो. परिणामी, इतिहासलेखन ही भूतकाळाच्या अर्थनिर्मितीची सक्रिय बौद्धिक प्रक्रिया ठरते. इतिहासकारासमोर भूतकाळ प्रत्यक्ष उपलब्ध नसतो. त्याच्याकडे विविध अवशेष, कागदपत्रे, शिलालेख, दप्तर, पत्रव्यवहार, आत्मकथा, बखरी, वृत्तपत्रे, सरकारी अहवाल, लोकपरंपरा, मौखिक साक्षी, नकाशे, छायाचित्रे आणि सांस्कृतिक स्मृती आदी स्रोत-साधने उपलब्ध असतात. या सर्वांचे इतिहासकार भूतकाळाची, भूतकाळातील तथ्यांची मांडणी करत असतो. आणि म्हणून इतिहासलेखनात 'तथ्य' आणि 'व्याख्या' यांचे अन्योन्यसंबंध असते. यासंदर्भातील ई. एच. कार यांची इतिहास म्हणजे 'इतिहासकार आणि त्याच्या तथ्यांमधील अखंड संवाद' ही मांडणी महत्वाची ठरते. त्यांच्या मते, तथ्ये स्वतः इतिहास होत नाहीत; इतिहासकार त्यांची निवड करतो, त्यांना संदर्भ देतो आणि त्यांवर अर्थनिर्मिती करतो. या दृष्टीने पाहता इतिहासलेखन हे पूर्णतः वस्तुनिष्ठ किंवा पूर्णतः व्यक्तिनिष्ठ असे दोन्ही नसते. अर्थात ते पुराव्यांवर आधारलेले असले पाहिजे; असे असले तरी पुराव्यांची निवड आणि त्यांचे अर्थलक्षण हे इतिहासकाराच्या प्रश्नांवर अवलंबून असते. आणि म्हणून इतिहासकाराला न्यायाधीशासारखे आणि अर्थलावणाऱ्या विचारकासारखेही काम करावे लागते. या प्रक्रियेत ती पुराव्यांना तपासतो, त्यांच्या विश्वासाहर्तेची पडताळणी करतो, त्यांतील मौन आणि पूर्वग्रह ओळखतो आणि सुसंगत निष्कर्षांची मांडणी करतो.

पारंपरिक इतिहासलेखन पद्धती

पारंपरिक इतिहासलेखनाचा विचार करता ही बाब अधोरेखित होते की, याचा केंद्रबिंदू हा प्रामुख्याने राजकीय सत्ता होता. राजे, सम्राट, सेनानी, युद्धे, तह, साम्राज्यांचा विस्तार, राज्यकारभार, प्रशासन, राजनय आणि राजकीय नेतृत्व आदी विषयांना इतिहासाचे मुख्य स्वरूप मानले जात असे. ज्यातून इतिहासाची कल्पना 'सत्तेचा इतिहास' अशी बनत बनत गेल्याची दिसते. समाजव्यवस्थेतील सामान्य लोक, शेतकरी, कारागीर, स्त्रिया, दलित, आदिवासी, कामगार, त्यांचे लोकसंस्कृती, अन्न, श्रम, कुटुंबसंस्था, स्मृती आणि लोकधर्म यांसारख्या बाबींना या इतिहासात दुय्यम किंवा अदृश्य स्थान मिळाले. 'महापुरुषकेंद्रित इतिहास' हा पारंपरिक इतिहासलेखनाचा दुसरा महत्वाचा घटक आहे. ज्यामध्ये इतिहासातील परिवर्तन मुख्यतः महान राजे, सेनानी, धर्मसुधारक, राष्ट्रनेते किंवा असामान्य व्यक्ती यांच्या कृतींमुळे घडते, असे मानले जाते. 'ग्रेट मॅन थेअरी' या ग्रंथात थॉमस कार्लाइल यांची इतिहासाला महान व्यक्तींच्या चरित्रातून समजण्याची भूमिका दिसते. या पद्धतीतून व्यक्तींच्या नेतृत्वाची भूमिका समोर येते. इतिहासात व्यक्तीची भूमिका असली तरी, व्यक्तीला सर्व परिवर्तनाचे एकमेव कारण मानणे हेही अपुरे आहे. व्यक्ती केंद्रीत दृष्टीमुळे इतिहासाला येणारी चरित्रकेंद्रितता दूर करून इतिहासाला समाजकेंद्रित रूप येण्यासाठी तत्कालीन भूगोल, सामरिक स्थिती, दळणवळण मार्ग, राजकीय संरचना, संरक्षणात्मक व्यवस्था, समाज व्यवस्था, शेती व्यवस्था, महसूलव्यवस्था, व्यापार-वाणिज्य, धार्मिक-सांस्कृतिक वातावरण यांचाही अभ्यास आवश्यक ठरतो. पारंपरिक पद्धतीत कालक्रमाला विशेष महत्त्व दिले गेल्याचे दिसून येते. कोणती घटना कोणत्या वर्षी घडली, कोणत्या राजाने कोणते युद्ध केले, कोणता तह झाला, कोणत्या साम्राज्याचा विस्तार झाला किंवा कोणत्या वर्षी सत्ता बदलली आदी बाबींची सलग व क्रमवार मांडणी ही इतिहास मानली जात असे. घटनांना वेळेचे स्थान देण्यासाठी कालक्रम ही इतिहासासाठी आवश्यक बाब ठरते. परंतु या बाबीची मर्यादा अशी की, इतिहासाचे विश्लेषण पूर्ण कालक्रम पुरेसा नाही. यासाठी घटना का घडली, कोणत्या परिस्थितीत घडली, कोणत्या घटकांनी तिला आकार दिला आणि तिचे दीर्घकालीन परिणाम काय झाले हे तपासणे अनिवार्य ठरते. पारंपरिक इतिहासलेखनाच्या स्रोतसंकल्पनेत अधिकृत दस्तऐवज, राजकीय पत्रव्यवहार, सनद, फर्मान, युद्धवर्णने, प्रशासकीय अहवाल, राजकीय चरित्रे आणि अभिलेख यांना मुख्य आणि महत्वाचे स्थान होते. परंतु हे स्रोत समाजाच्या संपूर्ण अनुभवांचे

प्रतिनिधित्व करत नाहीत. तत्कालीन लोकस्थितीचे परिपूर्ण चित्र रेखाटण्यासाठी धार्मिक व निधर्मी साहित्य, लोककथा, लोकगीते, गावकऱ्यांच्या नोंदी, आत्मकथा, जातपंचायतीची कागदपत्रे आणि मौखिक परंपरांचा धांडोळा घेणेही आवश्यक बनते.

पारंपरिक इतिहासलेखनाची आधुनिक टप्प्याकडील वाटचाल

पारंपरिक इतिहासलेखनाला वैज्ञानिक रूप देण्यात लिओपोल्ड रांके यांचे योगदान महत्त्वाचे मानले जाते. त्यांनी प्राथमिक साधनांच्या आधारे इतिहास 'जसा प्रत्यक्ष घडला तसा' मांडण्याचा आग्रह धरला.ⁱⁱⁱ या भूमिकेमुळे इतिहासलेखनशास्त्रात अभिलेखागार, दस्तऐवज, पत्रव्यवहार, राजकीय कागदपत्रे आणि साधनचिकित्सा यांना मध्यवर्ती स्थान मिळाले. रांके यांच्या मांडणीमुळे इतिहासाला आख्यायिका, पुराणकथा आणि कल्पित गौरवकथांपासून वेगळे करून पुराव्याधिष्ठित शास्त्र म्हणून प्रतिष्ठा मिळवून देण्यात मदत झाली. तथापि, रांके यांच्या मांडणीबाबतची मर्यादा म्हणजे ती मोठ्या प्रमाणावर राज्यनिर्मित दस्तऐवजांवर अवलंबून राहिल्याने राज्याच्या अभिलेखांत जे नोंदले जाते तेच इतिहासाचे केंद्र बनते, असा धोका निर्माण होतो. कारण असे दस्तऐवज बहुधा सत्ताधारांच्या भाषेत लिहिलेले आणि त्यात कर, प्रशासन, सैन्य, कायदे, गुन्हे, जमीन, दंड, राजनय यांची नोंद असते. मात्र सामान्य लोकभावना, स्त्रियांचे अनुभव, शेतकरी, दलित-आदिवासींचे दैनंदिन आयुष्य, लोकसंस्कृती बहुतेक वेळा अनुपस्थित असतात. त्यामुळे असा इतिहासाला स्रोताधिष्ठितता असूनही तो अपूर्ण राहू शकतो. आर. जी. कॉलिंगवुड यांच्या मते, इतिहास ही केवळ बाह्य घटनांची नोंद नाही. ती भूतकाळातील विचारांची पुनर्रचना आहे. ते मांडतात, 'इतिहासकाराने भूतकाळातील व्यक्तींच्या कृतीमागील विचार पुन्हा समजून घ्यावेत.'^{iv} या मांडणीमुळे इतिहासलेखनाचे स्वरूप अधिक चिंतनशील बनते. जसे की, युद्ध झाले ही घटना आहे; पण युद्ध का झाले, निर्णय घेणाऱ्यांची विचारसरणी काय होती, त्यामागील राजकीय गणित काय होते, तत्कालीन भूराजकीय स्थिती, समाजाने त्याला कसा प्रतिसाद दिला यांसारखी प्रश्न इतिहासकाराला विचारावे लागतात.

यामुळे इतिहास 'घटना-केंद्रित' न राहता 'प्रक्रिया-केंद्रित' बनतो. घटना-केंद्रित इतिहासात युद्ध, तह, राज्याभिषेक, पराभव, मृत्यू, सत्ता-हस्तांतरण यांना प्राधान्य दिले जाते. तर प्रक्रिया-केंद्रित इतिहासात कृषीव्यवस्था, व्यापार, वर्गरचना, जातिसंरचना, धार्मिक प्रवाह, तंत्रज्ञान, लोकसंख्या, पर्यावरण, दैनंदिन जीवन, मानसिकता आणि सांस्कृतिक बदलांचा अभ्यास होतो. म्हणूनच आधुनिक इतिहासलेखनाने पारंपरिक घटनात्मक पद्धतीवर टीका करून प्रक्रियात्मक आणि संरचनात्मक विश्लेषणाकडे वाटचाल केली. मार्क ब्लॉख यांनी 'द हिस्टोरियन्स क्राफ्ट' या ग्रंथात इतिहासाला 'काळातील मानवाचा अभ्यास' असे स्वरूप दिले. त्यांच्या मते, इतिहासकाराने केवळ राजकीय घटनांचे वर्णन न करता मानवी समाजाच्या विविध स्तरांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.^v ब्लॉख यांच्या या मांडणीमुळे इतिहासाचा विषय व्यापक होतो.

प्रारंभिक भारतीय इतिहास लेखन

भारतीय संदर्भात विचार करता प्रारंभीच्या टप्प्यात पारंपरिक इतिहासलेखनावर वसाहतवादी इतिहासलेखनाचा मोठा प्रभाव पडल्याचे दिसून येते. अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आधुनिक पद्धतीने भारतीय इतिहासाच्या संशोधनास सुरवात झाली. सुरवातीच्या ब्रिटिश लेखकांनी भारतीय इतिहास लेखनात औपनिवेशिक सत्तेचे हितसंबंध अंतर्भूत होते. भारताचा इतिहास हा त्यांच्या हितांच्या प्रचाराचे एक माध्यम बनले.^{vi} जेम्स मिल यांनी 'द हिस्टरी ऑफ ब्रिटिश इंडिया' भारतीय इतिहासाचे हिंदू, मुस्लिम आणि ब्रिटिश असे त्रिभाजन केले.^{vii} या विभागणीने भारतीय इतिहासाची धार्मिक चौकट तयार होऊन भारतीय समाजाच्या बहुविध सामाजिक-सांस्कृतिक स्वरूपावर पडदा टाकला गेला. मिल यांच्या विभागणीमुळे भारतीय इतिहासलेखनावर दीर्घकालीन परिणाम झाले. आणि भारतातील राजकीय सत्ताबदलांना धार्मिक संघर्षांच्या चौकटीत वाचण्याची पद्धत बळकट बनली. याची परिणीती आर्थिक हितसंबंध, प्रादेशिक राजकारण, स्थानिक सत्ता, जातिसंबंध, व्यापार, कृषीव्यवस्था आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण यांचे गुंतागुंतीचे वास्तव मागे पाडण्यात झाली. एडवर्ड सैद यांनी वसाहतवादी ज्ञाननिर्मितीवर टीका करताना निदर्शनास आणले की, 'पूर्व' हा पाश्चात्यांनी तयार केलेला ज्ञानविषय होता आणि त्या ज्ञानातून राजकीय व सांस्कृतिक वर्चस्वाला आधार मिळत होता.^{viii} मॅक्स मुलर, विन्सेंट स्मिथ यांचे लेखन वसाहतवादी लेखनाचे उत्तम उदाहरणे म्हणून मांडता येतात. विविध ब्रिटिश इतिहासकारांनी भारतीय इतिहासाची जिये व्याख्या केली त्याचा मुख्य हेतू हा भारतींचे चरित्र आणि योगदानाला हीन दाखवणे आणि परकीय शासनव्यवस्थेला न्याय्य ठरवणे असाच होता.^{ix} वसाहतवादी इतिहासलेखनाला उत्तर म्हणून भारतीय राष्ट्रवादी इतिहासलेखन पुढे आले. या प्रवाहामुळे भारतीय संस्कृतीचे सातत्य, प्राचीन ज्ञानपरंपरा, स्वराज्याची आकांक्षा, ब्रिटिशविरोधी संघर्ष आणि भारतीय समाजातील राजकीय चेतना अधोरेखित झाली. या इतिहासलेखनाने औपनिवेशिक हीनत्वभावनेला वैचारिक प्रत्युत्तर दिले. तथापि, हा प्रवाहही मोठ्या राष्ट्रीय कथनात गुंतला गेला. आर. सी. मजूमदार यांच्या संपादित ग्रंथमालेत भारतीय संस्कृतीच्या सातत्यावर भर दिसून येतो.^x यांसोबतच पा. वा. काणे, हेमचंद्र रायचौधरी, के. ए. नीलकंठ शास्त्री, के. पी. जायसवाल, ए. के. अळतेकर यांसारख्या राष्ट्रवादी इतिहासकारांचे योगदान महत्त्वाचे होते. मात्र या प्रवाहात जात, स्त्री, दलित, आदिवासी, कामगार, शेतकरी, प्रादेशिक भिन्नता आणि अंतर्गत संघर्ष यांना अपेक्षित स्थान फारसे मिळाले नाही. मराठा इतिहासलेखनावरही पारंपरिक पद्धतीची छाप दीर्घकाळ राहिली. बखरी, राजकीय आख्याने, मराठा साम्राज्याचा

विस्तार, युद्धे, सरदार, किल्ले, तह, पेशवाई आणि घराण्यांचा इतिहास यांना महत्त्व मिळाले. आर. जी. भांडारकर, वि. का. राजवाडे यांनी साधन संपादनाची अत्यंत महत्त्वाची परंपरा निर्माण केली. त्यांनी दस्तऐवजांचा शोध, संपादन आणि प्रकाशन करून मराठी इतिहासलेखनाला पुराव्याधिष्ठित दिशा दिली. त्यांनी एकीकडे इतिहासलेखनात साधनसंपादनाची शास्त्रीय जाणीव निर्माण केली; तर दुसरीकडे त्यांच्या परंपरेत राजकीय आणि दस्तऐवजप्रधान इतिहासाला विशेष महत्त्व राहिले. गो. स. सरदेसाई यांनी 'न्यू हिस्ट्री ऑफ द मराठाज' या ग्रंथात मराठा इतिहासाला विस्तृत कथनात्मक रूप दिले.^{xi} या ग्रंथात शिवाजी महाराज, मराठा राज्यरचना, राजकीय विस्तार आणि मुत्सद्देगिरी यांचे तपशीलवार विवेचन आहे. पुढील काळात मराठा इतिहासाचा अभ्यास करताना गावसंस्था, वतनदारी, बलुतेदारी, कृषिव्यवस्था, जातिसंबंध, स्त्रियांचे स्थान, धार्मिक संस्था, देवस्थान अर्थव्यवस्था, व्यापारी मार्ग, सागरी संपर्क आणि लोकसंस्कृती यांचा अभ्यास आवश्यक असल्याचे स्पष्ट झाले. पारंपरिक इतिहासलेखनाचे महत्त्व म्हणजे त्याने इतिहासाला पुराव्यांची शिस्त दिली. इतिहास कल्पनांवर नव्हे तर साधनांवर आधारला पाहिजे. साधनांचा काल, लेखक, उद्देश आणि संदर्भ तपासला पाहिजे ही पद्धत पारंपरिक दस्तऐवजाधारित इतिहासातून दृढ झाली. त्यामुळे पारंपरिक इतिहासलेखन पूर्णतः नाकारता येत नाही. मिशेल फुको यांनी दाखवून दिल्याप्रमाणे, ज्ञान आणि सत्ता यांचे नाते लक्षात घेतल्याशिवाय इतिहास समजणे अपूर्ण राहते.^{xii} आधुनिक इतिहासलेखन त्याच्याशी संवाद साधून पुढे गेले आहे.

नव प्रवाहांचा उदय

पारंपरिक इतिहासलेखनाची मर्यादा म्हणजे या प्रवाहाने इतिहासातील 'दिसणाऱ्या' घटकांना अधिक महत्त्व देताना 'अदृश्य' घटकांना दुय्यमत्व दिले. त्यामुळे ज्यांच्याकडे लेखनसत्ता होती ते इतिहासात दिसले; ज्यांच्याकडे लेखनसत्ता नव्हती ते इतिहासातून वगळले गेले. राज्याची भाषा इतिहासाची भाषा बनली गेली. अभिजनांची स्मृती राष्ट्रीय स्मृती बनली. यातूनच इतिहासलेखनातील नवे प्रवाह उदयास आले. सामाजिक इतिहासाने सामान्य लोकांना केंद्रस्थानी आणले. उत्पादनसंबंध आणि वर्गारचनेचा विचार मार्क्सवादी इतिहासलेखनाने केला. अ‍ॅनल्स स्कूल मधून दीर्घकालीन संरचना, भूगोल आणि मानसिकता यांचा अभ्यास केला गेला. या विचारसरणीवर प्रत्यक्षज्ञानवादी विचारांचा प्रभाव होता.^{xiii} सबाल्टन स्टडीजने उपेक्षितांचा इतिहास लिहिण्याला महत्त्व दिले. 1970 च्या सुमारास अ‍ॅन्टोनिओ ग्रामची यांनी सबाल्टर्निझम विचार मांडून त्याला तात्त्विक बैठक दिली.^{xiv} भारतात रणजीत गुहा यांनी वंचितांच्या कर्तृत्वाला केंद्रस्थानी ठेवून प्रकल्प राबविला. स्त्रीवादी इतिहासलेखनाने इतिहासातील स्त्रियांच्या अदृश्यतेबाबत प्रश्न उपस्थित केले. पर्यावरणीय इतिहासात मानव-निसर्ग संबंधांचा मागोवा घेतला गेला.

समारोप

इतिहासलेखनाच्या संकल्पना, पद्धती आणि प्रवाहांच्या अभ्यासाअंती हे स्पष्ट होते की, इतिहास हा स्थिर, एकरेणीय किंवा पूर्णतः वस्तुनिष्ठ ज्ञानप्रकार नसून तो सतत बदलणारा, बहुपरिप्रेक्ष्य आणि संदर्भाधिष्ठित अभ्यास आहे. यात पारंपरिक इतिहासलेखनाने इतिहासशास्त्राला स्रोताधारितता, कालक्रम आणि शास्त्रीय काटेकोरपणा दिला; परंतु त्यात राजकीय, अभिजनकेंद्रित आणि पुरुषप्रधान मर्यादा स्पष्टपणे दिसून येतात. पुढे या मर्यादांवर टीका करत आधुनिक इतिहासलेखनातील विविध प्रवाह उदयास आले. मार्क्सवादी इतिहासलेखन, अ‍ॅनल्स स्कूल, सबाल्टन स्टडीज, स्त्रीवादी इतिहासलेखन, तर उत्तर-औपनिवेशिक इतिहासलेखनाने ज्ञाननिर्मितीच्या नव-नव्या अक्षांवर प्रकाश टाकला. या सर्व प्रवाहांनी इतिहासाला अधिक समावेशक, बहुआयामी आणि चिकित्सक बनवले. या बाबी लक्षात घेता, इतिहासलेखनाचा उद्देश भूतकाळाचा अर्थ समजून घेणे, त्यातील सत्तासंबंध उलगडणे आणि समाजातील विविध घटकांना न्याय देणारी मांडणी करणे हा आहे. इतिहासकाराने साधन-स्रोतांच्या आधारे तर्कशुद्ध, वस्तुनिष्ठ आणि बहुपरिप्रेक्ष्य दृष्टिकोनातून इतिहास मांडणे आवश्यक आहे.

संदर्भ

ⁱ ई. एच. कार, *व्हाट इज हिस्ट्री?*, पेंग्विन बुक्स

ⁱⁱ थॉमस कार्लाइल, *ऑन हिरोज, हिरो-वरशिप अँड द हिरोइक इन हिस्ट्री*, जेम्स फ्रेझर, लंडन, 1841, पृ. 1-2

ⁱⁱⁱ लिओपोल्ड व्हॉन रांके, *द थिअरी अँड प्रॅक्टिस ऑफ हिस्ट्री*, रूटलेज, लंडन/न्यूयॉर्क, 2010, पृ. 57

^{iv} आर. जी. कॉलिंगवुड, *द आयडिया ऑफ हिस्ट्री*, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, ऑक्सफर्ड, 1946, पृ. 282

^v मार्क ब्लॉख, *द हिस्टोरियन्स क्राफ्ट*, आल्फ्रेड ए. नॉफ, न्यूयॉर्क, 1953, पृ. 25-27

^{vi} रोमिला थापर, *आदिकालीन भारत की व्याख्या*, ऑक्सफोर्ड युनिवर्सिटी प्रेस, दिल्ली, 2008, पृ. 1

^{vii} जेम्स मिल, *द हिस्ट्री ऑफ ब्रिटिश इंडिया*, बाल्डविन, क्रॅडॉक अँड जॉय, लंडन, 1817, खंड 1

^{viii} एडवर्ड डब्ल्यू. सईद, *ओरिएंटलिझम*, पॅंथिऑन बुक्स, न्यूयॉर्क, 1978, पृ. 2-5

^{ix} रामशरण शर्मा, *प्रारंभिक भारत का परिचय*, ओरिएंट ब्लैकस्वान, नई दिल्ली, 2010, पृ. 8

-
- i आर. सी. मजूमदार, (एडि.), *द हिस्टरी अँड कल्चर ऑफ द इंडियन पीपल, खंड 1 : द वैदिक एज*, भारतीय विद्या भवन, बॉम्बे, 1951
- i जी. एस. सरदेसाई, *न्यू हिस्टरी ऑफ द मराठाज, खंड 1 : शिवाजी अँड हिज लाइन*, फिनिक्स पब्लिकेशन्स, बॉम्बे, 1946
- i मिशेल फुको, *पाँवर/नॉलेज*, पैंथिऑन बुक्स, न्यूयॉर्क, 1980, पृ. 52
- i बी. एन. सरदेसाई, *इतिहासलेखनपद्धती*, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, 2005, पृ. 136
- i प्रभाकर देव, *इतिहासशास्त्र : लेखनपरंपरा, संशोधन आणि अध्ययन*, ब्रेन टॉनिक प्रकाशन, नाशिक, 2007, पृ. 95, लंडन, 1961, पृ. 30
- ii थॉमस कार्लाइल, *ऑन हिरोज, हिरो-वरशिप अँड द हिरोइक इन हिस्टरी*, जेम्स फ्रेझर, लंडन, 1841, पृ. 1-2
- iii लिओपोल्ड व्हॉन रांके, *द थिअरी अँड प्रॅक्टिस ऑफ हिस्टरी*, रूटलेज, लंडन/न्यूयॉर्क, 2010, पृ. 57
- iv आर. जी. कॉलिंगवुड, *द आयडिया ऑफ हिस्टरी*, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, ऑक्सफर्ड, 1946, पृ. 282
- v मार्क ब्लॉख, *द हिस्टोरियन्स क्राफ्ट*, आल्फ्रेड ए. नॉफ, न्यूयॉर्क, 1953, पृ. 25-27
- vi रोमिला थापर, *आदिकालीन भारत की व्याख्या*, ऑक्सफोर्ड युनिवर्सिटी प्रेस, दिल्ली, 2008, पृ. 1
- vii जेम्स मिल, *द हिस्टरी ऑफ ब्रिटिश इंडिया*, बाल्डविन, क्रेंडॉक अँड जॉय, लंडन, 1817, खंड 1
- viii एडवर्ड डब्ल्यू. सईद, *ओरिएंटलिज्म*, पैंथिऑन बुक्स, न्यूयॉर्क, 1978, पृ. 2-5
- ix रामशरण शर्मा, *प्रारंभिक भारत का परिचय*, ओरिएंट ब्लैकस्वान, नई दिल्ली, 2010, पृ. 8
- x आर. सी. मजूमदार, (एडि.), *द हिस्टरी अँड कल्चर ऑफ द इंडियन पीपल, खंड 1 : द वैदिक एज*, भारतीय विद्या भवन, बॉम्बे, 1951
- xi जी. एस. सरदेसाई, *न्यू हिस्टरी ऑफ द मराठाज, खंड 1 : शिवाजी अँड हिज लाइन*, फिनिक्स पब्लिकेशन्स, बॉम्बे, 1946
- xii मिशेल फुको, *पाँवर/नॉलेज*, पैंथिऑन बुक्स, न्यूयॉर्क, 1980, पृ. 52
- xiii बी. एन. सरदेसाई, *इतिहासलेखनपद्धती*, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, 2005, पृ. 136
- xiv प्रभाकर देव, *इतिहासशास्त्र : लेखनपरंपरा, संशोधन आणि अध्ययन*, ब्रेन टॉनिक प्रकाशन, नाशिक, 2007, पृ. 95

OriginalArticle

शिक्षक शिक्षणातील नाविन्यपूर्ण आणि उदयोन्मुख प्रवाह

डॉ. एम. एम. जडल¹, प्रविण जगन्नाथ वाघमोडे²

¹पीएच.डी. मार्गदर्शक लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला हाविद्यालय, सोलापूर

²पीएच.डी. संशोधक विद्यार्थी

Manuscript ID: सारांश

JRD -2026-180435

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 146-148

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar. 2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

शिक्षण क्षेत्रात वेगाने घडणारे तांत्रिक, सामाजिक आणि आर्थिक बदल शिक्षक शिक्षणातही मोठे परिवर्तन घडवून आणत आहेत. पारंपरिक अध्यापन पद्धतीपासून कौशल्याधारित, तंत्रज्ञान-संलग्न आणि विद्यार्थीकेंद्रित शिक्षणाकडे संक्रमण होत आहे. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये शिक्षक शिक्षणातील नाविन्यपूर्ण आणि उदयोन्मुख प्रवाहांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. डिजिटल शिक्षण, ब्लेंडेड लर्निंग, कौशल्याधारित शिक्षण, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, सतत व्यावसायिक विकास, समावेशक शिक्षण, मायक्रो-लर्निंग, गेमिफिकेशन आणि डेटा-आधारित शिक्षण या घटकांचा सर्वांगीण आढावा घेण्यात आला आहे. शिक्षकांच्या व्यावसायिक गुणवत्तेवर, अध्यापन कौशल्यांवर आणि विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याच्या प्रक्रियेवर या प्रवाहांचा सकारात्मक परिणाम होत असल्याचे या अभ्यासातून दिसून येते.

कीवर्ड्स: शिक्षक शिक्षण, नाविन्यपूर्ण प्रवाह, डिजिटल शिक्षण, ब्लेंडेड लर्निंग, AI, समावेशक शिक्षण

प्रस्तावना

शिक्षण प्रणालीमध्ये शिक्षक हा केंद्रबिंदू मानला जातो. गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देण्यासाठी प्रशिक्षित, सक्षम आणि नवोपक्रमशील शिक्षकांची आवश्यकता असते. 21 व्या शतकात ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्था, जागतिकीकरण, माहिती तंत्रज्ञान आणि बदलती सामाजिक गरज यामुळे शिक्षक शिक्षणामध्ये आमूलाग्र बदल घडून आले आहेत. विशेषतः राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 नंतर शिक्षक शिक्षणात कौशल्य विकास, तंत्रज्ञानाचा वापर आणि विद्यार्थीकेंद्रित अध्यापन पद्धतींना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

संशोधनाची गरज व महत्त्व

आजच्या बदलत्या शैक्षणिक वातावरणात शिक्षकांनी केवळ ज्ञान देणारे नसून मार्गदर्शक, सुलभकर्ता आणि नवोपक्रमक बनणे आवश्यक आहे. त्यामुळे शिक्षक शिक्षणात उदयोन्मुख प्रवाहांचा अभ्यास करणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. या संशोधनातून शिक्षक शिक्षणाच्या गुणवत्तेत सुधारणा करण्यासाठी मार्गदर्शन मिळते.

संशोधनाचे उद्दिष्टे

1. शिक्षक शिक्षणातील नाविन्यपूर्ण प्रवाहांचा अभ्यास करणे.
2. उदयोन्मुख तंत्रज्ञानाचा शिक्षक शिक्षणावर होणारा परिणाम समजून घेणे.
3. शिक्षकांच्या व्यावसायिक विकासातील बदलांचा अभ्यास करणे.
4. शिक्षण प्रक्रियेत सुधारणा करण्यासाठी उपाय सुचवणे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

एम. एम. जडल लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापूर

How to cite this article:

एम. एम. जडल, प्रविण जगन्नाथ वाघमोडे (2026). शिक्षक शिक्षणातील नाविन्यपूर्ण आणि उदयोन्मुख प्रवाह Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 146-148.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

संशोधन पद्धती

या संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. दुय्यम माहितीच्या आधारे विविध संशोधन लेख, पुस्तके, सरकारी अहवाल आणि धोरणांचा अभ्यास करून माहिती संकलित करण्यात आली आहे.

शिक्षक शिक्षणातील नाविन्यपूर्ण प्रवाह

डिजिटल शिक्षण

डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे शिक्षक शिक्षणात आमूलाग्र बदल घडून आले आहेत. ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्म, MOOCs, वेबिनारस आणि ऑनलाइन प्रशिक्षण कार्यक्रमांमुळे शिक्षकांना सतत शिकण्याची संधी उपलब्ध झाली आहे.

ब्लेंडेड लर्निंग

ब्लेंडेड लर्निंगमध्ये पारंपरिक आणि ऑनलाइन शिक्षण यांचे संयोजन केले जाते. यामुळे शिक्षण अधिक प्रभावी, लवचिक आणि विद्यार्थीकेंद्रित बनते.

कौशल्याधारित शिक्षण

कौशल्याधारित शिक्षणामध्ये विद्यार्थ्यांच्या समस्या सोडवण्याच्या, सर्जनशील विचारांच्या आणि निर्णयक्षमता विकसित करण्यावर भर दिला जातो. शिक्षकांना या कौशल्यांचा विकास करण्यासाठी विशेष प्रशिक्षण दिले जाते.

कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI)

AI च्या साहाय्याने वैयक्तिकृत शिक्षण शक्य झाले आहे. विद्यार्थ्यांच्या गरजेनुसार अभ्यासक्रम आणि अध्यापन पद्धती विकसित करता येतात.

समावेशक शिक्षण

समावेशक शिक्षणाचा उद्देश प्रत्येक विद्यार्थ्याला समान संधी उपलब्ध करून देणे हा आहे. विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षकांना विशेष प्रशिक्षण दिले जाते.

सतत व्यावसायिक विकास (CPD)

शिक्षकांनी त्यांच्या ज्ञान आणि कौशल्यांचा सातत्याने विकास करणे आवश्यक आहे. यासाठी प्रशिक्षण, कार्यशाळा, ऑनलाइन कोर्सेस यांचा उपयोग केला जातो.

उदयोन्मुख प्रवाह

मायक्रो-लर्निंग

लहान आणि केंद्रित शिक्षण घटकांमुळे शिक्षकांना जलद आणि प्रभावी शिक्षण मिळत

गेमिफिकेशन

गेम आधारित शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांची रुची वाढते आणि शिक्षण अधिक आकर्षक बनते.

आभासी वास्तव (VR) आणि संवर्धित वास्तव (AR)

VR आणि AR तंत्रज्ञानामुळे अनुभवाधारित शिक्षणाला चालना मिळते आणि जटिल संकल्पना सोप्या पद्धतीने समजावता येतात.

डेटा-आधारित शिक्षण

विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचे विश्लेषण करून शिक्षण पद्धती सुधारल्या जातात.

चर्चा

नाविन्यपूर्ण आणि उदयोन्मुख प्रवाहांमुळे शिक्षक शिक्षण अधिक गुणवत्तापूर्ण, लवचिक आणि परिणामकारक बनले आहे. तथापि, ग्रामीण भागात तांत्रिक सुविधा, प्रशिक्षणाचा अभाव आणि आर्थिक मर्यादा ही आव्हाने अद्याप अस्तित्वात आहेत.

निष्कर्ष

शिक्षक शिक्षणातील नाविन्यपूर्ण आणि उदयोन्मुख प्रवाह शिक्षण व्यवस्थेला नवीन दिशा देत आहेत. शिक्षकांनी तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर करून विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी कार्य करणे आवश्यक आहे. भविष्यातील शिक्षण अधिक परिणामकारक करण्यासाठी या प्रवाहांचा योग्य वापर होणे गरजेचे आहे.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : [2230-9578](https://jrdvb.org) | Website: <https://jrdvb.org> Volume-18, Issue-4(XVI)| April - 2026

संदर्भ (APA शैली)

1. National Education Policy (2020). Government of India.
2. OECD (2019). Future of Education and Skills 2030.
3. UNESCO (2021). Reimagining Our Futures Together.
4. Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). TPACK Framework.
5. Darling-Hammond, L. (2017). Teacher Education Around the World.

OriginalArticle

लोकप्रशासनाचा विकासक्रम व आधुनिक प्रवाह

डॉ. विलासराव पांडुरंग लवटे

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभागदेशभक्त संभाजीराव गरड महाविद्यालय, मोहोळ, ता. मोहोळ, जि. सोलापूर

ई-मेल - vilasraolawate2020@gmail.com

Manuscript ID:

प्रस्तावना :

JRD -2026-180436

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 149-153

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar. 2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

आधुनिक काळातील लोकप्रशासन व्यक्तीच्या सामाजिक जीवनाचा आत्मा आहे. कारण कोणत्याही देशातील समाजाची पर्यायाने व्यक्तीची उन्नती ही त्या देशातील सार्वजनिक धोरणाची अंमलबजावणी करणाऱ्या लोकप्रशासनाच्या भूमिकेवर अवलंबून असते. वस्तुतः मानवाच्या वैयक्तिक व सामाजिक जीवनात उत्कर्षासाठी करण्यात येणाऱ्या नियोजित प्रयत्नांमध्ये प्रशासकीय प्रक्रियेचा समावेश असतो. व्यक्ती दैनंदिन जीवनात जगताना कळत-नकळत प्रशासनाचा अनुभव घेत असते. प्रत्येक व्यक्ती स्वतःच्या जीवनाचा एक प्रशासक असते; मात्र व्यापक अर्थाने प्रशासनात अनेक व्यक्तीच्या सामुहिक प्रयत्नांने व सुसंघटितरित्या विशिष्ट हेतू साध्य करण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यामुळे कुटुंब, बँका, विद्यापीठ, मजुर संघटना किंवा यासारख्या अनेक लहान मोठ्या कोणत्याही संघटनेत प्रशासनाची प्रक्रिया आढळून येते; परंतु सार्वजनिक स्वरूपाच्या संघटनेचाच समावेश लोकप्रशासनात होतो. एल. डी. व्हाईट यांनी लोकप्रशासनाचा अर्थ स्पष्ट करताना असे म्हटले आहे की, 'लोकप्रशासनात अशा सर्व कृतींचा समावेश आहे की, ज्याचा उद्देश सार्वजनिक धोरणाची पूर्तता किंवा अंमलबजावणी करणे ह्या असतो. ' थोडक्यात, सार्वजनिक धोरणाची पूर्तता करणे किंवा अंमलबजावणी म्हणजेच लोकप्रशासन होय. वुड्रो विल्सन यांनी कायद्याची सविस्तर व पद्धतशीर अंमलबजावणी म्हणजे लोकप्रशासन होय असे स्पष्ट केले आहे. युरोपमध्ये ही १७ व्या शतकामध्ये राजाच्या खाजगी व सार्वजनिक कार्यात भेद करून सार्वजनिक कार्याला शासन अंमल प्रक्रिया संबोधले जाऊ लागले. मैकायावली यांचा 'प्रिन्स' हा ग्रंथसुद्धा लोकप्रशासनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे, या ग्रंथातून मैकायावलीने सरकार व प्रशासनाच्या सिद्धांतावर प्रकाश टाकला आहे. अँरिस्टॉटल यांचा 'पॉलिटिक्स' ग्रंथ, प्लेटो यांचा 'रिपब्लिक', जॉन लॉक यांचा 'टू ट्रिरीज ऑन गव्हर्नमेंट', थॉमस हॉब्स यांचा 'लेवियाथन' इत्यादी ग्रंथातून राज्य व्यवस्थेची विस्तृत मांडणी आणि अंमलबजावणीची प्रक्रिया स्पष्ट केली आहे. विश्वकोष 'फेडरेलिस्ट पेपर्स' च्या क्रमांक ७२ मध्ये हेमिल्टन या विचारवंताने लोकप्रशासनाचा स्थूल अभ्यास करून लोकप्रशासनाचे क्षेत्र स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. सन १८१२ मध्ये फ्रान्समध्ये चार्ल्सजीन बोनिन यांनी 'Principales de Administration Publique' (लोकप्रशासनाचे सिद्धांत) नावाने शोध प्रबंध लिहिला, परंतु संशोधन ग्रंथाला लोकप्रशासनाची मान्य पुस्तक म्हणून स्वीकृती मिळाली नाही. थोडक्यात, वरील प्रयत्न लोकप्रशासनाच्या विकासाच्या दृष्टीने झाल्याचे दिसून येते, परंतु खऱ्या अर्थाने या विषयाची सुरुवात वुड्रो विल्सनच्या सन १८८७ च्या 'The Study of Administration' या ग्रंथापासून झाली, तेव्हापासून ते आजपर्यंत लोकप्रशासनाचा विकास झपाट्याने होत आहे. लोकप्रशासनाच्या अभ्यासात अमेरिकन सोसायटी ऑफ पब्लिक अँडमिनीस्ट्रेशन, (ASPA) या संस्थेचा आणि ते काढत असलेल्या 'Public Administration Review' या नियतकालिकाचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. अल्बर्ट लेपास्की यांनी प्रशासन कला वा संघटन तंत्र यांचा ऐतिहासिक आढावा घेताना कालखंड आणि सांस्कृतिक संदर्भ घेत लोकप्रशासनशास्त्राच्या विकासाचे खालील आठ भागात वर्गीकरण केले आहे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

विलासराव पांडुरंग लवटे देशभक्त संभाजीराव गरड महाविद्यालय, मोहोळ, ता. मोहोळ, जि. सोलापूर

How to cite this article:

विलासराव पांडुरंग लवटे, (2026). लोकप्रशासनाचा विकासक्रम व आधुनिक प्रवाह. Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 149-153.

१. प्राचीन ईजिप्त
२. प्राचीन चीन
३. प्राचीन ग्रीक नगरराज्य
४. रोमन गणराज्य
५. मध्ययुगीन इंग्लंड आणि फ्रान्स
६. सतरावे आणि अठरावे शतक जर्मनी व ऑस्ट्रेलिया
७. एकोणीसावे शतक अमेरिका (शास्त्रीय व्यवस्थापन)
८. विसावे शतक

लेपास्की यांनी वरील आठ आधारभूत घटकात वर्गीकरण केले असले तरी वरील आठ घटकांमध्ये भारतीय उपखंडातील संदर्भाचा उल्लेख आलेला नाही. त्यामुळे भारतीय उपखंडातील संदर्भ घेतल्याशिवाय हा आढावा व वर्गीकरण पूर्ण होवू शकत नाही. प्राचीन व मध्ययुगीन या दोन्ही कालखंडांमध्ये भारतामध्ये प्रशासनाचे विविध प्रारूपे राबविण्यात आल्याचे उदाहरणे आहेत. मात्र, भाषेची समस्या आणि नोंदींचा अभाव यामुळे भारतीय प्रशासनाची प्रारूपे जगापुढे उशीराने आलेली आहेत. त्यामुळे वरील वर्गीकरणात भारतीय संदर्भ हा नववा घटक समाविष्ट केल्याशिवाय ते पूर्ण होत नाही. वरीलप्रमाणे वर्गीकरण करण्यात आले असले तरी बहुतांश अभ्यासकांनी लोकप्रशासनशास्त्राची वाटचाल किंवा विकास अभ्यासाच्या दृष्टीने पुढील सहा कालखंडात वर्गीकरण केलेले आहे.

पहिला टप्पा : लोकप्रशासनाचा जन्म व राज्यशास्त्र-प्रशासन विभाजन (१८८७ ते १९२६)

१८८७ ते १९२६ हा लोकप्रशासनाचा उदय व राजकारण-प्रशासन विभाजन कालखंड म्हणून ओळखला जातो. या काळात सन १८८७ सालापासून लोकप्रशासन विषयाची विकास यात्रा सुरू झाली. बुद्रो विल्सन यांनी 'Political Science Quarterly' (Nov. १८८६) या शोध पत्रिकेतून 'The Study of Administration' नावाने एक लेख लिहिला व त्यामध्ये राजकारण व प्रशासन विभाजन सिद्धांत मांडून लोकप्रशासन विषयाच्या विकासाला दिशा दिली. बुद्रो विल्सनने लोकप्रशासनशास्त्राच्या अभ्यास शाखेच्या बांधणीच्या अनुषंगाने तीन आंतर संबंधित क्षेत्रांना अधोरेखित केले आहे.

प्रशासन विषय वैशिष्ट्याच्या आधारे राजकारण-प्रशासन द्विभाजनावर भर

प्रशासन विषय शाखेच्या शास्त्रीय अभ्यासाचे समर्थन

प्रशासन अभ्यासातील तुलनात्मक पद्धतीच्या अंगीकारासाठी पुढाकार

थोडक्यात, विल्सन यांनी राजकारण प्रशासन विभाजन करून प्रशासनावर विज्ञानाच्या दृष्टीने जोरदिला. बुद्रो विल्सनच्या मते, एक संविधान तयार करणे सोपे आहे; त्याला चालविणे (अंमलबजावणी) कठीण कार्य आहे. शासनाकडून तयार केले संविधान, कायदे व धारेणाचे संचालन प्रशासनाकडून केले जाते. म्हणून प्रशासनाच्या सिद्धांताचा अभ्यास होणे आवश्यक होते. थोडक्यात बुद्रो विल्सनने मांडलेल्या विचारातून लोकप्रशासनाला एक विद्या शाखा म्हणून स्वतःची एक ओळख निर्माण झाली. त्यामुळेच बुद्रो विल्सनच्या प्रशासनातील योगदानामुळे प्रा. वाल्डो यांनी त्यांना लोकप्रशासनाचे पितामह म्हणून गौरविले होते. याच कालखंडात सन १९०० साली फ्रॅंक जे. गुडनाऊ यांनी 'Politics and Administration' नावाच्या ग्रंथातून राजकारण व प्रशासन यामध्ये द्विभाजन केले. दोन्हीच्या फरकाबाबत त्याने या ग्रंथात विस्ताराने चर्चा केली आहे. त्यांच्या मते, राजनिती राज्याच्या इच्छा प्रकट करते, तर प्रशासन त्या इच्छा किंवा धोरणांच्या अंमलबजावणीशी संबंधित असते. राजकारण व प्रशासन याचे प्रश्न व समस्या भिन्न-भिन्न आहेत. राजकीय प्रश्न हे प्रशासकीय प्रश्न असू शकत नाही.

दुसरा टप्पा - लोकप्रशासन सिद्धांताचा स्वर्णकाळ (१९२७ ते १९३७)

लोकप्रशासन विकासाचा दुसरा टप्पा १९२७ ते १९३७ हा लोकप्रशासन सिद्धांताचा स्वर्णकाळ आहे. लोकप्रशासनाला एक शास्त्राच्या रूपात स्थापन करण्यासाठी मान्यताप्राप्त सिद्धांताची गरज असते, याच कालखंडात अनेक विचारवंतांनी नवनवीन सिद्धांत निर्माण केले. सन १९२७ साली डब्ल्यू.एफ. विलोबी यांनी 'Principals of Public Administration' नावाचा ग्रंथ लिहून प्रशासनाला विज्ञान मानले. त्यांच्या मते, 'प्रशासनाचे सुद्धा सिद्धांत व नियम आहेत. ज्यांना चांगल्या प्रकारे क्रियान्वित करून लोकप्रशासनात सुधारणा केल जाऊ शकते'. सन १९३९ मध्ये मुने व रिले यांनी 'The Principles of Organization' हे पुस्तक लिहिले ते सन १९३० मध्ये 'Onward Industry' नावाने प्रकाशित झाले. या पुस्तकात मुने व रिले यांनी पदसोपान, कार्याचे विभाजन, केंद्रीकरण-विकेंद्रीकरण, शिस्त आज्ञापालन, समन्वय, प्रदत्त विधान, नियंत्रण व नेतृत्व इत्यादी संघटन सिद्धांत मांडले आहे. सन १९१६ मध्ये हेन्री फेयॉल यांनी फ्रेंच भाषेतून 'Industrial and General Management Administration' पुस्तक लिहिले ते १९२९ साली इंग्रजी भाषेतून अनुवादीत करण्यात आले. या पुस्तकातून कार्य विभाजन, अधिकार व उत्तरदायित्व, शिस्त, आदेशाची एकता, निर्देशाची एकता, सार्वजनिक हिताला महत्व, कर्मचाऱ्यांचे पारिश्रामिक, केंद्रीकरण, पदसोपान, व्यवस्था, समता कर्मचाऱ्यांना स्थायित्व, प्रेरणा व सहयोगाची भावना इत्यादी प्रशासन १४ तत्त्वे मांडले आहेत. सन १९२४ मध्ये मेरी पार्कर फॉलेट यांनी 'Creative Experience' ग्रंथ

लिहिला. यामध्ये त्यांनी सत्ता, नियंत्रण, आदेश, नेतृत्व व समन्वय हे संघटनेचे सिद्धांत स्पष्ट केले. सन १९३७ मध्ये ल्यूथर गुलिक व लिंडॉल उर्विक यांनी POSDCORB च्या स्वरूपात प्रशासनाच्या पायाभूत सिद्धांताचे प्रतिपादन केले आहे. थोडक्यात लोकप्रशासनाशी संबंधित सिद्धांताची व्याख्या व साहित्य निर्मितीसाठी लोकप्रशासन विकासाचा हा कालखंड महत्त्वपूर्ण ठरला आहे.

तिसरा टप्पा - लोकप्रशासनावर टिका व अडथळ्यांचा कालखंड (१९३८ ते १९४७)

लोकप्रशासन विकासाचा तिसरा टप्पा १९३८ ते १९४७ हा लोकप्रशासनावर टिका व आव्हानांचा कालखंड आहे. या कालखंडामध्ये अनेक विचारवंतांनी लोकप्रशासनाच्या सिद्धांतावर टिका केली. ज्याचा परिणाम लोकप्रशासनासमोर नवीन गंभीर स्वरूपाची आव्हाने निर्माण झाली होती. सन १९३८ मध्ये चेस्टर बर्नार्ड यांनी 'Functions of Exectative' हे पुस्तक लिहिले. या पुस्तकात लोकप्रशासन सिद्धांताचे वर्णन नसल्याकारणाने विद्वानांमध्ये व अभ्यासकांमध्ये नाराजी निर्माण झाली. सन १९४५ मध्ये हर्बर्ट सायमन यांनी 'Administrative Behaviour: A Study of Decision Making Processing Administrative Organization' हा ग्रंथ लिहिला, प्रशासकीय निर्णय क्रियेसंदर्भात हा ग्रंथ एक उत्कृष्ट पुरक ठरला. त्यांच्या या कार्यामुळे सन १९७८ मध्ये त्यांना नोबेल पुरस्काराने गौरविण्यात आले होते. परंतु त्यांनी १९४६ मध्ये एक लेख प्रकाशित करून मिथक, म्हणी आणि घोषणा या शब्दात लोकप्रशासनाची खिल्ली उडविली. सायमनच्या मते, प्रशासन हे केवळ यंत्रवत संघटना नसून मानवी व्यवहारातील अस्वस्थतेमुळे मानवी व्यवहारांचे अध्ययन अवश्यक आहे सन १९४७ साली रॉबर्ट डहाल यांनी लोकप्रशासन शास्त्र नाही हे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी प्रशासकीय सिद्धांताच्या मान्यतेस आव्हान दिले, त्यांच्या मते, प्रशासन हे मूल्यांपासून पूर्णतः मुक्त असू शकत नाही. तसेच प्रशासन मानवी व्यवहारांनी युक्त असून मानवी स्वभावातील भिन्नतेनुसार प्रशासकीय वर्तनामध्ये देखील विविधता असते.

चौथा टप्पा लोकप्रशासनाच्या स्वरूपाची संकट अवस्था (१९४८ ते १९७०)

लोकप्रशासन विकासाचा चौथा टप्पा (१९४८ ते १९७०) हा स्वरूपाची संकट अवस्था म्हणून ओळखला जातो. या कालखंडामध्ये लोकप्रशासन विषयाचे अस्तित्व धोक्यात आले. लोकप्रशासन विषयासमोर या काळात गंभीर स्वरूपाची आव्हाने निर्माण झाली. अनेक विचारवंतांद्वारे लोकप्रशासन विषयावर टिका होवू लागली. लोकप्रशासनाचा शास्त्रीय व परंपरागत दृष्टिकोनासंदर्भात अविश्वसनीयता निर्माण होवू लागली. या काळात काही विचारवंत लोकप्रशासन ही शाखा सोडून परत राज्यशास्त्र या विषयाकडे वळाले. परिणामतः राज्यशास्त्रामध्ये लोकप्रशासनाची उपयोगिता कमी-कमी होत गेली. त्यामुळे लोकप्रशासनाला स्वतःचे अस्तित्व टिकविण्यासाठी अनेक नवीन मार्गांचा शोध घ्यावा लागला. नव हक्क चळवळीचा प्रभाव याच कालखंडात पडला होता. याच कालखंडात लोकप्रशासन व व्यापार स्थापन मिळून प्रशासकीय विज्ञानाच्या दिशेने पाऊल टाकले, व स्पष्ट केले की, प्रशासन हे तर प्रशासन असते मग ते सरकारी कार्यालयातील असो की, खाजगी कंपनीतील अशा पद्धतीने लोकप्रशासनाने स्वतःचे अस्तित्व जीवंत ठेवण्यासाठी खाजगी प्रशासनाचा सहारा घेतला होता. तसेच तुलनात्मक लोकप्रशासन, विकास प्रशासन व नवीन लोकप्रशासन ह्या संकल्पना उदयास आल्या. फ्रँक मॅरिनी व ड्वाइट वाल्डो यांच्या विचाराने तसेच फ्रेड रिग्ज यांच्या नमुन्याने लोकप्रशासनाला सबल करण्याचा प्रयत्न केला. या कालखंडामध्ये रिग्जसारख्या विचारवंतांनी पर्यावरणीय अध्ययनाला महत्त्व दिले आहे. या कालखंडाचे महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणजे या कालखंडात लोकप्रशासन आणि राज्यशास्त्राच्या पारस्परिक संबंधावर पुन्हा भर देण्यात आला. १९६० च्या दशकात, क्रिस अँग्रारिस, लिक्ट, मॅकग्रेगर, वारेन, विनीत यांनी मानवी स्वभाव संबंधी पारंपारिक परिकलनामध्ये परिवर्तन करून नव-मानवीय संबंध दृष्टिकोनाद्वारे संघटनेस जैविक संस्था बनविण्यात भर दिला परिणामतः पुन्हा लोकप्रशासनाच्या विचारधारा पल्लवीत झाल्या.

पाचवा टप्पा आन्तर विषयी परिपक्वता कालखंड (१९७१ ते १९९१)

लोकप्रशासन विकासाचा पाचवा टप्पा (१९७१ ते १९९१) हा अन्तरविषयी परिपक्वता कालखंड म्हणून ओळखला जातो. या काळात लोकप्रशासनासमोरील आव्हानांमुळे लोकप्रशासनाला नवीन विश्वसनीय सिद्धांताच्या निर्मितीसाठी प्रेरित केले. लोकप्रशासनाद्वारे राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, मनोविज्ञान, समाजशास्त्र, कायदा व जीव विज्ञान इत्यादी विषयातील नियमासोबत समन्वय निर्माण करून लोकप्रशासनाने अन्तरविषयी दृष्टिकोन विकसीत केला. याच कालखंडामध्ये तुलनात्मक प्रशासकीय अभ्यास, सिद्धांत निर्माण, विकास प्रशासन, धोरण निर्मिती विज्ञान व विकासशील देशांच्या परिस्थितीनुसार लोकप्रशासनाच्या नवीन शोधाच्या दृष्टीने सार्थक प्रयत्न झाले. या कालखंडात फ्रँक मॅरिनी, डी. वाल्डो, रिग्ज, फेरल हेडी, चार्ल्स गुडरोल या विचारवंतांनी लोकप्रशासनाच्या अभ्यासात नव चैतन्य निर्माण केले.

सहावा टप्पा परिपक्व व परिवर्तनशील (१९९२ ते आजपर्यंत)

लोकप्रशासन विकासाचा सहावा टप्पा (१९९२ ते आजपर्यंत) लोकप्रशासन एक परिपूर्ण विषय शाखा म्हणून तसेच अंतरविद्याशाखीयशास्त्र म्हणून ओळखला जातो. या काळात खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतीकरण (खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतीकीकरण) स्तरावर मोठ्या प्रमाणात प्रभाव पडला आहे. जगातील बहुतांशी राष्ट्रांनी आपल्या खाजगी (खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतीकीकरण) धोरणाच्या अनुषंगाने अवलंबली आहे. प्रामुख्याने १९९१ नंतर जागतिकरणचे वारे वेगाने वाहत आहे म्हणून प्रशासकीय कार्य पद्धतीत अमुलाग्र परिवर्तन होत आहे. बदलत्या परिस्थितीत लोकप्रशासनाला उत्कृष्ट कार्य करता यावे म्हणून अनेक नवीन संकल्पना रूजत आहे.

यात प्रामुख्याने नवलोक व्यवस्थापन, लोकनिवड सिद्धांत, नागरी समाज, सुशासन व सुरुष शासन, ई-शासन, ई-प्रशासन अशा अनेक नवीन संकल्पनांचा समावेश होतो. लोकप्रशासनाच्या विकासाच्या एकूण प्रक्रियेत आणि आधुनिकतेच्या परिप्रेक्षात लोकप्रशासनाला दोन मोठे हादरे सहन करावे लागले;

१. मानवीय व प्रत्ययवादी (Humanistic and Phenomeno- logical)

२. नव-प्रत्यक्षवादी परिप्रेक्षा (New-Positivist Perspective)

या विचारधारांनी लोकप्रशासनातील पारंपारिक सिद्धांतांना निरूपयोगी ठरवून नाकारले होते; ज्यामुळे लोकप्रशासनातील अध्ययनाला नवीन दिशा प्राप्त झाली होती. त्यामुळे लोकप्रशासनाच्या विकासाचाही आढावा नव्याने मांडण्यास सुरुवात झाली. थोडक्यात, लोकप्रशासनाच्या एकूण प्रक्रियेत विषयशाखेतील सैद्धांतिक अनुषंगाने संघर्षमय वाटचाल असली तरीही लोकप्रशासनाच्या उत्तरदायीत्वाबाबत चाकोरीबद्ध दिशा असल्याचे दिसते. डॉईट वाल्डो यांनी प्रशासकीय राज्य, (The Administrative State) यातून राजकीय तत्वज्ञानातील पाच मुद्यांच्या आधारे लोकप्रशासनाची भूमिका आणि स्वरूप अधोरेखित केलेले आहे.

१. चांगल्या जीवनाचे स्वरूप अथवा चांगल्या समाजाप्रती दृष्टिक

२. कार्यकृतीचे निष्कर्ष अथवा सामूहिक निर्णयाच्या निश्चितीच कार्यप्रक्रिया

३. राज्य कोणी करावे हा प्रश्न

४. राज्याची सत्ता संविभाजनाचा व वितरणाचा प्रश्न

५. केंद्रीकरण विरुद्ध विकेंद्रीकरणाचा प्रश्न अथवा एकात्म संघराज्यात्मक पद्धतीचे तुलनात्मक गुण

वरील द्विदल स्थितीने कार्य करण्याची तज्ञा, पद्धती व प्रक्रियेन महत्त्व प्राप्त झाले. ज्या योग्य लोकप्रशासनाच्या औपचारीक चौकटील महत्त्व प्राप्त होवू लागले. कारण ज्याद्वारे गुंतागुंत टाळण्याची संभाव्यत होती. याचबरोबर लोकप्रशासनाचे महत्त्व निर्माण होण्यासाठी समकाल समग्र परिस्थिती ही कारणीभूत ठरली होती. खालील घटक लोकप्रशासनाचे महत्त्व वाढण्यासाठी पोषक ठरले;

१. औद्योगिक क्रांती आणि तांत्रिक विकास

२. कल्याणकारी राज्याची संकल्पना आणि नियोजित विकास

३. संपूर्ण युद्ध संकल्पना

४. विकासनशील देशातील नोकरशाहीची संकल्पना

५. लोकप्रशासनाच्या विस्तारीत भूमिकेला जनस्विकृती

थोडक्यात, वरील स्थितीत तांत्रिक ज्ञान आणि विशेषज्ञता यांचे उपयोजनाची आवश्यकता निर्माण झाली होती. ज्याची पूर्तता उपयोजित लोकप्रशासनाद्वारे केली गेली. अशा लोकप्रशासनाची कार्यपूर्ती साधारण तीन भागात वर्गीकृत करता येते;

१. सुरक्षात्मक आणि नियामक

२. समाज उद्धोधक व सहाय्यक

३. उपक्रमात्मक

लोकप्रशासनाच्या कार्य आणि जबाबदारीचे उपरोक्त स्वरूप मागील पन्नास वर्षांत स्थिरावलेले दिसते. आजचे आधुनिक वा उत्तर आधुनिक लोकप्रशासनही या जबाबदारीतून मुक्त नाही. थोडक्यात, राजकारण-प्रशासन द्विभाजनाचा इतिहास सार्वजनिक धोरणाच्या निर्मिती आणि अंमलबजावणी या दोन पैलूंपासून सुरू होवून राज्याच्या एकूण प्रक्रियेपर्यंत येवून पोहचला आहे. राज्यशास्त्रातील सैद्धांतिकता आणि लोकप्रशासनातील तांत्रिक दोन्ही शास्त्रांच्या विभक्तीकरणाला आधार प्रदान करणारी ठरली. मात्र इतर कोणत्याही दोन सामाजिक शास्त्रात नाही असा अन्योन्य संबंध राजकारण आणि प्रशासन या दोन प्रक्रियेच्या शास्त्रामध्ये दिसून येतो. त्यामुळे दोन्ही घटकांचे परस्पर सहचरणही तितकेच महत्त्वाचे असल्याचे दिसते. दोहोतील शास्त्रीय पैलू वेगवेगळे ठेवूनही दोन्ही विषयातील परस्पर अभ्यासाशिवाय एक अभ्यासविषयक म्हणून पूर्णत्व मिळू शकत नाही.

संदर्भग्रंथ

1. Albert Lepawsky (1949). Administration: The Art and science of organization and Management. Calcutta oxford and IBH Publishing Co.
2. Arora, R.K. (Ed.). (1984). Administrative Theory. New Delhi, IIPA.
3. Awasthi, A., & Awasthi. (2004). Administrative Theory. Agra, Lakshmi Narain Agarwal.
4. Awasthi, A., & maheshwari, S. R. (1980). Public Administration. Agra, Lakshmi Narain Agarwal.
5. Basu, Rumki. (1994). Public Administration : Concept and Theories. New Delhi, Sterling Publishers.
6. Basu, Rumki. (2007). Public Administration : Concept and Theories. New Delhi, Sterling Publishers.

7. 'Bhattacharya, Mohit. (2000). New Horizons Of Public Administration. New Delhi, Jawahar Publishers
8. Chakrabarty, Bidyut. (2007). Reinventing Public Ad- ministration: The Indian Experience. New Delhi, Ori- ent Longman.
9. Gurdev, S. (1993). Public Administration: A Pragmatic Approach. New Delhi, Atma Ram and sons.
10. Henry, Nicolas. (1999). Public Administration and Public Affairs. New Delhi, Prentice Hall of India.
11. Self, Peter. (1972). Administrative Theories and Poli- tics. London, Allen and Unwin.
12. Shafrilz, J.M. and Hyde, A.C. (2012). Public Admin- istration Classic Readings. WADSWORTH Cenryage Learning Canada.
13. Waldo, D. (Ed.). (1953). Ideas And Issues In Public Administration. New York.

OriginalArticle

महिलांवर होणारे अत्याचार व ते रोखण्यासाठीच्या कायदे आणि उपायांचा अभ्यास

डॉ.भुरके नागोराव संभाजी

लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला

महाविद्यालय सोलापूर.

Manuscript ID:

JRD -2026-180437

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 154-159

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar.2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

Abstract (सारांश)

भारतीय समाजात महिलांवर होणारे अत्याचार ही एक गंभीर सामाजिक समस्या आहे. शारीरिक, मानसिक, लैंगिक, आर्थिक आणि सामाजिक स्वरूपाचे अत्याचार महिलांच्या जीवनावर प्रतिकूल परिणाम करतात. घरगुती हिंसा, हुंडाबळी, लैंगिक छळ, बलात्कार, मानवी तस्करी, बालविवाह आणि कार्यस्थळी होणारा छळ ही त्याची प्रमुख उदाहरणे आहेत. महिलांच्या संरक्षणासाठी भारतीय संविधानाने समानतेचा अधिकार प्रदान केला असून विविध कायदेही लागू करण्यात आले आहेत. यामध्ये घरगुती हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम, 2005, हुंडा प्रतिबंधक अधिनियम, 1961, कार्यस्थळी महिलांचा लैंगिक छळ प्रतिबंध, मनाई व निवारण अधिनियम, 2013, तसेच भारतीय दंड संहितेतील विविध तरतुदींचा समावेश होतो. कायद्यांसोबतच महिला शिक्षण, जनजागृती, आर्थिक सक्षमीकरण, तक्रार निवारण यंत्रणा मजबूत करणे आणि समाजातील सकारात्मक दृष्टिकोन विकसित करणे हे अत्याचार रोखण्यासाठी आवश्यक उपाय आहेत. महिलांच्या सुरक्षितता, सन्मान आणि समानतेसाठी कायदेशीर व सामाजिक स्तरावर संयुक्त प्रयत्न करणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

Keywords (कीवर्ड्स): महिला अत्याचार, महिला संरक्षण, घरगुती हिंसा, हुंडाबळी, लैंगिक छळ, बलात्कार, महिला हक्क, महिला सक्षमीकरण, महिला संरक्षण कायदे, जनजागृती, सामाजिक न्याय, लैंगिक समानता, भारतीय संविधान, महिला सुरक्षा, कायदेशीर उ

प्रस्तावना :-

भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये स्त्री आणि पुरुष एकाच नाण्याच्या दोन बाजू मानले जातात. याचाच अर्थ असा की, स्त्री शिवाय पुरुषाला जीवन जगता येत नाही. आणि पुरुषाशिवाय स्त्री अपूर्णच म्हणजेच हे दोन्ही घटक परस्परावलंबी आहेत. वैदिक काळाच्या विचार केला तर वैदिक काळात स्त्रियांचा दर्जा आणि भूमिका पुरुषाबरोबरची होती. स्त्रियांना कोणत्याही धार्मिक कार्यात पुरुषाबरोबर सहभाग घेता येत होता. जसे शिक्षण, उपनयन, संस्कार, धार्मिक संस्कार इ. तसेच या काळात स्त्रियांना आपल्या जीवनाचा जोडीदार निवडण्याची स्वातंत्र्य होते. तसेच विधवा, पूर्णविवाह, घटस्फोट यासारखे वैवाहिक स्वातंत्र्य स्त्रियांना होते. यावरून असे स्पष्ट होते की, हा कालखंड स्त्रियांचा दर्जा आणि भूमिकेच्या बाबतीत स्त्रियांना स्वातंत्र्य देणारा होता. मध्ययुगीन कालखंडाची सुरुवात झाली व या काळात वेगवेगळ्या प्रकारचे स्वारी, युद्ध याची सुरुवात झाली हा कालखंड. मुसलमानी राजवटीचे असल्यामुळे वेगवेगळ्या प्रकारची शाही घराण्याची सुरुवात झाली व या घराण्याकडून महिलांवरील होणारे अत्याचार थांबविण्यासाठी याच कालखंडात पडदा पध्दत सुरुवात झालीया काळात हिंदू धार्मिक लोकांनी मुस्लीमांकडून होणारे अन्याय अत्याचार थांबविण्यासाठी जास्तीत जास्त स्त्रियांना पडदा टाकणे बंधनकारक केले. यावरून असे स्पष्ट होते की, या कालखंडातच महिलावर फार मोठ्या प्रमाणात अत्याचार झाल्याचे ऐतिहासिक पुराव्यावरून स्पष्ट होते. या कालखंडानंतर ब्रिटीशांचे आगमन भारतात झाले. या कालखंडात ब्रिटीश गव्हर्नरने स्त्री वरील अत्याचार कमी करण्यासाठी कांही प्रमाणात प्रयत्न केले.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

भुरके नागोराव संभाजी लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय सोलापूर.

How to cite this article:

भुरके नागोराव संभाजी (2026). महिलांवर होणारे अत्याचार व ते रोखण्यासाठीच्या कायदे आणि उपायांचा अभ्यास Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 154-159.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

याच कालखंडात महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, गोपाळ गणेश आगरकर, न्या. रानडे, राजा राममोहन राय, इत्यादीसारखे थोर समाजसुधारकांनी महिलांवरील अत्याचार कमी करण्यासाठी प्रयत्न केले. स्वातंत्र्य उत्तर कालखंडात महिलांवरील अत्याचार कमी करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घटनात्मक तरतुदी घटनेत करून स्त्री अत्याचार विरोधी कायदे केले. परंतु या कायद्याची अंमलबजावणी व्यवस्थित न झाल्यामुळे महिलांवरील अत्याचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत गेले. म्हणून १९९० साली महिला आयोगाची स्थापना केली गेली. या आयोगामार्फत स्त्री वरील होणारे अत्याचार कमी करण्यासाठी स्वतंत्र व्यवस्था करण्यात आली. तसेच हुंडा प्रतिबंध कायदा, बालविवाह प्रतिबंध कायदा, हिंदू विवाह कायदा, गर्भपात प्रतिबंध कायदा, अशा वेगवेगळ्या घटनात्मक तरतुदी महिला अत्याचार विरोधी करून ही महिलांवरील अत्याचाराचे प्रमाण कमी का झाले नाही.

अत्याचाराचे विविध स्वरूप:-

उपासमार :- कौटुंबिक जुलमाची पहिली पायरी म्हणजे स्त्रीला उपाशी ठेवणे होय. माहेरहून मागितलेली वस्तु आणली नाही, उसने पैसे आणले नाही, पतीला कपडे केले नाही, चांगले काम करित नाही, अती चांगली किंवा गबाळी राहते, जास्तच खाते, उलट प्रत्युत्तर देते, घरातली किंवा बाहेरची कामे करित नाही अशी काहीतरी कारणे शोधून स्त्रीला एक वा दोन-चार दिवस निव्वळ उपवासी ठेवले जाते. जेवायले दिलेच तर ते शिळे आणि उष्टे अन्न असते. जे असते ते सुद्धा पोटभर मिळत नसते. अशा परिस्थितीत स्त्रीची शारिरीक, मानसिक क्षमता दुर्बल होते. गर्भवती असेल तर लागलीच गर्भपात होतो. अशा प्रसंगी औषधोपचार केला जात नाही.

अती श्रम:- श्रमाच्या बाबतीत स्त्रीयाना माहेर नी सासर सारखेच असते. माहेरपेक्षा सासरला जास्त श्रम करावे लागतात यात शंका नाही. सासरला उपवासी राहून घरातील सर्व कामे करावी लागतात. रात्री सुद्धा सर्व कामे आटोपून अंधारुनावर शरीर टाकण्याची किंचित संधी मिळते. थकलेल्या शरीरास झोप केंव्हा लागते याची तिला आठवण सुद्धा नसते. अशाप्रसंगी पतीदेवाला खुश ठेवण्यासाठी त्याच्या शय्येवर जाऊन लैंगिक सुख देण्यासाठी खोटे हास्य निर्माण करावे लागते. हा सगळाच प्रकार अत्यंत हिनसक व मनाला उद्वेग निर्माण करणारा असतो.

मारझोड:- गोडवावाखापन अतिश्रम आणि सततचा अपमान सहन करता करता स्त्रीला वरून मारझोड करून दुखापतीने रक्तबंबाळ केले जाते-बोलणाऱ्या शब्द अतिश्रम आणि सततचा अपमान सहन करतात. यात सासू जमेल त्यावेळी मारत असते. सासरा देखील मागे नसतो. अनेको स्वास्याचे शब्द आणि मारणा-यांचे हात व पाय यांना मर्यादा नसाला घराबाहेर हाकलून देण्याचा निंद्य प्रकार करित असतो. नणंद व दौर जमेल त्यावेळी एकदा तरी हात धुन्वतार सेवा जात आहे नवऱ्याचा असतो. नाक कापणे, हात-पाय मोडणे, डोळ्यात जखम करणे इत्यादी क्रिया या प्रकारात घडतात.

बलात्कार:- बलात्कार म्हणजे स्त्रियांच्या संमतीशिवाय तिच्याकडून वैषयिक सुख प्राप्त करणे होय. सुनेवर किंवा भावजयीवर बलात्कार करण्याचे प्रकार सगळ्याच कुटूंबात घडून येत नसले तरी ते काही कुटूंबात घडत असतात. प्रत्येक खेडेगावात दोन-चार उदाहरणे प्रत्येक पिढीत असतात. सासुचा त्रास, नणंदेची कटकट, दीराची व सासऱ्याचर जवरी कामेच्छा अशा वातावरणात तिचा केंव्हा बलात्काराला बळी दिला जाईल याची खात्री नसते. म्हणजे अनेक स्त्रियांवर बळजबरीने बलात्कार करण्यात तिचा सासरा व दिराचा समावेश झालेला असतो. हा व्यभिचार अंगवळणी पडला की अशा पुरुषांकडून तिला होणारा त्रास बंद होतो.

खून :- हुंडा तथा माहेरहून होणाऱ्या पुरवठ्यात खोट झाली की कौटुंबिक अत्याचाराची साखळी सतत लांबत असते. शिवाय घरातील कामात झालेली उणीव ही अत्याचार करण्यासाठी सबब सापडत असते. समजा सासरा किंवा दीराच्या मनाप्रमाणे वागले नाही तर त्यात आणखी भर पडते. यात सासुचा तर महत्त्वाचा भाग असतो. अनेक सासवा आपल्या सुनेवर तिच्या नवऱ्याव्यतिरिक्त दुसऱ्या मुलाला बलात्काराला प्रवृत्त करत असतात. सासवा स्वतःच्या पतीला सुद्धा बाबतीत सहभागी करून घेत असतात. हे सर्व प्रकार करित असताना सुनेचा पूर्णपणे नकार असेल तर तिचा खून केला जात असतो.

गर्भपात करणे :- स्त्री अत्याचाराचा हा एक अजब प्रकार आहे. नववधू गर्भवती असल्यास शारिरीक त्रास देणे व गर्भ पाडणे हा प्रकार आपणास आढळतो. स्त्री गर्भवती राहून तिची काळजी न घेतल्यास तिला मानसिक त्रास होऊ शकतो. स्त्रीची वैद्यकीय तपासणी करून मुलगी होणार असल्यास गर्भपात करण्यास सासरची माणसे उत्सुक असतात. परंतु माहेरची माणसे उदासीन असतात. शेवटी स्त्रीला गर्भपातास तयार रहावे लागते. पती जर अज्ञान, अविचारी, असेल तर गर्भपाताच्या संमती पतीही सहकार्य करतात. अशाप्रकार सर्व अत्याचार स्त्रीलाच सहन करावे लागतात. म्हणून हा अत्याचार न दिसणारा अप्रत्यक्ष प्रकार आहे.

अपहरण करणे :- विचारवंत डॉ. राम अहुजा यांनी गुन्हेगारी स्वरूपाच्या अत्याचारात अपहरण अत्याचाराचा उल्लेख केलेला आहे. विवाहीत स्त्रीला अद गानी ठिकाणी पळवून नेऊन डांबून ठेवणे हा एक भयानक प्रकार आढळतो. राजस्थान या राज्यात असे प्रकार आढळतात हे संशोधनावरून डॉ. आहुजा यांनी स्पष्ट केलेले आहे. पळवून नेऊन नवीन ठिकाणचा पत्ता माहेरच्या माणसांना कळविला जात नाही. म्हणजे जन्म माहेरी व मूल अज्ञात ठिकाणी अशी वाईट अवस्था या जुलमातून निर्माण होत असते.

तीव्र वेदना देणे:- नववधूला शारिरीक, आर्थिक, मानसिक वेदना सहन करावयास भाग पाडले जाते. या वेदना सहन केल्याशिवाय सासरच्या कल्पन समजत नाही. स्त्रीच्या मनाविरुद्ध जेवढे कठोर वागता येईल याकडे सर्व सासर मंडळींचे लक्ष असते. हा सर्व त्रास स्त्रीला निमुटपणे सहन करावा लागतो. या त्रासावर कोणताही उपाय नसतो. फक्त पैसा हाच उपाय असतो परंतु पैसा नसल्यामुळे माहेरी हा जुलूम न सांगता जीवनाची वाटचाल पूर्ण करावी लागते हे निश्चित असते.

लैंगिक त्रास:- संशोधनात्मक अभ्यासातून घरगुती स्वरूपाच्या अत्याचारात लैंगिक अत्याचाराचा समावेश केलेला आहे. लैंगिक अत्याचार व विनयभंग या स्त्रियांवरील अत्याचारांचे वर्गीकरण करत असताना डॉ. राम अहुजा यांचे संशोधन पाहणे आवश्यक ठरते. त्यांनी त्यांच्या

दोन्हीचा विचार करण्यात आला तेव्हा दर २७ मिनीटाला एक विनयभंग व दर ३३ मिनीटाला स्त्रियांशी कुर वर्तन घडते ही स्त्रीच्या जीवनाची दारून भयानक असतात. हा त्रास समाजासमोर दाखवता येते म्हणून हा जुलूम गोपनीय स्वरूपात निर्माण होतो.

विनयभंग करणे:- शहरीकरण, नागरीकीकरण, औद्योगिकीकरण इत्यादी प्रक्रिया गतिमान झाल्यामुळे स्त्रीच्या विनयभंगाचे प्रकार वाढत आहेत. विनयभा हा एक स्त्रीची थट्टा काढण्याचाच प्रकार आहे. स्त्रीला धक्का मारणे, अंगाला स्पर्श करणे, केसाला स्पर्श करणे, हात धरणे, जबरीने चुंबन घेणे, इत्यादी सर्व कृतींचा विनयभंगात समावेश होतो. विनयभंगात शारिरीक दुखापत होत नाही परंतु स्त्री चारित्र्यावर शिंतोडे उडविले जातात. विवाहीत स्त्री सासरच्या अशा कृतिविरुद्ध आवाज उठवू शकत नाही. विनयभंगाच्या अत्याचारास सामोरे जाणे एवढेच स्त्रीच्या हातात असते.

हुंडाबळी किंवा हुंडा मृत्यू:- स्त्री जीवनाची वाईट कहाणी म्हणजे हुंड्याची कहाणी होय. या प्रकारचा जुलूम अत्यंत घातक असतो. स्त्री ही लक्ष्मी सोबतच पैसा ही लक्ष्मी असा दुहेरी फायदा होऊनही सासरच्या व्यक्ती समाधानी नसतात. त्यामुळे स्त्रीला हुंड्यासाठी अत्याचार सहन करावे लागतात. हुंडाबळी गेलेल्या बहुसंख्य मुली या २१ ते २४ या वयोगटातील असतात हे आपणास विसरता येत नाही. हुंडाबळीतील मुली शारिरीक दृष्ट्याच नव्हे तर सामाजिक आणि संवेदनात्मक दृष्टीने परिपक्व असतात. हुंडाबळी जाणाऱ्या कुटुंबातील अवस्था गोंधळाची असते. व याचा परिणाम माहेरच्या कुटुंबातील सदस्यावरही होतो. म्हणून हा अत्याचाराचा एक अनिष्ट प्रकार आहे.

मालमत्तेपासून दूर ठेवणे:- स्त्रीच्या अत्याचारात सामाजिक स्वरूपाचा अत्याचार म्हणजे मालमत्तेपासून स्त्रीला दूर ठेवणे आहे. कुटुंबाच्या मालमत्तेतील हिस्सा स्त्रियांना मिळणार नाही ही भूमिका सासरकडील मंडळीची असते. याच कारणातून पुनर्विवाहाचे प्रकारही घडतात. हा अत्याचार देखील स्त्रीला परवडणारा नाही. कारण “ धोबी का कुत्ता, घर का ना घाट का” अशी द्विधा अवस्था स्त्रीची निर्माण होते. यातून लहान मुलांच्या संगोपनाचा प्रश्नही आपोआप निर्माण होतो.

वाळीत टाकणे:- स्त्रीयावरील अत्याचाराचे चित्रण आपल्या मनात निर्माण केल्यास एक विदारक दृश्य आपल्यासमोर आल्याशिवाय राहणार नाही. कुटुंबातील सासरकडील सर्व नवीन नातेवाईक स्त्रीला वाळीत टाकून न बोलता दूर राहण्याचा प्रयत्न करतात. घरातून बाहेर ठेवण्याची व्यवस्था करतात. कारण माहेरी पाठवून प्रश्न मिटत नाही तर स्त्रीला होणारा त्रास पतीदेवाने प्रत्यक्ष पाहिला पाहिजे अशी इच्छा सासरच्या सर्व व्यक्तींची असते. स्त्री ला सोडूनच सर्व सणवार साजरे केले जातात. यातून स्त्रीचे जीवन एकाकी निर्माण होते. म्हणून अत्याचाराचा हा प्रकार देखील वाईटच आहे.

जाळून टाकणे:- स्त्रीवर होणारे अत्याचार कशाप्रकारचे असतील याचा हा आश्चर्यकारक प्रकार आहे. आधुनिक काळात स्त्री जळीत प्रकाराची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. ही एक चिंतेची बाब आहे. स्त्रीला अर्धवट किंवा पूर्ण जाळणे म्हणजे स्त्री जीवन संपविणे होय. या कुकर्माचा कर्ता पती म्हणजे पुरुषच आहे. एकाचे जीवन संपविणे म्हणजे मर्दपणा मानणे हे अत्यंत चुकीचे आहे. परंतु भारतीय समाजीत दरोज्याच्या वर्तमानपत्रात अशा अनेक प्रकारच्या घटना वाचावयास मिळतात. जाळून टाकण्याची प्रक्रिया ही पशुतुल्य आहे हे आपणास सांगावे लागते.

सायबर अत्याचार :- अलीकडच्या काळात स्त्रियांवरील वाढत चाललेले सायबर अत्याचार केवळ छेडछाड किंवा ब्लैकमेल करण्यापुरतेच मर्यादित राहिलेले नाही तर स्त्रियांची खाजगी माहिती चोरून त्याचा चुकीचा वापर करणे, युवती व महिलांचे छायाचित्रे चोरून तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून ती अश्लील बदलणे व तशी बदललेली छायाचित्रे आपल्या परिचयाच्या लोकांमध्ये प्रसारित करणे यामधूनच होणाऱ्या बदनामी मुळे आत्महत्या करणे नाहीतर होणारा आत्याचार निमूटपणे सहन करणाऱ्याची संख्या वाढली आहे.

अपमान :- कौटुंबिक अत्याचारात अपमानाचाही समावेश होतो. अपमानाला मर्यादा नसते. ज्याला अक्कल नाही तो सुद्ध शिब्या देऊन अपमानित करत असतो. या अपमानात सतत शिवीगाळ असते. या शिब्यासुद्धा अत्यंत घृणास्पद व लाजिरवाण्या असतात. अशिक्षित कुटुंबात दिल्या जाणाऱ्या सर्व शिब्या निव्वळ कमरेच्या खालच्या असतात. कोणतेही काम असो त्यात चुक काढणे हा घरातील लोकांचा स्वभाव धर्म बनलेला असतो. त्यातून स्त्रीला मुक्तता नसते. त्यामुळे ती स्त्री अपमानित जीवन जगते.

पत्नीस मारहाण :- लग्न जमविताना सर्व बाबींची मागणी केली जाते व ती पूर्ण न झाल्यास अनेक उणिवा काढून पत्नीस छळले जाते. काही वरपक्षाच्या लोकांची हाव न संपणारी असते. सण उत्सवाच्या वेळी तर अनेक मागण्या केल्या जातात व त्या पूर्ण झाल्या नाही तर स्त्रीला अत्याचारास सामोरे जावे लागते. विवाहाच्या सुरुवातीला पत्नीला मूल न होणे किंवा फक्त मुलीच होतात म्हणून मारहाण केली जाते.

. एकतर्फी प्रेमातून होणारे आत्यचार :- एखादी व्यक्ती हा एकतर्फी प्रेम करत असतो व तो ज्या स्त्रीवर प्रेम करतो. त्या स्त्रीने जर त्यास नकार किंवा प्रतिसाद दिला नाही तर त्या मुलीला होणाऱ्या आत्याचारास सामोरे जावे लागते. ही त्या व्यक्तीची मानसिक विकृती असते त्यातूनच तो त्या मुलीवर अत्याचार करतो. या अत्याचाराचे अंतिम टोक म्हणजे त्या स्त्रीवर अॅसिड फेकण्याचा प्रकारही घडत असतो, व त्या मुलीचा खून करण्याइतपत त्या व्यक्तीचा अत्याचार त्या मुलीला होत असतो.

स्त्री मुक्ती संदर्भातील कायदे :-

विधवा विवाह कायदा (१८५६) : भारतीय समाजात पूर्वी मुलींची फार लवकरच लग्न होत असत. साधारणतः १० व्या शतकानंतर विधवांकडे पाहताना त्यांना अशूभमानले जाई. त्यांच्यावर अत्याचार होत. महाराष्ट्र आणि बंगालमध्ये समाजसुधारकांनी विधवांच्या पुनर्विवाहाचा प्रश्न निर्माण झाला त्याही घाँडो केशव कर्वे तसेच ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी विधवेशी लग्न केले. इ.स. १८५६ साली विधवा पुनर्विवाह कायदा पास झाला.

सतीबंदी कायदा (१८२९) : सन १८२९ मध्ये राजा राममोहन रॉय यांच्या प्रयत्नामुळे सतीप्रथा बंद करण्याचा कायदा लॉर्ड बेंटिकच्या काळात पास झाला. पूर्वी स्त्रिया पतीच्या निधनानंतर सती जात होत्या. ही वाईट प्रथा दूर करण्यासाठी राजाराम मोहन रॉय यांनी परिश्रम घेतले. आंदोलन छेडले. सतीची सक्ती होती, या प्रथेला आळा बसला.

बालविवाह प्रतिबंधक कायदा (१९२९) : बालविवाहाचे दुष्परिणाम लक्षात आल्याने विवाहाकरिता वयोमर्यादा असावी, ही बाब लक्षात आली व त्या दृष्टीने जो कायदा पास झाला, त्याला बालविवाह प्रतिबंधक कायदा म्हणतात. या कायद्यानुसार मुलीच्या लग्नाचे वय आता १८ वर्षे व मुलाचे लग्नाचे वय २१ वर्ष ठरविण्यात आलेले आहे.

हिंदू विवाह कायदा (१९५५) : हिंदू कोड बिलातील एक तरतूद असलेला हिंदू विवाह कायदा अस्तित्वात आला. हिंदू कायदा व हिंदू धर्म मानणाऱ्या व्यक्तीला लागू आहे. वीरशैव, लिंगायत, बौद्ध, जैन, शीख, ब्राह्मण व आर्य समाजात या अनुयायांना लागू आहे. ज्या हिंदूचे विवाह हे स्पेशल मॅरिज ॲक्टनुसार केले जात नाही; त्या सर्वांना हा कायदा लागू होतो.

द्विभार्या प्रतिबंधक कायदा (१९५५) : ह्या कायद्याअंतर्गत प्रथम पत्नी जिवंत असताना एखाद्या पुरुषाने दुसरे लग्न केले तर ते लग्न म्हणून समजले जात नाही. इंडियन पिनल कोडखाली तो शिक्षापात्र ठरतो. दुसऱ्या व्यक्तीला पत्नीचा दर्जा प्राप्त होत नाही. त्यामुळे त्या स्त्रीला पतीच्या संपत्तीत कोणताही वाटा मिळत नाही व अशा विवाहापासून होणारी मुले ही अनौरस समजली जातात. प्रथम पत्नी व तिची अनौरस मुले ही पतीच्या संपत्तीची वारसदार ठरतात.

नॉंदणी विवाह कायदा (१८७२) सुधारीत (१९५४) : या कायद्यानुसार विवाह नोंदविले गेले पाहिजे. १८७२ च्या या कायद्यात सुधारणा होऊन सन १९५४ साली नोंदणी विवाहाचा नवीन कायदा पास झाला. या कायद्यानुसार मुलींच्या विवाहाची मर्यादा १८ वर्षे केली आहे.

घटस्फोटाचा कायदा (१९५५) : १९५५ च्या हिंदू विवाह कायद्याने कायदेशीर विभक्तपणा व घटस्फोट या दोन्ही गोष्टी मान्य केल्या आहेत. त्यानंतर १९७६ मध्ये हिंदू कायद्यात दुरुस्ती करण्यात आली.

पोटगी कायदा (१९४६), सुधारीत (१९५६) : सन १९४६ मध्ये हिंदू विवाहीत स्त्रियांना विभक्त राहून पोटगी मागण्याचा हक्क हा कायदा पास झाला. त्यानंतर १९५६ साली पोटगीच्या कायद्यात आणखी काही तरतूदी सुचविण्यात आल्या. १९४६ चा कायदा रद्द झाला आणि १९५६ चा कायदा योग्य मानला जातो.

हुंडा प्रतिबंधक कायदा (१९६१) सुधारीत (१९८४) : भादवि ४९८ (अ) ह्या कलमात महिलांवर होणाऱ्या छळाची व्याख्या दिली आहे. या कायद्यान्वये हुंडा देणे व घेणे कायद्याने गुन्हा आहे. एखाद्या विवाहीत महिलेने तिच्या नवऱ्याने अथवा नवऱ्याच्या नातेवाईकाने मुद्दाम जाणीवपूर्वक अशी वागणूक दिली अथवा छळवणूक दिली तर या छळत शारीरिक व मानसिक छळाचा समावेश होतो.

मुलींचा अनैतिक व्यापारविरोधी कायदा (१९५६) : भारताने सन १९५६ साली स्त्रिया व मुलींच्या अनैतिक व्यापाराला आळा घालण्यासाठी हा कायदा लागू केला.

दत्तक घेण्याचा कायदा (१९५६) : पूर्वी भारतात स्त्रियांना दत्तक घेण्याचा अधिकार नव्हता; पण आता दत्तक घेण्याचे दार स्त्रीलाही कायद्याने मोकळे झाले आहे. कोणताही पुरुषसुद्धा आपल्या पत्नीच्या संमतीशिवाय बाळ दत्तक घेवू शकत नाही.

वेश्याव्यवसाय प्रतिबंधक कायदा (१९५६) : यानुसार कोणत्याही स्त्रीची या व्यवसायात राहण्याची इच्छा नसेल तर तिची त्वरीत सुटका होवून तिला तात्पुरता आश्रय मिळू शकतो. अल्पवयीन मुलींच्या वेश्यांच्या धंद्यात येणाऱ्या नवीन भरतीला या कायद्यामुळे पुष्कळ आळा बसला आहे.

गर्भपाताचा कायदा (१९७२) : ह्या कायद्यामुळे भारतातील सर्वधर्मीय स्त्रियांना प्रथमच काही विशिष्ट परिस्थितीत गर्भपात करून घेण्याचा हक्क प्राप्त झाला आहे. त्यामुळे अडचणीत सापडलेल्या महिलांना मुक्तता मिळाली.

गर्भजल परीक्षण विरोधी कायदा (१९८८) : या कायद्यानुसार गर्भ ही स्त्री अथवा पुरुषाचा आहे याचे निदान करणे बेकायदेशीर आहे. स्त्रीचे आरोग्य चांगले राहण्यासाठी असा कायदा करणे आवश्यक होते.

बलात्कारासंबंधीचा कायदा : स्त्रीला सतत धाकात ठेवून हुकूमत गाजविता यावे यासाठी वापरली जाणारी पुरुषी इच्छा म्हणजे बलात्कार होय. बलात्काराची इच्छा पुरुषाच्या विकृतीचा एक प्रकार होय. या गुन्ह्याला कायद्याने शिक्षा देण्यात आली आहे.

कौटुंबिक छळापासून महिलांचे संरक्षण कायदा (२००५) : सदर कायदा केंद्र शासनाने दि.१७-१०-२००६ पासून संपूर्ण देशात अंमलात आणला आहे. सदर कायदा अशा सर्व महिलांसाठी ज्या प्रतिवादीशी कोणत्याही प्रकारचे कौटुंबिक नातेसंबंध ठेवतात व जी कौटुंबिक छळाची शिकार आहे म्हणजे महिला विवाहीत असो अथवा नसो महिलेकडे विवाहाचा पुरावा असो किंवा नसो सर्व महिलांना सदर कायदा लागू आहे.

स्त्री अत्याचारावरील उपाय :-

पुरुषांच्या मानसिकतेत बदल : स्त्री ही केवळ आपल्या मालकीची वस्तू आहे या दृष्टीने पाहिले जाते. ही पुरुषांची मानसिकता बदलवण्याची गरज आहे. रस्त्याने जाताना एखादा अपघातग्रस्त व्यक्तीला जसे आपण मानवतेच्या दृष्टिकोनातून मदत करतो तशी ती स्त्री अत्याचाराबाबत मदत करणे व एक जबाबदार नागरिक म्हणून मदत करणे हा दृष्टिकोन प्रत्येक पुरुषाकडे असावा.

स्त्रियांच्या मानसिकतेत बदल : स्त्रियांमध्ये पुरुषी वर्चस्वाची मानसिकता इतकी भिनलेली आहे की ती प्रत्येक गोष्ट घरातील पुरुषालाच विचारून करत असते. एखादा निर्णय घ्यायचा झाल्यास पती तो बाहेरच्या बाहेर घेऊ शकतो. स्वीयामध्येच पुरुषी वर्चस्वाची मानसिकताच भिनलेली आहे व स्त्रीने स्वतःचा स्वतःचा दुय्यम दर्जा स्विकारलेला आहे. व स्त्री जेव्हा बदलेल तेव्हाच खऱ्या अर्थाने स्त्रियांवरील अत्याचारांचे प्रमाण कमी होईल. एखादी स्त्री ज्या मुलाचे लग्न झाल्यानंतर नवविवाहित स्त्री जेव्हा येते. तेव्हा तिचासूकडूनच छळ होत असतो तसेच हुंडा मागणारी ही स्त्रीच असते स्त्री हीच स्त्री ची शत्रू असते असे म्हटले जाते जर घरातील मुख्य स्त्रीच जर सुनेशी जर समजूतीने राहिल्यास किया सून जर सासूशी प्रेमाने राहिल्यास होणार आत्याचार कमी होण्यास मदत होईल.

समाजाचा दृष्टिकोन : पुरुषाची व समाजाची स्विद्यासंदर्भात असणारी उपभोगाची वस्तू हा दृष्टिकोन बाजूला ठेवूनती सुध्दा आपल्या सारखीच स्वतंत्र प्रज्ञा असणारी कर्तबगार आणि प्रसंगी पुरुषापेक्षा कणखर स्वभावाची व हाडामांसाची भावना असणारी व्यक्ती आहे. हा सकारात्मक दृष्टिकोन प्रत्येकामध्ये असणे गरजेचे बनले आहे.

महिला संरक्षण अधिकारी नेमणे : स्त्रियांवरील घाडते अत्याचार रोखण्यासाठी तसेच त्यांना कौटुंबिक हिंसाचाराविरोधात कायदेशीर सल्ला देण्यासाठी महिला संरक्षण अधिकारी नेमण्याचा निर्णय राज्यसरकारने घेतला आहे. त्याची माहिती नागरी व ग्रामीण भागातील स्त्रियांना करून देणे आवश्यक आहे. राज्य मंत्रीमंडळाने मुंबई, ठाणे व नवी मुंबई महापालिका क्षेत्रासाठी प्रत्येकी दोन व अन्य भागात १ संरक्षण अधिकारी नेमण्यात येतील असे सांगितले आहे. महिलांचे कौन्सलिंग करणे व कोर्टात जाण्यासाठी कायदेशीर सल्ला देणे अशी कामे या अधिकार्याची असतील.

अत्याचार रोखण्यासाठी मनाची ठेवण व विचार बदलणे : महिलांनी स्वयंनिर्भर होऊन प्रत्येक परिस्थितीचा सामना करण्यासाठी सजग राहणे गरजेचे झाले आहे. अत्याचार म्हणजे केवळ बलात्कार नसून मारझोड करणे, उपाशी ठेवणे व स्त्रियांना शक्तीबाहेरची कामे देणे तसेच नवरा म्हणल्यावर चार-दोन थापड मारणारच अशी लोकांची मानसिकता व विचार बदलवणे गरजेचे बनले आहे.

विविध स्तरांवरील प्रयत्न : अत्याचाराविषयी जाणीव जागृती निर्माण करून देण्यासाठी संपूर्ण समाज, प्रशासन, शिक्षण व्यवस्था, न्यायव्यवस्था आणि कुटुंबव्यवस्था अशा सर्व स्तरांतून प्रयत्न व्हायला हवेत.

चांगल्या संस्काराचे जडणघडण : कुटुंबामध्ये विशेषतः एकवकुटुंब पद्धती पूर्वी स्त्रीयांना आदराने पाहिले जात असे परंतु आज समाजात विभक्त कुटुंबपद्धती अस्तित्वात आलेली आहे. त्यामुळे लहानपणापासूनच चांगल्या संस्कारापासून वंचित असतात. त्यामुळे कुटुंबातूनच मुलांना चांगले संस्कार तसेच स्विद्याबद्दल आदराची भावना निर्माण करणे गरजेचे आहे.

न्यायव्यवस्थेत सुधारणात्मक बदल : न्यायव्यवस्थेतील अधिकार्याच्या अभिवृत्ती व मूल्यात स्त्रीवादी दृष्टिकोनाची आवश्यकता हवी केवळ कायद्याच्या कायदेशीर लात्रिकपणाला चिकटून न राहता न्यायाधीश, वकील वर्गाने कायद्याचा अर्थ सामाजिक सत्याच्या बाजूने लावला पाहिजे. गुन्हेगारचे खटले, अजामीन पात्र करणे, लवकरात लवकर निकाल करणे, अत्याचारित महिला.

स्त्री सक्षमीकरण कायदा : मानवी हक्क संरक्षण कायदा (१९९३) हिंदू दत्तक व निर्वाह कायदा (१९५६) विवाहि स्वोच्या संपत्तीचा कायदा (१९५९) अनैतिक देह व्यापार प्रतिबंध कायदा (१९५६) वैदकिय गर्भपात कायदा (१९५६) कुटुंब न्यायालय कायदा (१९५६) या सारख्या कायद्यांची माहिती करून होणे गरजेचे आहे.

लैंगिक शिक्षण देणे : शालेय स्तरावर १३ ते १९ या वयोगटात मुलांचे प्रबोधन करणे आवश्यक आहे लैंगिक शिक्षण ही काळाची गरज आहे. अत्याचाराला बळी पडलेली रवी सुध्दा कोणाची ना कोणाची कोणीतरी आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे.

कर्तृत्ववान स्त्रियांचे आदर्श : समाजमनावर एक वेगळेच प्रतिबिंब उमटले आहे. पुरातन काळापासून तिचे वेगळे अतिथ्य तिने दाखवले आहे. मैत्रेयी जिजाऊ, राणी लक्ष्मीबाई पर्यंत अनेक स्त्रियणी आपला वेगळा ठसा उमटवलेला आहे. समाजसुधारकांनी केलेल्या चळवळीमुळे भारतीय स्त्रियांसाठी शिक्षणासाठी कवाडे उघडली गेली सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्री शिक्षणाची सुरुवात केली. डॉ. आनंदीबाई जोशी, नंतर लक्ष्मीबाई पाटील यांनीही स्त्रियांच्या विकासासाठी महत्त्वपूर्ण कामगिरी केलेली आहे. लांकडील लता मंगेशकर, कल्पना चावला, सुनिता विल्यम्स, मदर तेरेसा, किरण बेदी, हेमा मालिनी, इंदिरा गांधी, सिंधुताई सपकाळ पाटील, सायना नेहवाल, या स्विपानीही प्रत्येक वेगवेळ्या क्षेत्रात आपले कार्य प्रभावीपणे दाखवून दिले आहे.

स्त्री-शिक्षणात आधुनिक शिक्षणाची प्रभावी अंमलबजावणी : स्त्रियांच्या शिक्षणात जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण यांना सामोरे जाण्याची क्षमता, कौशल्य देणारे शिक्षण असणे गरजेचे आहे. त्यासाठी शिक्षणाचे आधुनिकीकरण करून संगणक, माहिती, तंत्रज्ञान, संप्रेषण क्षेत्र, व्यवस्थापन यांचे शिक्षण देणे गरजेचे आहे. या आधुनिक शिक्षणामुळे स्त्रियांना नोकरीच्या निरनिराळ्या संधी उपलब्ध होतील.

स्त्रियांच्या व्यक्तिमत्त्व विकास कार्यक्रमांवर भर : स्त्रियांच्या सर्वांगिन विकासात स्त्रियांचे व्यक्तिमत्त्व हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. स्त्रियांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी प्राथमिक, माध्यमिक स्तरापासूनच औपचारिक शिक्षणाबरोबर अनौपचारिक शिक्षण मिळणे गरजेचे आहे. स्त्रियांची उदासिनता हे त्यांच्या अपयशाचे गमक आहे. यासाठी स्त्री संघटनांची संख्या वाढली पाहिजे. स्त्रियांसाठी व्याख्यान, चर्चासत्रे, कृतीसत्रे यांचे आयोजन कार्यक्षमरित्या झाले पाहिजे. यामुळे स्त्रिया स्वयंपूर्ण होऊन शिक्षणातील व जीवनातील समस्यांना त्या समर्थपणे तोंड देऊ शकतील.

. इतर उपाय :-

- १) कायद्यांची कडक अंमलबजावणी करावी .
- २) पोलिसांनी स्त्रियांना सहकार्य करावे.
- ३) महिला सुरक्षा गृहांची स्थापना करावी.
- ४) महिला संघटनानी अत्याचार करणाऱ्याच्या घरावर मोर्चे काढावेत.
- ५) आपदग्रस्त स्त्रियांना समाजातील लोकांनी मदत करावी..
- ६) स्त्रियांना संपत्तीत समान अधिकार द्यावा.
- ७) स्त्रियांनी स्वतःमध्ये सामर्थ्य निर्माण करावे.

थोडक्यात, स्त्रियांना केंद्रस्थानी ठेवून नियोजन, स्त्री सक्षमीकरणासाठी निधी, स्वयंसाहाय्य गटामार्फत आर्थिक विकास व सक्षमीकरण, सुरक्षा व संरक्षणविषयक तरतूद, महिलांच्या मालमत्ता हक्काची जोपासना, आपद्ग्रस्त महिलांचे पुनर्वसन, स्वयंसेवी

संघटनांचे प्रयत्न, एकात्मिक बालविकास सेवा योजनेचा यंत्रणेचा महिला सबलीकरणासाठी वापर, व्यक्ती, समाज, शासन याचा स्त्री-शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन व व्यापक दृष्टिकोन, समाजाच्या मानसिकतेत बदल इ. मुळे स्त्रियांवरील अत्याचाराचे प्रमाण निदान काही अंशी तरी कमी होईल.

निष्कर्ष :-

कौटुंबिक अत्याचारास बहुतांश स्त्रियांना तोंड द्यावे लागते. सुशिक्षित स्त्रियांपेक्षा अशिक्षित स्त्रियांना ही समस्या अधिक भेडसावते. तसेच मध्यम व गरीब वर्गातील स्त्रियांवर अत्याचार जास्त प्रमाणात होतात. अतिशय लहान लहान कारणावरून वेगवेगळ्या प्रकारचे अत्याचार होतात. हे अत्याचार निमुटपणे त्या सहन करतात त्यामुळे अत्याचाराचे प्रमाण वाढत जाते. आज सुशिक्षित, अशिक्षित, गरीब, श्रीमंत, नोकरी करणाऱ्या, गृहिणी अशा सर्वच स्त्रियांना ही समस्या कमी अधिक प्रमाणात भेडसावत आहे.

१. स्त्रियांच्या शोषणासाठी जशी समाजव्यवस्था कारणीभूत आहे तशीच कौटुंबिक परिस्थिती कारणीभूत आहे. २) स्त्रियांच्या शोषणासाठी प्राचीन वाङ्मय साहित्यही मनुस्मृती यातील शोषक अटीही जबाबदार आहेत. ३) स्त्रियांच्या संदर्भात करण्यात आलेले कायदे म्हणावे तितके कठोरपणे लागू करण्यात आले नाहीत. ४) कायद्यामध्ये बऱ्याच पळवाटा आहेत. ज्यामुळे गुन्हेगारांना सहज त्यातून सुटका करून घेता येते. ५) स्त्रियांच्या शोषणाला स्त्रीया स्वतः जबाबदार आहेत हे तितकेच खरे कारण नाही काही बंधने त्यांनी स्वतःच स्वतःवर लादून घेतली आहेत.

संदर्भ सूची:-

१. गोटे शुभांगी, २००४, महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्या, वरद पब्लिकेशन, औरंगाबाद
२. प्रा. डॉ. सुनील मायी, २००९, भारतीय समाज: प्रश्न आणि समस्या
३. प्रा. चंद्रकांत खंडागळे, २००६, भारतीय समाज रचना आणि परिवर्तन
४. महिला व बालविकास आयुक्तालय कौटुंबिक हिंचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा २००५
५. बी. के. खडसे, भारतीय सामाजिक समस्या
६. डॉ. बी.एम. कऱ्हाडे, भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, पिंपळापूरे प्रकाशन, नागपूर .
७. इंटरनेटवरील साहित्य – www.google.com
८. वर्तमानपत्रातील साहित्य-दैनिक लोकमत, सकाळ, लोकसत्ता, दिव्यमराठी
९. मासिका मधील साहित्य.

OriginalArticle

दिव्यांग विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता, संपादन प्रेरण व शालेय संपादन यातील सहसंबंधाचा अभ्यास

डॉ.मधुकर जडल
श्री.धनराज पाटील

Manuscript ID:

Abstract (सारांश)

JRD -2026-180438

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 160-163

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar.2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

सदर संशोधनाचा उद्देश दिव्यांग विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता, संपादन प्रेरणा आणि शालेय संपादन यांमधील सहसंबंधाचा अभ्यास करणे हा आहे. शिक्षण प्रक्रियेमध्ये विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक क्षमतेबरोबरच त्यांची प्रेरणा आणि शैक्षणिक यश महत्त्वाची भूमिका बजावतात. दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीवर विविध वैयक्तिक व सामाजिक घटकांचा प्रभाव पडतो. प्रस्तुत अध्ययनामध्ये दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या बुद्धिमत्ता पातळी, संपादन प्रेरणा आणि शालेय संपादन यांचा परस्परसंबंध तपासण्यात आला आहे. संशोधनासाठी निवडक दिव्यांग विद्यार्थ्यांचा नमुना घेऊन प्रमाणित चाचण्या व शैक्षणिक गुणांच्या आधारे माहिती संकलित करण्यात आली. प्राप्त आकडेवारीचे विश्लेषण सहसंबंध तंत्राद्वारे करण्यात आले. निष्कर्षांवरून बुद्धिमत्ता, संपादन प्रेरणा आणि शालेय संपादन यांच्यामध्ये सकारात्मक व लक्षणीय सहसंबंध आढळून आला. यावरून असे स्पष्ट होते की विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता व संपादन प्रेरणा वाढल्यास त्यांच्या शालेय संपादनातही सुधारणा होण्याची शक्यता वाढते.

Keywords: दिव्यांग विद्यार्थी, बुद्धिमत्ता, संपादन प्रेरणा, शालेय संपादन, सहसंबंध, शैक्षणिक यश.

Introduction (प्रस्तावना)

शिक्षण हे प्रत्येक व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाचे प्रभावी साधन आहे. समाजातील प्रत्येक बालकाला, त्यात दिव्यांग विद्यार्थ्यांचाही समावेश आहे, गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचा समान अधिकार आहे. दिव्यांग विद्यार्थी विविध प्रकारच्या शारीरिक, बौद्धिक किंवा संवेदनात्मक अडचणींना सामोरे जात असले तरी योग्य शैक्षणिक वातावरण, प्रेरणा आणि सहाय्य उपलब्ध झाल्यास तेही उत्कृष्ट शैक्षणिक यश प्राप्त करू शकतात. दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक यशावर अनेक घटक परिणाम करतात. त्यापैकी बुद्धिमत्ता हा एक महत्त्वपूर्ण मानसशास्त्रीय घटक मानला जातो. बुद्धिमत्ता व्यक्तीच्या विचारशक्ती, समस्या सोडविण्याची क्षमता, तर्कशक्ती आणि शिकण्याच्या क्षमतेशी संबंधित असते. त्याचप्रमाणे संपादन प्रेरणा ही विद्यार्थ्याला यश संपादन करण्यासाठी प्रोत्साहित करणारी अंतर्गत शक्ती आहे. उच्च संपादन प्रेरणा असलेले विद्यार्थी अधिक प्रयत्नशील, उद्दिष्टाभिमुख आणि आत्मविश्वासपूर्ण असतात. शालेय संपादन हे दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीचे आणि अध्ययनातील यशाचे निदर्शक मानले जाते. दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या शालेय संपादनावर बुद्धिमत्ता आणि संपादन प्रेरणा या दोन्ही घटकांचा प्रभाव पडत असल्याचे अनेक संशोधनांमधून स्पष्ट झाले आहे. तथापि, दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या संदर्भात या तीन घटकांतील परस्परसंबंधाचा अभ्यास तुलनेने कमी प्रमाणात आढळतो.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

मधुकर जडल

How to cite this article:

मधुकर जडल, धनराज पाटील (2026). दिव्यांग विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता, संपादन प्रेरण व शालेय संपादन यातील सहसंबंधाचा अभ्यास Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 160-163.

म्हणूनच प्रस्तुत संशोधनामध्ये दिव्यांग विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता, संपादन प्रेरणा आणि शालेय संपादन यांच्यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या अभ्यासामुळे दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी आवश्यक असलेल्या मानसशास्त्रीय घटकांची अधिक चांगली समज निर्माण होण्यास मदत होईल तसेच शिक्षक, पालक आणि शैक्षणिक धोरणकर्त्यांना उपयुक्त दिशा मिळू शकेल.

पार्श्वभूमी

दिव्यांगांचे शिक्षण याविषयी सर्वसाधारणपणे अनेक धारणा होत्या, परंतु नवनवीन शोध तंत्र, साहित्याचा वापर यामुळे दिव्यांगांचे शिक्षण ही संकल्पना बदलून दिव्यांग गरजा असणारी बालकांचे शिक्षण ही संकल्पना दृढ झाली जसे व्यक्तिमध्ये मानसिक, भावनीक, सामाजिक भिन्नता असते तशीच व्यक्तीं मध्ये शारीरिक भिन्नताही असते, त्यांच्या शारीरिक गरजा पूर्ण करून त्यांना शिक्षण मिळावे, त्यांचा विकास आणि सक्षमीकरण व्हावे याला चालना मिळाली. त्यानुसार भारतामध्ये संशोधने, विविध उपाययोजना, कायदे, सुविधा होऊ लागल्या. एकात्मिक शिक्षण निर्माण झाले. समाजातील वंचित व दुर्बल घटक म्हणून न बघता त्यांच्याकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलत आहे.

संशोधनाची गरज

अपंग विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता व शालेय संपादन प्रेरणा यातील परस्परसंबंध नेमका कसा असतो हे जाणणे आवश्यक वाटले. दिव्यांग व्यक्ती शिक्षणासाठी त्यांना दिव्यांग प्रकारे प्रेरणा मिळणे आवश्यक आहे. या व्यक्तींचे संपादन प्रेरणा नेमके कितपत असते हे जाणणे आवश्यक वाटले. दिव्यांग व्यक्ती (वयोगट 13 ते 16) यांच्या बुद्धिमत्ता, संपादन प्रेरणा व शालेय संपादन यांच्या सहसंबंधाचा अभ्यास केलेला आढळत नाही. त्यामुळे दिव्यांग विद्यार्थ्यांचे 13 ते 16 वयोगटामध्ये संपादन प्रेरणा कितपत आहे हे तपासणे आवश्यक वाटले. त्याच बरोबर त्यांच्या बुद्धिमत्तेचा स्तर कितपत असेल हे जाणणे गरजेचे वाटले. या सर्व गोष्टींसाठी समाजातील महत्त्वाचे घटक असणाऱ्या दिव्यांग व्यक्तींबाबत संशोधन करणे निकडीचे वाटले.

समस्या विधान

दिव्यांग विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता, संपादन प्रेरणा व शालेय संपादन यातील सहसंबंधाचा अभ्यास.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या बुद्धिमत्तेचा अभ्यास करणे.
2. दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या शालेय संपादनाचा अभ्यास करणे.
3. दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या संपादन प्रेरणेचा अभ्यास करणे.
4. दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या बुद्धिमत्ता व शालेय संपादन यांच्यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करणे.
5. दिव्यांग विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता व संपादन प्रेरणा यांच्यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करणे.
6. दिव्यांग विद्यार्थ्यांचे संपादन प्रेरणा व शालेय संपादन यांच्यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करणे.

कार्यात्मक व्याख्या

1. दिव्यांग विद्यार्थी- इयत्ता 7 वी, 8 वी व 9 वी मध्ये सन 2022-23 या वार्षिक सामध्ये शिकत असणारे दिव्यांग विद्यार्थी.
2. बुद्धिमत्ता- उषा शिरे आणि मेघमाला राजगुरु यांच्या प्रमाणित चाचणीद्वारे प्राप्त झालेल्या प्राप्तीकांमधून प्रतीत होणारी बुद्धिमत्ता
3. संपादन प्रेरणा-प्रतिभा देव आणि आशा मोहन यांच्या प्रमाणित चाचणीद्वारे प्राप्त झालेल्या प्राप्तीकांमधून प्रतीत होणारी संपादन प्रेरणा.
4. शालेय संपादन- शाळेमध्ये होणाऱ्या सहामाही परिक्षेमध्ये प्राप्त झालेल्या गुणांमधून प्रतीत होणारे संपादन

प्रस्तुत संशोधनाचे महत्त्व

प्रस्तुत संशोधनाचे महत्त्व विद्यार्थी, शिक्षक, मुख्याध्यापक, शासन व समाज यांच्या संदर्भात खालील प्रमाणे सांगता येईल.

1. विद्यार्थ्यांसाठी- प्रस्तुत संशोधनामध्ये नमुन्यातील विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता व संपादन प्रेरणा मिळवण्यात आले होते त्यामुळे तेथील विद्यार्थ्यांना त्यांच्या क्षमतांची जाणवी झाली.
2. शिक्षकांसाठी- प्रस्तुत संशोधनात दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या बुद्धिमत्ता व संपादन प्रेरणा यातील सहसंबंधामुळे शिक्षक व विद्यार्थ्यांना अधिक प्रेरणा देतील व त्यांच्या बुद्धिमत्तेच्या स्तरानुसार विविध अनुभव देऊ शकतील.
3. मुख्याध्यापक- दिव्यांग विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता व संपादन प्रेरणा यातील सहसंबंध कळल्यामुळे मुख्याध्यापक शिक्षकांना शाळेसाठी हितकारक गोष्टीसाठी प्रोत्साहन व सूचना देऊ शकतील.

संशोधनाची गृहितके

1. प्रमाणित कसोट्यांद्वारे संपादन प्रेरण व बुद्धिमत्ता यांचे यथार्थ मापन करणे शक्य असते.
2. प्रमाणित कसोट्यांद्वारे प्रयुक्त्यांकडून प्रमाणिक प्रतिसाद मिळवता येतात.
3. शिक्षकृत कसोट्यांद्वारे शालेय संपादन योग्य प्रकारे मोजता येते.

संशोधनाची व्याप्ती

1. प्रस्तुत संशोधन हे दिव्यांग विद्यार्थ्यांशी संबंधित होते.
2. प्रस्तुत संशोधन हे दिव्यांग विद्यार्थ्यांपुरतेच मर्यादित होते.
3. प्रस्तुत संशोधनात बुद्धिमत्ता व संपादन प्रेरण या दोन चलांचा अभ्यास केला होता.

संशोधनाची मर्यादा

1. प्रस्तुत संशोधनात प्रासंगिक नमुना निवड केली आहे.
2. प्रस्तुत संशोधनात शालेय संपादन शिक्षककृत चाचण्यांद्वारे मोजले.

संशोधन नमुना निवड

जळगांव शहरातील या शाळेतील इयत्ता सातवी, आठवी व इयत्ता नववी मधील 109 विद्यार्थ्यांची नमुना म्हणून निवड केली आहे.

विद्यार्थी संख्या

इयत्ता	विद्यार्थी संख्या
सातवी	31
आठवी	42
नववी	39
एकूण	112

निष्कर्ष

दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या बुद्धिमत्तेचा अभ्यास करणे

या उद्दिष्टा संदर्भात खिरे व राजगुरु यांची कसोटी वापरून संकलित केलेल्या माहितीच्या आधारे खालील निष्कर्ष मिळाले. दिव्यांग विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्तेची टक्केवारी मिळाली. सरासरी बुद्धिमत्ता असलेले विद्यार्थी 60.9 टक्के आहेत. शीर्ष बुद्धिमत्ता असलेले विद्यार्थी 32.00 टक्के आहेत. उपसामान्य बुद्धिमत्ता असलेले विद्यार्थी 7.91 टक्के आहेत. सामान्य बुद्धिमत्ता असलेले विद्यार्थी अधिक प्रमाणात आहेत तर उपसामान्य बुद्धिमत्ता असलेले विद्यार्थी अल्प आहेत.

दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या संपादन प्रेरणेचा अभ्यास करणे

उच्च संपादन प्रेरण 0.89 तर निम्न स्तरावर 2.69 टक्के विद्यार्थी आहेत. सर्वसामान्य संपादन प्रेरण असलेले 96.42 टक्के विद्यार्थी आहेत. जास्तीत जास्त विद्यार्थ्यांचे संपादन प्रेरण सर्वसाधारण आहे. सर्वसामान्य संपादन प्रेरण असलेले विद्यार्थी इतरांपेक्षा जास्त आहेत. तर निम्न संपादन प्रेरण असलेले विद्यार्थी तुलनेने कमी आहेत. तसेच उच्च संपादन प्रेरण असलेले विद्यार्थी निम्न संपादन प्रेरण असलेल्या विद्यार्थ्यांपेक्षा कमी आहेत.

दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या शालेय संपादनाचा अभ्यास करणे

एकूण विद्यार्थ्यांपैकी उच्च शालेय संपादन असलेले विद्यार्थी 2.4 टक्के आहेत. सर्वसामान्य शालेय संपादन असलेले विद्यार्थी 87.5 टक्के आहेत. तर निम्न शालेय संपादन असलेले विद्यार्थी 10.1 टक्के आहेत. यावरून सर्वसामान्य शालेय संपादन असलेले विद्यार्थी इतरांपेक्षा जास्त आहेत. तर निम्न शालेय संपादन असलेले विद्यार्थी तुलनेने कमी आहेत. तसेच उच्च शालेय संपादन असलेले विद्यार्थी सर्वसामान्य संपादन असलेल्या विद्यार्थ्यांपेक्षा कमी आहेत. यावरून असे विश्लेषण करता येईल की, सर्वसामान्य शालेय संपादन अधिकाधिक विद्यार्थ्यांचे आहे.

दिव्यांग विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता व संपादन प्रेरण यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करणे

मिळालेले CR मूल्य हे प्रमाणित CR मूल्यांपेक्षा 0.05 या सार्थकता स्तरावर जास्त आहे त्यामुळे ते सार्थक आहे. त्यामुळे शून्य परिकल्पना 0.05 या सार्थकता स्तरावर फेटाळावी लागेल. बुद्धिमत्ता व संपादन प्रेरण यांचा धन सहसंबंध आहे असे दिसून येते.

प्राप्त सहसंबंध गुणक शून्य 44.91 हे स्वाधीनता मात्रांच्या 0.01 व 0.05 साठीच्या सारणी मूल्यांपेक्षा मोठे असल्याने दिव्यांग विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता व संपादन प्रेरण या चलांमध्ये सार्थक धन सहसंबंध आहे.

दिव्यांग विद्यार्थ्यांचे संपादन प्रेरण व शालेय संपादन यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करणे

मिळालेले CR मूल्य हे प्रमाणित CR मूल्यांपेक्षा 0.05 या सार्थकता स्तरावर जास्त आहे त्यामुळे ते सार्थ आहे. त्यामुळे शून्य परिकल्पना 0.05 या सार्थकता स्तरावर फेटाळावी लागेल. बुद्धिमत्ता व शालेय संपादन यांचा धन सहसंबंध आहे असे दिसून येते.

प्राप्त सहसंबंध गुणक शून्य 55.67 हे स्वाधीनता मात्रांच्या साठीच्या सारणी मूल्यांपेक्षा मोठे असल्याने दिव्यांग विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता व शालेय संपादन या चलांमध्ये सार्थ धन सहसंबंध आहे.

दिव्यांग विद्यार्थ्यांचे शालेय संपादन व बुद्धिमत्ता यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करणे

मिळालेले CR मूल्य हे प्रमाणित CR मूल्यांपेक्षा 0.05 या सार्थकता स्तरावर जास्त आहे त्यामुळे ते सार्थ आहे. त्यामुळे शून्य परिकल्पना 0.05 या सार्थकता स्तरावर फेटाळावी लागेल. संपादन प्रेरण व शालेय संपादन यांचा धन सहसंबंध आहे असे दिसून येते. प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य 38.59 हे स्वाधीनता मात्रांच्यासाठीच्या सारणी मूल्यांपेक्षा मोठे असल्याने दिव्यांग विद्यार्थ्यांचे संपादन प्रेरण व शालेय संपादन या चलांमध्ये सार्थ धन सहसंबंध असतो.

1. दिव्यांग विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता व संपादन प्रेरण यांच्यातील पिअर्सन सहसंबंध गुणक (44.91) आहे व तो सारणी मूल्यापेक्षा अधिक आहे. त्यामुळे या चलांमधील सहसंबंध धन सार्थ दिसून आला.
2. त्याचप्रमाणे संपादन प्रेरण व शालेय संपादन यांच्यातील पिअर्सन सहसंबंध गुणक (55.67) आहे. तो सारणी मूल्यापेक्षा अधिक आहे त्यामुळे या चलांमधील सहसंबंध धन सार्थ दिसून आला.
3. संपादन प्रेरण व बुद्धिमत्ता यांच्यातील पिअर्सन सहसंबंध गुणक (38.59) आहे. तो सारणी मूल्यापेक्षा अधिक आहे त्यामुळे या चलांमधील सहसंबंध धन सार्थ दिसून आला.

निष्कर्षांची चर्चा

1. दिव्यांग विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता 43-56 स्तरावर जवळ जवळ 52.58 टक्के पर्यंत आढळले. शैक्षणिक दृष्टिकोनातून प्रत्येक विद्यार्थ्याला त्याच्या बुद्धिच्या क्षमतेनुसार शिक्षण देण्याची आवश्यकता आहे. दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या बुद्धिमत्तानुसार वर्गीकरणानुसार त्यांच्या बुद्धिच्या क्षमतेनुसार अध्यापन साहित्य व साधनांचा वापर करण्याची आवश्यकता आहे.
2. दिव्यांग विद्यार्थ्यांचे संपादन प्रेरण हे सर्वसाधारण पातळीपर्यंत प्रेरित आढळून आले, हेच संपादन प्रेरण उच्च असेल तर त्यांच्या हातून शैक्षणिक दृष्ट्या अधिक चांगली कामगिरी घडून येईल.
3. दिव्यांग विद्यार्थ्यांना दिव्यांग अभ्यासक्रम व दिव्यांग मार्गदर्शन केल्यास शालेय संपादनामध्ये वाढ होईल.
4. दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या बुद्धिमत्ता, संपादन प्रेरण व शालेय संपादन यामध्ये घनिष्ठ सहसंबंध आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

1. Best, J.W., & Khan, J.V., (1995), Research in Education (7th Ed.), New Delhi: Prentice Hall
2. Buch, M.B., (1991), Fourth Survey of Research in Education (Vol.I-1983-88), New Delhi: NCERT
3. Buch, M.B., (Editor) (2000), Fifth Survey of Educational Research (Vol.II-1988-92), New Delhi: NCERT
4. Buch, M.B., (Editor) (1979), Second Survey of Research in Education (1972-78), Baroda: Society for Educational Research and Development.
5. National Policy of Education, (1986) (1992), Programme of Action Govt. of India, New Delhi: Published by Ministry of Human Resource Development Dept. of Education
6. आगलावे प्रदिप, (2000), संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, नागपूर: विद्या प्रकाशन
7. घोरमोडे के.यु. व घोरमोडे के.के., (2003), शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्त्वे, नागपूर: विद्या प्रकाशन
8. भिंताडे वि.रा., (1999), शैक्षणिक संशोधन पद्धती, सुधारित आवृत्ती पुणे: नूतन प्रकाशन
9. मुळे रा.शं. व उमाठे वि.तु., (1977), शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्त्वे, प्रथम आवृत्ती नागपूर: महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ
10. कुंडले म.बा., (1989), सर्जनशीलता, पुणे: नूतन प्रकाशन
11. डबीर पी., (1998), बुद्धिमत्ता आणि सर्जनशीलता

OriginalArticle

उच्च शिक्षणातील Outcome-Based Education (OBE) : संकल्पना, अंमलबजावणी, आव्हाने आणि उपाययोजना

डॉ. आनंद शिंदे

प्राध्यपाक व शिक्षणशास्त्र विभाग प्रमुख, कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर (अधिकारप्रदत्त स्वायत्त महाविद्यालय)

Manuscript ID: सारांश

JRD -2026-180439

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 164-170

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar. 2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

जागतिकीकरण, तंत्रज्ञानातील प्रगती आणि बदलत्या रोजगाराच्या गरजा यामुळे उच्च शिक्षण क्षेत्रात मोठे परिवर्तन होत आहे. पारंपरिक शिक्षण पद्धती, ज्या मुख्यतः विषयवस्तूच्या अध्यापनावर आणि पाठांतरावर आधारित होत्या, त्या विद्यार्थ्यांमध्ये आवश्यक कौशल्ये विकसित करण्यात अपुऱ्या ठरत आहेत. या पार्श्वभूमीवर, Outcome-Based Education (OBE) ही एक प्रगत शिक्षण पद्धती म्हणून उदयास आली आहे. Outcome-Based Education (OBE) ही शिक्षण क्षेत्रातील एक आधुनिक आणि विद्यार्थी-केंद्रित संकल्पना आहे, जी विद्यार्थ्यांनी अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यानंतर कोणती ज्ञान, कौशल्ये आणि क्षमता आत्मसात करावीत यावर भर देते. तसेच ती स्पष्ट व मोजता येण्याजोग्या शिक्षण निष्पत्ती (learning outcomes) शी संबंधित आहे. पारंपरिक शिक्षण पद्धतींमध्ये विषयवस्तूच्या अध्यापनावर अधिक भर दिला जातो, तर OBE मध्ये शिकण्याच्या निष्पत्तींवर (Learning Outcomes) लक्ष केंद्रित केले जाते. भारतातील उच्च शिक्षण क्षेत्रात National Education Policy 2020 मुळे OBE चा अवलंब अधिक वेगाने होत आहे प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये OBE ची संकल्पना, तत्वे, गरज, उच्च शिक्षणातील महत्त्व, अंमलबजावणीतील आव्हाने आणि प्रभावी उपाययोजना यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. OBE च्या अंमलबजावणीदरम्यान शिक्षक प्रशिक्षणाचा अभाव, मूल्यमापनातील गुंतागुंत, संसाधनांची कमतरता, पारंपरिक मानसिकतेचा प्रभाव आणि अध्यापन पद्धतीतील बदलांविषयीचा प्रतिकार ही प्रमुख आव्हाने आढळून येतात. या समस्यांवर मात करण्यासाठी अभ्यासक्रम पुनर्रचना, शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम, तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर, सतत मूल्यमापन प्रणाली आणि संस्थात्मक समर्थन या उपाययोजना सुचविण्यात आल्या आहेत. थोडक्यात OBE ही शिक्षणाच्या गुणवत्तेत सुधारणा करणारी प्रभावी पद्धती असून तिच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी संस्थात्मक पाठबळ, नियोजनबद्ध प्रयत्न आणि सर्व संबंधित घटकांचा समन्वय आवश्यक आहे. **कीवर्ड्स** - Outcome-Based Education, कौशल्याधारित शिक्षण, NEP 2020, उच्च शिक्षण, शिक्षण निष्पत्ती, मूल्यमापन सुधारणा इ.

प्रस्तावना :

सध्याच्या जागतिकीकरणाच्या, तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने होणाऱ्या प्रगतीच्या, बदलत्या रोजगाराच्या गरजा आणि ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थेच्या युगात शिक्षण व्यवस्थेवर मोठ्या प्रमाणात बदलांचा दबाव निर्माण झाला आहे. केवळ सैद्धांतिक ज्ञान देणारे पारंपरिक शिक्षण आता अपुरे ठरत असून विद्यार्थ्यांना व्यावहारिक कौशल्ये, समस्या सोडवण्याची क्षमता, सर्जनशील विचार, संवाद कौशल्ये आणि जीवन कौशल्ये विकसित करणारे शिक्षण देणे अत्यावश्यक बनले आहे अशा परिस्थितीत शिक्षण व्यवस्थेने केवळ 'शिकविणे'

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

आनंद शिंदे कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर (अधिकारप्रदत्त स्वायत्त महाविद्यालय)

How to cite this article:

आनंद शिंदे (2026). उच्च शिक्षणातील Outcome-Based Education (OBE) : संकल्पना, अंमलबजावणी, आव्हाने आणि उपाययोजना. Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 164-170.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

या प्रक्रियेवर न थांबता 'विद्यार्थ्यांनी काय शिकले आणि ते प्रत्यक्षात कसे वापरतात' यावर अधिक भर देणे गरजेचे ठरते. या पार्श्वभूमीवर Outcome-Based Education (OBE) ही संकल्पना शिक्षण क्षेत्रात एक महत्त्वपूर्ण परिवर्तन घडवून आणणारी पद्धती म्हणून उदयास आली आहे. OBE ही एक विद्यार्थी-केंद्रित शिक्षण पद्धती आहे ज्यामध्ये शिक्षणाचे उद्दिष्ट, अध्यापन पद्धती आणि मूल्यमापन प्रक्रिया या सर्व गोष्टी स्पष्टपणे परिभाषित केलेल्या शिक्षण निष्पत्तींवर (Learning Outcomes) आधारित असतात. या पद्धतीत विद्यार्थ्यांनी अभ्यासक्रमाच्या शेवटी कोणती ठोस कौशल्ये, ज्ञान आणि वृत्ती आत्मसात करावी

याचे पूर्वनियोजन केले जाते आणि त्यानुसार संपूर्ण शिक्षण प्रक्रिया तयार केली जाते. पारंपरिक शिक्षण पद्धतींमध्ये मुख्य भर विषयवस्तूच्या अध्यापनावर, अभ्यासक्रम पूर्ण करण्यावर आणि परीक्षांमधील गुणांवर दिला जातो. मात्र, अशा पद्धतीत विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाकडे दुर्लक्ष होते. याउलट OBE मध्ये 'input' पेक्षा 'output' ला अधिक महत्त्व दिले जाते. म्हणजेच, शिक्षकांनी काय शिकवले यापेक्षा विद्यार्थ्यांनी काय शिकले आणि ते प्रत्यक्ष जीवनात कसे लागू करू शकतात हे अधिक महत्त्वाचे मानले जाते. त्यामुळे OBE ही शिक्षणाला अधिक परिणामकारक, पारदर्शक आणि उत्तरदायी बनविणारी पद्धती ठरते. भारतीय उच्च शिक्षण व्यवस्थेमध्येही या बदलाची जाणीव होऊन विविध धोरणात्मक आणि संस्थात्मक स्तरांवर OBE चा अवलंब करण्यास प्रोत्साहन दिले जात आहे. आज भारतात University Grants Commission, [National Assessment and Accreditation Council](#) आणि National Board of Accreditation यांसारख्या प्रमुख संस्थांनी अभ्यासक्रम रचना, अध्यापन आणि मूल्यमापन प्रक्रियेमध्ये Outcome-Based दृष्टिकोन स्वीकारण्यावर भर दिला आहे. विशेषतः National Education Policy 2020 मध्ये शिक्षणाला अधिक लवचिक, बहुविषयक, कौशल्याधारित आणि विद्यार्थी-केंद्रित बनवण्याचे उद्दिष्ट स्पष्टपणे मांडले गेले आहे, जे OBE च्या तत्वांशी सुसंगत आहे. तथापि, OBE ची अंमलबजावणी ही एक सोपी प्रक्रिया नाही. यासाठी शिक्षकांची मानसिकता बदलणे, योग्य प्रशिक्षण देणे, अभ्यासक्रमाची पुनर्रचना करणे, प्रभावी मूल्यमापन पद्धती विकसित करणे आणि आवश्यक तांत्रिक व पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. अनेक शिक्षण संस्थांमध्ये अजूनही OBE विषयी अपुरी समज, मर्यादित संसाधने आणि पारंपरिक पद्धतींवरील अवलंबित्व यामुळे अंमलबजावणीत अडचणी येत आहेत. या सर्व पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये Outcome-Based Education या संकल्पनेचा सखोल अभ्यास करण्यात येत आहे. या पेपरमध्ये OBE ची तत्त्वे, उच्च शिक्षणातील त्याचे महत्त्व, अंमलबजावणीतील प्रमुख आव्हाने आणि त्यावर उपाययोजना यांचे सविस्तर विश्लेषण केले आहे. या अभ्यासाचा उद्देश शिक्षणतज्ज्ञ, संशोधक आणि धोरणनिर्माते यांना OBE ची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी मार्गदर्शन करणे हा आहे.

संशोधनाची गरज आणि महत्त्व :

आजच्या वेगाने बदलणाऱ्या शैक्षणिक, सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीत शिक्षण व्यवस्थेचे स्वरूप अधिक परिणामकारक, कौशल्याधारित आणि विद्यार्थीकेंद्रित असणे आवश्यक ठरले आहे. पारंपरिक शिक्षण पद्धती विद्यार्थ्यांना केवळ सैद्धांतिक ज्ञान देण्यात मर्यादित राहतात, त्यामुळे त्यांच्यात आवश्यक व्यावहारिक कौशल्ये आणि रोजगारक्षम क्षमता विकसित होत नाहीत. या पार्श्वभूमीवर Outcome-Based Education (OBE) ही संकल्पना शिक्षण क्षेत्रात अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

प्रस्तुत संशोधनाची गरज

ही या गोष्टीतून उद्भवते की, OBE चा अवलंब भारतातील उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये वाढत असला तरी त्याची सखोल समज, प्रभावी अंमलबजावणी आणि मूल्यांकन यामध्ये अनेक अडचणी आढळून येतात. विशेषतः शिक्षकांमध्ये OBE विषयी अपुरी माहिती, शिक्षण निष्पत्ती (Learning Outcomes) तयार करण्यातील अडचणी, CO-PO Mapping मधील गुंतागुंत आणि योग्य मूल्यमापन पद्धतींचा अभाव या समस्या प्रकर्षाने दिसून येतात. त्यामुळे या सर्व बाबींचा शास्त्रीय अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. याशिवाय, National Education Policy 2020 मध्ये शिक्षणाला अधिक कौशल्याधारित, बहुविषयक आणि परिणामाभिमुख बनवण्यावर भर देण्यात आला आहे. त्यामुळे OBE च्या अंमलबजावणीची आवश्यकता अधिक वाढली आहे. या संदर्भात प्रस्तुत संशोधन हे धोरणात्मक अपेक्षा आणि प्रत्यक्ष अंमलबजावणी यामधील अंतर समजून घेण्यासाठी उपयुक्त ठरते.

प्रस्तुत संशोधनाचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येते:

1. हे संशोधन OBE ची सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक समज वाढविण्यास मदत करते.
2. शिक्षक, अभ्यासक्रम रचनाकार आणि धोरणनिर्माते यांना OBE प्रभावीपणे राबविण्यासाठी मार्गदर्शन मिळते.
3. शिक्षणाच्या गुणवत्तेमध्ये सुधारणा करण्यासाठी आवश्यक घटकांची ओळख होते.
4. विद्यार्थ्यांच्या कौशल्य विकास आणि रोजगारक्षमतेत वाढ करण्यासाठी दिशादर्शन मिळते.
5. शिक्षण क्षेत्रातील संशोधनासाठी नवीन दृष्टीकोन उपलब्ध होतो. अशा प्रकारे, प्रस्तुत संशोधन हे केवळ सैद्धांतिक नव्हे तर व्यावहारिक दृष्टिकोनातूनही अत्यंत महत्वाचे असून उच्च शिक्षणातील गुणवत्ता सुधारण्यासाठी उपयुक्त ठरते.

संबंधित साहित्याचा आढावा :

Outcome-Based Education (OBE) ही संकल्पना शिक्षण क्षेत्रात एक महत्त्वपूर्ण परिवर्तन घडवून आणणारी पद्धती म्हणून उदयास आली आहे. विविध संशोधकांनी OBE च्या तत्त्वांवर, अंमलबजावणी प्रक्रियेवर आणि परिणामांवर सखोल अभ्यास केला आहे. प्रस्तुत विभागात OBE संदर्भातील महत्त्वपूर्ण साहित्याचा आढावा घेण्यात येत आहे.

OBE या संकल्पनेचे मूळ कार्य William G. Spady यांनी मांडले. त्यांनी OBE ला “Outcome-driven education system” म्हणून परिभाषित केले असून, शिक्षण प्रक्रियेतील सर्व घटक हे विद्यार्थ्यांच्या अंतिम निष्पत्तीवर आधारित असावेत असे प्रतिपादन केले. Spady यांच्या मते, शिक्षणाचे उद्दिष्ट केवळ ज्ञान देणे नसून विद्यार्थ्यांमध्ये आवश्यक कौशल्ये आणि कार्यक्षमतेचा विकास करणे हे आहे.

त्यानंतर Ronald M. Harden (2007) यांनी Outcome-Based Education आणि competency-based learning यांचा परस्परसंबंध स्पष्ट केला. त्यांनी असे नमूद केले की OBE ही केवळ एक शिक्षण पद्धती नसून ती शिक्षणाचे नियोजन, अध्यापन आणि मूल्यमापन यांना एकत्रित करणारी व्यापक चौकट आहे. Harden यांच्या मते, OBE मुळे शिक्षण अधिक स्पष्ट, उद्दिष्टपूर्ण आणि परिणामकारक बनते.

University Grants Commission (UGC) ने भारतातील उच्च शिक्षण संस्थांसाठी OBE च्या अंमलबजावणीसंबंधी विविध मार्गदर्शक तत्त्वे प्रकाशित केली आहेत. या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये अभ्यासक्रम रचना, शिक्षण निष्पत्ती (Course Outcomes, Program Outcomes) निश्चित करणे आणि त्यांचे मापन करण्याच्या पद्धतींचा समावेश आहे. UGC च्या अहवालानुसार, OBE मुळे शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारते आणि विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासास चालना मिळते.

तसेच National Board of Accreditation (NBA) ने अभियांत्रिकी आणि तांत्रिक शिक्षणासाठी OBE आधारित मानांकन प्रणाली विकसित केली आहे. NBA च्या मानांकन प्रक्रियेत विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याच्या निष्पत्तींचे मापन आणि CO-PO Mapping ला विशेष महत्त्व दिले जाते. यामुळे शिक्षण संस्थांना त्यांच्या अभ्यासक्रमाची गुणवत्ता सतत सुधारण्यास मदत होते.

भारतातील शैक्षणिक सुधारणा संदर्भात National Education Policy 2020 (NEP 2020) हा एक महत्त्वपूर्ण टप्पा ठरला आहे. या धोरणात शिक्षणाला अधिक लवचिक, बहुविध आणि कौशल्याधारित बनवण्यावर भर देण्यात आला आहे. NEP 2020 मध्ये स्पष्टपणे नमूद केले आहे की शिक्षण प्रणालीने विद्यार्थ्यांच्या ज्ञान, कौशल्ये आणि मूल्ये यांचा सर्वांगीण विकास साधावा, जे OBE च्या तत्त्वांशी पूर्णतः सुसंगत आहे.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावरही OBE चा प्रभाव दिसून येतो. Accreditation Board for Engineering and Technology (USA) ने Outcome-Based Accreditation Model स्वीकारला असून, विद्यार्थ्यांच्या कौशल्ये आणि क्षमतांचे मापन हे मानांकनासाठी अत्यावश्यक मानले आहे. ABET च्या या मॉडेलमुळे OBE ला जागतिक स्तरावर मान्यता मिळाली आहे. काही संशोधनांमध्ये OBE च्या अंमलबजावणीतील आव्हानांचाही उल्लेख आढळतो. उदाहरणार्थ, शिक्षकांमध्ये OBE विषयी अपुरी समज, निष्पत्ती लिहिण्याची अडचण, मूल्यमापनातील गुंतागुंत आणि दस्तऐवजीकरणाचा ताण हे प्रमुख अडथळे असल्याचे अनेक अभ्यासांमध्ये नमूद करण्यात आले आहे. तसेच, ग्रामीण आणि संसाधन- मर्यादित शिक्षण संस्थांमध्ये तांत्रिक सुविधा आणि प्रशिक्षणाचा अभाव OBE च्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी अडथळा ठरतो.

याउलट, काही अभ्यासांनी OBE च्या सकारात्मक परिणामांवर भर दिला आहे. OBE मुळे विद्यार्थ्यांमध्ये स्वयंपूर्णता, आत्मविश्वास, समस्या सोडवण्याची क्षमता आणि व्यावसायिक कौशल्ये विकसित होतात. तसेच शिक्षकांना त्यांच्या अध्यापन पद्धती अधिक नियोजनबद्ध आणि परिणामकारक बनविण्यास मदत होते. एकूणच, उपलब्ध साहित्याचा आढावा घेतल्यास असे दिसून येते की OBE ही शिक्षणातील एक प्रभावी आणि आवश्यक पद्धती आहे. तथापि, तिची यशस्वी अंमलबजावणी करण्यासाठी शिक्षक प्रशिक्षण,

संस्थात्मक समर्थन, तंत्रज्ञानाचा वापर आणि सतत मूल्यमापन यांची आवश्यकता आहे. प्रस्तुत संशोधन या सर्व पैलूंचा अभ्यास करून OBE च्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी मार्गदर्शन करण्याचा प्रयत्न करते.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

या संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. Outcome-Based Education च्या संकल्पना आणि तत्त्वांचा अभ्यास करणे.
2. उच्च शिक्षणात OBE चे महत्त्व आणि गरज समजून घेणे.
3. OBE अंमलबजावणीतील प्रमुख आव्हाने ओळखणे.
4. OBE च्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी उपाययोजना सुचवणे.

प्रस्तुत संशोधनासाठी वापरलेली पद्धती :

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनामध्ये उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये Outcome-Based Education (OBE) शिक्षणाची संकल्पना, तत्वे, गरज, महत्त्व आणि अंमलबजावणीतील आव्हाने यांचा अभ्यास करण्याच्या उद्देशाने संशोधनाच्या विविध पद्धतींपैकी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

माहितीचे गोळा करण्याची साधने :

प्रस्तुत संशोधनामध्ये उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये Outcome-Based Education (OBE) शिक्षणाची संकल्पना, तत्वे, गरज, महत्त्व आणि अंमलबजावणीतील आव्हाने यांचा अभ्यास करण्यासाठी सरकारी धोरणपत्रे, संशोधन लेख, उच्च शिक्षणावरील पुस्तके, आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे अहवाल अशा विविध दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. याठिकाणी कोणत्याही प्राथमिक स्रोतांचा वापर करण्यात आला नाही.

मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण :

प्रस्तुत संशोधनामध्ये उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये Outcome-Based Education (OBE) शिक्षणाची संकल्पना, तत्वे, गरज, महत्त्व आणि अंमलबजावणीतील आव्हाने यांचा अभ्यास करण्यासाठी विविध दुय्यम स्रोतांच्या माध्यमातून संकलित केलेल्या माहितीचे विश्लेषण संकल्पनात्मक आणि वर्णनात्मक पद्धतीने करण्यात आले.

OBE चे तात्त्विक अधिष्ठान आणि तत्त्वे :

Outcome-Based Education ही संकल्पना या तत्त्वावर आधारित आहे की प्रत्येक विद्यार्थ्याला योग्य संधी आणि मार्गदर्शन दिल्यास तो यशस्वी होऊ शकतो.

स्पष्ट शिक्षण निष्पत्ती :

OBE मध्ये प्रत्येक अभ्यासक्रमासाठी अपेक्षित शिक्षण निष्पत्ती आधीच निश्चित केल्या जातात. या निष्पत्ती मोजता येण्याजोग्या आणि स्पष्ट असतात, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांनी काय शिकले हे अचूकपणे तपासता येते.

मागील नियोजन :

या तत्त्वानुसार प्रथम अपेक्षित निष्पत्ती निश्चित केल्या जातात आणि त्यानुसार अभ्यासक्रम, अध्यापन पद्धती आणि मूल्यमापनाची आखणी केली जाते. म्हणजे “शेवट लक्षात ठेवून सुरुवात” केली जाते.

विद्यार्थी-केंद्रितता :

OBE मध्ये विद्यार्थ्यांच्या गरजा, आवडी आणि शिकण्याच्या गतीला महत्त्व दिले जाते. शिक्षक मार्गदर्शकाची भूमिका बजावतो आणि विद्यार्थी सक्रिय सहभाग घेतात.

उच्च अपेक्षा :

विद्यार्थ्यांकडून उच्च दर्जाचे शिक्षण परिणाम अपेक्षित असतात. त्यामुळे शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारते आणि विद्यार्थ्यांमध्ये उत्कृष्टतेची जाणीव निर्माण होते.

विविध शिक्षण संधी :

प्रत्येक विद्यार्थी वेगळ्या पद्धतीने शिकतो, त्यामुळे विविध शिक्षण संधी (प्रकल्प, प्रयोग, सादरीकरण) उपलब्ध करून दिल्या जातात.

सातत्यपूर्ण मूल्यमापन :

OBE मध्ये केवळ अंतिम परीक्षेवर अवलंबून न राहता सतत मूल्यमापन केले जाते, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचा मागोवा घेतला जातो.

परिणामाभिमुख दृष्टिकोन :

शिक्षण प्रक्रियेपेक्षा अंतिम परिणाम (learning outcomes) अधिक महत्त्वाचा असतो. विद्यार्थ्यांनी प्रत्यक्ष काय करू शकतात यावर भर दिला जातो.

लवचिकता आणि अनुकूलता :

विद्यार्थ्यांच्या विविध क्षमतांनुसार अध्यापन पद्धती आणि मूल्यमापनात लवचिकता ठेवली जाते. थोडक्यात OBE चे तत्त्वज्ञान हे "विद्यार्थ्यांच्या प्रत्यक्ष शिकण्याच्या परिणामांवर आधारित शिक्षण" या कल्पनेवर आधारित आहे, जे शिक्षण अधिक प्रभावी, पारदर्शक आणि कौशल्याधारित बनवते.

उच्च शिक्षणात OBE चे महत्त्व (संक्षिप्त माहिती)

विद्यार्थी-केंद्रित शिक्षण :

OBE मध्ये अध्यापनाची दिशा विद्यार्थ्यांकडे केंद्रित असते. विद्यार्थ्यांचा सक्रिय सहभाग वाढतो आणि ते स्वतःच्या शिकण्याची जबाबदारी घेतात.

कौशल्य विकास :

OBE विद्यार्थ्यांमध्ये केवळ ज्ञान नव्हे तर व्यावहारिक, तांत्रिक आणि जीवन कौशल्ये विकसित करण्यावर भर देते, जे रोजगारासाठी उपयुक्त ठरते.

रोजगारक्षमतेत वाढ :

उद्योग क्षेत्राच्या गरजेनुसार कौशल्ये विकसित केल्यामुळे विद्यार्थ्यांची रोजगार मिळवण्याची क्षमता वाढते.

गुणवत्तापूर्ण शिक्षण :

स्पष्ट शिक्षण निष्पत्ती आणि मोजमापामुळे शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारते आणि परिणामकारकता वाढते.

पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व :

शिक्षण प्रक्रिया आणि मूल्यमापन स्पष्ट निकषांवर आधारित असल्यामुळे शिक्षक आणि संस्थांची जबाबदारी निश्चित होते.

जागतिक सुसंगती :

OBE आंतरराष्ट्रीय मानकांशी सुसंगत असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना जागतिक स्तरावर स्पर्धा करण्यास मदत होते.

मानांकनासाठी उपयुक्त :

National Board of Accreditation सारख्या संस्थांच्या मानांकन प्रक्रियेसाठी OBE अत्यावश्यक आहे.

अभ्यासक्रमाची सुसंगती :

अभ्यासक्रम, अध्यापन आणि मूल्यमापन हे सर्व शिक्षण निष्पत्तीशी सुसंगत राहतात, ज्यामुळे शिक्षण अधिक प्रभावी होते.

सतत सुधारणा :

OBE मध्ये नियमित मूल्यमापनामुळे कमतरता ओळखून शिक्षण प्रक्रियेत सतत सुधारणा करता येते.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाशी सुसंगती :

National Education Policy 2020 मध्ये OBE ला प्राधान्य दिले असल्यामुळे त्याची अंमलबजावणी अधिक महत्त्वाची ठरते.

थोडक्यात OBE मुळे उच्च शिक्षण अधिक परिणामकारक, कौशल्याधारित आणि विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाला पूरक बनते.

OBE अंमलबजावणीतील आव्हाने :

सकलपनात्मक समज कमी असणे :

अनेक शिक्षकांना OBE ची मूलभूत तत्त्वे, learning outcomes तयार करणे आणि CO-PO mapping याबद्दल स्पष्ट समज नसते.

शिक्षक प्रशिक्षणाचा अभाव :

OBE प्रभावीपणे राबविण्यासाठी आवश्यक प्रशिक्षण आणि मार्गदर्शन अनेक ठिकाणी उपलब्ध नसते.

बदलास विरोध :

पारंपरिक अध्यापन पद्धतींशी जुळवून घेतलेल्या शिक्षकांकडून नवीन पद्धती स्वीकारण्यास विरोध दिसून येतो.

मूल्यमापनातील गुंतागुंत :

Learning outcomes मोजण्यासाठी योग्य व वैध मूल्यमापन साधने तयार करणे कठीण जाते.

दस्तऐवजीकरणाचा ताण :

OBE मध्ये CO-PO mapping, attainment reports इत्यादींसाठी मोठ्या प्रमाणात नोंदी ठेवाव्या लागतात.

वेळेची मर्यादा :

सतत मूल्यमापन, नियोजन आणि नोंदी ठेवणे यासाठी अधिक वेळ लागतो.

पायाभूत सुविधांची कमतरता :

तंत्रज्ञान, LMS, डिजिटल साधने आणि संसाधनांची कमतरता अंमलबजावणीत अडथळा ठरते.

मोठ्या वर्गसंख्या :

विद्यार्थ्यांची संख्या जास्त असल्यास प्रत्येकाच्या निष्पत्तीचे मापन करणे कठीण होते.

मानकीकरणाचा अभाव :

Learning outcomes, assessment tools आणि mapping प्रक्रियेमध्ये एकसारखेपणा नसल्यामुळे गोंधळ निर्माण होतो.

संस्थात्मक समर्थनाचा अभाव :

व्यवस्थापनाकडून पुरेसे पाठबळ, धोरण आणि संसाधने न मिळाल्यास OBE प्रभावीपणे राबविणे कठीण जाते.

थोडक्यात OBE अंमलबजावणीतील आव्हाने प्रामुख्याने प्रशिक्षण, संसाधने आणि मानसिकता बदलाशी संबंधित आहेत; योग्य नियोजन आणि समर्थनाने ही आव्हाने कमी करता येतात.

OBE प्रभावी अंमलबजावणीसाठी उपाययोजना :

शिक्षक प्रशिक्षण व क्षमता विकास :

शिक्षकांना OBE संकल्पना, learning outcomes लेखन, आणि CO-PO mapping याबाबत नियमित प्रशिक्षण दिल्यास अंमलबजावणी सुलभ होते.

अभ्यासक्रम पुनर्रचना :

अभ्यासक्रम स्पष्ट शिक्षण निष्पत्तीशी (outcomes) सुसंगत करून नव्याने तयार केल्यास अध्यापन अधिक परिणामकारक होते.

तंत्रज्ञानाचा वापर :

LMS, online assessment tools आणि डिजिटल साधनांचा वापर करून शिक्षण व मूल्यमापन अधिक सुलभ व अचूक करता येते.

विविध मूल्यमापन पद्धती :

केवळ परीक्षांवर अवलंबून न राहता प्रकल्प, सादरीकरण, केस स्टडी, प्रॅक्टिकल यांचा वापर केल्यास निष्पत्ती अधिक चांगल्या प्रकारे मोजता येतात.

सतत मूल्यमापन प्रणाली :

विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचे नियमित मूल्यमापन केल्याने त्यांच्या शिकण्यातील त्रुटी वेळेवर सुधारता येतात.

CO-PO Mapping सुसंगती :

Course Outcomes आणि Program Outcomes यांचे योग्य संलग्नीकरण केल्यास शिक्षण प्रक्रिया अधिक संगतवार होते.

संस्थात्मक समर्थन :

संस्थेने आवश्यक संसाधने, धोरणे आणि प्रोत्साहन दिल्यास OBE अंमलबजावणी अधिक प्रभावी होते.

दस्तऐवजीकरण सुलभीकरण :

OBE प्रक्रियेसाठी लागणारी नोंदी सुलभ आणि कमी केल्यास शिक्षकांवरील ताण कमी होतो.

उद्योग-संस्थांशी सहकार्य :

उद्योग क्षेत्राशी संपर्क ठेवल्यास अभ्यासक्रम अधिक कौशल्याधारित आणि रोजगाराभिमुख बनतो.

सतत निरीक्षण व सुधारणा (Continuous Monitoring & Improvement)

OBE प्रक्रियेचे नियमित मूल्यांकन करून आवश्यक बदल केल्यास शिक्षणाची गुणवत्ता वाढते.

थोडक्यात योग्य प्रशिक्षण, तंत्रज्ञान, नियोजन आणि संस्थात्मक पाठबळ यांच्या मदतीने OBE प्रभावीपणे अंमलात आणता येते.

विश्लेषण आणि चर्चा :

प्रस्तुत अभ्यासातून असे दिसून आले की शिक्षकांमध्ये OBE विषयी जागरूकता वाढत असली तरी प्रत्यक्ष अंमलबजावणीमध्ये अडचणी येतात. अभ्यासक्रम नियोजन आणि मूल्यमापन पद्धती विकसित करण्यात अडचणी येतात. तथापि, National Education Policy 2020 मुळे OBE विषयी सकारात्मक दृष्टीकोन वाढला आहे.

समारोप :

Outcome-Based Education (OBE) ही आधुनिक शिक्षणातील एक प्रभावी आणि विद्यार्थी-केंद्रित पद्धती असून ती शिक्षणाच्या गुणवत्तेत आणि परिणामकारकतेत लक्षणीय सुधारणा घडवून आणते. उच्च शिक्षणात OBE मुळे विद्यार्थ्यांच्या कौशल्य विकासाचा चालना मिळते, तसेच शिक्षण अधिक पारदर्शक आणि उत्तरदायी बनते. तथापि, OBE ची अंमलबजावणी करताना प्रशिक्षणाचा अभाव, मूल्यमापनातील गुंतागुंत आणि संसाधनांची कमतरता यांसारखी आव्हाने दिसून येतात. या पार्श्वभूमीवर शिक्षक प्रशिक्षण, अभ्यासक्रम पुनर्रचना, तंत्रज्ञानाचा वापर आणि संस्थात्मक पाठबळ यांची आवश्यकता आहे. एकूणच, National Education Policy 2020 च्या अनुषंगाने OBE ची प्रभावी अंमलबजावणी केल्यास उच्च शिक्षण अधिक गुणवत्तापूर्ण, कौशल्याधारित आणि जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक बनू शकते.

संदर्भग्रंथ सूची :

1. Accreditation Board for Engineering and Technology. (2019). Criteria for accrediting engineering programs. ABET.
2. Adam, S. (2004). Using learning outcomes: A consideration of the nature, role, application and implications for European education. European University Association Report.
3. Biggs, J., & Tang, C. (2011). Teaching for quality learning at university (4th ed.). McGraw-Hill Education.
4. Harden, R. M. (2007). Outcome-based education: The future is today. Medical Teacher, 29(7), 625–629. <https://doi.org/10.1080/01421590701729930>
5. Harden, R. M., Crosby, J. R., & Davis, M. H. (1999). Outcome-based education: Part 1—An introduction to outcome-based education. Medical Teacher, 21(1), 7–14.
6. Killen, R. (2000). Outcomes-based education: Principles and possibilities. Unpublished manuscript, University of Newcastle, Australia.
7. Killen, R. (2007). Effective teaching strategies: Lessons from research and practice (4th ed.). Cengage Learning.
8. National Education Policy 2020. (2020). National education policy 2020. Ministry of Education, Government of India.
9. National Board of Accreditation. (2015). Manual for accreditation of undergraduate engineering programs. NBA.
10. Spady, W. G. (1994). Outcome-based education: Critical issues and answers. American Association of School Administrators.
11. Spady, W. G. (1988). Organizing for results: The basis of authentic restructuring and reform. Educational Leadership, 46(2), 4–8.
12. Tucker, J. A. (2004). Outcome-based education in higher education: An evaluation. Higher Education Review, 36(3), 45–60.
13. University Grants Commission.
14. (2018). Learning outcomes-based curriculum framework (LOCF). UGC.

OriginalArticle

पर्यावरणीय जागरूकता वाढवण्यात जाहिरातींची प्रभावी भूमिका: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

हर्ष व्ही. पटेल¹, शिवशंकर पटवारी²

¹ विद्यार्थी : वसंतराव काळे कॉलेज ऑफ जर्नलिझम अँड कॉम्प्युटर सायन्स, बीड

² विभागप्रमुख (HOD) : वसंतराव काळे कॉलेज ऑफ जर्नलिझम अँड कॉम्प्युटर सायन्स, बीड

Manuscript ID:

सारांश (Abstract)

JRD -2026-180440

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 171-174

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar.2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

आधुनिक युगात पर्यावरण संरक्षण ही जागतिक पातळीवरील अत्यंत महत्वाची गरज बनली आहे. वाढते प्रदूषण, हवामान बदल, जैवविविधतेचा न्हास आणि नैसर्गिक संसाधनांचा अतिरेकी वापर यामुळे मानवी जीवनावर गंभीर परिणाम होत आहेत. औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरणाच्या वाढत्या वेगामुळे पर्यावरणीय समतोल बिघडत चालला असून त्याचा परिणाम मानवी आरोग्य, आर्थिक विकास आणि सामाजिक जीवनावरही होत आहे. या पार्श्वभूमीवर लोकांमध्ये पर्यावरणविषयक जागरूकता निर्माण करणे अत्यावश्यक झाले आहे. जाहिरात हे एक प्रभावी संप्रेषण माध्यम असून ते लोकांच्या विचारसरणी, भावनांवर आणि वर्तनावर थेट परिणाम घडवते. प्रस्तुत संशोधन हा दुय्यम माहितीवर आधारित गुणात्मक अभ्यास असून विविध संशोधन लेख, पुस्तके, शासकीय अहवाल आणि डिजिटल स्रोतांचा उपयोग करून करण्यात आला आहे. या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की प्रभावी आणि भावनिक आवाहन असलेल्या जाहिराती लोकांच्या वर्तनात सकारात्मक बदल घडवून आणतात आणि त्यांना पर्यावरण संरक्षणासाठी प्रवृत्त करतात. तसेच, भविष्यात अधिक प्रामाणिक, जबाबदार आणि सर्जनशील जाहिरातींची आवश्यकता अधोरेखित होते

कीवर्ड्स (Keywords): पर्यावरण जागरूकता, जाहिरात, ग्रीन मार्केटिंग, टिकाऊ विकास, डिजिटल माध्यम प्रभाव

प्रस्तावना (Introduction)

पर्यावरण हे मानवी जीवनाचे मूलभूत आधारस्तंभ आहे. पृथ्वीवरील सर्व सजीवांचे अस्तित्व पर्यावरणावर अवलंबून आहे. परंतु औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि वाढत्या उपभोगवादी प्रवृत्तीमुळे पर्यावरणीय समतोल बिघडत चालला आहे. वायुप्रदूषण, जलप्रदूषण, प्लास्टिक कचरा आणि हवामान बदल या समस्या दिवसेंदिवस गंभीर होत आहेत. विशेषतः भारतासारख्या विकसनशील देशांमध्ये पर्यावरणीय समस्या अधिक तीव्र स्वरूप धारण करत आहेत.

लोकसंख्येची वाढ, औद्योगिक विस्तार आणि संसाधनांचा अतिरेकी वापर यामुळे पर्यावरणावर ताण वाढत आहे. या समस्यांमुळे केवळ नैसर्गिक संसाधनेच नव्हे तर मानवी आरोग्य आणि जीवनमानही प्रभावित होत आहे. या समस्यांवर नियंत्रण मिळवण्यासाठी केवळ शासकीय उपाययोजना पुरेशा नसून लोकसहभाग अत्यंत महत्वाचा आहे. याच ठिकाणी जाहिरात हे प्रभावी संप्रेषण साधन ठरते. जाहिराती केवळ उत्पादन विक्रीपुरत्या मर्यादित नसून त्या सामाजिक संदेश देण्यासाठीही प्रभावीपणे वापरल्या जातात. विशेषतः डिजिटल माध्यमांच्या वाढत्या वापरामुळे पर्यावरणीय संदेश मोठ्या प्रमाणावर आणि वेगाने लोकांपर्यंत पोहोचू लागले आहेत. सोशल मीडिया, वेबसाइट्स आणि मोबाईल ॲप्स यांसारख्या माध्यमांमुळे माहितीचा प्रसार सुलभ झाला आहे. त्यामुळे जाहिरातींची भूमिका अधिक महत्वाची ठरते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

हर्ष व्ही. पटेल वसंतराव काळे कॉलेज ऑफ जर्नलिझम अँड कॉम्प्युटर सायन्स, बीड

How to cite this article:

हर्ष व्ही. पटेल, शिवशंकर पटवारी (2026). पर्यावरणीय जागरूकता वाढवण्यात जाहिरातींची प्रभावी भूमिका: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 171-174.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

पर्यावरण जागरूकतेचे महत्त्व (Importance of Environmental Awareness)

पर्यावरण जागरूकता ही केवळ माहिती मिळवण्यापुरती मर्यादित नसून ती मानवी जीवनशैलीत सकारात्मक बदल घडवून आणणारी एक सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. पर्यावरण आणि मानवी आरोग्य यांचा अतिशय जवळचा संबंध आहे. वायुप्रदूषणामुळे श्वसनाचे आजार, जलप्रदूषणामुळे पोटाचे विकार आणि रासायनिक प्रदूषणामुळे विविध गंभीर आजार निर्माण होत आहेत. त्यामुळे पर्यावरणाचे रक्षण करणे म्हणजे प्रत्यक्षात मानवी आरोग्याचे रक्षण करणे होय. जर लोकांमध्ये पर्यावरणाविषयी योग्य जागरूकता असेल, तर ते स्वतःहून पर्यावरणपूरक सवयी अंगीकारतात आणि त्यामुळे आरोग्यदायी समाजाची निर्मिती होते. याशिवाय, पर्यावरणाचा जहास हा भविष्यातील पिढ्यांसाठी मोठा धोका ठरू शकतो. नैसर्गिक संसाधनांचा अतिरेकी वापर केल्यास भविष्यात पाणी, अन्न आणि ऊर्जा यांचा तुटवडा निर्माण होऊ शकतो. त्यामुळे आजच्या पिढीने जबाबदारीने वागून संसाधनांचा योग्य वापर करणे अत्यावश्यक आहे. पर्यावरण जागरूकतेमुळे लोकांना या गोष्टींची जाणीव होते आणि ते भविष्याकालीन पिढ्यांच्या हिताचा विचार करून निर्णय घेतात. टिकाऊ विकास (Sustainable Development) ही संकल्पना देखील पर्यावरण जागरूकतेशी निगडित आहे. टिकाऊ विकास ही अशी संकल्पना आहे ज्यामध्ये वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांवर परिणाम होणार नाही याची काळजी घेणे. यामध्ये पर्यावरण संरक्षण, आर्थिक विकास आणि सामाजिक समता यांचा समतोल राखला जातो. पर्यावरण जागरूकतेमुळे लोक टिकाऊ जीवनशैली स्वीकारतात, जसे की पुनर्वापर (recycling), ऊर्जा बचत आणि नैसर्गिक संसाधनांचा मर्यादित वापर. म्हणूनच, पर्यावरण जागरूकता ही केवळ वैयक्तिक पातळीवरच नव्हे तर सामाजिक आणि जागतिक पातळीवरही अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

साहित्य आढावा (Review of Literature)

Kotler (2017) यांच्या मते, आधुनिक मार्केटिंगमध्ये सामाजिक जबाबदारी महत्त्वाची भूमिका बजावते आणि ग्राहकांच्या मूल्यांवर आधारित संदेश अधिक प्रभावी ठरतात.

Belch आणि Belch (2018) यांनी नमूद केले आहे की भावनिक आणि दृश्यात्मक अपील असलेल्या जाहिराती लोकांच्या निर्णय प्रक्रियेवर प्रभाव टाकतात.

Joshi आणि Rahman (2015) यांच्या संशोधनानुसार ग्रीन मार्केटिंगमुळे ग्राहकांचा कल पर्यावरणपूरक उत्पादनांकडे वाढतो आणि त्यांची खरेदी करण्याची प्रवृत्ती अधिक बळकट होते.

Ajzen (1991) यांच्या Theory of Planned Behavior नुसार, व्यक्तीचे वर्तन त्याच्या वृत्ती, सामाजिक दडपण आणि नियंत्रणाच्या जाणिवांवर अवलंबून असते. जाहिराती या तिन्ही घटकांवर प्रभाव टाकून व्यक्तीच्या वर्तनात बदल घडवू शकतात.

Peattie (2001) यांच्या मते, ग्रीन मार्केटिंग ही केवळ विक्रीची प्रक्रिया नसून ती पर्यावरणपूरक जीवनशैलीचा प्रचार करणारी संकल्पना आहे.

तसेच काही संशोधनानुसार डिजिटल जाहिरातींचा युवकांच्या वर्तनावर विशेष प्रभाव पडतो. सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवरून दिले जाणारे संदेश अधिक वेगाने आणि प्रभावीपणे पसरतात.

या सर्व अभ्यासांवरून असे स्पष्ट होते की पर्यावरणीय संदेश प्रभावीपणे पोहोचवण्यासाठी जाहिरात हे एक महत्त्वपूर्ण साधन आहे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत संशोधन हा गुणात्मक स्वरूपाचा असून तो दुय्यम माहितीवर आधारित आहे. या अभ्यासासाठी विविध शैक्षणिक स्रोतांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला. डेटा संकलनासाठी Google Scholar, संशोधन जर्नल्स, शासकीय अहवाल आणि पर्यावरण विषयक संकेतस्थळांचा उपयोग करण्यात आला. साहित्य निवड करताना 2010 नंतर प्रकाशित झालेले आणि पर्यावरण तसेच जाहिरात या विषयांशी संबंधित अभ्यासांना प्राधान्य देण्यात आले. एकूण निवडलेले साहित्य पर्यावरणीय जागरूकता, ग्रीन मार्केटिंग आणि जाहिरातींचा प्रभाव या विषयांवर आधारित होते. डेटाचे विश्लेषण करताना विषयानुरूप (thematic) आणि तुलनात्मक (comparative) पद्धतींचा वापर करण्यात आला. विविध संशोधनांमधील निष्कर्षांची तुलना करून जाहिरातींचा पर्यावरण जागरूकतेवर होणारा प्रभाव समजून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. या अभ्यासाच्या काही मर्यादा देखील आहेत. हा अभ्यास पूर्णपणे दुय्यम माहितीवर आधारित असल्यामुळे प्राथमिक माहितीचा अभाव आहे. तसेच उपलब्ध स्रोतांवर अवलंबून राहावे लागल्यामुळे काही माहिती मर्यादित असण्याची शक्यता आहे.

पर्यावरण जागरूकतेमध्ये जाहिरातीची भूमिका (Role of Advertising)

पर्यावरण जागरूकतेमध्ये जाहिरातीची भूमिका अत्यंत प्रभावी आणि बहुआयामी आहे. जाहिराती माहिती प्रसारित करण्याबरोबरच लोकांच्या मानसिकतेवर आणि निर्णयक्षमतेवरही प्रभाव टाकतात. वास्तविक जीवनातील अनेक उदाहरणांमधून हे स्पष्ट होते. उदाहरणार्थ, प्लास्टिक बंदीबाबत केलेल्या जाहिरातींमुळे लोकांनी प्लास्टिक पिशव्यांचा वापर कमी करून कापडी पिशव्यांचा

वापर सुरु केला आहे. तसेच, पाणी वाचवण्याच्या मोहिमांमुळे लोकांमध्ये पाण्याचा योग्य वापर करण्याची सवय निर्माण झाली आहे. जाहिरातींमध्ये भावनिक (emotional appeal) आणि तर्कसंगत (rational appeal) अशा दोन्ही प्रकारच्या अपीलचा वापर केला जातो. भावनिक जाहिराती लोकांच्या मनाला स्पर्श करतात, जसे की निसर्गाच्या जहासाचे चित्रण करून लोकांमध्ये संवेदनशीलता निर्माण करणे. दुसरीकडे, तर्कसंगत जाहिराती तथ्ये आणि आकडेवारीच्या आधारे माहिती देतात, ज्यामुळे लोकांना समस्येची गंभीरता समजते. या दोन्ही प्रकारच्या अपीलचा संतुलित वापर केल्यास जाहिराती अधिक प्रभावी ठरतात. ग्रामीण आणि शहरी भागांमध्ये जाहिरातींचा प्रभाव वेगवेगळ्या प्रकारे दिसून येतो. शहरी भागात डिजिटल माध्यमांद्वारे संदेश जलद गतीने पोहोचतो, तर ग्रामीण भागात रेडिओ, दूरदर्शन आणि स्थानिक मोहिमांद्वारे जागरूकता निर्माण केली जाते. त्यामुळे विविध सामाजिक घटकांचा विचार करून जाहिरातींची रचना करणे आवश्यक ठरते. यामुळे असे म्हणता येईल की, योग्य नियोजन आणि सर्जनशीलतेच्या साहाय्याने जाहिराती पर्यावरण संरक्षणासाठी प्रभावी साधन ठरू शकतात.

वर्तन बदल घडवणे (Behavioral Change)

जाहिराती लोकांच्या दैनंदिन सवयींमध्ये सकारात्मक बदल घडवून आणतात. पर्यावरणपूरक वर्तन स्वीकारण्यासाठी प्रेरणा देणे हे जाहिरातींचे मुख्य उद्दिष्ट असते. उदाहरणार्थ, प्लास्टिक पिशव्यांच्या ऐवजी कापडी पिशव्या वापरणे, पाणी वाचवणे किंवा विजेचा योग्य वापर करणे यासारख्या सवयी जाहिरातींमुळे वाढीस लागतात.

भावनिक आणि दृश्यात्मक अपील असलेल्या जाहिराती लोकांच्या मनावर खोलवर प्रभाव टाकतात. त्यामुळे ते केवळ संदेश समजून घेत नाहीत तर त्यानुसार कृतीही करतात.

सामाजिक मोहिमा (Social Campaigns)

पर्यावरणीय समस्यांवर उपाय शोधण्यासाठी विविध शासकीय आणि अशासकीय संस्था मोठ्या प्रमाणावर मोहिमा राबवतात. उदाहरणार्थ, स्वच्छ भारत अभियान, जलसंवर्धन मोहिमा आणि वृक्षारोपण उपक्रमांमध्ये जाहिरातींचा प्रभावी वापर करण्यात आला आहे. या मोहिमांमधील जाहिरातींमुळे लोकांमध्ये जबाबदारीची भावना निर्माण होते आणि ते सामाजिक उपक्रमांमध्ये सक्रिय सहभाग घेतात. 3) डिजिटल माध्यमांचा प्रभाव (Impact of Digital Media)

आजच्या डिजिटल युगात सोशल मीडिया, वेबसाइट्स आणि मोबाईल ॲप्स यांसारख्या माध्यमांद्वारे पर्यावरणीय संदेश अतिशय वेगाने आणि व्यापक प्रमाणावर प्रसारित होतात. विशेषतः युवक वर्गावर डिजिटल जाहिरातींचा मोठा प्रभाव पडतो. व्हिडिओ, इन्फोग्राफिक्स आणि शॉर्ट कंटेन्टच्या माध्यमातून माहिती अधिक आकर्षक बनते.

ग्रीन मार्केटिंग (Green Marketing)

कंपन्या आपल्या उत्पादनांची विक्री वाढवण्यासाठी पर्यावरणपूरक वैशिष्ट्यांवर भर देतात. यामुळे ग्राहकांचा कल टिकाऊ उत्पादनांकडे वाढतो.

ग्रीनवॉशिंग समस्या (Problem of Greenwashing)

काही कंपन्या खोटे पर्यावरणपूरक दावे करून ग्राहकांची दिशाभूल करतात. त्यामुळे जाहिरातींमध्ये प्रामाणिकता आवश्यक आहे.

जनजागृती आणि शिक्षण (Awareness & Education)

जाहिराती लोकांना पर्यावरणीय संकल्पना समजावून सांगतात. त्यामुळे लोक अधिक जबाबदार नागरिक बनतात.

पर्यावरणीय जाहिरातीतील आव्हाने Challenges in Environmental Advertising

पर्यावरणाशी संबंधित जाहिराती प्रभावी असल्या तरी त्यांना काही आव्हानांचा सामना करावा लागतो. सर्वप्रथम, लोकांमध्ये पर्यावरणाविषयी असलेली उदासीनता हे मोठे आव्हान आहे. अनेक वेळा लोकांना पर्यावरणीय समस्यांची जाणीव असते, परंतु ते त्यावर कृती करत नाहीत. दुसरे म्हणजे, जाहिरातींचा अतिरेक (advertising clutter) हा देखील एक महत्वाचा मुद्दा आहे. अनेक जाहिरातींमध्ये पर्यावरणीय संदेश दिले जात असल्यामुळे लोकांचे लक्ष वेधून घेणे कठीण होते. तिसरे आव्हान म्हणजे ग्रीनवॉशिंग. काही कंपन्या खोटे पर्यावरणपूरक दावे करून ग्राहकांची दिशाभूल करतात. यामुळे खऱ्या आणि प्रामाणिक जाहिरातींवरही संशय निर्माण होतो. याशिवाय, ग्रामीण आणि शहरी भागांमध्ये माध्यमांच्या उपलब्धतेतील फरकामुळे सर्व स्तरांपर्यंत समान प्रभाव पोहोचत नाही. त्यामुळे जाहिराती तयार करताना विविध सामाजिक घटकांचा विचार करणे आवश्यक आहे. पर्यावरणीय जाहिरातींचा प्रभाव वाढवण्यासाठी केवळ संदेश देणे पुरेसे नसून त्यामध्ये सातत्य आणि विश्वासाईता राखणे अत्यंत आवश्यक आहे. अनेक वेळा लोकांना पर्यावरणीय समस्यांची जाणीव असली तरी ते त्या समस्यांकडे दुर्लक्ष करतात. त्यामुळे जाहिरातींमध्ये केवळ माहिती न देता लोकांना प्रत्यक्ष कृती करण्यासाठी प्रेरित करणे गरजेचे आहे. उदाहरणार्थ, “एक पाऊल तुमचे, बदल संपूर्ण जगाचा” अशा प्रकारचे संदेश लोकांना स्वतःहून सहभाग घेण्यास प्रवृत्त करतात. याशिवाय, स्थानिक पातळीवरील समस्यांवर आधारित जाहिराती अधिक प्रभावी ठरतात,

कारण त्या लोकांच्या दैनंदिन जीवनाशी संबंधित असतात. त्यामुळे पर्यावरणीय जाहिराती तयार करताना स्थानिक संदर्भ, सामाजिक परिस्थिती आणि सांस्कृतिक घटक यांचा विचार करणे अत्यावश्यक आहे.

विश्लेषण आणि चर्चा (Analysis and Discussion)

या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की जाहिराती पर्यावरण जागरूकतेवर सकारात्मक प्रभाव टाकतात. दृश्य, भावनिक आणि माहितीपूर्ण आशयामुळे त्या लोकांच्या लक्षात राहतात. डिजिटल माध्यमांच्या वाढत्या वापरामुळे माहितीचा प्रसार अत्यंत वेगाने आणि व्यापक स्तरावर होऊ लागला असून त्याचा प्रभाव विशेषतः तरुण वर्गावर अधिक जाणवतो. पारंपरिक आणि डिजिटल जाहिरातींची तुलना केल्यास डिजिटल माध्यम अधिक प्रभावी ठरते, कारण त्याद्वारे त्वरित प्रतिसाद आणि व्यापक पोहोच साधता येते. तथापि, जाहिरातींची विश्वासार्हता अत्यंत महत्त्वाची आहे. ग्रीनवॉशिंगमुळे नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो. याच संदर्भात प्लास्टिक बंदी आणि स्वच्छता मोहिमांवरील जाहिरातींनी नागरिकांच्या वर्तनात बदल घडवून आणला आहे.

सूचना व शिफारसी (Suggestions)

पर्यावरण जागरूकतेच्या दृष्टीने पारंपरिक आणि डिजिटल जाहिरातींची तुलना केल्यास दोन्हीचे महत्त्व स्पष्ट होते. पारंपरिक माध्यमे जसे की वृत्तपत्रे, रेडिओ आणि दूरदर्शन ही व्यापक लोकसंख्येपर्यंत पोहोचण्यासाठी उपयुक्त आहेत, विशेषतः ग्रामीण भागात. परंतु डिजिटल माध्यमे अधिक वेगवान, परस्परसंवादी (interactive) आणि लक्षित (targeted) असल्यामुळे त्यांचा प्रभाव अधिक व्यापक आणि प्रभावी ठरतो. सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्ममुळे लोकांना केवळ माहिती मिळत नाही, तर ते त्यामध्ये सक्रिय सहभाग देखील घेतात. दीर्घकालीन परिणामाच्या दृष्टीने पाहता, सतत आणि सातत्यपूर्ण जाहिराती लोकांच्या वर्तनात स्थायी बदल घडवून आणतात. उदाहरणार्थ, ऊर्जा बचत आणि प्लास्टिक वापर कमी करण्यासंबंधीच्या जाहिरातीमुळे लोकांच्या दैनंदिन सवयींमध्ये बदल दिसून येतो. यामुळे पर्यावरण संरक्षणाच्या दिशेने सकारात्मक परिणाम घडतो. तथापि, प्रभावी परिणाम मिळवण्यासाठी धोरणात्मक (policy-level) उपाययोजना देखील आवश्यक आहेत. सरकारने पर्यावरणीय जाहिरातीसाठी स्पष्ट मार्गदर्शक तत्वे तयार करणे गरजेचे आहे, ज्यामुळे ग्रीनवॉशिंगसारख्या समस्यांना आळा बसू शकतो. याशिवाय, कंपन्यांनी सामाजिक जबाबदारी लक्षात घेऊन प्रामाणिक आणि पारदर्शक जाहिराती तयार करणे आवश्यक आहे. सूचनांच्या दृष्टीने पाहता, जाहिरातींमध्ये स्थानिक भाषा आणि सांस्कृतिक घटकांचा वापर केल्यास त्या अधिक प्रभावी ठरतात. तसेच, शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये पर्यावरण शिक्षणासोबत जाहिरातींचा वापर केल्यास तरुण पिढी अधिक जागरूक होऊ शकते. एकूणच, जाहिरातींचा योग्य आणि जबाबदारीने वापर केल्यास पर्यावरण जागरूकतेत लक्षणीय वाढ घडवून आणता येऊ शकते.

पर्यावरणीय समस्यांचे गांभीर्य लक्षात घेता, भविष्यात जाहिरातींची भूमिका अधिक महत्त्वाची होणार आहे. वाढत्या डिजिटल युगात कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), डेटा विश्लेषण आणि वैयक्तिकृत (personalized) जाहिरातींच्या माध्यमातून पर्यावरणीय संदेश अधिक प्रभावीपणे पोहोचवता येऊ शकतात. उदाहरणार्थ, व्यक्तीच्या वर्तनानुसार त्याला संबंधित पर्यावरणीय जाहिराती दाखवल्यास त्याचा परिणाम अधिक प्रभावी होऊ शकतो. तसेच, इंटरॅक्टिव्ह आणि सहभागी (participatory) जाहिरातींच्या माध्यमातून लोकांना प्रत्यक्ष कृतीत सहभागी करून घेता येते. यामुळे पर्यावरण संरक्षण ही केवळ संकल्पना न राहता ती प्रत्यक्ष कृतीत उतरते. त्यामुळे भविष्यात जाहिराती अधिक तंत्रज्ञानाधारित, लक्षित आणि परिणामकारक बनतील अशी अपेक्षा आहे.

निष्कर्ष (Conclusion) पर्यावरण जागरूकता वाढवण्यासाठी जाहिरात हे एक प्रभावी आणि परिणामकारक संप्रेषण माध्यम म्हणून सिद्ध झाले आहे. योग्य नियोजन, सर्जनशीलता आणि प्रामाणिकता यांच्या साहाय्याने जाहिराती सामाजिक परिवर्तन घडवू शकतात.

भविष्यात अधिक प्रभावी आणि जबाबदार जाहिराती तयार करण्याची गरज आहे. शासकीय संस्था, उद्योग आणि माध्यमे यांनी एकत्रितपणे काम केल्यास पर्यावरण संरक्षणाच्या दिशेने सकारात्मक बदल घडवून आणता येतील.

संदर्भ (References - APA Style)

1. Kotler, P. (2017). *Marketing management* (15th ed.). Pearson Education.
2. Belch, G. E., & Belch, M. A. (2018). *Advertising and promotion: An integrated marketing communications perspective*. McGraw-Hill.
3. Joshi, Y., & Rahman, Z. (2015). Factors affecting green purchase behaviour. *Journal of Cleaner Production*, 98, 135–146.
4. Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179–211.
5. Peattie, K. (2001). Towards sustainability: The third age of green marketing. *The Marketing Review*, 2(2), 129–146.
6. United Nations Environment Programme. (Various Reports).

OriginalArticle

अमेरिका-इजराइल-इराण संघर्ष आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण

प्रा.डॉ.प्रदीप जगताप

लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला, महाविद्यालय, सोलापूर

Email: jpradeep.sonu@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180440

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 175-181

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar.2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

सारांश (Abstract):

अमेरिका-इजराइल-इराण संघर्ष हा मध्यपूर्वेतील भू-राजकीय स्थैर्य, सुरक्षा आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधांवर प्रभाव टाकणारा महत्वाचा मुद्दा आहे. अमेरिका आणि इजराइल यांच्यातील घनिष्ठ धोरणात्मक संबंध तसेच इराणच्या प्रादेशिक प्रभाववृद्धीच्या प्रयत्नांमुळे या संघर्षाला अधिक गुंतागुंतीचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. या पार्श्वभूमीवर भारताने संतुलित आणि व्यावहारिक परराष्ट्र धोरण अवलंबले आहे. भारताचे इजराइलशी संरक्षण, तंत्रज्ञान आणि कृषी क्षेत्रातील सहकार्य वाढत असताना, इराणसोबत ऊर्जा सुरक्षा, व्यापार आणि प्रादेशिक संपर्क यांनाही महत्त्व दिले जाते. भारताचे धोरण 'रणनीतिक स्वायत्तता' (Strategic Autonomy) या तत्वावर आधारित असून, राष्ट्रीय हितसंबंध, ऊर्जा गरजा, प्रवासी भारतीयांचे संरक्षण आणि प्रादेशिक स्थैर्य यांचा विचार करून संतुलन साधण्याचा प्रयत्न केला जातो. प्रस्तुत अभ्यासात अमेरिका-इजराइल-इराण संघर्षाचे स्वरूप, त्याचे भारतावर होणारे परिणाम आणि भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील आव्हाने व संधी यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

कीवर्ड्स (Keywords): रिका-इजराइल-इराण संघर्ष, भारताचे परराष्ट्र धोरण, मध्यपूर्व राजकारण, रणनीतिक स्वायत्तता, ऊर्जा सुरक्षा, भारत-इजराइल संबंध, भारत-इराण संबंध, भू-राजकारण, राष्ट्रीय हितसंबंध, प्रादेशिक स्थैर्य, आंतरराष्ट्रीय संबंध, परराष्ट्र धोरण विश्लेषण

प्रस्तावना

२१ व्या शतकातील आंतरराष्ट्रीय राजकारणात मध्यपूर्वेचे स्थान अत्यंत महत्वाचे आहे. या प्रदेशात ऊर्जा संसाधनांची मुबलकता, धार्मिक-सांस्कृतिक संघर्ष, महासत्तांची स्पर्धा आणि सामरिक स्थान यांमुळे सतत तणावाचे वातावरण राहिले आहे. विशेषतः अमेरिका, इजराइल आणि इराण यांच्यातील संबंधांनी मध्यपूर्वेच्या राजकारणाला निर्णायक स्वरूप दिले आहे. अमेरिका, इजराइल आणि इराण यांच्यातील संघर्ष हा समकालीन आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील अत्यंत महत्वाचा विषय आहे. मध्यपूर्वेतील या संघर्षाचा परिणाम केवळ प्रादेशिक पातळीवर मर्यादित नसून जागतिक ऊर्जा सहसाधने, व्यापारी मार्ग, सामरिक संतुलन आणि विविध राष्ट्रांच्या परराष्ट्र धोरणांवरही होताना दिसतो. भारतासाठी हा विषय विशेष महत्वाचा आहे, कारण भारताने अमेरिका, इजराइल आणि इराण या तिन्ही देशांशी स्वतंत्र आणि महत्त्वपूर्ण हितसंबंध जोडलेले आहेत. भारतासाठी पश्चिम आशिया हा प्रदेश ऊर्जा संसाधनांची आयात, व्यापार, संरक्षण सहकार्य, भारतीय कामगार, सागरी सुरक्षा आणि राजनैतिक प्रभाव या सर्व बाबींमध्ये महत्वाचा आहे. त्यामुळे या त्रिकोणी संघर्षाचा भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर व्यापक प्रभाव पडतो आहे. प्रस्तुत संशोधन निबंधात अमेरिका-इजराइल-इराण संघर्षाचा भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर झालेला प्रभाव ऊर्जा सुरक्षा, आर्थिक हितसंबंध, राजनैतिक स्वायत्तता, राजनैतिक संतुलन आणि भारतीय प्रवासी यांच्या संदर्भात विश्लेषित करण्यात आला आहे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

प्रदीप जगताप लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापूर

How to cite this article:

प्रदीप जगताप (2026). अमेरिका-इजराइल-इराण संघर्ष आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण *Journal of Research & Development*, 18(4(XVI)), 175-181.

गृहीतके

- १) समकालीन आंतरराष्ट्रीय राजकारणाला अमेरिका - इजराइल- इराण संघर्षाने प्रभावित केले आहे.
- २) अमेरिका- इजराइल व इराण यांचे संबंध गुंतागुंतीचे आहेत.
- ३) भारताचे अमेरिका, इजराइल व इराण यांच्याशी महत्वाचे संबंध आहेत.
- ४) अमेरिका - इजराइल- इराण संघर्षामुळे भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर परिणाम झाला आहे.
- ५) भारताची आर्थिक व्यवस्था, इंधनपुरवठा, व्यापार इत्यादी घटकावर या संघर्षाचा परिणाम झाला आहे.

उद्दिष्टे

१. समकालीन आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील अमेरिका-इजराइल-इराण संघर्षाचे स्वरूप समजून घेणे.
२. समकालीन आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर झालेल्या परिणामांचे विश्लेषण करणे.
३. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या राजनैतिक स्वातंत्र्याचे परीक्षण करणे.
४. भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील भविष्यातील संधी व आव्हाने अधोरेखित करणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम साधनांचा अवलंब केला आहे. भारताच्या परराष्ट्र धोरणासंदर्भात विवेचन करणारे ग्रंथ, भारताच्या परराष्ट्र धोरणासंदर्भातील संदर्भ ग्रंथ, वृत्तपत्रीय लेख, यांचा आधार घेऊन वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीने सदर शोध निबंध सादर केला आहे.

अमेरिका-इराण संबंध

अमेरिका आणि इराण यांचे संबंध गेल्या शतकात अनेक चढ-उतारातून गेले आहेत. दुसऱ्या महायुद्धानंतर दोन्ही देशांमध्ये मैत्रीपूर्ण संबंध होते. १९५३ मध्ये इराणमधील सत्तांतरानंतर अमेरिकेचा प्रभाव इराणमध्ये वाढला. त्या काळात शाह मोहम्मद रझा पहलवी यांना अमेरिकेचा पाठिंबा होता. १९७९ मध्ये इराणी क्रांती झाली आणि शाह यांची सत्ता संपली. त्यानंतर इराणमध्ये इस्लामिक प्रजासत्ताक स्थापन झाले. याच वर्षी तेहरान दूतावास ओलीस संकट घडले. इराणी विद्यार्थ्यांनी अमेरिकन दूतावास ताब्यात घेऊन अनेक नागरिकांना ओलीस ठेवले. या घटनेनंतर दोन्ही देशांचे राजनैतिक संबंध तुटले. अमेरिका इराणवर आर्थिक निर्बंध लावत राहिली. इराणने अमेरिकेवर मध्यपूर्वेत हस्तक्षेपाचा आरोप केला. दोन्ही देशांमध्ये अणुकार्यक्रमावरून मोठा वाद निर्माण झाला. २०१५ मध्ये JCPOA अणुकरार झाला. या करारात इराणने अणुकार्यक्रम मर्यादित करण्यास सहमती दर्शवली. बदल्यात काही निर्बंध हटवण्यात आले. २०१८ मध्ये डोनाल्ड ट्रम्प यांनी अमेरिका करारातून बाहेर काढली. त्यामुळे तणाव पुन्हा वाढला. २०२० मध्ये कासेम सोलेमानी यांच्या हत्येनंतर संघर्ष अधिक तीव्र झाला. थोडक्यात १९७९ मधील इराणी क्रांतीनंतर अमेरिका-इराण संबंधांमध्ये तीव्र तणाव निर्माण झाला. इराणने अमेरिकन प्रभावाला विरोध केला. त्यानंतर अणु कार्यक्रम, निर्बंध आणि आर्थिक दबाव यामुळे अमेरिका इराणसंघर्ष अधिक गडद झाला.

इजराइल - इराण संबंध

इजराइल आणि इराणसंबंधकाळानुसार मोठ्या प्रमाणात बदलले आहेत. १९४८ मध्ये इजराइलची स्थापना झाल्यानंतर इराणने सुरुवातीला सावध भूमिका घेतली. १९५० ते १९७९ या काळात दोन्ही देशांमध्ये काही प्रमाणात सहकार्य होते. त्या वेळी इराणमध्ये शाह मोहम्मद रझा पहलवी यांची सत्ता होती. इजराइल आणि इराण यांच्यात व्यापार, गुप्तचर सहकार्य आणि तेल व्यवहार होत होते. १९७९ मध्ये इराणी क्रांती नंतर परिस्थिती पूर्णपणे बदलली. क्रांतीनंतर इराणने इजराइलला मान्यता नाकारली. इराणने इजराइलला शत्रू राष्ट्र मानण्यास सुरुवात केली. इराणने हिझबुल्ला आणि हमास सारख्या गटांना पाठिंबा दिला. इजराइलने याला आपल्या सुरक्षेसाठी धोका मानला. इराणच्या अणुकार्यक्रमावरून दोन्ही देशांमध्ये मोठा तणाव निर्माण झाला. इजराइलला भीती आहे की इराण अण्वस्त्रे विकसित करू शकतो. इराण मात्र आपला अणुकार्यक्रम शांततापूर्ण असल्याचे सांगतो. सीरिया मध्ये दोन्ही देश अप्रत्यक्ष संघर्षात सहभागी राहिले आहेत. इजराइलने सीरियातील इराण समर्थक ठिकाणांवर हवाई हल्ले केले आहेत. सायबर हल्ले आणि गुप्त कारवायांचे आरोपही दोन्ही बाजूंनी झाले आहेत. २०२४ मध्ये दोन्ही देशांमध्ये थेट हल्ल्यांमुळे तणाव अधिक वाढला. त्यामुळे मध्यपूर्वेत युद्धाचा धोका वाढल्याची चिंता निर्माण झाली. आजही दोन्ही देशांमध्ये राजनैतिक संबंध नाहीत. इजराइल-इराण संबंध हे मध्यपूर्वेतील सर्वात तणावपूर्ण संबंध मानले जातात. इजराइल इराणच्या अणु कार्यक्रमाला स्वतःच्या सुरक्षेसाठी धोका मानतो. दुसरीकडे इराण इजराइलविरोधी भूमिका घेतो. हा संघर्ष प्रामुख्याने सीरिया, लेबनॉन आणि गाझा भागातील युद्धांतून दिसतो. अमेरिका आणि इजराइल यांच्यात संरक्षण, आर्थिक मदत आणि गुप्तचर सहकार्य यांमुळे घनिष्ठ संबंध आहेत.

अमेरिका- इजराइल संबंध

अमेरिका आणि इजराइल यांचे संबंध अतिशय जवळचे मानले जातात. १९४८ मध्ये इजराइलची स्थापना झाल्यानंतर अमेरिकेने त्याला लवकर मान्यता दिली. दोन्ही देशांमध्ये राजनैतिक, आर्थिक आणि लष्करी सहकार्य मजबूत आहे. अमेरिका इजराइलचा प्रमुख मित्रदेश मानला जातो. अमेरिका इजराइलला मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक मदत देते. लष्करी तंत्रज्ञान, शस्त्रसामग्री आणि संरक्षण क्षेत्रात

सहकार्य केले जाते.मध्यपूर्वेतील सुरक्षेसाठी दोन्ही देश एकत्र काम करतात.दहशतवादविरोधी कारवायांमध्येही सहकार्य असते.संयुक्त राष्ट्र संघ मध्ये अमेरिका अनेकदा इजराइलच्या बाजूने भूमिका घेते.जेरुसलेम प्रश्नावर अमेरिकेने इजराइलला पाठिंबा दिला. २०१८ मध्ये अमेरिकेने आपला दूतावास तेल अवीव वरून जेरुसलेमला हलवला.यामुळे अरब देशांनी नाराजी व्यक्त केली.दोन्ही देशांमध्ये व्यापार आणि गुंतवणूकही मोठ्या प्रमाणात होते.विज्ञान, शेती आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातही सहकार्य आहे.काही वेळा पॅलेस्टाईन प्रश्नावर मतभेद दिसून येतात.तरीही एकूण संबंध मजबूतच राहिले आहेत.अमेरिकेतील अनेक राजकीय पक्ष इजराइलला समर्थन देतात.इजराइलसाठी अमेरिका सुरक्षा हमीदार मानली जाते.मध्यपूर्वेतील राजकारणात या संबंधांना मोठे महत्त्व आहे.अमेरिका-इजराइल संबंध हे जागतिक राजकारणातील प्रभावी संबंध मानले जातात.

भारताचे बदलते परराष्ट्र धोरण

भारताचे परराष्ट्र धोरण काळानुसार बदलत गेले आहे.स्वातंत्र्यानंतर भारताने साम्राज्यवादाला,वसाहतवादाला विरोध करून पंचशील तत्त्वाचा स्वीकार केला व शांतता,सहअस्तित्वाचा मार्ग स्वीकारला.संयुक्त राष्ट्र संघटनेवर विश्वास ठेवून आंतरराष्ट्रीय प्रश्न सोडविण्यावर भर दिला. निःशस्त्रीकरणाचा पुरस्कार करून शेजारी राष्ट्रांशी व जगाशी मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित केले. पंडित नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली जगातील कोणत्याही सत्ता गटात म्हणजे अमेरिका व सोयत रशियाच्या गटात सहभागी न होता अलिप्ततावादी भूमिका स्वीकारली.पंडितजवाहरलाल नेहरू यांनी अलिप्ततावादी चळवळीला प्राधान्य दिले.भारताने कोणत्याही महासत्तेच्या गटात सामील न होण्याची भूमिका घेतली.शीतयुद्ध काळात भारताने स्वतंत्र धोरण ठेवले.१९९१ नंतर नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारून आर्थिक उदारीकरणामुळे परराष्ट्र धोरणात बदल झाला.भारताने परराष्ट्र धोरणामध्ये राजकीय हितसंबंधापेक्षा आर्थिक हितसंबंधांना प्राधान्य द्यायला सुरुवात केली.भारताने व्यापार आणि गुंतवणुकीवर अधिक भर दिला.अमेरिका, रशिया, जपान यांच्याशी संबंध मजबूत केले.शेजारी देशांशी सहकार्य वाढवण्यासाठी “Neighbourhood First” धोरण स्वीकारले.पूर्व आशियाशी संबंध वाढवण्यासाठी “Look East” नंतर “Act East” धोरण राबवले.चीन सोबत व्यापार वाढला, पण सीमावाद कायम राहिला.पाकिस्तान सोबत दहशतवाद आणि काश्मीर प्रश्नावर तणाव राहिला.भारताने BRICS, G20, QUAD मध्ये सक्रिय भूमिका घेतली.हिंद महासागर क्षेत्रात सुरक्षा आणि व्यापारावर भर देण्यात आला.ऊर्जा सुरक्षेसाठी मध्यपूर्व देशांशी संबंध वाढवले.परदेशातील भारतीयांच्या हितसंरक्षणासाठी महत्त्व दिले गेले.हवामान बदल, तंत्रज्ञान आणि सायबर सुरक्षा हे नवे मुद्दे बनले.भारताने “बहुपक्षीयता” आणि “राजनैतिक स्वायत्तता” यावर भर दिला.आज भारत जागतिक स्तरावर प्रभावशाली शक्ती म्हणून उदयास येत आहे.त्यामुळे भारताचे परराष्ट्र धोरण अधिक व्यावहारिक, गतिशील आणि बहुआयामी झाले आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारताने अलिप्ततावादाचा अवलंब केला. परंतु बदलत्या जागतिक परिस्थितीत भारताने व्यावहारिक धोरण स्वीकारले आहे.आज भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील प्रमुख वैशिष्ट्येम्हणजेरणनीतिक स्वायत्तता, बहुआयामी संबंध (Multi-alignment),विषयाधारित सहकार्य (Issue-based alignment),राष्ट्रीय हितसंबंध केंद्रस्थानी ठेवणेही सांगता येतील.

भारताचे अमेरिका, इजराइल व इराणशी संबंध

भारताचे अमेरिका, इजराइल व इराण यांच्याशी महत्त्वाचे संबंध आहेत.भारताचे परराष्ट्र धोरण संतुलित आणि बहुआयामी आहे.भारताने सर्व देशांशी राष्ट्रीय हित लक्षात घेऊन संबंध विकसित केले आहेत.अमेरिका हा भारताचा प्रमुख रणनीतिक भागीदार आहे.भारत-अमेरिका संबंधांत व्यापार मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे.संरक्षण, तंत्रज्ञान आणि शिक्षण क्षेत्रात दोन्ही देश सहकार्य करतात.QUAD मध्ये भारत आणि अमेरिका एकत्र आहेत.हिंद-प्रशांत क्षेत्रात दोन्ही देश सहकार्य वाढवत आहेत.दहशतवादविरोधी कारवायांतही सहकार्य केले जाते.भारतीय विद्यार्थ्यांसाठी अमेरिका महत्त्वाचे शिक्षण केंद्र आहे.भारत-इजराइल संबंध १९९२ नंतर वेगाने मजबूत झाले.इजराइल भारताचा विश्वासू संरक्षण भागीदार मानला जातो.भारत इजराइलकडून आधुनिक संरक्षण तंत्रज्ञान घेतो.शेती, पाणी व्यवस्थापन आणि सिंचनात इजराइल भारताला मदत करतो.ड्रोन, क्षेपणास्त्र आणि सुरक्षा उपकरणांत सहकार्य आहे. विज्ञान व नवतंत्रज्ञान क्षेत्रातही संबंध वाढत आहेत.दहशतवादविरोधी सहकार्य भारत-इजराइल संबंधांचे वैशिष्ट्य आहे.उच्चस्तरीय दौऱ्यांमुळे संबंध अधिक दृढ झाले.भारत-इराण संबंध ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक आहेत.प्राचीन काळापासून व्यापार व सांस्कृतिक देवाणघेवाण होती.इराण भारतासाठी ऊर्जा स्रोत म्हणून महत्त्वाचा आहे.भारताने इराणकडून तेल आयात केले आहे.चाबहार बंदर विकासात भारत सहभागी आहे.चाबहार बंदरामुळे अफगाणिस्तान व मध्य आशियात भारताला मार्ग मिळतो. भारत-इराण संबंधांमध्ये व्यापार आणि संपर्क प्रकल्प महत्त्वाचे आहेत.इराणसोबत सांस्कृतिक व शैक्षणिक संबंधही आहेत.मात्र अमेरिकेच्या निर्बंधांमुळे भारताला अडचणी आल्या.त्यामुळे इराणकडील तेल खरेदी काही काळ कमी झाली.भारताला अमेरिका, इजराइल आणि इराण यांच्यात संतुलन राखावे लागते.अमेरिका व इजराइल हे भारताचे जवळचे भागीदार आहेत. तर इराण भौगोलिकदृष्ट्या रणनीतिकदृष्ट्या महत्त्वाचा देश आहे.मध्यपूर्वेतील स्थैर्य भारतासाठी आवश्यक आहे.भारत तेथील सर्व देशांशी मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवण्याचा प्रयत्न करतो.भारताने कोणत्याही एका गटाशी पूर्णपणे बांधील न राहण्याची भूमिका घेतली आहे.यालाराजनैतिकस्वायत्तता असे म्हटले जाते.ऊर्जा सुरक्षा, व्यापार आणि

संरक्षण हे भारताचे मुख्य हितसंबंध आहेत. परदेशातील भारतीय नागरिकांचे हितही भारत जपतो. बदलत्या जागतिक राजकारणात भारत लवचिक धोरण वापरतो. त्यामुळे तिन्ही देशांशी भारताचे संबंध स्वतंत्रपणे मजबूत राहिले आहेत. भारताचे हे संबंध त्याच्या जागतिक प्रभावात वाढ करणारे ठरत आहेत.

भारतावर संघर्षाचे परिणाम

अमेरिका, इजरायल व इराण यांच्यातील संघर्षामुळे भारतवर आर्थिक, सामरिक, राजनैतिक व सामाजिक परिणाम झाले आहेत. मध्यपूर्व हा भारतासाठी ऊर्जा, व्यापार व परदेशस्थ भारतीयांच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचा प्रदेश आहे. त्यामुळे या संघर्षाचा भारतावर थेट व अप्रत्यक्ष प्रभाव पडतो.

आर्थिक परिणाम

अमेरिका-इजरायल-इराण संघर्षामुळे भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर अनेक प्रकारचे परिणाम झाले आहेत. त्यातील प्रमुख परिणाम पुढीलप्रमाणे आहेत :

- १) कच्च्या तेलाच्या किंमतीत वाढ:- भारत मोठ्या प्रमाणावर तेल आयात करतो. मध्यपूर्वेतील तणावामुळे कच्च्या तेलाच्या जागतिक किंमती वाढल्या, त्यामुळे भारताचा आयात खर्च वाढला.
- २) महागाई वाढली :- पेट्रोल-डिझेल महाग झाल्यास वाहतूक खर्च वाढतो. त्याचा परिणाम अन्नधान्य, उद्योग आणि दैनंदिन वस्तूंच्या किंमतींवर होऊन महागाई वाढली आहे.
- ३) रुपयावर दबाव:- जास्त आयात खर्चामुळे डॉलरची मागणी वाढली. त्यामुळे भारतीय रुपयाचे अवमूल्यन झाले.
- ४) शेअर बाजारात अस्थिरता :- युद्धजन्य परिस्थितीमुळे गुंतवणूकदारांमध्ये भीती निर्माण होते. त्यामुळे भारतीय शेअर बाजारात चढ-उतार वाढले.
- ५) वाहतूक व विमा खर्चात वाढ :- मध्यपूर्वेतील समुद्री मार्ग धोकादायक झाल्याने जहाजवाहतूक आणि विमा खर्च वाढला. याचा परिणाम आयात-निर्यातीवर झाला.
- ६) व्यापार तुटीमध्ये वाढ:- तेल आयातीवर जास्त खर्च झाल्यामुळे भारताची व्यापार तूट (Trade Deficit) वाढण्याची शक्यता निर्माण झाली.
- ७) सरकारी आर्थिक नियोजनावर परिणाम:- इंधन अनुदान, महागाई नियंत्रण आणि आयात खर्चामुळे सरकारवर अतिरिक्त आर्थिक भार पडू शकतो.
- ८) ऊर्जा सुरक्षेवर भर वाढला:- भारताने रशिया, अमेरिका आणि इतर देशांकडून तेल आयात वाढवून पुरवठा विविधीकरण करण्याचा प्रयत्न केला.
- ९) दीर्घकालीन सकारात्मक परिणामाची शक्यता:- या परिस्थितीमुळे भारत अक्षय ऊर्जा, इलेक्ट्रिक वाहने आणि स्वदेशी ऊर्जा स्रोतांकडे अधिक वेगाने वळू शकतो.

थोडक्यात, या संघर्षामुळे भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर महागाई, आयात खर्च, रुपयाचे अवमूल्यन आणि बाजारातील अस्थिरता यांसारखे नकारात्मक परिणाम झाले; मात्र ऊर्जा स्रोतांचे विविधीकरण आणि पर्यायी ऊर्जेकडे वाटचाल यांना गती मिळाली.

ऊर्जा सुरक्षेवर परिणाम

- १) कच्च्या तेलाच्या पुरवठ्याची अनिश्चितता वाढली :- भारत आपल्या गरजेपैकी मोठ्या प्रमाणावर कच्चे तेल आयात करतो आणि त्यातील मोठा हिस्सा मध्यपूर्वेतून येतो. संघर्षामुळे पुरवठा खंडित होण्याची भीती निर्माण झाली.
- २) स्ट्रेट ऑफ होर्मूझवरील धोका वाढला :- Strait of Hormuz हा जगातील महत्वाचा तेलवाहतूक मार्ग आहे. या मार्गावर तणाव वाढल्याने भारताच्या ऊर्जा पुरवठ्यावर धोका निर्माण झाला.
- ३) ऊर्जा आयात खर्च वाढला :- कच्च्या तेलाच्या किंमती वाढल्यामुळे भारताचा आयात खर्च वाढला. यामुळे ऊर्जा सुरक्षा अधिक महागडी ठरू लागली.
- ४) रणनीतिक तेलसाठ्याचे महत्त्व वाढले :- भारताने आपले Strategic Petroleum Reserves (SPR) अधिक मजबूत ठेवण्यावर भर दिला, जेणेकरून आपत्कालीन परिस्थितीत पुरवठा सुरू राहील.
- ५) ऊर्जा स्रोतांचे विविधीकरण वाढले :- भारताने मध्यपूर्वेवरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी रशिया, अमेरिका आणि आफ्रिकन देशांकडून तेल खरेदी वाढवली.
- ६) नवीन ऊर्जा धोरणांना चालना मिळाली :- सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा, हरित हायड्रोजन आणि इलेक्ट्रिक वाहनांचा वापर वाढवण्यावर सरकारने अधिक भर दिला.
- ७) जहाजवाहतूक व विमा सुरक्षेची चिंता वाढली :- समुद्री मार्ग असुरक्षित झाल्याने तेलवाहतूक खर्च आणि विमा प्रीमियम वाढले, ज्याचा परिणाम ऊर्जा सुरक्षेवर झाला.

- ८) ऊर्जा क्षेत्रातील दीर्घकालीन नियोजनाला गती :- भारताने स्वदेशी ऊर्जा उत्पादन, अक्षय ऊर्जा आणि ऊर्जा बचतीवर अधिक लक्ष केंद्रित करण्यास सुरुवात केली.

थोडक्यात, या संघर्षामुळे भारताच्या ऊर्जा सुरक्षेसमोर पुरवठा, किंमत आणि वाहतूक यांसंबंधी आव्हाने निर्माण झाली; परंतु त्याचबरोबर ऊर्जा स्रोतांचे विविधीकरण आणि अक्षय ऊर्जेकडे वाटचाल अधिक वेगाने सुरू झाली.

व्यापार व संपर्क परिणाम

- १) समुद्री व्यापार मार्गावर तणाव वाढला:- भारताचा मोठा व्यापार मध्यपूर्वेतून समुद्री मार्गाने होतो. विशेषतः Strait of Hormuz या मार्गावरील तणावामुळे व्यापारात अडथळ्यांची भीती निर्माण झाली.
- २) आयात-निर्यात खर्च वाढला :- जहाजवाहतूक आणि विमान खर्च वाढल्याने भारताच्या आयात-निर्यातीचा खर्च वाढला. यामुळे व्यापार अधिक महाग झाला.
- ३) तेल आणि गॅस पुरवठ्यावर परिणाम :- भारताच्या ऊर्जा आयातीचा मोठा भाग मध्यपूर्वेतून येतो. संघर्षामुळे पुरवठा उशिरा होण्याची किंवा कमी होण्याची शक्यता निर्माण झाली.
- ४) व्यापार तुटीमध्ये वाढ :- तेल आयात महाग झाल्यामुळे भारताची आयात वाढली आणि व्यापार तूट (Trade Deficit) वाढण्याचा धोका निर्माण झाला.
- ५) निर्यात क्षेत्रावर दबाव:- जागतिक अस्थिरतेमुळे भारताच्या वस्त्रोद्योग, रसायने, अभियांत्रिकी वस्तू आणि आयटी सेवांच्या निर्यातीवर अप्रत्यक्ष परिणाम झाला.
- ६) आंतरराष्ट्रीय संपर्क आणि वाहतूक प्रभावित:- मध्यपूर्वेतील असुरक्षिततेमुळे हवाई मार्ग आणि समुद्री संपर्क व्यवस्थेवर परिणाम झाला. काही विमान कंपन्यांनी मार्ग बदलले किंवा उड्डाणे कमी केली.
- ७) भारतीय कामगार आणि व्यापार समुदायावर परिणाम:- मध्यपूर्वेत काम करणाऱ्या भारतीय नागरिकांच्या सुरक्षिततेबाबत चिंता वाढली. त्याचा परदेशी चलन (Remittances) आणि व्यापार संबंधांवर परिणाम होऊ शकतो.
- ८) पर्यायी व्यापार मार्गाचा शोध :- भारताने इतर देशांशी व्यापार वाढवणे, नवीन बंदरे आणि संपर्क प्रकल्प विकसित करणे यावर अधिक भर दिला.
- ९) चाबहार बंदराचे महत्त्व वाढले :- चाबहार भारतासाठी मध्य आशियाशी व्यापार संपर्काचे महत्त्वाचे केंद्र बनले आहे. त्यामुळे या प्रदेशातील स्थैर्य भारतासाठी अधिक महत्त्वाचे ठरले.

थोडक्यात, या संघर्षामुळे भारताच्या व्यापार, समुद्री संपर्क आणि वाहतूक व्यवस्थेवर ताण निर्माण झाला; परंतु त्याचवेळी भारताने पर्यायी व्यापार मार्ग आणि ऊर्जा स्रोत विकसित करण्याच्या प्रयत्नांना गती दिली आहे.

भारतीय नागरिकांवर परिणाम

- १) मध्यपूर्वेतील भारतीयांच्या सुरक्षिततेची चिंता वाढली :- इराण, इजरायल आणि इतर मध्यपूर्व देशांत मोठ्या संख्येने भारतीय कामगार, विद्यार्थी आणि व्यावसायिक राहतात. संघर्षामुळे त्यांच्या सुरक्षिततेबाबत चिंता निर्माण झाली.
- २) भारतीय नागरिकांना परत आणण्याच्या मोहिमा राबवाव्या लागल्या :- तणाव वाढल्यास भारत सरकारला नागरिकांना सुरक्षितपणे परत आणण्यासाठी विशेष विमान सेवा किंवा बचाव मोहिमा राबवाव्या लागतात.
- ३) रोजगारावर परिणाम:- मध्यपूर्वेतील उद्योग, बांधकाम आणि तेल क्षेत्रांवर परिणाम झाल्यास तेथे काम करणाऱ्या भारतीयांच्या नोकऱ्यांवर आणि उत्पन्नावर परिणाम होऊ शकतो.
- ४) परदेशी चलन पाठवणीत (Remittances) घट होण्याची शक्यता :- आखाती देशांतील भारतीय नागरिक भारतात मोठ्या प्रमाणावर पैसा पाठवतात. संघर्षामुळे रोजगार कमी झाल्यास या रकमेत घट होऊ शकते.
- ५) इंधन दरवाढीचा सामान्य नागरिकांवर परिणाम :- कच्च्या तेलाच्या किंमती वाढल्याने पेट्रोल-डिझेल महाग होण्याची शक्यता वाढली. त्यामुळे वाहतूक आणि दैनंदिन जीवनाचा खर्च वाढू शकतो.
- ६) महागाई वाढण्याची शक्यता :- इंधन दरवाढीमुळे अन्नधान्य, वाहतूक आणि इतर वस्तूंच्या किंमती वाढून सामान्य नागरिकांवर आर्थिक ताण येऊ शकतो.

- ७) हवाई प्रवासावर परिणाम :- संघर्षग्रस्त भागातील हवाई मार्ग बंद किंवा धोकादायक झाल्याने विमानांच्या मार्गांमध्ये बदल करण्यात आले. त्यामुळे प्रवासाचा वेळ आणि खर्च वाढू शकतो.
- ८) मानसिक असुरक्षितता आणि भीतीचे वातावरण :- युद्धसदृश परिस्थिती आणि सततच्या बातम्यांमुळे विशेषतः परदेशातील भारतीय व त्यांच्या कुटुंबियांमध्ये चिंता आणि असुरक्षितता वाढली.
- ९) विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर परिणाम :- इजराइल किंवा मध्यपूर्वेत शिक्षण घेणाऱ्या भारतीय विद्यार्थ्यांच्या शिक्षण आणि निवास व्यवस्थेवर परिणाम होऊ शकतो.

थोडक्यात, या संघर्षांमुळे भारतीय नागरिकांवर सुरक्षितता, रोजगार, महागाई, प्रवास आणि आर्थिक स्थैर्य यांसंबंधी थेट व अप्रत्यक्ष परिणाम झाले आहेत.

परराष्ट्र धोरणावर परिणाम

- १) संतुलित परराष्ट्र धोरणाची गरज वाढली :- भारताचे अमेरिका, इजराइल व इराण या तिन्ही देशांशी महत्वाचे संबंध आहेत. त्यामुळे भारताने कोणत्याही एका बाजूला पूर्ण पाठिंबा न देता संतुलित भूमिका ठेवली.
- २) राजनैतिक स्वायत्ततेवर भर :- भारताने आपल्या राष्ट्रीय हिताला प्राधान्य देत स्वतंत्र आणि स्वायत्त परराष्ट्र धोरण कायम ठेवण्याचा प्रयत्न केला.
- ३) ऊर्जा सुरक्षेला प्राधान्य :- इराण आणि मध्यपूर्वेतील परिस्थितीमुळे भारताने ऊर्जा पुरवठा सुरक्षित ठेवणे हे परराष्ट्र धोरणातील महत्वाचे उद्दिष्ट बनवले.
- ४) मध्यपूर्वेतील राजनैतिक संबंध अधिक मजबूत झाले :- भारताने सौदी अरेबिया, यूएई, कतार, इराण आणि इजराइल यांच्याशी संतुलित संबंध राखण्यावर भर दिला.
- ५) शांतता आणि संवादाचे समर्थन :- भारताने संघर्षाऐवजी संवाद, राजनैतिक तोडगा आणि प्रादेशिक स्थैर्य यांना पाठिंबा दिला.
- ६) भारतीय नागरिकांच्या सुरक्षिततेवर लक्ष केंद्रित :- मध्यपूर्वेतील भारतीय नागरिकांच्या सुरक्षेसाठी भारताने सक्रिय राजनैतिक प्रयत्न केले.
- ७) चाबहार बंदराचे राजनैतिक महत्त्व वाढले :- चाबहार भारतासाठी अफगाणिस्तान आणि मध्य आशियाशी संपर्क साधण्याचे महत्वाचे केंद्र असल्याने इराणशी संबंध कायम ठेवणे भारतासाठी आवश्यक ठरले.
- ८) अमेरिका-भारत संबंधांवर परिणाम :- भारताने अमेरिकेशी संरक्षण व तंत्रज्ञान सहकार्य वाढवले; पण इराणविषयी अमेरिकेच्या निर्बंधांमुळे भारताला सावध भूमिका घ्यावी लागली.
- ९) बहुपक्षीय सहकार्याला चालना :- भारताने संयुक्त राष्ट्र संघटना आणि इतर आंतरराष्ट्रीय मंचांवर शांतता व स्थैर्याचा आग्रह धरला.

थोडक्यात, या संघर्षांमुळे भारताच्या परराष्ट्र धोरणात संतुलन, राजनैतिक स्वायत्तता, ऊर्जा सुरक्षा आणि बहुपक्षीय राजनय यांना अधिक महत्त्व प्राप्त झाले. अमेरिका व इजराइल हे भारताचे महत्वाचे भागीदार आहेत, तर इराण ऊर्जा व भौगोलिक दृष्ट्या महत्वाचा देश आहे. त्यामुळे भारत “राजनैतिक स्वायत्तता” धोरण अवलंबतो.

अमेरिका-इजराइल-इराण संघर्षांमुळे भारताला ऊर्जा सुरक्षा, आर्थिक स्थैर्य, व्यापार, नागरिक सुरक्षा व मुत्सद्देगिरी या सर्व क्षेत्रांत सावध भूमिका घ्यावी लागते आहे. म्हणूनच भारताने शांततेचा पुरस्कार करत राष्ट्रीय हितसंबंध जपणे याला प्राधान्य दिले आहे.

भारतासाठी संधी

अमेरिका-इजराइल-इराण संघर्षांमुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीत भारतासाठी काही महत्त्वपूर्ण संधी निर्माण झालेल्या आहेत. प्रथम, भारताला जागतिक पातळीवर संतुलित आणि विश्वासासार्ह राष्ट्र म्हणून आपली प्रतिमा मजबूत करण्याची संधी मिळाली आहे. अमेरिका, इजराइल आणि इराण यांच्याशी स्वतंत्र व संतुलित संबंध राखून भारत मध्यस्थीची भूमिका बजावू शकतो. दुसरे म्हणजे, ऊर्जा सुरक्षेच्या दृष्टीने भारताला तेल व नैसर्गिक वायू आयातीचे स्रोत विविध करण्याची संधी मिळते. त्यामुळे भारत सौदी अरेबिया, यूएई, रशिया यांसारख्या देशांशी ऊर्जा सहकार्य वाढवू शकतो. तिसरे, इजराइलसोबत संरक्षण, ड्रोन, सायबर सुरक्षा, कृषी तंत्रज्ञान आणि जलव्यवस्थापन क्षेत्रात सहकार्य वाढविण्याची संधी आहे. चौथे, चाबहार बंदरमार्फत मध्य आशियात व्यापार आणि संपर्क वाढवता येऊ शकतो. पाचवे, भारत “Strategic Autonomy” धोरण अधिक प्रभावीपणे राबवून बहुध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेत स्वतःचे स्थान मजबूत करू शकतो. अशा प्रकारे हा संघर्ष भारतासाठी केवळ आव्हान नसून आर्थिक, सामरिक आणि कूटनीतिक संधीही निर्माण करणारा ठरतो.

निष्कर्ष

अमेरिका-इजराइल-इराण संघर्ष हा भारताच्या परराष्ट्र धोरणासाठी एक महत्त्वपूर्ण आव्हान आहे. भारताने अलिप्ततावादी पारंपरिक चौकटीतून बाहेर पडत व्यावहारिक, बहुआयामी आणि राष्ट्रीय हितसंबंधा आधारित धोरण स्वीकारले आहे. भारताची राजनैतिक स्वायत्तता हीच सर्वात मोठी ताकद आहे. भविष्यात भारताने ऊर्जा स्वावलंबन, सागरी सुरक्षा आणि राजनैतिक संतुलन यांवर भर देणे आवश्यक आहे.

संदर्भसूची

1. Jaishankar, S. (2022), The India Way: Strategies for an Uncertain World, HarperCollins Publishers India
2. Mohan, C. Raja. (2004). Crossing the Rubicon: The Shaping of India's New Foreign Policy, Palgrave
- 3) DeolankarShailendra,2018.BhartacheParrashtraDhoran - NavinPravaha,SakalPrakashan
- ४) देवळाणकर शैलेंद्र, २०१०, समकालीन जागतिक राजकारण, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
- ५) लोकसत्ता. (२०२६), अमेरिका-इराण युद्ध पुन्हा भडकणार? युद्धविरामानंतर तणाव कायम. १२ एप्रिल २०२६.
- ६) लोकसत्ता. (२०२६), अमेरिका-इराण युद्धानंतरही इराणकडे क्षेपणास्त्रांसाठी. ८ एप्रिल २०२६.
- ७) लोकसत्ता, (२०२६), अमेरिकेच्या अटी इराणने फेटाळल्या; शांतता चर्चेत अडथळे. १० एप्रिल २०२६.
- ८) महाराष्ट्र टाइम्स, (२०२६), मध्यपूर्वेतील संघर्षामुळे भारतात महागाईचा धोका, १५ एप्रिल २०२६.
- ९) महाराष्ट्र टाइम्स, (२०२६), इराणच्या हालचालीमुळे जागतिक व्यापार मार्ग धोक्यात, १७ एप्रिल २०२६.
- १०) सकाळ, (२०२६), पश्चिम आशियातील युद्ध आणि भारताची संतुलित भूमिका, १४ एप्रिल २०२६.
- ११) लोकमत, (२०२६), अमेरिका-इराण संघर्ष आणि भारताचे हितसंबंध, १३ एप्रिल २०२६.
- १२) लोकमत, (२०२६), इजराइल संघर्षामुळे मध्यपूर्वेतील अस्थिरता वाढली, १८ एप्रिल २०२६.

OriginalArticle

भारतीय अर्थव्यवस्थे पुढील आव्हाने

प्रा.डॉ.अनिल कांबळे

लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय सोलापूर

Manuscript ID:

सारांश (Abstract)

JRD -2026-180442

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 182-185

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar.2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

भारतीय अर्थव्यवस्था ही जगातील सर्वात वेगाने विकसित होणाऱ्या अर्थव्यवस्थांपैकी एक असून, तिच्यासमोर अनेक महत्त्वपूर्ण आव्हाने उभी आहेत. लोकसंख्येची वाढ, बेरोजगारी, महागाई, उत्पन्नातील असमानता, कृषी क्षेत्रातील समस्या, पायाभूत सुविधांची कमतरता आणि जागतिक आर्थिक अनिश्चितता यांसारखे घटक आर्थिक विकासावर परिणाम करतात. याशिवाय, तांत्रिक बदल, पर्यावरणीय संकटे, हवामान बदल आणि कौशल्य विकासाचा अभाव ही देखील गंभीर आव्हाने आहेत. या आव्हानांवर मात करण्यासाठी प्रभावी धोरणे, शाश्वत विकास, रोजगारनिर्मिती, डिजिटल परिवर्तन आणि मानवी संसाधनांचा विकास आवश्यक आहे. प्रस्तुत अभ्यासामध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील प्रमुख आव्हाने, त्यांचे परिणाम आणि संभाव्य उपाययोजनांचा सखोल आढावा घेण्यात आला आहे.

कीवर्ड्स (Keywords): भारतीय अर्थव्यवस्था, आर्थिक विकास, बेरोजगारी, महागाई, उत्पन्नातील असमानता, कृषी संकट, पायाभूत सुविधा, जागतिकीकरण, कौशल्य विकास, डिजिटल अर्थव्यवस्था, शाश्वत विकास, हवामान बदल, आर्थिक सुधारणा, रोजगारनिर्मिती

प्रस्तावना :

भारतीय शेती ही देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा महत्त्वाचा आधार आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था तिच्या तीन प्रमुख क्षेत्रांमध्ये संरचनात्मक असंतुलनाचा सामना करत आहे. सेवा क्षेत्र आर्थिक उत्पादनाला चालना देत असले तरी, कृषी क्षेत्र बहुसंख्य मनुष्यबळाला रोजगार देते आणि औद्योगिक क्षेत्र या अतिरिक्त मनुष्यबळाला सामावून घेण्यासाठी संघर्ष करत आहे, ज्यामुळे महत्त्वपूर्ण संरचनात्मक अडथळे आणि अर्ध-रोजगार निर्माण होत आहे. भारतीय औद्योगिक क्षेत्र देशाच्या आर्थिक विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावते. रोजगारनिर्मिती, उत्पादनवाढ आणि निर्यात वाढ यासाठी उद्योग क्षेत्र आवश्यक आहे. ग्रामीण कृषी भागातून स्थलांतरित होणाऱ्या अतिरिक्त मजुरांना सामावून घेण्यासाठी औद्योगिक आणि उत्पादन क्षेत्राला पुरेसा विस्तार करणे कठीण जात आहे. भारतीय सेवा क्षेत्र हे देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील सर्वात वेगाने वाढणारे क्षेत्र आहे. बँकिंग, शिक्षण, आरोग्य, पर्यटन, माहिती तंत्रज्ञान, वाहतूक, दूरसंचार इत्यादी सेवा क्षेत्रात समाविष्ट आहेत. रोजगारनिर्मिती आणि राष्ट्रीय उत्पन्न वाढविण्यात सेवा क्षेत्राचा मोठा वाटा आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. भारतीय अर्थव्यवस्थेत होणारे बदल समजून घेणे.
2. अर्थव्यवस्थेतील आव्हाने समजून घेणे

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम साधन सामग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्यासाठी प्रकाशित ग्रंथाचा आणि इंटरनेट वरील माहितीचा वापर करून संकलित माहितीच्या आधारे प्रस्तुत शोध निबंध तयार करण्यात आला आहे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

अनिल कांबळे लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय सोलापूर

How to cite this article:

अनिल कांबळे (2026). भारतीय अर्थव्यवस्थे पुढील आव्हाने Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 182-185.

संशोधनाची गृहीतके:

1. भारताच्या अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप बदलत आहे.
2. भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेती, उद्योग आणि सेवा क्षेत्रात अनेक आव्हाने आहेत.

शेती क्षेत्र

४०% पेक्षा जास्त मनुष्यबळाला उपजीविका पुरवत असूनही, कृषी क्षेत्र गंभीर संरचनात्मक समस्यांशी झुंजत आहे.

भारतीय शेतीपुढील प्रमुख आव्हाने:

जमिनीचे तुकडे:

बहुसंख्य शेतकरी लहान आणि अल्पभूधारक आहेत, ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर यांत्रिकीकरण आणि मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाचे फायदे (इकॉनॉमीज ऑफ स्केल) मर्यादित होतात.

मान्सूनवरील अवलंबित्व:

अनियमित मान्सूनच्या चक्रावर जास्त अवलंबून राहिल्यामुळे शेती उत्पादन हवामान बदल आणि तीव्र हवामान बदलांना अत्यंत असुरक्षित बनते.

पुरवठा साखळीतील अकार्यक्षमता:

अपुरी ग्रामीण पायाभूत सुविधा, जसे की शीतगुहांचा अभाव आणि रस्त्यांची खराब जोडणी, यामुळे काढणीनंतर मोठे नुकसान होते आणि किमतींमध्ये अस्थिरता येते.

कर्ज आणि पतपुरवठ्याच्या समस्या:

शेतकरी वारंवार अनौपचारिक, जास्त व्याजदराच्या कर्जावर अवलंबून असतात, ज्यामुळे अनेक जण दीर्घकालीन कर्जजाळ्यात आणि गरिबीत ढकलले जातात.

हवामान बदलाचे संकट:

अनियमित पाऊस, दुष्काळ, पूर, तापमानवाढ यामुळे पिकांचे मोठे नुकसान होते.

पाण्याची कमतरता:

भूजल पातळी घटत आहे. सिंचनासाठी पुरेसे पाणी उपलब्ध नसल्याने उत्पादन कमी होते.

जमिनीची सुपीकता कमी होणे:

रासायनिक खतांचा अति वापर आणि जमिनीची धूप यामुळे जमिनीची गुणवत्ता घटत आहे.

शेतीचा वाढता खर्च:

बियाणे, खते, कीटकनाशके, मजुरी आणि इंधन यांच्या किमती वाढल्याने शेती खर्चिक झाली आहे.

कमी बाजारभाव:

शेतमालाला योग्य दर मिळत नाही. मध्यस्थांमुळे शेतकऱ्यांना आर्थिक नुकसान होते.

तंत्रज्ञानाचा अभाव:

अनेक शेतकरी आधुनिक तंत्रज्ञान आणि यंत्रसामग्रीपासून अजूनही दूर आहेत.

लहान व तुकड्यात विभागलेली जमीन:

बहुतेक शेतकऱ्यांकडे अल्पभूधारक जमीन असल्याने मोठ्या प्रमाणात उत्पादन घेणे कठीण जाते.

कर्जबाजारीपणा:

उत्पादन खर्च वाढल्यामुळे अनेक शेतकरी कर्जाच्या ओझ्याखाली दबलेले आहेत.

साठवणूक आणि वाहतूक समस्या:

कोल्ड स्टोरेज व चांगल्या वाहतूक सुविधांचा अभाव असल्याने पिकांचे नुकसान होते.

शेतकऱ्यांचे शिक्षण व मार्गदर्शन कमी:

आधुनिक शेती पद्धतींबद्दल पुरेशी माहिती नसल्याने उत्पादनक्षमतेवर परिणाम होतो.

औद्योगिक क्षेत्र:

भारतीय औद्योगिक क्षेत्रापुढील आव्हाने

भारतीय औद्योगिक क्षेत्रासमोर अनेक आव्हाने उभी आहेत. ते पुढील प्रमाणे

पायाभूत सुविधांमधील अडथळे:

अपुरे वाहतूक जाळे, लॉजिस्टिक्समधील अकार्यक्षमता आणि विजेचा तुटवडा यामुळे व्यवसाय करण्याचा खर्च वाढतो आणि देशांतर्गत उत्पादन क्षेत्राच्या स्पर्धात्मकतेला अडथळा येतो.

गुंतागुंतीचे नियम:

नोकऱ्यांसाठी लालफीतशाही, कठोर कामगार कायदे आणि गुंतागुंतीच्या भूसंपादन प्रक्रिया अनेकदा मोठ्या प्रमाणावरील खाजगी गुंतवणूक आणि परदेशी विस्ताराला अडथळा आणतात.

पतपुरवठ्याची उपलब्धता:

सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांना परवडणारे संस्थात्मक कर्ज मिळवण्यातील अडचणी त्यांच्या कार्याचा विस्तार मर्यादित करतात.

कौशल्याची कमतरता:

शिक्षण प्रणालीद्वारे दिली जाणारी कौशल्ये आणि आधुनिक, तंत्रज्ञान-आधारित उद्योगांच्या गरजा यांच्यातील तफावतीमुळे रोजगारक्षम मजुरांची कमतरता निर्माण होते.

कच्च्या मालाची कमतरता:

अनेक उद्योगांना आवश्यक कच्चा माल वेळेवर आणि योग्य किमतीत मिळत नाही.

वीज व ऊर्जा समस्या:

अपुरी वीजपुरवठा आणि वाढते इंधनदर यामुळे उत्पादन खर्च वाढतो.

तंत्रज्ञानातील मागासलेपणा:

आधुनिक यंत्रसामग्री व तंत्रज्ञानाचा अभाव असल्याने उत्पादनक्षमता कमी राहते.

भांडवलाची कमतरता:

लघु व मध्यम उद्योगांना पुरेसे कर्ज व आर्थिक सहाय्य मिळण्यात अडचणी येतात.

कुशल मनुष्यबळाचा अभाव:

प्रशिक्षित व तांत्रिक ज्ञान असलेल्या कामगारांची कमतरता जाणवते.

जागतिक स्पर्धा:

परदेशी कंपन्यांशी स्पर्धा करताना भारतीय उद्योगांना गुणवत्ता व किंमत यामध्ये आव्हाने येतात.

पायाभूत सुविधांचा अभाव:

रस्ते, वाहतूक, बंदरे आणि दळणवळण सुविधा अपुऱ्या असल्याने उद्योगांच्या विकासावर परिणाम होतो.

पर्यावरणीय समस्या:

औद्योगिकीकरणामुळे प्रदूषण वाढते. पर्यावरण नियमांचे पालन करणे उद्योगांसाठी मोठे आव्हान आहे.

प्रशासकीय अडचणी:

परवाने, करप्रणाली आणि सरकारी नियम यांमुळे उद्योगांना अनेकदा विलंब व अडथळे निर्माण होतात.

बेरोजगारी आणि असमतोल विकास:

काही भागांत उद्योगांची अधिक वाढ झाली आहे, तर ग्रामीण व मागास भागांत औद्योगिक विकास कमी आहे.

३. सेवा क्षेत्र:

भारतीय सेवा क्षेत्रापुढील आव्हाने

भारताचे सेवा क्षेत्र एक जागतिक शक्ती आहे (विशेषतः आयटी, सॉफ्टवेअर आणि बिझनेस आउटसोर्सिंगमध्ये), परंतु ते अनेक अंतर्गत असंतुलनांना तोंड देत आहे.

विषम रोजगार निर्मिती:

भारताच्या जीडीपीमध्ये सेवा क्षेत्राचा वाटा अर्ध्याहून अधिक असला तरी, त्यातून निर्माण होणारा रोजगाराचा वाटा प्रमाणाबाहेर कमी आहे, ज्यामुळे व्यापक अर्थव्यवस्थेत "रोजगारविरहित वाढ" होते.

कौशल्य धुवीकरण:

हे क्षेत्र उच्चशिक्षित, शहरी व्यावसायिकांना मोठ्या प्रमाणावर अनुकूल आहे, ज्यामुळे अर्ध-कुशल किंवा अकुशल कामगारांसाठी संधी मर्यादित राहतात.

प्रादेशिक असमतोल:

सेवा क्षेत्राची वाढ प्रामुख्याने काही मोजक्याच प्रमुख महानगरीय केंद्रांमध्ये एकवटलेली आहे; यामुळे ग्रामीण-शहरी दरी आणि प्रादेशिक आर्थिक विषमता अधिकच तीव्र होत आहे.

अनौपचारिकीकरण:

सेवा अर्थव्यवस्थेचा एक मोठा भाग असंघटित स्वरूपाचा आहे (उदा. घरगुती मदतनीस, रस्त्यांवरील विक्रेते); या क्षेत्रात सामाजिक सुरक्षा, योग्य मोबदला आणि कामाची स्थिरता यांचा अभाव दिसून येतो.

कुशल मनुष्यबळाची कमतरता:

अनेक क्षेत्रांत प्रशिक्षित आणि तांत्रिक ज्ञान असलेल्या कर्मचाऱ्यांची कमतरता आहे.

तंत्रज्ञानातील जलद बदल:

नवीन तंत्रज्ञानाशी जुळवून घेण्यासाठी सतत प्रशिक्षण आणि अद्ययावत कौशल्य आवश्यक असते.

ग्रामीण भागात सेवांचा अभाव:

आरोग्य, शिक्षण, बँकिंग आणि इंटरनेट सेवा ग्रामीण भागात पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नाहीत.

बेरोजगारी आणि अपुरे रोजगार:

उच्च शिक्षण घेतलेल्या युवकांनाही योग्य रोजगार मिळण्यात अडचणी येतात.

जागतिक स्पर्धा:

परदेशी कंपन्यांशी स्पर्धा करताना गुणवत्ता आणि सेवा दर्जा टिकवून ठेवणे आवश्यक असते.

सायबर सुरक्षा समस्या:

माहिती तंत्रज्ञान आणि ऑनलाइन सेवांमध्ये हॅकिंग व डेटा चोरीचा धोका वाढत आहे.

पायाभूत सुविधांची कमतरता:

इंटरनेट, वाहतूक आणि संवाद सुविधा काही ठिकाणी अद्याप अपुऱ्या आहेत.

महागाई आणि वाढता खर्च:

सेवा पुरवण्याचा खर्च वाढल्याने ग्राहकांवर आर्थिक भार पडतो.

पर्यटन क्षेत्रातील अडचणी:

स्वच्छता, सुरक्षितता आणि सुविधा यांच्या अभावामुळे पर्यटन विकासावर परिणाम होतो.

कोविड-१९ सारख्या संकटांचा परिणाम:

महामारीमुळे पर्यटन, हॉटेल, वाहतूक आणि इतर सेवाक्षेत्रांना मोठे नुकसान झाले.

निष्कर्ष:

भारतीय शेतीचा विकास करण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञान, पाणी व्यवस्थापन, योग्य बाजारव्यवस्था आणि शेतकऱ्यांना आर्थिक व शैक्षणिक मदत देणे आवश्यक आहे. सरकार, वैज्ञानिक आणि शेतकरी यांच्या संयुक्त प्रयत्नांमुळेच भारतीय शेती सक्षम व टिकाऊ बनू शकते. भारतीय औद्योगिक क्षेत्र मजबूत करण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञान, उत्तम पायाभूत सुविधा, कुशल मनुष्यबळ आणि सुलभ सरकारी धोरणे आवश्यक आहेत. उद्योग क्षेत्राचा संतुलित आणि शाश्वत विकास देशाच्या आर्थिक प्रगतीसाठी अत्यंत महत्वाचा आहे. भारतीय सेवा क्षेत्र अधिक सक्षम करण्यासाठी कौशल्य विकास, आधुनिक तंत्रज्ञान, सायबर सुरक्षा, ग्रामीण भागातील सुविधा आणि उत्तम पायाभूत व्यवस्था आवश्यक आहेत. सेवा क्षेत्राचा सर्वांगीण विकास देशाच्या आर्थिक प्रगतीसाठी अत्यंत महत्वाचा आहे.

संदर्भ :

१. भारतीय अर्थव्यवस्था - रमेश सिंग (McGraw Hill)

२. भारतीय अर्थव्यवस्था - किरण देसले

३. भारतीय अर्थव्यवस्था - भूषण देशमुख व हेमंत जोशी -लोकयान प्रकाशन

४. भारतीय अर्थव्यवस्था - अविनाश साबळे, बी. एस. भालेराव -अथर्व पब्लिकेशन

५. इंटरनेट वरील माहिती

OriginalArticle

भारतीय संविधान, कायदे व धोरणे :स्त्रियांचे हक्क, स्त्रीविषयक कायदे व राजकारणातील स्त्रिया – एक अभ्यास

अश्विनीकुमार सखाराम साबळे

संशोधक विद्यार्थी, छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स सोलापूर

Manuscript ID: सारांश –

JRD -2026-180443

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 186-190

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar.2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

भारतीय समाजरचना ऐतिहासिकदृष्ट्या पितृसत्ताक मूल्यांवर आधारित राहिली असून स्त्रियांना सामाजिक, आर्थिक व राजकीय क्षेत्रात दुय्यम स्थान देण्यात आले. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधानाने स्त्री-पुरुष समानतेचा घटनात्मक स्वीकार करून स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी भक्कम पाया घातला. प्रस्तुत शोधनिबंधात भारतीय संविधानातील स्त्रियांच्या हक्कांशी संबंधित तरतुदी, स्त्रीविषयक प्रमुख कायदे आणि राजकारणातील स्त्रियांचा सहभाग यांचा समग्र व विश्लेषणात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे.संविधानातील कलम १४, १५, १६, १९, २१ तसेच राज्याच्या धोरण निर्देशक तत्वांद्वारे स्त्रियांच्या समानतेचे संरक्षण करण्यात आले आहे. हिंदू विवाह कायदा, हुंडाबंदी कायदा, कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा, मातृत्व लाभ कायदा यांसारख्या कायद्यांद्वारे स्त्रीच्या वैयक्तिक, कौटुंबिक व आर्थिक हक्कांना कायदेशीर अधिष्ठान प्राप्त झाले. ७३ वी व ७४ वी घटनादुरुस्तीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये स्त्रियांना आरक्षण मिळाल्याने त्यांच्या राजकीय सहभागात लक्षणीय वाढ झाली.तथापि, कायदे आणि धोरणे असूनही सामाजिक मानसिकता, आर्थिक परावलंबित्व, शिक्षणातील विषमता आणि राजकीय पक्षांतील पुरुषप्रधान वर्चस्व यांमुळे स्त्री-समता पूर्णत्वास आलेली नाही. स्त्रियांच्या राजकीय सक्षमीकरणासाठी केवळ संख्यात्मक प्रतिनिधित्व नव्हे, तर निर्णयक्षमतेतील वास्तविक सहभाग आवश्यक आहे.निष्कर्षतः, संविधानिक मूल्ये, प्रभावी अंमलबजावणी, सामाजिक परिवर्तन आणि राजकीय इच्छाशक्ती यांच्या एकत्रित प्रयत्नांतूनच भारतीय समाजात स्त्री-समता आणि न्यायाधिष्ठित लोकशाहीची निर्मिती होऊ शकते.

कीवर्डस् -भारतीय संविधान, स्त्रियांचे हक्क, स्त्रीविषयक कायदे, सामाजिक न्याय, राजकारणातील स्त्रिया, स्त्री सक्षमीकरण

प्रस्तावना

भारतीय समाजव्यवस्था ऐतिहासिकदृष्ट्या पितृसत्ताक मूल्यांवर आधारित राहिली आहे. समाजरचनेत स्त्रीला कुटुंबव्यवस्थेची केंद्रबिंदू भूमिका दिली असली तरी तिचे सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय स्वातंत्र्य दीर्घकाळ मर्यादित ठेवले गेले. वैदिक काळात काही प्रमाणात स्त्रियांना शिक्षण व बौद्धिक सहभागाची संधी होती, परंतु पुढील कालखंडात धार्मिक रूढी, जातीय बंधने आणि सामाजिक प्रथा यांमुळे स्त्रियांचे अधिकार संकुचित झाले. बालविवाह, सतीप्रथा, बहुपत्नीत्व, हुंडा, पर्दा पद्धती यांसारख्या प्रथांनी स्त्रीच्या व्यक्तिमत्त्वावर कठोर निर्बंध आणले.१९व्या शतकातील सामाजिक सुधारणा चळवळींनी स्त्रीशिक्षण, विधवा पुनर्विवाह आणि स्त्रीहक्कांचा प्रश्न पुढे आणला. महात्मा ज्योतिराव फुले, सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई यांसारख्या समाजसुधारकांनी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी आणि स्वातंत्र्यासाठी लढा दिला. तथापि, व्यापक सामाजिक परिवर्तनासाठी घटनात्मक व कायदेशीर अधिष्ठान आवश्यक होते. हे अधिष्ठान स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधानाच्या रूपाने प्राप्त झाले.भारतीय संविधानाने स्त्री-पुरुष समानतेचा स्पष्ट स्वीकार केला.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

अश्विनीकुमार सखाराम साबळे छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स सोलापूर

How to cite this article:

अश्विनीकुमार सखाराम साबळे (2026). भारतीय संविधान, कायदे व धोरणे :स्त्रियांचे हक्क, स्त्रीविषयक कायदे व राजकारणातील स्त्रिया – एक अभ्यास *Journal of Research & Development*, 18(4(XVI)), 186-190.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

कलम १४, १५, १६ आणि २१ यांद्वारे स्त्रियांच्या समानतेचे व सन्मानपूर्वक जीवनाचे संरक्षण केले गेले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संविधान निर्मिती प्रक्रियेत स्त्रियांच्या अधिकारांवर विशेष भर दिला. त्यांनी हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून स्त्रियांना वारसाहक्क, घटस्फोट आणि मालमत्तेचे अधिकार देण्याचा प्रयत्न केला. जरी त्याला तत्कालीन राजकीय विरोध झाला, तरी पुढील काळात विविध कायद्यांद्वारे स्त्रियांच्या अधिकारांना कायदेशीर स्वरूप प्राप्त झाले. स्वातंत्र्योत्तर भारतात स्त्रीविषयक अनेक कायदे व धोरणे राबविण्यात आली. हुंडाबंदी कायदा, मातृत्व लाभ कायदा, कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा आणि कार्यस्थळी लैंगिक छळ प्रतिबंधक कायदा यांसारख्या कायद्यांनी स्त्रीसुरक्षा व सन्मानाचे संरक्षण केले. ७३ वी व ७४ वी घटनादुरुस्तीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये स्त्रियांसाठी आरक्षण लागू करण्यात आले, ज्यामुळे ग्रामीण व वंचित स्त्रियांना नेतृत्वाची संधी मिळाली. तथापि, घटनात्मक तरतुदी व कायदे असूनही सामाजिक मानसिकता, आर्थिक परावलंबित्व, शिक्षणातील विषमता आणि राजकीय पक्षांतील पुरुषप्रधान वर्चस्व यांमुळे स्त्रियांचे सक्षमीकरण पूर्णत्वास आलेले नाही. स्त्री-समतेचा प्रश्न हा केवळ कायदेशीर नसून तो सामाजिक व सांस्कृतिक परिवर्तनाशी निगडित आहे. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत शोधनिबंधात भारतीय संविधान, स्त्रीविषयक कायदे आणि राजकारणातील स्त्रियांचा सहभाग यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. स्त्री-समतेच्या प्रक्रियेत कायदे, धोरणे आणि सामाजिक घटक यांची भूमिका समजून घेणे हा या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश आहे.

संशोधन पद्धती-

या संशोधनासाठी मुख्यतः ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधन उद्दिष्टे-

- १) भारतीय संविधानामध्ये स्त्रियांना दिलेल्या हक्कांचा अभ्यास करणे
- २) स्त्रियांसाठी असलेल्या विविध कायद्यांचे विश्लेषण करणे
- ३) सरकारी धोरणे व योजनांचा स्त्रियांच्या सक्षमीकरणावर होणारा परिणाम तपासणे
- ४) राजकारणातील स्त्रियांचा सहभाग व त्यातील बदलांचा अभ्यास करणे
- ५) स्त्रियांसमोरील सामाजिक, आर्थिक व राजकीय आव्हाने ओळखणे

भारतीय संविधानातील स्त्रियांचे हक्क

भारतीय संविधान हे स्त्रीसमानतेचे मूलभूत दस्तऐवज आहे.

समानतेचा अधिकार

कलम १४ – कायद्यापुढे समानता

कलम १५ – लिंगाच्या आधारे भेदभावास मनाई

कलम १५(३) – स्त्रियांसाठी विशेष तरतुदी

समान संधीचा अधिकार

कलम १६ – सार्वजनिक रोजगारात समान संधी

स्वातंत्र्य व जीवनाचा अधिकार

कलम १९ – अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य

कलम २१ – सन्मानपूर्वक जीवनाचा अधिकार

राज्याच्या धोरण निर्देशक तत्त्वे

कलम ३९ – समान वेतन

कलम ४२ – मातृत्व संरक्षण

कलम ४६ – दुर्बल घटकांचे संरक्षण

या तरतुदींमुळे स्त्रियांना घटनात्मक सुरक्षा प्राप्त झाली.

स्त्रीविषयक प्रमुख कायदे

हिंदू विवाह कायदा, १९५५ घटस्फोट, पुनर्विवाह व मालमत्तेचे अधिकार प्रदान.

हुंडाबंदी कायदा, १९६१ हुंडा देणे-घेणे दंडनीय गुन्हा घोषित.

कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा, २००५ घरगुती हिंसाचारापासून संरक्षण.

मातृत्व लाभ कायदा

कामगार स्त्रियांसाठी प्रसूती रजा व सुरक्षा.

कार्यस्थळी लैंगिक छळ प्रतिबंधक कायदा, २०१३

कार्यस्थळी स्त्रीसुरक्षेसाठी महत्त्वपूर्ण कायदा.

धोरणे व स्त्री सक्षमीकरण - बेटी बचाओ, बेटी पढाओ (२०१५), उज्ज्वला योजना (२०१६), स्वयं-सहायता गट चळवळ, मिशन शक्ती (२०२१) या योजनांनी स्त्रियांच्या सामाजिक व आर्थिक सक्षमीकरणास चालना दिली.

राजकारणातील स्त्रिया

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील स्त्रिया आणि राजकारण

स्वातंत्र्यपूर्व भारतात स्त्रियांचा राजकीय सहभाग प्रामुख्याने राष्ट्रीय व सामाजिक चळवळींच्या माध्यमातून दिसून येतो. सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्रीशिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक व राजकीय जागृती निर्माण केली. कस्तुरबा गांधी यांनी सत्याग्रह, असहकार आणि भारत छोडो चळवळीत सक्रिय सहभाग घेतला. सरोजिनी नायडू या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या पहिल्या महिला अध्यक्षा ठरल्या.

या काळातील स्त्रियांचा सहभाग हा आंदोलनात्मक, त्यागमय आणि प्रेरणादायी स्वरूपाचा होता; मात्र निर्णयप्रक्रियेतील औपचारिक सत्तास्थानांमध्ये त्यांना मर्यादित प्रवेश मिळाला.

स्वातंत्र्योत्तर काळ : घटनात्मक संधी

स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधानाने स्त्रियांना मतदानाचा हक्क, निवडणूक लढविण्याचा अधिकार आणि समान नागरिकत्व प्रदान केले. त्यामुळे स्त्रियांना कायदेशीरदृष्ट्या राजकारणात सहभागी होण्याची संधी मिळाली. भारताच्या पहिल्या लोकसभेपासून काही स्त्रिया संसदेत निवडून आल्या; तथापि, त्यांचे प्रमाण दीर्घकाळ अत्यल्प राहिले. राजकीय पक्षांच्या अंतर्गत रचनेत स्त्रियांना अनेकदा दुय्यम भूमिका देण्यात आल्यामुळे त्यांचा प्रभाव मर्यादित राहिला.

पंचायती राज संस्था : स्त्री राजकीय सक्षमीकरण

७३ वी व ७४ वी घटनादुरुस्ती (१९९२) हा राजकारणातील स्त्रियांसाठी निर्णायक टप्पा ठरला. या दुरुस्त्यांमुळे ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद तसेच नगरपरिषद व महानगरपालिका यांमध्ये स्त्रियांसाठी किमान ३३ टक्के आरक्षण लागू करण्यात आले.

या आरक्षणांमुळे लाखो स्त्रिया प्रथमच राजकीय प्रक्रियेत सहभागी झाल्या. ग्रामीण व वंचित स्त्रियांना नेतृत्वाची संधी मिळाली आणि पाणी, स्वच्छता, आरोग्य, शिक्षण यांसारख्या स्थानिक प्रश्नांना प्राधान्य देण्यात आले. तथापि, काही ठिकाणी 'सरपंच पती' किंवा पुरुष नातेवाईक प्रत्यक्ष सत्तेचा वापर करत असल्याचे आढळते. त्यामुळे आरक्षणासोबतच राजकीय प्रशिक्षण, जागृती आणि स्वायत्तता आवश्यक ठरते.

संसद व विधानसभा : प्रतिनिधित्वाची वास्तविक स्थिती

राष्ट्रीय व राज्य पातळीवर स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व अद्याप समाधानकारक नाही. लोकसभा व विधानसभांमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण मर्यादित असून निर्णयप्रक्रियेत त्यांचा प्रभाव अपेक्षित पातळीवर पोहोचलेला नाही. महिला आरक्षण विधेयक (३३ टक्के) हे संसद व

विधानसभामध्ये स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व वाढवण्यासाठी महत्त्वाचे पाऊल मानले जाते. या विधेयकामुळे निर्णयप्रक्रियेत स्त्रीदृष्टिकोन बळकट होऊ शकतो आणि सामाजिक न्यायास चालना मिळू शकते.

समस्या व आव्हाने-

भारतीय संविधान, कायदे व विविध धोरणांद्वारे स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी भक्कम चौकट निर्माण करण्यात आली असली, तरी प्रत्यक्ष सामाजिक वास्तवात स्त्री-समता अजूनही अपूर्ण आहे. कायदेशीर समानता आणि सामाजिक समानता यांमध्ये स्पष्ट दरी दिसून येते.

सामाजिक मानसिकता

भारतीय समाजात पितृसत्ताक मूल्यव्यवस्था अजूनही खोलवर रुजलेली आहे. स्त्रीला घर, कुटुंब आणि संगोपन यापुरती मर्यादित भूमिका देण्याची मानसिकता व्यापक प्रमाणावर आढळते.

शिक्षणातील विषमता

शिक्षण हे सक्षमीकरणाचे सर्वात प्रभावी साधन आहे; तथापि, ग्रामीण व वंचित भागांमध्ये मुलींच्या शिक्षणात अजूनही गळतीचे प्रमाण जास्त आहे.

राजकीय हिंसा व भेदभाव

राजकारणात प्रवेश करणाऱ्या स्त्रियांना अनेकदा लैंगिक अपमान, बदनामी, मानसिक छळ आणि कधीकधी शारीरिक हिंसेलाही सामोरे जावे लागते.

विक्षेपण

कायदे व धोरणांनी स्त्रियांसाठी संधी निर्माण केल्या असल्या तरी सामाजिक संरचना बदलण्याची प्रक्रिया धीमी आहे. स्त्री-समता ही केवळ कायदेशीर नव्हे, तर सांस्कृतिक व मानसिक परिवर्तनाशी निगडित आहे. राजकारणातील स्त्रियांचा सहभाग वाढत असला तरी निर्णयप्रक्रियेत त्यांचा प्रभाव मर्यादित आहे.

.निष्कर्ष

भारतीय संविधानाने स्त्री-पुरुष समानतेचा मूलभूत स्वीकार करून स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाचा भक्कम पाया घातला आहे. समानतेचा अधिकार, भेदभावविरोधी तरतुदी, समान वेतनाची हमी आणि मातृत्व संरक्षण यांसारख्या घटनात्मक तरतुदींनी स्त्रियांना कायदेशीर अधिष्ठान दिले. स्त्रीविषयक विविध कायद्यांनी कौटुंबिक, सामाजिक व आर्थिक स्तरांवरील अन्यायाला आळा घालण्याचा प्रयत्न केला आहे. ७३ वी व ७४ वी घटनादुरुस्तीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये स्त्रियांचा सहभाग लक्षणीय वाढला आहे. ग्रामीण भागातील लाखो स्त्रिया प्रथमच सत्तेच्या प्रक्रियेत सहभागी झाल्या. यामुळे स्त्री नेतृत्वाची नवीन पिढी उदयास आली आहे. तथापि, संसद व विधानसभामध्ये स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व अजूनही मर्यादित आहे. महिला आरक्षण विधेयकाची प्रभावी अंमलबजावणी ही स्त्री-राजकीय सक्षमीकरणासाठी अत्यावश्यक आहे. कायदे व धोरणे अस्तित्वात असूनही सामाजिक मानसिकता बदलण्याची प्रक्रिया संथ आहे. पितृसत्ताक मूल्यव्यवस्था, आर्थिक असमानता, शिक्षणातील विषमता आणि राजकीय पक्षांतील भेदभाव हे स्त्री-समतेच्या मार्गातील अडथळे आहेत. म्हणूनच स्त्री-समता ही केवळ कायदेशीर घोषणांपुरती मर्यादित न राहता सामाजिक व्यवहारात उतरली पाहिजे. निष्कर्षतः, स्त्रियांचे सक्षमीकरण हे भारतीय लोकशाही बळकट करण्यासाठी अत्यावश्यक आहे. संविधानिक मूल्ये, प्रभावी अंमलबजावणी, सामाजिक प्रबोधन आणि आर्थिक स्वावलंबन यांच्या संयुक्त प्रयत्नांतूनच स्त्री-समता प्रत्यक्षात साकार होऊ शकते. स्त्रिया या केवळ कल्याणकारी योजनांच्या लाभार्थी नसून लोकशाही प्रक्रियेतील सक्रिय व निर्णयक्षम घटक आहेत, ही जाणीव समाजात दृढ होणे आवश्यक आहे.

संदर्भसूची

- १) आंबेडकर, भि. रा. (१९३६/२०१९). जातिभेदाचा उच्छेद. मुंबई : ग्रंथाली.
- २) भारत सरकार. (१९५०). भारताचे संविधान. नवी दिल्ली : प्रकाशन विभाग.
- ३) भारत सरकार. (१९६१). हुंडाबंदी कायदा. नवी दिल्ली : कायदा व न्याय मंत्रालय.
- ४) भारत सरकार. (२००५). कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा. नवी दिल्ली : कायदा व न्याय मंत्रालय.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-4(XVI)| April - 2026

- ५) देशमुख, श. (२०१८). स्त्री चळवळ आणि कायदे. पुणे : साकेत प्रकाशन.
- ६) ओमवेट, गेल. (२००३). लोकशाही आणि सामाजिक परिवर्तन. नवी दिल्ली : सेज प्रकाशन.
- ७) पाटील, म. (२०२०). भारतातील स्त्री सक्षमीकरण. मुंबई : ग्रंथाली.
- ८) फडके, य. दि. (२०१७). भारतीय समाज आणि स्त्री प्रश्न. औरंगाबाद : विद्यापीठ प्रकाशन.

OriginalArticle

जातीय व्यवस्थेचे बदलते समीकरण : एक सामाजिक अभ्यास

डॉ.प्रभाकर गायकवाड

सहयोगी प्राध्यापक, शंकरराव जावळे पाटील महाविद्यालय, लोहारा तालुका लोहारा जिल्हा. उस्मानाबाद.

ई-मेल आयडी : prabhakargaikwad111@gmail.com

Manuscript ID:

गोपबारा (Abstract) :

JRD -2026-180444

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 191-196

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar.2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

भारतीय समाजात हजारो वर्षांपासून चालत आलेली जातीय व्यवस्था आज वेगाने बदलत आहे. आर्थिक सुधारणा, शहरीकरण आणि शिक्षणाच्या प्रसारामुळे पारंपरिक जातीय बंधने ढिले होत आहेत. आता तरुण पिढी शहरांमध्ये जाऊन नोकऱ्या करत असल्याने जात ही ओळख दुय्यम ठरू लागली आहे. आरक्षण नीती, राजकीय प्रतिनिधित्व आणि सामाजिक न्यायाच्या चळवळींमुळे दलित-बहुजन समाज अधिक सक्षम आणि जागृत होत आहे. आंतरजातीय विवाह वाढत असल्याने नव्या पिढीतील जातीय भावना कमी होत चालली आहे. सोशल मीडियामुळे जातीय भेदभाव उघड होत असून, त्याविरुद्ध जनजागृतीही मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. आर्थिक वर्गीकरणामुळे आता 'जात' एवढीच 'वर्ग' ही ओळख महत्त्वाची ठरू लागली आहे. मात्र, ग्रामीण भागात अजूनही जातीय हिंसा, बहिष्कार आणि लग्नबंधनात जातीय नियम प्रबळ आहेत. राजकारणात जातीय समीकरणे अजूनही मतदारांना एकत्र करतात, पण विकास, शिक्षण आणि रोजगाराच्या मुद्द्यांनाही प्राधान्य मिळत आहे. एकूणच, जातीय व्यवस्था पूर्णपणे नाहीशी झाली नाही, तर ती अधिक लवचिक, जटिल आणि आधुनिक स्वरूपात बदलत आहे. भविष्यात शिक्षण, समान संधी आणि आर्थिक प्रगती यांच्यामुळे जातीय समीकरणे आणखी समतोल आणि न्याय्य होण्याची शक्यता आहे.

महत्वाचे शब्द(Keywords) : आर्थिक सुधारणा, शहरीकरण, राजकीय प्रतिनिधित्व, आंतरजातीय विवाह, जातीय हिंसा इत्यादी..

प्रस्तावना (Introduction) :

भारतीय समाजात हजारो वर्षांपासून अस्तित्वात असलेली जातीय व्यवस्था आज वेगाने बदलत आहे. आर्थिक उदारीकरण, शहरीकरण, शिक्षणाचा प्रसार आणि आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे पारंपरिक जातीय बंधने ढिले होत चालली आहेत. शहरांमध्ये नोकरी, शिक्षण आणि राहणीमानामुळे तरुण पिढीला जात ही ओळख कमी महत्त्वाची वाटू लागली आहे, तरीही शहरांमध्येही जातीय segregation (वेगळे राहणे) आणि भेदभाव अद्याप दिसून येतो. आरक्षण धोरण, सामाजिक न्यायाच्या चळवळी आणि राजकीय प्रतिनिधित्वामुळे दलित-बहुजन समाज अधिक सक्षम आणि जागृत झाला आहे. आंतरजातीय विवाह वाढत आहेत विशेषतः शहरांमध्ये आणि शिक्षित तरुणांमध्ये; मात्र राष्ट्रीय स्तरावर ते अजूनही फक्त ५ ते १७ टक्क्यांपर्यंतच मर्यादित आहेत. सोशल मीडिया आणि जनजागृतीमुळे जातीय अत्याचार उघड होत असून, त्याविरुद्ध आवाज उठवला जात आहे. आता आर्थिक वर्ग आणि शैक्षणिक पात्रता यांचा प्रभाव वाढला आहे, त्यामुळे 'जात' सोबत 'वर्ग' ही ओळख महत्त्वाची ठरू लागली आहे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

प्रभाकर गायकवाड शंकरराव जावळे पाटील महाविद्यालय, लोहारा तालुका लोहारा जिल्हा. उस्मानाबाद

How to cite this article:

प्रभाकर गायकवाड (2026). जातीय व्यवस्थेचे बदलते समीकरण : एक सामाजिक अभ्यास. *Journal of Research & Development*, 18(4(XVI)), 191-196.

ग्रामीण भागात मात्र जातीय हिंसा, बहिष्कार आणि लग्नात जातीय नियम अजूनही प्रबळ आहेत. राजकारणात जातीय समीकरणे मतदारांना एकत्र करतात, पण विकास, रोजगार आणि शिक्षणाच्या मुद्द्यांना प्राधान्य मिळत आहे. सध्या देशात जात जनगणना २०२६-२७ सुरू होणार असल्याने जातीय असमानता अधिक स्पष्ट होईल आणि धोरणे अधिक न्याय्य होण्यास मदत होईल. एकूणच, जातीय व्यवस्था पूर्णपणे नाहीशी झालेली नाही, तर ती अधिक लवचिक, जटिल आणि आधुनिक स्वरूपात बदलत आहे. भविष्यात शिक्षण, समान संधी आणि आर्थिक प्रगती यांमुळे जातीय समीकरणे आणखी समतोल आणि न्यायपूर्ण होण्याची आशा आहे.

जातीय व्यवस्थेचे बदलते समीकरण :

भारतीय समाजात हजारो वर्षांपासून रुजलेली जातीय व्यवस्था आज वेगाने बदलत आहे. ही बदलती समीकरणे म्हणजे काय? एकीकडे शहरीकरण, शिक्षण, आर्थिक सुधारणा आणि सोशल मीडियामुळे जातीय बंधने ढिले होत आहेत, तर दुसरीकडे ग्रामीण भागात, लग्नात आणि राजकारणात जात अजूनही प्रबळ आहे. सर्वप्रथम, जातीय व्यवस्थेची पार्श्वभूमी समजून घेतली तर असे दिसते की, पूर्वी ही व्यवस्था जन्मावर आधारित होती – ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र आणि अस्पृश्य. म. न. श्रीनिवास यांनी याला 'संस्कृतीकरण' म्हटले – खालच्या जाती वरच्या जातींच्या रिती-भाती, पूजा-आराधना स्वीकारून उंच स्थान मिळवतात. पण ब्रिटिश काळात 'पाश्चात्यीकरण' सुरू झाले – शिक्षण, नोकरी, कायदे यामुळे व्यक्तिगत प्रयत्नांना महत्त्व मिळाले. १९९१ च्या आर्थिक उदारीकरणानंतर हे वेगाने वाढले. शहरांमध्ये नोकऱ्या, शिक्षण आणि राहणीमानामुळे तरुणांना जात ही ओळख दुय्यम वाटू लागली. आज २०२६ मध्ये भारत ४० टक्क्यांहून अधिक शहरी झाला आहे. पण चिकित्सक दृष्टिकोनातून पाहिले तर शहरात जात पूर्ण नाहीशी झाली नाही, तर तिने नवे रूप घेतले आहे. घर, नोकरी आणि शेजारपत्त्यात जातीय segregation (वेगळे राहणे) अजूनही दिसते. अर्थशास्त्रज्ञांच्या अभ्यासानुसार शहरांमध्ये जात ही 'सहनशील संस्था' बनली आहे – दिसायला मिसळलेली वाटते, पण आतून भेदभाव कायम आहे. आरक्षण धोरण (एससी-एसटीसाठी २२.५ टक्के, ओबीसीसाठी २७ टक्के आणि २०१९ पासून ईडब्ल्यूएससाठी १० टक्के) यामुळे दलित-बहुजन समाज शिक्षण आणि नोकऱ्यात पुढे आला. एनएफएचएस-५ (२०१९-२१) आणि इतर अभ्यासानुसार खालच्या जातींमध्ये साक्षरता आणि प्राथमिक शिक्षणात 'कन्व्हर्जन्स' (समानता) दिसते. उच्च शिक्षणात मात्र वरच्या जातींचा वर्चस्व कायम आहे. राजकीय प्रतिनिधित्व वाढले – बहुजन नेते, मुख्यमंत्री आणि खासदार वाढले. आंतरजातीय विवाह वाढत आहेत. २०११ च्या जनगणनेनुसार हे फक्त ५-६ टक्के होते, पण २०२५ च्या मॅट्रिमोनियल साइट्सच्या रिपोर्टनुसार शहरांमध्ये जातीची 'स्ट्रिक्ट प्रेफरन्स' ९१ टक्क्यांवरून ५४ टक्क्यांवर आली. शहरांमध्ये तरुण 'कॉम्पॅटिबिलिटी'ला महत्त्व देतात. सोशल मीडियामुळे जातीय अत्याचार उघड होतात आणि जनजागृती वाढते. यामुळे नव्या पिढीत जातीय भावना कमी होत आहे. हे बदल आर्थिक वर्गीकरणामुळेही घडले – आता 'जात' सोबत 'वर्ग' (आर्थिक स्थिती) महत्त्वाची ठरू लागली आहे.

जातीय व्यवहाराची नकारात्मक बाजूही महत्त्वाची असून त्यात बदल पूर्ण झालेला नाही. ग्रामीण भागात (जिथे ६० टक्के लोक राहतात) जातीय हिंसा, बहिष्कार आणि लग्नबंधनात जातीय नियम अजूनही प्रबळ आहेत. २०२६ पर्यंतही दलितांवर अत्याचाराची घटना येतात. लग्नात जातीचा प्रश्न सर्वात कठीण – NFHS डेटानुसार ८० टक्के लोक जातीबाहेर लग्न थांबवणे 'महत्त्वाचे' मानतात. शहरातही 'सबटल' (सूक्ष्म) भेदभाव कायम – नोकरीत, प्रमोशनमध्ये आणि घर घेताना जातीचा प्रभाव. संपत्ती असमानता मोठी – वरच्या २५ टक्के जातींकडे ५५ टक्के संपत्ती आणि ९० टक्के अब्जाधीश संपत्ती आहे. यामुळे 'जातीय व्यवस्था पूर्णपणे बदलली' असे म्हणणे चुकीचे ठरते. ती लवचिक झाली, जटिल झाली, पण मुळातून गेली नाही. आरक्षणामुळे काही ठिकाणी 'क्रिमी लेयर' (श्रीमंत खालच्या जाती) तयार झाली, तर वरच्या जातींमध्ये 'मेरिट'चा मुद्दा वाढला. हे सामाजिक तणाव निर्माण करते. २०२६-२७ ची राष्ट्रीय जनगणना यात मोठा टर्निंग पॉइंट आहे. १९३१ नंतर पहिल्यांदा पूर्ण जात-जनगणना होणार आहे. बिहारच्या २०२३ च्या सर्वेक्षणानुसार ओबीसी+ईबीसी ६३ टक्के होते, त्यामुळे रिझर्वेशन ६५ टक्क्यांवर गेले (हायकोर्टने रोखले). आता राष्ट्रीय स्तरावर ही जनगणना धोरणे, आरक्षण, महिलांसाठी आरक्षण आणि राजकीय सीट वाटप बदलू शकते. चिकित्सक दृष्टिकोनातून याचे दोन्ही फायदे-तोटे आहेत – एकीकडे असमानता स्पष्ट होईल आणि न्याय्य धोरणे येतील, दुसरीकडे राजकीय खेळ, उप-श्रेणीकरण आणि नव्या संघर्षांना चालना मिळेल. राजकारणात जातीय समीकरणे अजूनही मजबूत आहेत. मतदार जातीनुसार एकत्र येतात, पण विकास, रोजगार, शिक्षण यांनाही प्राधान्य मिळत आहे. भविष्यात शिक्षण, समान संधी आणि आर्थिक प्रगतीमुळे जातीय समीकरणे समतोल होऊ शकतात. पण

त्यासाठी कायद्याची कठोर अंमलबजावणी, ग्रामीण भागात जनजागृती आणि आरक्षणातील 'क्रिमी लेयर'ची तपासणी गरजेची आहे. एकूणच, जातीय व्यवस्था पूर्णपणे नाहीशी झालेली नाही, तर ती आधुनिक, लवचिक आणि जटिल स्वरूपात बदलत आहे. हे बदल सकारात्मक दिशेने जात आहेत, पण पूर्ण समता येण्यास अजून वेळ लागेल. शिक्षण आणि आर्थिक न्याय हेच खरे हत्यार आहे, ज्यामुळे जात 'ओळख' राहिल पण 'भेदभाव' राहणार नाही.

बदलत्या राजकीय समीकरणांचा समाजावर होणारा परिणाम :

भारतातील बदलत्या राजकीय समीकरणांचा समाजावर होणारा परिणाम हा आज खूप महत्वाचा विषय आहे. २०२४ च्या लोकसभा निवडणुकीनंतर राजकारणात मोठे बदल झाले आहेत. भाजपला पूर्ण बहुमत मिळाले नाही आणि आता NDA सरकार इतर पक्षांच्या मदतीने चालते आहे. यामुळे जात, आरक्षण, विकास आणि हिंदुत्व यांचे समीकरण बदलले आहे. याचा समाजावर चांगला आणि वाईट दोन्ही प्रकारचा परिणाम होत आहे.

सर्वप्रथम, जातीय राजकारण पुन्हा जोरात आले आहे. २०१४ आणि २०१९ मध्ये विकास आणि हिंदुत्वाच्या मुद्द्यांनी जातीय राजकारणाला मागे ढकलले होते. पण २०२४ मध्ये विरोधकांनी जात जनगणना आणि आरक्षणाचा मुद्दा खूप जोरात मांडला. यामुळे दलित आणि ओबीसी मतदारांमध्ये मोठा बदल झाला. उत्तर प्रदेशात दलित मतदार BSP सोडून SPकडे वळले. याचा परिणाम असा झाला की, खालच्या जातींमध्ये जागृती वाढली आणि ते आपल्या हक्कांसाठी एकत्र येऊ लागले. पण यामुळे समाजात जातीय ध्रुवीकरणही वाढले. लोक आता जातीनुसार विचार करू लागले आहेत. लग्न, शेजार आणि दैनंदिन जीवनात जातीय भावना अधिक दिसू लागल्या आहेत.

दुसरे, जात जनगणना २०२६-२७ हे खूप मोठे बदल घडवणारे ठरेल. १९३१ नंतर पहिल्यांदाच पूर्ण जात जनगणना होणार आहे. यामुळे प्रत्येक जातीची लोकसंख्या, शिक्षण, नोकरी आणि संपत्तीची स्थिती स्पष्ट होईल. याचा परिणाम आरक्षणावर होईल. ५० टक्क्यांची मर्यादा वाढवण्याची मागणी जोरात येईल. दलित, ओबीसी आणि इतर मागासवर्गीयांना अधिक आरक्षण मिळू शकते. यामुळे मागासवर्गीयांचा विकास वेगाने होईल आणि सामाजिक न्याय वाढेल. पण याचबरोबर वरच्या जातींमध्ये असंतोष वाढेल. 'मेरिट' विरुद्ध 'आरक्षण' असा वाद अधिक तीव्र होईल. ग्रामीण भागात जातीय तणाव आणि हिंसाचार वाढण्याची भीती आहे.

तिसरे, राजकीय आघाड्यांचा प्रभाव वाढला आहे. NDA मध्ये नीतीश कुमार आणि चंद्रबाबू नायडू सारख्या नेत्यांचा प्रभाव वाढला आहे. ते जात जनगणना आणि दलित-ओबीसी हक्कांच्या बाजूने आहेत. यामुळे केंद्र सरकारची धोरणे अधिक समावेशक (सर्वाना सोबत घेणारी) होऊ शकतात. विकास योजनांवर (घर, गॅस, शेतकरी योजनांवर) भर दिला जात आहे. यामुळे आर्थिक स्थिती जातीय ओळखीला थोडेसे मागे ढकलते. पण राजकारणात तरीही जातीचा वापर मतदारांना एकत्र करण्यासाठी होतोच. यामुळे गरीब आणि मागास लोकांना काही फायदे मिळतात, पण दीर्घकाळात विकासाच्या मुद्द्यांऐवजी जातीय गणिते महत्वाची ठरतात.

चौथे, सकारात्मक बदलही होत आहेत. महिलांसाठी आरक्षण (नारी शक्ती वंदन अधिनियम) यामुळे महिलांच्या राजकीय सहभागात वाढ होईल. जनगणनेनंतर महिलांसाठी जागा राखीव ठेवणे सोपे होईल. यामुळे समाजात स्त्री-पुरुष समानता दिशेने पाऊले पडतील. शिक्षण आणि नोकरीत मागासवर्गीय तरुणांना अधिक संधी मिळाल्याने सामाजिक गतिशीलता वाढेल. शहरांमध्ये आंतरजातीय विवाह आणि मिश्र राहणीमान वाढत आहे. पण वाईट बाजूही आहे. बदलत्या समीकरणांमुळे समाजात विभाजन वाढले आहे. एकीकडे हिंदुत्वाने सर्व हिंदू जातींना एकत्र करण्याचा प्रयत्न केला, तर दुसरीकडे जात जनगणना आणि आरक्षणांमुळे हिंदू समाजातच दुभंग निर्माण झाला. ग्रामीण भागात जातीय हिंसा, बहिष्कार आणि लग्नात अडथळे अजूनही कायम आहेत. आर्थिक असमानता कायम असल्याने श्रीमंत खालच्या जाती आणि खरोखर गरीब मागास लोक यांच्यात फरक स्पष्ट होईल, ज्यामुळे नवे संघर्ष उद्भवू शकतात.

एकूणच, बदलत्या राजकीय समीकरणांचा समाजावर मुख्य परिणाम असा आहे की, जात ही ओळख पूर्णपणे नाहीशी झाली नाही, तर ती अधिक जटिल आणि लवचिक झाली आहे. राजकारणात जात आणि आर्थिक वर्ग यांचा मेळ बसत आहे. २०२६ च्या जनगणनेनंतर धोरणे अधिक योग्य होतील आणि सामाजिक न्याय मजबूत होईल. पण यासाठी कायद्याची कठोर अंमलबजावणी, जनजागृती आणि विकासाच्या मुद्द्यांना प्राधान्य देणे गरजेचे आहे. अन्यथा जातीय राजकारण समाजाला अधिक विभागेल आणि एकत्र येण्याऐवजी तणाव वाढवेल.

भविष्यात शिक्षण, रोजगार आणि समान संधी यांच्यामुळे हे समीकरण अधिक समतोल होऊ शकतात. समाज म्हणून आपण जातीय भेदभाव कमी करून विकासाकडे वळले पाहिजे. बदल होत आहेत, पण ते न्याय्य आणि सर्वांना सोबत घेणारे व्हावेत यासाठी सतर्क राहणे आवश्यक आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of Research) :

जातीय व्यवस्थेचे बदलते समीकरण : एक सामाजिक अभ्यास या संशोधन विषयासाठी ५ उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे क्रमवार दिली आहेत. ही उद्दिष्टे सोप्या भाषेत आणि संशोधनाच्या दृष्टिकोनातून तयार करण्यात आली आहेत :

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी समजून घेणे : भारतीय समाजातील जातीय व्यवस्थेची उत्पत्ती, पारंपरिक रचना आणि स्वातंत्र्यानंतर झालेल्या प्रारंभिक बदलांचा अभ्यास करणे.

बदल घडवणारे घटक ओळखणे : शहरीकरण, शिक्षणाचा प्रसार, आर्थिक उदारीकरण, आरक्षण धोरण, सोशल मीडिया आणि राजकीय चळवळी यांसारख्या घटकांचा जातीय व्यवस्थेवर होणारा प्रभाव समजावून घेणे.

३. सध्याच्या बदलांचे स्वरूप विश्लेषण करणे : शहर आणि खेड्यातील जातीय बंधनांतील फरक, आंतरजातीय विवाह, सामाजिक गतिशीलता, सूक्ष्म भेदभाव आणि आर्थिक वर्गीकरण यांचा सखोल अभ्यास करणे.

समाज आणि राजकारणावर होणारा परिणाम तपासणे : बदलत्या जातीय समीकरणांचा सामाजिक न्याय, हिंसा, लग्नसंस्था, राजकीय ध्रुवीकरण आणि जनजागृती यांवर होणारा सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम समजून घेणे.

भविष्यातील दिशा आणि सूचना देणे : २०२६-२७ च्या जात जनगणनेच्या संदर्भात जातीय व्यवस्थेच्या भविष्यातील बदल, आव्हाने आणि समतोल व न्यायपूर्ण समाजासाठी आवश्यक उपाययोजना सुचवणे.

संशोधन विषयाची गृहितके (Hypothesis of Research Topic) :

जातीय व्यवस्थेचे बदलते समीकरण : एक सामाजिक अभ्यास या संशोधन विषयासाठी गृहितके (Hypotheses) खालीलप्रमाणे क्रमवार दिली आहेत. ही गृहितके संशोधनाला दिशा देणारी आहेत:

आर्थिक उदारीकरण, शहरीकरण आणि शिक्षणाच्या प्रसारामुळे भारतीय समाजातील जातीय बंधने ढिले होत आहेत आणि शहरांमध्ये जात ही ओळख दुय्यम ठरत आहे, तर ग्रामीण भागात अजूनही ती प्रबळ आहे.

आरक्षण धोरण आणि सामाजिक न्यायाच्या चळवळींमुळे दलित-बहुजन समाज अधिक सक्षम आणि जागृत झाला आहे, ज्यामुळे जातीय व्यवस्थेतून सामाजिक गतिशीलता (सोशल मोबिलिटी) वाढली आहे.

३. आंतरजातीय विवाह, सोशल मीडिया आणि आधुनिक जीवनशैलीमुळे नव्या पिढीतील जातीय भावना आणि भेदभाव कमी होत चालला आहे, परंतु लग्न आणि सामाजिक संबंधांमध्ये जात अजूनही महत्त्वाची भूमिका बजावते.

. आर्थिक वर्गीकरणामुळे 'जात' सोबत 'वर्ग' (आर्थिक स्थिती) ही ओळख महत्त्वाची ठरू लागली आहे, ज्यामुळे जातीय असमानता आता आर्थिक असमानतेत रूपांतरित होत आहे.

५. २०२६-२७ च्या जात जनगणनेमुळे जातीय समीकरणे अधिक स्पष्ट होतील आणि भविष्यात आरक्षण, धोरणे व राजकीय प्रतिनिधित्व यात मोठे बदल होतील, ज्यामुळे जातीय व्यवस्था अधिक लवचिक आणि जटिल स्वरूपात टिकून राहील.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धती वापरण्यात आली असून या संशोधनासाठी द्वितीय तथ्य संकलन साधनांचा माहितीचा स्रोत म्हणून वापर करण्यात आला आहे.

निष्कर्ष :

जातीय व्यवस्थेचे बदलते समीकरण : एक सामाजिक अभ्यास या संशोधन विषयासाठी निष्कर्ष खालीलप्रमाणे क्रमवार दिले आहेत :

. जातीय व्यवस्था ढिली झाली आहे, पण पूर्णपणे नाहीशी झालेली नाही : शहरीकरण, शिक्षण आणि आर्थिक सुधारणांमुळे शहरांमध्ये जातीय बंधने लक्षणीयरीत्या ढिले झाली आहेत. आंतरजातीय विवाह आणि सामाजिक मिश्रता वाढली आहे. मात्र ग्रामीण भागात लग्न,

सामाजिक संबंध आणि दैनंदिन जीवनात जातीय नियम अजूनही मजबूत आहेत. एकूणच जातीय व्यवस्था पूर्णपणे संपली नाही, तर तिने अधिक लवचिक आणि जटिल स्वरूप धारण केले आहे.

. आरक्षण आणि सामाजिक न्याय चळवळींमुळे दलित-बहुजन समाज सक्षम झाला : आरक्षण धोरण, राजकीय प्रतिनिधित्व आणि सामाजिक चळवळींमुळे खालच्या जातींमध्ये शिक्षण, नोकरी आणि आत्मविश्वासात मोठी वाढ झाली आहे. यामुळे सामाजिक गतिशीलता (सोशल मोबिलिटी) वाढली असून, जातीय व्यवस्थेतील पारंपरिक वर्चस्व कमी होत चालले आहे.

आर्थिक वर्गीकरणांमुळे 'जात' आणि 'वर्ग' यांचा मेळ बसत आहे : आता केवळ जात नव्हे तर आर्थिक स्थिती (वर्ग) ही ओळखही महत्त्वाची ठरू लागली आहे. श्रीमंत खालच्या जाती आणि गरीब वरच्या जाती यांच्यातील फरक स्पष्ट होत आहे. यामुळे जातीय असमानता आता आर्थिक असमानतेत रूपांतरित होत आहे.

सोशल मीडिया आणि नव्या पिढीमुळे जातीय भावना कमी होत आहेत : सोशल मीडियामुळे जातीय अन्याय उघड होत असून, जनजागृती वाढली आहे. तरुण पिढी शहरांमध्ये जातीय भेदभाव कमी मानते. मात्र लग्न आणि कुटुंबीय संबंधांमध्ये जात अजूनही निर्णायक भूमिका बजावते. सूक्ष्म भेदभाव (subtle discrimination) शहरातही कायम आहे.

जात जनगणना २०२६-२७ हे भविष्यातील मोठे टर्निंग पॉइंट ठरेल : प्रस्तावित राष्ट्रीय जात जनगणनेमुळे जातीय समीकरणे अधिक स्पष्ट होतील. यामुळे आरक्षण, धोरणे आणि राजकीय प्रतिनिधित्वात मोठे बदल होण्याची शक्यता आहे. भविष्यात शिक्षण, समान संधी आणि विकास योजनांमुळे जात 'ओळख' म्हणून राहिल, पण 'भेदभाव' आणि 'अत्याचार' म्हणून राहणार नाही अशी आशा आहे. मात्र यासाठी कायद्याची कठोर अंमलबजावणी आणि सतत जनजागृती आवश्यक आहे.

हे निष्कर्ष संशोधनाच्या उद्दिष्टे आणि गृहितकांवर आधारित आहेत. ते दाखवतात की जातीय व्यवस्था बदलत आहे, पण ती पूर्णपणे समाप्त झालेली नाही. बदल सकारात्मक दिशेने जात आहेत, तरीही पूर्ण समता येण्यास अजून वेळ लागेल.

शिफारसी :

जातीय व्यवस्थेचे बदलते समीकरण : एक सामाजिक अभ्यास या संशोधन विषयासाठी शिफारसी (Recommendations) खालीलप्रमाणे क्रमवार दिल्या आहेत.

शिक्षण प्रणालीत जातीय समानता आणि जागृती वाढवावी : शाळा आणि महाविद्यालयांच्या अभ्यासक्रमात जातीय व्यवस्थेच्या बदलत्या स्वरूपाबाबत आणि सामाजिक समानतेबाबत विशेष अध्याय समाविष्ट करावेत. विद्यार्थ्यांमध्ये आंतरजातीय सौहार्द वाढवण्यासाठी कार्यशाळा, चर्चासत्र आणि सांस्कृतिक कार्यक्रम नियमितपणे घ्यावेत. आंतरजातीय विवाहांना प्रोत्साहन आणि संरक्षण द्यावे : सरकारने आंतरजातीय विवाह करणाऱ्या जोडप्यांसाठी विशेष आर्थिक सहाय्य, सुरक्षा आणि कायदेशीर मदत योजनेची अंमलबजावणी करावी. ग्रामीण भागातही याबाबत जनजागृती मोहीम राबवावी जेणेकरून लग्नसंस्थेत जातीय बंधने कमी होतील.

जात जनगणना २०२६-२७ नंतर धोरणे अधिक न्याय्य आणि डेटा-आधारित करावीत : जनगणनेच्या आकडेवारीनुसार आरक्षण, शिक्षण आणि रोजगारातील धोरणे पुन्हा तपासावीत. 'क्रिमी लेयर'ची योग्य तपासणी करून खरोखर गरजू लोकांनाच फायदा मिळेल याची खबरदारी घ्यावी. यामुळे सामाजिक न्याय अधिक प्रभावी होईल. ४. ग्रामीण भागात जातीय हिंसा आणि भेदभाव रोखण्यासाठी कठोर उपाय योजावेत : जातीय अत्याचाराच्या घटनांवर त्वरित कारवाई करण्यासाठी विशेष न्यायालये आणि जलद ट्रॅक यंत्रणा मजबूत करावी. ग्रामीण भागात सामाजिक सद्भावना वाढवण्यासाठी पंचायत स्तरावर जनजागृती कार्यक्रम आणि आंतरजातीय सभांचे आयोजन करावे. ५. आर्थिक विकास आणि समान संधी यांना प्राधान्य देऊन जातीय असमानता कमी करावी : जातीय ओळखीऐवजी आर्थिक स्थितीवर आधारित विकास योजना (जसे कौशल्य विकास, स्वयंरोजगार, उच्च शिक्षणातील शिष्यवृत्ती) अधिक प्रभावीपणे राबवाव्यात. यामुळे 'जात' आणि 'वर्ग' यांचा मेळ बसून दीर्घकाळात जातीय भेदभाव नैसर्गिकरित्या कमी होईल.

संदर्भ :

१. बाबुराव बागुल, जेव्हा मी जात चोरली होती, अक्षर प्रकाशन, मुंबई, १९६३.
२. बेबीताई कांबळे, जिणं आमुचं, सुगावा प्रकाशन, पुणे, १९८६.
३. सुनिल सांगळे, जातिव्यवस्था आणि महाराष्ट्रातील जाती-जमाती, ग्रंथाली, मुंबई, २०२२.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-4(XVI)| April - 2026

४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (अनुवाद: प्रो. एम. एफ. गंजारे), भारतातील जाती : त्यांची यंत्रणा, उत्पत्ती आणि विकास, मराठी अनुवाद आवृत्ती, नागपूर, २०१६.
५. विष्णू ढोबळे (अनुवाद: चंद्रशेखर कोन्हाळकर), इंडिकेशन ऑफ कास्ट (जातिव्यवस्थेचे निर्मूलन), मराठी आवृत्ती, मुंबई, २०२४.
६. दैनिक लोकसत्ता वर्तमानपत्र, २०२५.
७. दैनिक सकाळ वर्तमानपत्र, २०२४.

OriginalArticle

सामाजिक शास्त्रातील नाविन्यपूर्ण आणि उदयोन्मुखी प्रवाह

डॉ. किर्तीकर वाल्मीक भिमराव

संशोधन मार्गदर्शक व राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, छत्रपती शिवाजी रात्र महाविद्यालय सोलापूर

Email: kirtikarwalmik@gmail.com

Manuscript ID: सारांश (Abstract)
JRD -2026-180444 सामाजिक शास्त्र हे मानवी समाज, सामाजिक संबंध, संस्था आणि सामाजिक परिवर्तन यांचा अभ्यास करणारे
ISSN: 2230-9578 महत्वाचे ज्ञानक्षेत्र आहे. बदलत्या जागतिक, तांत्रिक आणि सामाजिक परिस्थितीमुळे सामाजिक शास्त्रात अनेक नाविन्यपूर्ण आणि उदयोन्मुख प्रवाह विकसित होत आहेत. डिजिटल समाजशास्त्र, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि समाज, बिग डेटा विश्लेषण, पर्यावरणीय समाजशास्त्र, लिंग समानता, सामाजिक समावेशन, जागतिकीकरण, शाश्वत विकास आणि सामाजिक नवोपक्रम यांसारख्या विषयांनी सामाजिक संशोधनाला नवीन दिशा दिली आहे. आधुनिक संशोधन पद्धती, आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन आणि तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर यामुळे सामाजिक समस्यांचे अधिक व्यापक आणि वैज्ञानिक विश्लेषण शक्य होत आहे. प्रस्तुत अभ्यासामध्ये सामाजिक शास्त्रातील नाविन्यपूर्ण आणि उदयोन्मुख प्रवाहांचे स्वरूप, त्यांचे महत्त्व, परिणाम आणि भविष्यातील संशोधनाच्या संधींचा आढावा घेण्यात आला आहे.

Submitted: 10 Mar. 2026
Revised: 25 Mar. 2026
Accepted: 10 Apr. 2026
Published: 30 Apr. 2026

Volume 18
Issue 4(XVI)
Pp. 197-201
April- 2026

Keywords: सामाजिक शास्त्र, नाविन्यपूर्ण प्रवाह, उदयोन्मुख प्रवाह, डिजिटल समाजशास्त्र, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि समाज, बिग डेटा विश्लेषण, सामाजिक नवोपक्रम, आंतरविद्याशाखीय संशोधन, सामाजिक समावेशन, लिंग समानता, पर्यावरणीय समाजशास्त्र, जागतिकीकरण, शाश्वत विकास, डिजिटल परिवर्तन, सामाजिक परिवर्तन, आधुनिक संशोधन पद्धती, ज्ञाननिर्मिती, सामाजिक धोरणे, तंत्रज्ञान आणि समाज, सामाजिक प्रस्तावना:-

सामाजिक विज्ञान हे मानव समाज, सामाजिक वर्तन संबंध, संस्था आणि संरचना यांचा अभ्यास करणारे एक व्यापक क्षेत्र आहे. सतत बदलणाऱ्या सामाजिक, तंत्रज्ञानात्मक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिस्थितीमुळे सामाजिक विज्ञानात नवीन प्रवाह, पद्धती आणि संशोधन दृष्टिकोन विकसित होतात. ह्या संशोधन लेखात सामाजिक विज्ञानातील काही नाविन्यपूर्ण (innovative) आणि उदयोन्मुखी (emerging) प्रवाहांचे विश्लेषण केले आहे.

सामाजिक विज्ञानात नाविन्यपूर्ण पण पारंपारिक अभ्यासाबद्दल

सामाजिक विज्ञानाचा इतिहास प्रामुख्याने समाजशास्त्र, मानवशास्त्र, अर्थशास्त्र मानसशास्त्र आणि राज्यशास्त्र ह्यांवर आधारित आहे.

डेटा-चलित विश्लेषण (Data-driven analysis)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

किर्तीकर वाल्मीक भिमराव संशोधन मार्गदर्शक व राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख छत्रपती शिवाजी रात्र महाविद्यालय सोलापूर

How to cite this article:

किर्तीकर वाल्मीक भिमराव (2026). सामाजिक शास्त्रातील नाविन्यपूर्ण आणि उदयोन्मुखी प्रवाह. Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 207-211

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

सामाजिक शास्त्रातील डेटाचलित विश्लेषण (Data-Driven Analysis in Social Sciences)

सामाजिक शास्त्रात परंपरेने निरीक्षण, मुलाखती, सर्वेक्षण, दस्तऐवजांचा अभ्यास अशा पद्धती वापरल्या जात होत्या. परंतु संगणक, इंटरनेट, मोबाईल तंत्रज्ञान आणि मोठ्या प्रमाणातील डिजिटल नोंदी उपलब्ध झाल्यानंतर संशोधनाची दिशा 'डेटाचलित विश्लेषणा' कडे वळली आहे. डेटाचलित विश्लेषण म्हणजे मोठ्या प्रमाणातील संख्यात्मक व गुणात्मक माहिती संकलित करून तिचे सांख्यिकी संगणकीय व विश्लेषणात्मक साधनांनी परीक्षण करणे आणि त्यातून सामाजिक वास्तवाचे वैज्ञानिक निष्कर्ष काढणे

या प्रक्रियेत सर्वेक्षणे, जनगणना, प्रशासकीय नोंदी, सोशल मीडियावरील मजकूर, मोबाईल लोकेशन डेटा, ऑनलाइन व्यवहार, शैक्षणिक नोंदी इत्यादी विविध स्रोतांमधील डेटा वापरता जातो. या डेटाचे विश्लेषण करून सामाजिक प्रवाह, वर्तन नमुने, धोरणांचे परिणाम, असमानता, स्थलांतर आरोग्य शिक्षण गुन्हेगारी इत्यादी बाबींवर अधिक अचूक निष्कर्ष काढता येतात.

डेटाचे स्रोत (Sources of Data)

डेटाचलित विश्लेषणासाठी विविध प्रकारचे डेटा वापरले जातात.

- १) जनगणना व राष्ट्रीय सर्वेक्षणे - लोकसंख्या, साक्षरता, रोजगार, आरोग्य
 - २) प्रशासकीय नोंदी - शाळा, रुग्णालये, न्यायालये, पोलीस नोंदी
 - ३) ऑनलाइन व सोशल मीडिया डेटा- लोकांचे मत, प्रवृत्ती, संवाद पद्धती
 - ४) मोबाईल व GPS डेटा- स्थलांतर, हालचालीचे नमुने
 - ५) आर्थिक व्यवहार डेटा -खरेदी-विक्री, बँक व्यवहार
 - ६) मुक्त डेटा पोर्टल्स - शासन व आंतरराष्ट्रीय संस्थांकडून उपलब्ध माहिती
- या विविध स्रोतांमधील डेटामुळे सामाजिक घटना अधिक व्यापक दृष्टीने समजून घेता येतात

वापरल्या जाणारी प्रमुख तंत्रे (Techniques Used):-

डेटाचलित विश्लेषणात पुढील तंत्रांचा वापर केला जातो:

- १) सांख्यिकी विश्लेषण (Statistical Analysis)- सरासरी, प्रमाण, सहसंबंध, प्रतिगमन
- २) डेटा माइनिंग (Data Mining)- मोठ्या डेटातून नमुने शोधणे
- ३) मशीन लर्निंग (Machine Learning)- भाकीत व वर्गीकरण
- ४) नेटवर्क विश्लेषण (Network Analysis)- सामाजिक संबंधांचा अभ्यास
- ५) पाठ्य विश्लेषण (Text Analysis) -सोशल मीडिया, बातम्या, दस्तऐवज
- ६) GIS व नकाशा विश्लेषण -भौगोलिक पातळीवर सामाजिक घटनांचे विश्लेषण

सामाजिक शास्त्रातील उपयोग :-

डेटाचलित विश्लेषणामुळे विविध क्षेत्रात संशोधन अधिक अचूक आणि प्रभावी झाले आहे.

- १) शिक्षण- विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचे विश्लेषण, ड्रॉपआउट दर कमी करणे
- २) आरोग्य - रोगप्रसाराचे अंदाज, आरोग्य सेवा नियोजन
- ३) गुन्हेगारी - गुन्हेगारी प्रवृत्ती ओळखणे, प्रतिबंधात्मक उपाय
- ४) राजकारण - मतदार वर्तन, निवडणूक विश्लेषण
- ५) अर्थशास्त्र - गरीबी, बेरोजगारी, उत्पन्न विषमता
- ६) लोकप्रशासन - धोरणांचे मूल्यमापन व सुधारणा

फायदे (Advantages)

निष्कर्ष अधिक वैज्ञानिक व वस्तुनिष्ठ, मोठ्या प्रमाणातील माहितीचे वेगवान विश्लेषण, धोरणनिर्मितीसाठी विश्वसनीय पुरावे, सामाजिक प्रवृत्तींचे अंदाज व भाकीत, निर्णय प्रक्रियेत अचूकता वाढ, मर्यादा व आव्हाने (Limitations & Challenges), डेटाची गोपनीयता व नैतिकता, अपूर्ण किंवा चुकीचा डेटा, तांत्रिक कौशल्याची आवश्यकता, डिजिटल विभाजनामुळे सर्व समाजघटकांचे प्रतिनिधित्व नसणे, अल्गोरिदमिक पक्षपात (Algorithmic Bias).

निष्कर्ष

डेटाचलित विश्लेषणामुळे सामाजिक शास्त्रात संशोधनाची गुणवत्ता व अचूकता मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने सामाजिक समस्या अधिक प्रभावीपणे समजून घेऊन त्यावर योग्य धोरणात्मक उपाय करता येतात. तथापि, नैतिकता, गोपनीयता व समावेशकता यांची काळजी घेतल्यासच या पद्धतीचा समाज हितासाठी उपयोग होऊ शकतो.

- डिजिटल समाजशास्त्र

सामाजिक शास्त्रातील डिजिटल समाजशास्त्र (Digital Sociology)

डिजिटल समाजशास्त्र ही समाजशास्त्राची आधुनिक शाखा असून ती डिजिटल तंत्रज्ञान, इंटरनेट सोशल मीडिया, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, डेटा विश्लेषण आणि आभासी संवाद यांच्या माध्यमातून घडणाऱ्या सामाजिक बदलांचा अभ्यास करते. माहिती-तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने वाढलेल्या प्रभावामुळे व्यक्ती, गट, संस्था आणि समाज पांचे परस्पर संबंध, वर्तनपद्धती संवाद, संस्कृती आणि सत्तासंबंध यामध्ये मोठे परिवर्तन झाले आहे. या बदलांचे शास्त्रीय विश्लेषण करणे हे डिजिटल समाजशास्त्राचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. पूर्वी समाजशास्त्रीय अभ्यास प्रत्यक्ष निरीक्षण, मुलाखती, सर्वेक्षण यांवर आधारित असे, परंतु आज सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म, ऑनलाइन समुदाय, डिजिटल डेटा, मोबाईल ॲप्स, वेब पोर्टल्स यांमधून प्रचंड प्रमाणात उपलब्ध होणारा डेटा समाजाच्या अभ्यासासाठी वापरला जातो. यामुळे समाजशास्त्रात डेटा-आधारित संशोधन (Data-driven research) आणि बिग डेटा विश्लेषणाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

डिजिटल समाजशास्त्र खालील प्रमुख बाबींचा अभ्यास करते:

- १) **डिजिटल संवाद (Digital Communication):** सोशल मीडिया, मेसेजिंग ॲप्स, ब्लॉग्स यांच्या माध्यमातून होणारा संवाद आणि त्याचा सामाजिक संबंधांवर होणारा परिणाम
- २) **ऑनलाइन ओळख (Digital Identity):** व्यक्तीची ऑनलाइन प्रतिमा, गोपनीयता, डिजिटल पाऊलखूण (digital footprint) आणि सायबर ओळख.
- ३) **डिजिटल असमानता (Digital Divide):** इंटरनेट आणि तंत्रज्ञानाची उपलब्धता यातील सामाजिक, आर्थिक आणि भौगोलिक विषमता
- ४) **सायबर संस्कृती (Cyber Culture):** मीम्स, व्हायरल ट्रेंड्स, ऑनलाइन समुदाय, गेमिंग संस्कृती इत्यादी
- ५) **डिजिटल सत्तासंबंध (Power and Surveillance):** डेटा संकलन, निगराणी (surveillance). अल्गोरिदम्स आणि त्यांचा नागरिकांच्या स्वातंत्र्यावर होणारा परिणाम.
- ६) **ई-शासन आणि डिजिटल नागरिकत्व:** शासनाच्या डिजिटल सेवा, ऑनलाइन सहभाग आणि नागरिकांची भूमिका

डिजिटल समाजशास्त्रामुळे संशोधन पद्धतीमध्येही बदल झाले आहेत. पारंपरिक पद्धतीसोबत वेब स्क्रेपिंग, सोशल नेटवर्क ॲनालिसिस, ऑनलाइन एथ्नोग्राफी (Netnography) यासारख्या नव्या पद्धतींचा वापर केला जातो. संशोधक सोशल मीडिया पोस्ट्स, कमेंट्स, हॅशटॅग्ज, ट्रेंड्स यांचे विश्लेषण करून सामाजिक मतप्रवाह, चळवळी आणि सार्वजनिक मत जाणून घेतात. आजच्या काळात राजकारण, शिक्षण, अर्थव्यवस्था, संस्कृती आणि सामाजिक चळवळी या सर्व क्षेत्रांमध्ये डिजिटल माध्यमांचा प्रभाव वाढला आहे. त्यामुळे समाजशास्त्रासाठी डिजिटल समाजशास्त्र ही अत्यंत महत्त्वाची आणि उपयुक्त शाखा ठरली आहे. डिजिटल जगतातील सामाजिक वास्तव समजून घेण्यासाठी आणि भविष्यातील सामाजिक परिवर्तनांचा अंदाज घेण्यासाठी डिजिटल समाजशास्त्राची भूमिका निर्णायक ठरत आहे.

इंटरडिसिप्लिनरी संशोधन (Interdisciplinary research)

सामाजिक संशोधनातील इंटरडिसिप्लिनरी (आंतरविद्याशाखीय) संशोधन

इंटरडिसिप्लिनरी संशोधन म्हणजे दोन किंवा अधिक विद्याशाखांच्या संकल्पना, सिद्धांत, पद्धती आणि साधनांचा एकत्रित वापर करून एखाद्या सामाजिक समस्येचा किंवा विषयाचा सर्वांगीण अभ्यास करणे. आधुनिक समाज अत्यंत गुंतागुंतीचा, बहुआयामी आणि बदलत्या स्वरूपाचा असल्यामुळे केवळ एका शाखेच्या चौकटीतून त्याचे पूर्ण आकलन होऊ शकत नाही त्यामुळे समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, मानसशास्त्र, मानवशास्त्र, इतिहास, भूगोल, माहिती-तंत्रज्ञान, पर्यावरणशास्त्र इत्यादी शाखांचे एकत्रित योगदान घेऊन संशोधन करण्याची गरज निर्माण झाली आहे. हीच गरज इंटरडिसिप्लिनरी संशोधन पूर्ण करते. सामाजिक प्रश्न जसे की दारिद्र्य, बेरोजगारी, पर्यावरणीय संकट, आरोग्य समस्या, स्थलांतर शहरीकरण, डिजिटल असमानता, लैंगिक असमानता इत्यादी बहुआयामी असतात. उदाहरणार्थ, दारिद्र्याचा अभ्यास करताना अर्थशास्त्र उत्पन्न व संसाधनांचे विश्लेषण करते, समाजशास्त्र सामाजिक रचना व विषमता स्पष्ट करते, मानसशास्त्र व्यक्तीच्या मानसिक अवस्थेचा अभ्यास करते, तर राज्यशास्त्र शासनाच्या धोरणांचा परिणाम तपासते.

अशा प्रकारे विविध शाखांचे ज्ञान एकत्र येऊन विषयाचे अधिक सखोल आणि वास्तव आकलन होते. इंटरडिसिप्लिनरी संशोधनात विविध संशोधन पद्धतींचा वापर केला जातो. परिमाणात्मक (quantitative) व गुणात्मक (qualitative) पद्धती, सर्वेक्षण, मुलाखती, केस स्टडी, डेटा विश्लेषण, नकाशे, सांख्यिकी तंत्रे, डिजिटल साधने यांचा समन्वय साधला जातो. त्यामुळे निष्कर्ष अधिक अचूक, विश्वासाहर् आणि व्यापक होतात. या प्रकारच्या संशोधनाचे काही महत्वाचे फायदे असे आहेत, विषयाचे सर्वांगीण आणि बहुआयामी विश्लेषण शक्य होते, विविध दृष्टिकोन मिळाल्यामुळे निष्कर्ष अधिक वास्तववादी ठरतात, धोरणनिर्मिती (policy making) साठी अधिक उपयुक्त माहिती उपलब्ध होते, नवकल्पना (innovation) आणि नवीन संशोधन दिशा निर्माण होतात. तथापि, इंटरडिसिप्लिनरी संशोधन करताना काही अडचणीही येतात. विविध शाखांची संज्ञा, पद्धती आणि दृष्टीकोन वेगवेगळे असल्यामुळे समन्वय साधणे कठीण ठरते. तसेच संशोधकांना अनेक क्षेत्रांतील मूलभूत ज्ञान आवश्यक असते. एकूणच, सामाजिक संशोधनात इंटरडिसिप्लिनरी दृष्टिकोन अत्यंत महत्वाचा ठरत आहे. जटिल सामाजिक समस्यांचे प्रभावी निराकरण, शाश्वत विकास आणि समताधिष्ठित समाजनिर्मिती यासाठी आंतरविद्याशाखीय संशोधन ही काळाची गरज बनली आहे. हे महत्वाचे बनले आहे.

सामाजिक विज्ञानातील नवीन आणि उदपोन्मुखी प्रवाह

Big Data आणि डेटा सायन्सचा वापर

पारंपारिक प्रश्नांसाठी मोठ्या डेटासेटवर आधारित विश्लेषण आता सामान्य झाले आहे. सोशल मिडिया डेटा, डेटाबेसवर आधारित सामाजिक धोरण विश्लेषण, मशीन लर्निंग हा अभ्यास पारंपारिक गुणात्मक व अनुभवात्मक अभ्यासास पूरक ठरतो.

डिजिटल एथ्नोग्राफी (Digital Ethnography)

ऑनलाइन समुदायांचे, सोशल मीडिया संस्कृतीचे आणि डिजिटल वर्तनाचे संशोधन.

उदाहरण: Reddit, Tik Tok, Instagram वगैरेवरील सामाजिक वर्तन.

Neuro-social Research

मानसशास्त्र आणि न्यूरोसायन्स यांचा संगम:

मेंदू आणि सामाजिक वर्तन, निर्णय निर्मितीचा जैविक मूलभूत अभ्यास

Climate Social Science (हवामान आणि समाज विज्ञान)

हवामान बदलाचा समाजावर होणारा परिणाम आणि सामाजिक प्रतिसाद, सामाजिक न्याय आणि पर्यावरण-संबंधित धोरण , स्थानिक समुदायांचे अध्ययन

AI आणि सामाजिक वर्तन

कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आणि मशीन लर्निंग समाजातील मानवी वर्तनाचे विश्लेषण करत आहेत.

उदाहरण:

मानवी निर्णय-निर्मितीचा अभ्यास

रोजगार, धोरणे व सामाजिक संरचना

Participatory Action Research (PAR)

समाजातील लोकांचा सहभाग शोध प्रक्रियेत: समस्या ओळखणे, उपाय विकसित करणे, ह्या पद्धतीने संशोधन समस्याधारित आणि समुदाय-आधारित होते.

Global and Transnational Perspectives

जागतिककरणामुळे सांस्कृतिक व सामाजिक समन्वय वाढला आहे. मल्टिनॅशनल आर्थिक संरचना, प्रवासी समाज इंटरकनेक्टिव्ह समाजशास्त्र.

सामाजिक विज्ञानातील नवीन संशोधन पद्धती

1. Digital Methods
2. ऑनलाइन डेटा
3. सोशल ट्रेड
4. Mixed Methods
5. गुणात्मक मात्रात्मक
6. सर्वसमावेशक विश्लेषण

7. GIS Mapping
8. स्थानिक सामाजिक डेटा
9. शहर/ग्रामीण अभ्यास
10. AI Modelling
11. डेटा-आधारित भाकिते
12. धोरण-आधारित निर्णय

सामाजिक परिणाम आणि धोरणे (Social Impact & Policy)

हे प्रवाह सामाजिक परिवर्तनास चालना देतात:

1. कायदे व सार्वजनिक धोरणे
2. जलवायु न्याय
3. रोजगार व तंत्रज्ञान
4. सामाजिक समानता

उदाहरण:

United Nations. (2020). World Social Report 2020: Inequality in a Rapidly Changing World.

निष्कर्ष (Conclusion)

सामाजिक विज्ञान सतत विकसित होत आहे. पारंपारिक अभ्यास पद्धतींच्या पुढे:

1. तंत्रज्ञानाचा वापर
2. बहुविध दृष्टिकोन
3. समुदाय-आधारित संशोधन

हे सर्व सामाजिक समस्यांची खोल समज आणि समाधान शोधण्यास मदत करतात

संदर्भ सूची (References)

- 1) Bryant, C. D., & Peck, D. L. (2018). 21st Century Sociology: A Reference Handbook. Sage.
- 2) Kitchin, R. (2014). The Data Revolution. Sage.
- 3) Hine, C. (2015). Ethnography for the Internet. Bloomsbury.
- 4) Fischer, R., et al. (2019). Cambridge Handbook of Sociocultural Psychology. Cambridge.
- 5) Moser, S. C., & Boykoff, M. T. (Eds.). (2013). Successful Adaptation to Climate Change. Routledge.
- 6) Eubanks, V. (2018). Automating Inequality. St. Martin's Press.
- 7) Reason, P. & Bradbury, H. (Eds.). (2008). The SAGE Handbook of Action Research. Sage.
- 8) Sassen, S. (2018). Globalization and Its Discontents. New Press.
- 9) United Nations. (2020). World Social Report 2020.

OriginalArticle

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची भूमिका:सातत्य आणि बदल

डॉ. सविता शिवनाथ झुंजारे

राज्यशास्त्र विभाग,शरदचंद्र पवार कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय सोलापूर

Manuscript ID: सारांश (Abstract)

JRD -2026-180445

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 202-206

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar.2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

भारताचे परराष्ट्र धोरण स्वातंत्र्यानंतरच्या काळापासून राष्ट्रीय हितसंबंध, सार्वभौमत्व, शांततापूर्ण सहअस्तित्व आणि जागतिक सहकार्य या मूलभूत तत्वांवर आधारित राहिले आहे. बदलत्या आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीनुसार भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणात आवश्यक बदल केले असले तरी त्याच्या मूलभूत मूल्यांमध्ये सातत्य दिसून येते. शीतयुद्ध काळातील अलिप्ततावाद, विकसनशील राष्ट्रांचे नेतृत्व आणि शांततेचा पुरस्कार यांपासून ते आजच्या बहुआयामी, व्यावहारिक आणि हितसंबंध-केंद्रित परराष्ट्र धोरणापर्यंत भारताचा प्रवास महत्त्वपूर्ण आहे. आर्थिक उदारीकरणानंतर जागतिकीकरण, प्रादेशिक सहकार्य, सामरिक भागीदारी, ऊर्जा सुरक्षा आणि तंत्रज्ञान सहकार्य यांना अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. या लेखात भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील सातत्यपूर्ण तत्वे आणि काळानुसार झालेल्या बदलांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

कीवर्ड्स (Keywords): भारताचे परराष्ट्र धोरण ,सातत्य आणि बदल ,अलिप्ततावाद , राष्ट्रीय हितसंबंध ,जागतिकीकरण ,सामरिक भागीदारी , परराष्ट्र संबंध , आर्थिक उदारीकरण , बहुपक्षीय सहकार्य , भारताची जागतिक भूमिका

प्रस्तावना :-

भारताचे परराष्ट्र धोरण हे राष्ट्रीय हित जागतिक शांतता आणि अलिप्तता आणि पंचशील याधोरणावर उभे आहे. भारत शेजारील देशाशी मैत्रीपूर्ण संबंध आणि 'एकट ईस्ट' यासारख्या धोरणाद्वारे आर्थिक व सामरिक विकास साध्य करण्यावर भर देते.भारताचे परराष्ट्र धोरण गुंतागुंतीचे आणि गतिशील स्वरूप आहे. परराष्ट्र धोरणाच्या विकासाचा इतिहास बघितला तर प्राचीन कालखंडापासून ते आज पर्यंत भारताचे परराष्ट्र धोरण परिस्थितीनुसार बदलत आल्याचे दिसून येत आहे हा बदल होणे ही एक नैसर्गिक प्रक्रियाच आहे. काल परिस्थितीनुसार बदल होणे महत्त्वाचे आहे. भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा इतिहास अनेक सहस्रकांचा असून तो विविध ऐतिहासिक सांस्कृतिक आणि भूराजकीय घटकांनी घडवला आहे. प्राचीन काळापासून भारताचा शेजारील संस्कृतीशी संबंध आदान- प्रदानाचा राहिलेला दिसून येत आहे. प्राचीन काळी सिंधू संस्कृती हे व्यापार, संस्कृती आणि ज्ञानाच्या आदान- प्रदानाची केंद्र होती. मौर्य कालखंडापासून ते कुशान या सारख्या प्राचीन भारतीय राजाने आग्नेय आशिया मध्ये आशिया आणि भूमध्य सागरीय प्रदेशापर्यंतच्या प्रदेशाशी राजनीतिक संबंध व्यापार आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण केली. मध्ययुगीन काळात मंगोल पार्श्वान आणि मध्ये आशियाई सत्ता सारख्या शेजारील राज्यासोबतच विजय युती आणि संघर्ष हे परराष्ट्र संबंधाचे वैशिष्ट्य होती. वसाहतवादी काळात अनेक युरोपीय देशांच्या व्यापाराचे भारतात आगमन झाले.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

सविता शिवनाथ झुंजारे शरदचंद्र पवार कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय सोलापूर

How to cite this article:

सविता शिवनाथ झुंजारे (2026). भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची भूमिका:सातत्य आणि बदल. Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 212-217

यामुळे भारतीय किनारपट्टीवर वसाहती चौक्या आणि व्यापारी वसाहतीची स्थापना झाली. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताचे परराष्ट्र संबंध अलिप्तता, साम्राज्यवाद -विरोध आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्याच्या तत्त्वावर आधारित राहिले आहे. वर्षानुवर्षे त्यात सातत्याने बदल होत गेले आहेत. भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या कालखंडात भारताचे सार्वभौमत्व जपण्यासाठी आणि शेजारील देशाशी संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी नाम आणि पंचशील तत्त्वाची स्थापना करण्यात आली. लालबहादूर शास्त्री आणि इंदिरा गांधी यांच्या कालखंडात अनुक्रमे १९७१ चे भारत पाकिस्तान युद्ध आणि बांगलादेश मुक्त युद्ध यासारखे अनेक संघर्ष झाले. या युद्धादरम्यानचे परराष्ट्र धोरण भारताचे मजबूत संरक्षण आणि शांतता व प्रादेशिक स्थिरतेच्या इच्छेने प्रेरित होते. १९९१ मध्ये जेव्हा जागतिकीकरण खाजगीकरण आणि उदारीकरणाची युग आले या कालखंडात भारताच्या परराष्ट्रात धोरणात आर्थिक उदारीकरण आणि जागतिकीकरण पूर्वेकडील देशासोबतचे धोरण म्हणजे बहुपक्षीय मुस्सदेगिरी देशासोबत सामरिक भागीदारी आणि हवामान बदलाचे परिणाम कमी करण्याचे प्रयत्न इत्यादीचा समावेश परराष्ट्र धोरणाच्या उद्दिष्टे मध्ये समावेश करण्यात आला होता.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची ओळख :-

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची खरी ओळख म्हणजे भारताचे परराष्ट्र धोरण हे त्यांच्या समृद्ध सांस्कृतिक वारसातून आणि आधुनिक भू-राजकीय गतिशीलतेतून घडले आहे. सार्वभौमत्वाचे रक्षण करणे आणि विकासाला चालना देणे, प्रादेशिक व जागतिक शांतता व स्थिरतेत योगदान देणे या उद्देशाने ठरलेल्या तत्त्वावर आधारित आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारताचे परराष्ट्र धोरण गेल्या काही वर्षात विकसित झाले असून त्यात सुरक्षा, सहकार्य, दहशतवादाविरोधी प्रयत्न, हवामान बदलाचे शमन, शाश्वत विकास आणि सांस्कृतिक मुच्छदेगिरी यासारख्या विविध विषयांचा भारताच्या परराष्ट्र धोरणात समावेश करण्यात आलेला आहे. म्हणूनच अशा या भारताचे परराष्ट्र धोरणाची काही महत्त्वाची उद्दिष्टे पाहणे आवश्यक आहे.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे:-

परराष्ट्र धोरणाशी एकनिष्ठ राहून राष्ट्राची सुरक्षितता, राखणे हे भारताचे सर्वात महत्त्वाचे उद्दिष्टे ठरूनच दीर्घ वसाहतवादी इतिहासातून स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे मुख्य लक्ष ठरले आहे. भारताची प्रादेशिक स्थिरता, अखंडता सार्वभौमत्व आणि राष्ट्रीय संबंधांचे रक्षण, आर्थिक विकास, जागतिक शांतता, भारताच्या समृद्ध भारताचे रक्षण करणे हे सुद्धा ठरविले आहे. या उद्दिष्ट अशी बांधील राहून भारताने समोर येणाऱ्या आव्हानांचा शांततापूर्ण पद्धतीने सामना करीत परराष्ट्र धोरण मजबूत ठेवण्याचा प्रयत्न सातत्याने करीत आहे.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची तत्वे :-

जसे भारताचे परराष्ट्र धोरणाचे उद्दिष्टे आहेत त्याचप्रमाणे भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची तत्वे सुद्धा आहेत त्या तत्त्वाप्रमाणे भारताने सातत्याने परराष्ट्र धोरण मजबूत करण्याचा प्रयत्न करीत आहे ती तत्वे खालील प्रमाणे सांगता येतील. अलिप्तता, पंचशील तत्त्वे, सॉफ्ट पॉवर, निशस्त्रीकरण, दक्षिण- दक्षिण सहकार्य, सामरिक स्वायत्तता याचा प्रमाणे भारताने परराष्ट्र धोरण मजबूत करण्यावर भर दिला आहे. स्वातंत्र्यपूर्वीपासून -स्वातंत्र्यप्राप्तीपर्यंत तसेच स्वातंत्र्यप्राप्ती पासून आजपर्यंत म्हणजेच भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू ते सध्याचे पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी यांच्या पर्यंत भारताचे परराष्ट्र धोरण बघितले तर एक लक्षात येते की भारताने आपली उद्दिष्टे आणि तत्व शुभांगी राहून राष्ट्राचे संरक्षण हित सार्वभौमत्व विकास शांतता सहकार्य यावर भर देताना आहे. परराष्ट्र धोरण खऱ्या अर्थाने गतिशील असते त्यामुळे आणि गतिशीलतेमुळे विकासाला चालना मिळत असते परंतु भारताच्या बाबतीत बघितले तर असे लक्षात येते की, १९४७ नंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणात बदल झाला असला तरी उद्दिष्ट्यामध्ये फारसा बदल झालेला दिसून येत नाही. नैतिकता आणि संस्कृती याचे पालन परराष्ट्र धोरणाच्या तत्व आणि उद्दिष्टे यात कायमस्वरूपी जपण्याचा प्रयत्न भारताने केलेला आहे. हे करीत असताना राष्ट्रीय हित, सुरक्षितता, विकास, सार्वभौमत्व, शांततापूर्ण सह जीवनाचे अस्तित्व निर्माण करण्यासाठी परस्पर सहकार्याची भावना या तत्व उद्दिष्ट्याशी एक कनिष्ठ राहून भारताने विकासाच्या दृष्टिकोनातून शीतयुद्धातील वातावरणाचा त्यानंतर जागतिकीकरण, उदारीकरण, खाजगीकरण या संकल्पनेचा स्वीकार केल्यानंतर च्या परिस्थितीचा विचार करून परराष्ट्र धोरणात निश्चित बदल करावा लागला असला तरी भारताच्या परराष्ट्र धोरणात काही अंशी प्रमाणामध्ये प्राथमिक क्षेत्रातील परराष्ट्र धोरणाच्या तत्त्वांचा आणि उद्दिष्टांचा मात्र विसर पडू न देता परराष्ट्र धोरण आजच्या परिस्थितीला अनुसरूनच बदल करीत असल्याचे दिसून येत आहे. या परराष्ट्र धोरणाच्या भूमिकेत भारताच्या प्रत्येक पंतप्रधानाची महत्त्वाची भूमिका आहे यामध्ये विशेष करून पंडित जवाहरलाल

नेहरू, लालबहादूर शास्त्री, इंदिरा गांधी, मोरार्जी देसाई, राजीव गांधी, पी. व्ही. नरसिंहराव, इंद्रकुमार गुजराल, अटल बिहारी वाजपेयी, डॉ. मनमोहन सिंग आणि नरेंद्र मोदी या सर्वांच्या भूमिका त्या त्या परिस्थितीमध्ये अतिशय महत्वाच्या राहिलेल्या आहेत. प्रत्येकाने आपापल्या परिस्थितीचा विचारपूर्वक अभ्यास करून त्या त्या वेळेस योग्य निर्णय घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. प्रत्येकाने आपली भूमिका जागतिक राजकारणात कशी प्रभावशाली ठरेल हाच प्रयत्न केल्याचे दिसून येत आहे. भारताने जागतिक पटलावर परराष्ट्र धोरणाचा विचार करत असताना निश्चितच राष्ट्राचे सुरक्षा, राष्ट्राची हित, राष्ट्राचा विकास, राष्ट्राचे सार्वभौमत्व, एकात्मता कशा पद्धतीने टिकून असेल आणि गतिशील विकास कशा पद्धतीने करता येईल या दृष्टिकोनातून जागतिक पाटलावरील विकसित राष्ट्रासोबत, अविकसित राष्ट्रासोबत आपले परराष्ट्र धोरण मैत्रीपूर्ण संबंधातून निर्माण करीत असताना काही अडचणी सुद्धा येत होत्या त्या अडचणीचा सामना करीत परराष्ट्र धोरण निभावण्याचा प्रयत्न प्रत्येक पंतप्रधानांनी केलेला आपणाला दिसून येतो.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील मुख्य सातत्य खालील प्रमाणे:- अलिप्ततावाद किंवा धोरणात्मक स्वायत्तता (नॉन-लाइनमेंट/स्ट्रॅटेजिक स्वायत्तता):

शीतयुद्धाच्या भारताने कोणत्याही महासत्ता गटात (अमेरिका किंवा सोव्हिएत युनियन) सामील न होण्याचे धोरण (अलिप्ततावाद) स्वीकारले होते. आजच्या बहुध्रुवीय मार्केट, भारत 'अलिप्ततावाद' हा शब्द न वापरता 'धोरणात्मक स्वायत्तता' (स्ट्रॅटेजिक स्वायत्तता) जोपासतो. याचा अर्थ, निर्णय स्वतःच्या हिताच्या आधारावर, भारताच्या कोणत्याही देशाच्या परिणामाचा वापर न करता.

पंचशील तत्वांचे पालन (पंचशील तत्वांचे पालन):

चीनमध्ये पंचशील तत्त्वे (परस्परांचा सार्वभौमत्वाचा आदर, अनाक्रमण, बाबींत अंतर्भूत न करणे, समानता आणि शांततापूर्ण सहजीवन) आजही भारताच्या शेजारील धोरणाचा मुख्य आधार आहेत.

राष्ट्रीय हिताला सर्वोच्च प्राथमिकता:

नेहरू युग ते आजपर्यंत, परराष्ट्र धोरणाचा मुख्य उद्देश देशाची सुरक्षा, आर्थिक विकास आणि जागतिक मंचावर भारताची प्रतिमा उंचावणे हा उद्देश्य आहे.

शेजारील राष्ट्र मैत्रीपूर्ण संबंध (शेजारी प्रथम धोरण):

भारताने 'शेजारी प्रथम' (शेजारी प्रथम) धोरण अवलंबले आहे. बांगलादेश, भूतान, श्रीलंका, नेपाळशी राजकीय, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक संबंध जपून वर दिला.

वसाहतवाद आणि वांशिक भेदाभेदाला विरोध:-

भारत केवळ आफ्रिकेतील वसाहतवादाचे आणि आफ्रिकेतील वर्णभेदाचे आणि विनियोगाचे कारण आहे. आजही भारत विकसनशील देशांच्या हिताचे प्रतिनिधित्व करतो.

शांततापूर्ण सहजीवन आणि मुत्सद्देगिरी :

भारताने शांततापूर्ण सहज जीवन निर्माण करण्यासाठी सातत्याने मुत्सद्देगिरीच्या मार्गाचा अवलंबून समस्या सोडविण्याचा सातत्याने प्रयत्न करीत आलेला आहे. अशा प्रकारच्या समस्या केवळ शेजारी राष्ट्र सोबतच नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात जेव्हा जेव्हा निर्माण झालेल्या समस्या पुढे आल्या तेव्हा तेव्हा प्राधान्य पुढाकार घेऊन शांततेच्या माध्यमातून मध्यस्थी करून किंवा शांती सेनेच्या माध्यमातून प्रश्न सोडून युद्ध, संघर्ष ऐवजी शांतता निर्माण करण्यावर भर दिला आहे.

अण्वस्त्र सज्जता आणि 'प्रथम वापर नाही':

भारत अण्वस्त्र सज्जता वाढवली आहे, 'हे खरे असले तरी मात्र भारताने स्वतःहून प्रथम वापर नाही' शस्त्रास्त्राचा वापर करणार नाही. हे तत्त्व कायम ठेवले आहे, जे भारताने अण्वस्त्रधारी देशाची प्रतिमा कशी आहे मी भारताची भूमिका कशी आहे हे दाखवते.

लोकशाही मूल्यांचे समर्थन (लोकशाही मूल्यांशी बांधिलकी):

सर्वोत्कृष्ट लोकशाही म्हणून, भारत मंचावर, मानवाधिकार आणि अधिकाराच्या राज्याचे (कायद्याचे नियम) समर्थन करतो. थोडक्यात सांगायचे झाल्यास तर भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे ध्येय 'वसुधैव कुटुम्बकम्' (जग हेच एक कुटुंब) या भारतीय संस्कृतीच्या तत्त्वावर आधारित आहे हे नमूद करणे अधिक महत्वाचे वाटते.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील बदल:-

भारताच्या परराष्ट्र धोरणात सुरुवातीपासून आजपर्यंत जसे सातत्य काही संदर्भात दिसून येत असले तरी काही बाबतीमध्ये बदल झालेला दिसून येत आहे तो असा की, भारताचे परराष्ट्र धोरण शीतयुद्धाच्या काळातील 'अलिप्ततावादाकडून' (Non-Alignment) आता 'सक्रिय बहु-संरेखन' (Multi-Alignment) आणि सामरिक स्वायत्ततेकडे (Strategic Autonomy) वळले आहे. यामध्ये राष्ट्रीय हित, आर्थिक विकास, इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रात वाढता प्रभाव, 'नेबरहुड फर्स्ट' (शेजारी प्रथम) धोरण आणि जागतिक स्तरावर 'ग्लोबल साउथ'चा आवाज म्हणून भारताची प्रतिमा उभी करणे यावर भर दिला जात आहे.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील प्रमुख बदल खालीलप्रमाणे आहेत:

अलिप्ततेकडून सक्रिय सहभागाकडे:-

भारत आता केवळ दोन महासत्तांपासून दूर न राहता, अमेरिका, रशिया, जपान, इस्रायल यांसारख्या विविध देशांशी स्वायत्ततेचे आणि सामरिक संबंध (Multi-alignment) जोडत आहे.

इंडो-पॅसिफिक आणि क्वाड (QUAD):-

चीनच्या वाढत्या प्रभावाला रोखण्यासाठी भारत अमेरिका, जपान आणि ऑस्ट्रेलियासोबत 'क्वाड' या गटात सक्रिय झाला असून इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रात आपली पकड मजबूत करत आहे.

'नेबरहुड फर्स्ट' आणि 'एक्ट ईस्ट' पॉलिसी:-

शेजारील देशांशी (श्रीलंका, बांगलादेश, नेपाळ, भूतान) संबंध सुधारण्यावर भर आणि आग्नेय आशियाई देशांशी आर्थिक व सामरिक संबंध वाढवण्यासाठी 'Look East' चे रूपांतर 'Act East' पॉलिसीमध्ये करण्यात आले आहे.

आर्थिक मुत्सद्देगिरी (Economic Diplomacy):-

देशांतर्गत विकासासाठी (Make in India) परकीय गुंतवणूक आणि तंत्रज्ञान मिळवण्यावर भर दिला जात आहे.

सॉफ्ट पॉवर आणि डायस्पोरा:-

योगा, भारतीय संस्कृती, जागतिक स्तरावर भारतीय डायस्पोराचा (अनिवासी भारतीय) वापर करून भारताची प्रतिच्छवी सुधारली जात आहे.

ग्लोबल साउथचा आवाज:-

विकसनशील देशांच्या (Global South) समस्या मांडून भारत जागतिक नेतृत्वाची भूमिका बजावत आहे.

सुरक्षा आणि दहशतवादविरोधी धोरण:-

पाकिस्तानप्रणित दहशतवादाविरुद्ध कडक भूमिका आणि आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर दहशतवादाचा मुद्दा ठळकपणे मांडणे.

थोडक्यात, भारताचे धोरण आदर्शवादी तत्त्वाकडून आता अधिक वास्तववादी (Pragmatic), आक्रमक त्याचबरोबर राष्ट्रीय सुरक्षितता आणि हिताला प्राधान्य देणारे बनले आहे.

सारांश

भारताचे परराष्ट्र धोरण हे त्यांच्या समृद्ध संस्कृतीचे आणि बदलत्या भू राजकीय समस्यांवरील प्रतिसादाचे प्रतिबिंब आहे. राष्ट्रीय सुरक्षेचे रक्षण करणे, प्रादेशिक स्थिरता राखणे, आर्थिक विकास, जागतिक शांततेला प्रोत्साहन देणे, भारताच्या समृद्ध वारसाचे संवर्धन करणे, आणि विशाल भारतीय डायस्पोराचे (परदेशस्थ भारतीय समुदायाचे) संरक्षण करणे ही भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे आहेत. भारताचे परराष्ट्र संबंध अलिप्ततावादी चळवळ, पंचशील तत्त्वे, इंद्रकुमार गुजराल यांनी मांडलेला गुजरात सिद्धांत, निश्स्त्रीकरणाला तत्त्वे, सॉफ्ट पॉवर, इत्यादी काही तत्त्वांद्वारे मार्गदर्शन केले जातात. २०१४ पासून मोदी सरकारने परराष्ट्र धोरणाच्या प्रयत्नांद्वारे भारताची जागतिक उपस्थिती वाढविण्यासाठी पुढाकार घेतला आहे जसे की, शेजारी प्रथम धोरण, मेक इन इंडिया, यांसारख्या प्रयत्नांद्वारे आर्थिक मुत्सद्देगिरी, एक्ट ईस्ट, धोरण, विविध व्यासपीठावर जागतिक नेतृत्व प्रदान करणे, पायाभूत सुविधांच्या उपक्रमांद्वारे देशांमधील संपर्क वाढविणे, यावर सातत्याने भारताने परराष्ट्र धोरणाच्या माध्यमातून प्राचीन कालखंडापासून ते आजपर्यंत आपली भूमिका बजावत आल्यानंचा द्विपक्षीय माध्यमातून मुत्सद्देगिरीच्या पद्धतीचा अवलंब करून आपले परराष्ट्र धोरण तत्व आणि उद्दिष्ट अशी बांधील राहून मजबूत करण्यावर भर दिल्याचे दिसून येतो.

संदर्भसूची:-

1) Andreas Wenger, International Relations: From Cold War to the Globalized World, Viva Books, New Delhi, 2004.

- 2) John Ballia :The Globalization of World Politics: Introduction to International Relations.,OUP,New Delhi.2005.
- 3) Jack Donnelly,Universal human right in Theory and practice 2002.
- 4) Narayan S ,Human rights : Dynamics in India,Kalpaz Publications, Publication Delhi 2016
- 5) Soli j.Sorabjee, constitutionalism human right and and The rule of law .
- 6)Jean-Marc Coicaud , Michael W. Doyle ,and Anne -Marie Gardner, The Globalization Human Rights, United Nations University Press,2003.
- 7) Narayan S ,Human rights : Dynamics in India,Kalpaz Publications, Publication Delhi 2016
- 8)रुक्मी बसू ,आंतरराष्ट्रीय राजकारण -संकल्पना, सिद्धांत आणि समस्या ,साग पब्लिकेशन्स नई दिल्ली, २०११
- 9)दिनेश मांडोन,आंतरराष्ट्रीय संघटन ,अंकित पब्लिकेशन जयपूर .२०१०
- 10)डॉ.रुक्मी बसू -संयुक्त राष्ट्रसंघ सिद्धांत व व्यवहार ,जवाहर पब्लिकेशन नई दिल्ली , २०११.
- 11)ए.के.मिश्रा -दक्षिण आशिया एवं भारत का विकास प्रिझम बुक्स जयपूर , २०१२.
- 12)बी. सी. नरुला-प्रमुख राष्ट्रों की विदेश नीती,अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली, २०१२.
- 13) विवेक यश. राज -भारतीय विदेश नीती ,सिविल सर्विसेज टाइम्स ,नवी दिल्ली , २०११.
- 14) नीरज सिंह ,नेहरू- पटेल ,अग्रीमेंट विदिन डिफरनसेस सेलेक्ट डॉक्युमेंटस अँड करस्पॉडन्स (१९३३-१९५०),नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया , २०१०.
- 15)अरुणा पेंडसे,आंतरराष्ट्रीय संबंध, शातयुद्धोत्तर व जागतिकीकरणाचे राजकारण, ओरिएंटल लाँगमन.मुंबई.२००८.
- 16)दैनिक लोकसत्ता मधील अनेक लेख व संपादकीय लिखाण २०२२
- 17) गुगल सर्च २०२६.

OriginalArticle

दारिद्र्य निर्मूलनासाठी शाश्वत उपजीविका दृष्टिकोन : सोलापूर जिल्ह्यातील मनरेगा (MGNREGA) योजनेचा परिणाम अभ्यास

डॉ. ए. एम. देशमुख

सी. बी. खेडगीज कॉलेज अक्कलकोट

Manuscript ID:

सारांश (Abstract)

JRD -2026-180447

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 207-210

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar. 2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

भारतातील ग्रामीण भागात दारिद्र्य ही एक गंभीर सामाजिक-आर्थिक समस्या आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने शेतीवर अवलंबून असल्यामुळे दुष्काळ, बेरोजगारी आणि उत्पन्नातील अस्थिरता यामुळे अनेक कुटुंबे आर्थिकदृष्ट्या असुरक्षित राहतात. ग्रामीण भागातील दारिद्र्य कमी करण्यासाठी भारत सरकारने विविध योजना राबवल्या आहेत. त्यापैकी महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (मनरेगा) ही सर्वात महत्वाची आणि व्यापक योजना मानली जाते. ही योजना 2005 मध्ये लागू करण्यात आली असून ग्रामीण कुटुंबातील प्रौढ सदस्यांना वर्षातून किमान 100 दिवसांचे हमीदार रोजगार उपलब्ध करून देण्याचे उद्दिष्ट आहे. सध्याच्या संशोधनात शाश्वत उपजीविका दृष्टिकोन (Sustainable Livelihood Approach) या संकल्पनेच्या आधारे मनरेगा योजनेचा सोलापूर जिल्ह्यातील ग्रामीण लोकांच्या जीवनमानावर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या अभ्यासात रोजगार निर्मिती, उत्पन्न वाढ, स्थलांतर कमी होणे, ग्रामीण पायाभूत सुविधा निर्माण होणे आणि महिलांचे सशक्तीकरण या घटकांचा विचार करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी दुय्यम स्रोतांवर आधारित माहिती वापरण्यात आली आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की मनरेगा योजनेमुळे ग्रामीण कुटुंबांना आर्थिक आधार मिळाला असून ग्रामीण विकासाला चालना मिळाली आहे. तथापि वेतन देण्यात होणारा विलंब, प्रशासकीय अडचणी आणि लाभार्थ्यांमध्ये जागरूकतेचा अभाव यामुळे योजनेची प्रभावी अंमलबजावणी काही प्रमाणात मर्यादित राहते. योग्य नियोजन, पारदर्शकता आणि स्थानिक सहभाग वाढवल्यास मनरेगा योजना दारिद्र्य निर्मूलनासाठी अधिक प्रभावी ठरू शकते.

कीवर्ड: दारिद्र्य निर्मूलन, शाश्वत उपजीविका, मनरेगा, ग्रामीण विकास, सोलापूर जिल्हा

प्रस्तावना

दारिद्र्य ही जगातील अनेक विकसनशील देशांपुढील गंभीर समस्या आहे. भारतासारख्या देशात ग्रामीण भागात दारिद्र्याचे प्रमाण तुलनेने अधिक आढळते. ग्रामीण भागातील लोकसंख्या प्रामुख्याने शेती आणि शेतीपूरक व्यवसायांवर अवलंबून असते. परंतु शेतीतील अनिश्चितता, नैसर्गिक आपत्ती, मर्यादित संसाधने आणि बेरोजगारी यांमुळे ग्रामीण लोकांचे जीवनमान खालावलेले दिसून येते. दारिद्र्य ही केवळ उत्पन्नाची कमतरता नसून ती एक बहुआयामी समस्या आहे. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, सामाजिक सहभाग आणि मूलभूत सुविधा यांचा अभाव देखील दारिद्र्याचे कारण ठरतो. त्यामुळे दारिद्र्य निर्मूलनासाठी व्यापक आणि दीर्घकालीन धोरणांची आवश्यकता असते. भारत सरकारने ग्रामीण दारिद्र्य कमी करण्यासाठी विविध योजना राबवल्या आहेत. त्यापैकी महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA) ही अत्यंत महत्वाची योजना आहे. ही योजना ग्रामीण कुटुंबांना रोजगार उपलब्ध करून देण्याबरोबरच ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याचे काम करते. मनरेगा ही जगातील सर्वात मोठी सार्वजनिक रोजगार योजना मानली जाते.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

ए. एम. देशमुख सी. बी. खेडगीज कॉलेज अक्कलकोट

How to cite this article:

ए. एम. देशमुख (2026). दारिद्र्य निर्मूलनासाठी शाश्वत उपजीविका दृष्टिकोन : सोलापूर जिल्ह्यातील मनरेगा (MGNREGA) योजनेचा परिणाम अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 207-210.

या योजनेअंतर्गत जलसंधारण, वृक्षारोपण, रस्ते बांधकाम, मृदा संवर्धन आणि सिंचन यांसारखी कामे केली जातात. या कामांमुळे ग्रामीण भागात दीर्घकालीन विकास साध्य होण्यास मदत होते. सोलापूर जिल्हा हा महाराष्ट्रातील दुष्काळग्रस्त जिल्ह्यांपैकी एक आहे. येथे पावसाचे प्रमाण कमी असल्यामुळे शेतीवर मोठा परिणाम होतो. त्यामुळे ग्रामीण लोकांना रोजगाराच्या मर्यादित संधी उपलब्ध असतात. अशा परिस्थितीत मनरेगा योजना ग्रामीण लोकांसाठी महत्त्वाची ठरते. या संशोधनात सोलापूर जिल्ह्यातील मनरेगा योजनेचा दारिद्र्य निर्मूलन आणि शाश्वत उपजीविका निर्माण करण्यात किती प्रभाव आहे याचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

साहित्य समीक्षा (Review of Literature)

मनरेगा योजनेच्या परिणामांवर अनेक संशोधकांनी अभ्यास केले आहेत.

Das (2016) यांच्या अभ्यासानुसार मनरेगा योजनेमुळे ग्रामीण गरीबांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या असून त्यांच्या उत्पन्नात वाढ झाली आहे. ही योजना आर्थिक संकटाच्या काळात ग्रामीण कुटुंबांना सुरक्षा प्रदान करते.

Ranaware, Kulkarni आणि Narayanan (2015) यांनी महाराष्ट्रातील मनरेगा कामांचा अभ्यास केला. त्यांच्या निष्कर्षानुसार मनरेगा अंतर्गत तयार झालेल्या पाणलोट विकासाच्या कामांमुळे शेती उत्पादनात सुधारणा झाली आहे.

Sarkar, Kumar आणि Supriya (2011) यांनी मनरेगा योजनेचा ग्रामीण समाजावर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास केला. त्यांनी असे आढळले की या योजनेमुळे ग्रामीण गरीबांचे जीवनमान सुधारले आहे.

Choudhary (2019) यांनी मनरेगा योजनेमुळे महिलांच्या रोजगार सहभागात वाढ झाल्याचे नमूद केले आहे.

या सर्व अभ्यासांमधून असे दिसून येते की मनरेगा योजना ग्रामीण विकासासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावते.

अभ्यासाची उद्दिष्टे

या संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. शाश्वत उपजीविका दृष्टिकोनाची संकल्पना समजून घेणे.
2. सोलापूर जिल्ह्यातील मनरेगा योजनेची अंमलबजावणी अभ्यासणे.
3. मनरेगा योजनेचा ग्रामीण कुटुंबांच्या आर्थिक स्थितीवर झालेला परिणाम तपासणे.
4. योजनेच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या अडचणी ओळखणे.
5. मनरेगा योजनेची कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी सूचना देणे.

4. संशोधन पद्धती (Research Methodology)

या संशोधनासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

माहितीचे स्रोत

या संशोधनासाठी पुढील दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे:

1. भारत सरकारचे अधिकृत अहवाल
2. मनरेगा संबंधी संशोधन लेख
3. ग्रामीण विकास विषयक पुस्तके
4. शासकीय आकडेवारी
5. जिल्हा सांख्यिकी अहवाल

विश्लेषण पद्धती

माहितीचे विश्लेषण शाश्वत उपजीविका दृष्टिकोनाच्या चौकटीत करण्यात आले आहे.

शाश्वत उपजीविका दृष्टिकोन (Sustainable Livelihood Approach)

शाश्वत उपजीविका दृष्टिकोन हा ग्रामीण विकास अभ्यासातील एक महत्त्वाचा सिद्धांत आहे. या दृष्टिकोनानुसार लोकांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी त्यांना आवश्यक संसाधने, कौशल्ये आणि संधी उपलब्ध करून देणे आवश्यक असते.

या दृष्टिकोनात पाच प्रकारच्या भांडवलांचा विचार केला जातो.

मानवी भांडवल

शिक्षण, कौशल्ये आणि आरोग्य यांचा समावेश होतो.

सामाजिक भांडवल

सामाजिक संबंध, सहकार्य आणि सामुदायिक सहभाग.

नैसर्गिक भांडवल

जमीन, पाणी आणि इतर नैसर्गिक संसाधने.

भौतिक भांडवल

रस्ते, सिंचन सुविधा आणि पायाभूत सुविधा.

आर्थिक भांडवल

उत्पन्न, बचत आणि आर्थिक साधने.

मनरेगा योजना या सर्व प्रकारच्या भांडवलांना बळकट करण्यास मदत करते.

मनरेगा योजनेचा आढावा

मनरेगा योजना 2005 मध्ये सुरू करण्यात आली. या योजनेचे प्रमुख उद्दिष्ट ग्रामीण कुटुंबांना रोजगार हमी देणे आहे.

योजनेची प्रमुख वैशिष्ट्ये

1. प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबाला 100 दिवसांचा रोजगार
2. ग्रामपंचायतीमार्फत अंमलबजावणी
3. पुरुष आणि महिलांना समान वेतन
4. सामाजिक लेखापरीक्षण
5. पारदर्शकता आणि जबाबदारी

या योजनेअंतर्गत प्रामुख्याने जलसंधारण, मृदा संवर्धन, रस्ते बांधकाम आणि वृक्षारोपण यांसारखी कामे केली जातात.

सोलापूर जिल्ह्यातील मनरेगा अंमलबजावणी

सोलापूर जिल्हा हा महाराष्ट्रातील दुष्काळग्रस्त जिल्ह्यांपैकी एक मानला जातो. या जिल्ह्यातील हवामान प्रामुख्याने कोरडे व अर्धशुष्क स्वरूपाचे आहे. वार्षिक पावसाचे प्रमाण कमी व अनियमित असल्यामुळे शेतीवर त्याचा मोठा परिणाम होतो. जिल्ह्यातील बहुतांश लोकसंख्या शेती व शेतीपूरक व्यवसायांवर अवलंबून आहे. परंतु पावसाच्या अनिश्चिततेमुळे शेती उत्पादनात अस्थिरता निर्माण होते. त्यामुळे ग्रामीण भागात बेरोजगारी, आर्थिक असुरक्षितता आणि स्थलांतर यांसारख्या समस्या मोठ्या प्रमाणात दिसून येतात. या पार्श्वभूमीवर **महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (मनरेगा)** सोलापूर जिल्ह्यात ग्रामीण विकासासाठी एक महत्वाचे साधन ठरले आहे. मनरेगा अंतर्गत ग्रामपंचायतीच्या माध्यमातून विविध विकासकामे राबवली जातात. या कामांमुळे ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात तसेच दीर्घकालीन पायाभूत सुविधा उभ्या राहतात. सोलापूर जिल्ह्यात मनरेगा अंतर्गत प्रामुख्याने जलसंधारण, मृदा संवर्धन, वृक्षारोपण आणि ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकासाशी संबंधित कामांना प्राधान्य दिले जाते. ही कामे स्थानिक गरजा लक्षात घेऊन ग्रामसभेत ठरवली जातात आणि त्यानुसार त्यांची अंमलबजावणी केली जाते.

शेततळी (Farm Ponds) बांधकाम

सोलापूर जिल्ह्यात पाण्याची कमतरता ही शेतीसमोरील सर्वात मोठी समस्या आहे. या समस्येवर उपाय म्हणून मनरेगा अंतर्गत शेततळी बांधकामाला विशेष महत्त्व दिले जाते. शेततळीमुळे पावसाचे पाणी साठवून ठेवणे शक्य होते. या पाण्याचा उपयोग शेतीसाठी तसेच जनावरांच्या पाण्यासाठी केला जातो. यामुळे सिंचनाची उपलब्धता वाढते आणि शेती उत्पादनात सुधारणा होते.

बंधारे आणि पाणलोट विकास कामे

मनरेगा अंतर्गत लहान बंधारे, गाळकूप, पाणलोट क्षेत्र विकास आणि जलसंधारणाशी संबंधित विविध कामे केली जातात. या कामांमुळे पावसाचे पाणी जमिनीत मुरण्यास मदत होते आणि भूजल पातळी वाढते. परिणामी विहिरी आणि बोअरवेलमध्ये पाणी टिकून राहते. अशा प्रकारे पाणलोट विकास कामे दीर्घकालीन दृष्टीने अत्यंत उपयुक्त ठरतात.

मृदा संवर्धन (Soil Conservation)

जमिनीची सुपीकता टिकवून ठेवण्यासाठी मृदा संवर्धनाची कामे अत्यंत महत्वाची असतात. मनरेगा अंतर्गत समतलिकरण, बांधबांधणी, गाळ काढणे, चर खोदणे यांसारखी कामे केली जातात. या कामांमुळे जमिनीची धूप कमी होते आणि पाण्याचे योग्य व्यवस्थापन करता येते. परिणामी शेती उत्पादनात वाढ होण्यास मदत होते.

ग्रामीण रस्ते बांधकाम

ग्रामीण भागातील संपर्क व्यवस्था सुधारण्यासाठी मनरेगा अंतर्गत कच्चे व मुरूमी रस्ते बांधण्याची कामे केली जातात. यामुळे गावांना बाजारपेठ, शाळा, आरोग्य सेवा आणि इतर सुविधा यांच्याशी जोडले जाते. रस्त्यांच्या उपलब्धतेमुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना मिळते आणि शेतकऱ्यांना आपले उत्पादन बाजारात नेणे सुलभ होते.

वृक्षारोपण व पर्यावरण संवर्धन

पर्यावरण संरक्षण आणि हरित क्षेत्र वाढवण्यासाठी मनरेगा अंतर्गत वृक्षारोपण कार्यक्रम राबवले जातात. रस्त्यांच्या कडेला, सार्वजनिक जागांवर आणि शेतजमिनीच्या सीमांवर वृक्ष लागवड केली जाते. वृक्षारोपणामुळे पर्यावरण संतुलन राखण्यास मदत होते तसेच जमिनीची धूप कमी होते.

रोजगार निर्मिती व सामाजिक परिणाम

मनरेगा अंतर्गत राबवण्यात येणाऱ्या या विविध कामांमुळे ग्रामीण भागातील बेरोजगार कामगारांना स्थानिक स्तरावर रोजगार उपलब्ध होतो. विशेषतः शेतीचा हंगाम नसताना मनरेगा कामांमुळे ग्रामीण लोकांना उत्पन्नाचा स्रोत मिळतो. यामुळे शहरांकडे होणारे स्थलांतर कमी होण्यास मदत होते. तसेच महिलांच्या रोजगार सहभागातही वाढ झाली आहे.

ग्रामीण विकासातील योगदान

मनरेगा अंतर्गत करण्यात येणाऱ्या कामांमुळे केवळ रोजगार निर्मिती होत नाही तर ग्रामीण पायाभूत सुविधा देखील विकसित होतात. जलसंधारण, मृदा संवर्धन आणि वृक्षारोपण यांसारख्या कामांमुळे नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण होते आणि शेती उत्पादनात वाढ होण्यास मदत होते. त्यामुळे मनरेगा योजना सोलापूर जिल्ह्यात शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी महत्त्वपूर्ण ठरते.

दारिद्र्य निर्मूलनावर मनरेगाचा परिणाम

रोजगार निर्मिती

मनरेगा योजनेमुळे ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या आहेत.

उत्पन्न वाढ

योजनेमुळे ग्रामीण कुटुंबांच्या उत्पन्नात वाढ झाली आहे.

स्थलांतर कमी होणे

ग्रामीण भागात रोजगार उपलब्ध झाल्यामुळे शहरांकडे होणारे स्थलांतर कमी झाले आहे.

पायाभूत सुविधा निर्माण

मनरेगा अंतर्गत निर्माण झालेल्या पाणलोट विकास कामांमुळे शेती उत्पादनात वाढ झाली आहे.

महिलांचे सशक्तीकरण

महिलांच्या रोजगार सहभागात वाढ झाल्यामुळे त्यांच्या आर्थिक स्वावलंबनात वाढ झाली आहे.

अंमलबजावणीतील अडचणी

मनरेगा योजनेच्या अंमलबजावणीत काही अडचणी दिसून येतात.

1. वेतन देण्यात होणारा विलंब
2. प्रशासकीय अकार्यक्षमता
3. लाभार्थ्यांमध्ये जागरूकतेचा अभाव
4. तांत्रिक नियोजनाचा अभाव
5. भ्रष्टाचाराच्या तक्रारी

निष्कर्ष

मनरेगा योजना ग्रामीण दारिद्र्य कमी करण्यासाठी एक प्रभावी साधन ठरली आहे. या योजनेमुळे ग्रामीण लोकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या असून त्यांच्या जीवनमानात सुधारणा झाली आहे.

सोलापूर जिल्ह्यासारख्या दुष्काळग्रस्त भागात मनरेगा योजना विशेष महत्त्वाची ठरते. जलसंधारण आणि मृदा संवर्धन कामांमुळे शेती उत्पादनात सुधारणा होते आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत होते.

तथापि, योजनेची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी पारदर्शकता, योग्य नियोजन आणि स्थानिक सहभाग वाढवणे आवश्यक आहे.

संदर्भ (References)

1. Choudhary, R. (2019). Impact of MGNREGA on socio-economic development of rural poor.
2. Das, S. (2016). Impact of MGNREGA on the livelihood security of rural poor in India.
3. Government of India. (2005). Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act.
4. Ranaware, K., Kulkarni, A., & Narayanan, S. (2015). MGNREGA works and their impacts: A study of Maharashtra.
5. Sarkar, P., Kumar, J., & Supriya. (2011). Impact of MGNREGA on rural poverty reduction.

OriginalArticle

भारतीय राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण – २०२० संधी व आव्हाने

रविदेवराव धोंगडे

ग्रंथपाल रयत शिक्षण संस्थेचे,

स्वामी सहजानंद भारती कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, श्रीरामपूर

Manuscript ID:

सारांश (Abstract)

JRD -2026-180447

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 211-213

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar.2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

भारतीय राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) – २०२० हे भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेत व्यापक आणि मूलभूत बदल घडवून आणणारे धोरण आहे. या धोरणाचा उद्देश शिक्षणाची गुणवत्ता वाढविणे, विद्यार्थीकेंद्रित शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे, कौशल्याधारित शिक्षण विकसित करणे आणि जागतिक स्तरावरील ज्ञानसमृद्ध समाजाची निर्मिती करणे हा आहे. नवीन शैक्षणिक रचना (5+3+3+4), मातृभाषेतील शिक्षण, बहुविषयक अभ्यासक्रम, तंत्रज्ञानाचा वापर, संशोधनाला प्रोत्साहन आणि व्यावसायिक शिक्षणाचा समावेश या धोरणातील महत्वाच्या बाबी आहेत. हे धोरण शिक्षण क्षेत्रासाठी अनेक संधी उपलब्ध करून देते, परंतु त्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी आर्थिक संसाधने, प्रशिक्षित मनुष्यबळ, डिजिटल पायाभूत सुविधा आणि ग्रामीण-शहरी दरी यांसारखी आव्हाने देखील आहेत. त्यामुळे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण – २०२० हे भारतीय शिक्षण व्यवस्थेच्या परिवर्तनासाठी महत्वाचे पाऊल असून त्याच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी सर्व संबंधित घटकांचे सहकार्य आवश्यक आहे.

कीवर्ड्स (Keywords):राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०,शिक्षण सुधारण,विद्यार्थीकेंद्रित शिक्षण,बहुविषयक शिक्षण,मातृभाषेतील शिक्षण,कौशल्याधारित शिक्षण,डिजिटल शिक्षण,संशोधन व नवोपक्रम,संधी व आव्हाने,भारतीय शिक्षण व्यवस्था

प्रस्तावना :

देशामध्ये सर्वांगीण विकास करावयाचा असेल तसेच देशासमोर येणाऱ्या नवीन आव्हानांना पूर्ण करण्यासाठी मनुष्यबळ हे सर्वात महत्त्वपूर्ण संसाधन आहे. याचाच एक अर्थ म्हणून देशातील नागरिक हा सुजाण, साक्षरपूर्ण असतील तर ते देशातील आव्हानांचा रूपांतर संधीमध्ये नक्कीच करता येते म्हणून नागरिक हा सुजाण, साक्षरपूर्ण बनविणे अत्यंत महत्वाचे आहे. त्यामुळेच नागरिकांना सुजाण, साक्षरपूर्ण करण्याचे सर्वात महत्वाचे आणि एकमेव साधन म्हणजे शिक्षण होय. याच हेतूने प्रत्येक देश हा आपले स्वतःचे विशीष्टपूर्ण असे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण ठरवत असतो. आपल्या देशात बेरोजगारी, पाण्याची सोय, भ्रष्टाचार, महागाई, ऊर्जा, पर्यावरण इत्यादी समस्या आहेत. या सर्व समस्यांचे मूळ हे शिक्षणामध्येच दडलेल आहे आणि म्हणूनच आपल्या देशात नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण – २०२० ची पाया भरणी करण्यात आलेली आहे. भारतात प्रथमतः राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण हे १९६८ वर्षी राबविण्यात आले. त्यानंतर दुसरे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ साली राबविण्यात आले.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

रविदेवराव धोंगडे. स्वामी सहजानंद भारती कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, श्रीरामपूर

How to cite this article:

रविदेवराव धोंगडे (2026). भारतीय राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण – २०२० संधी व आव्हाने Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 211-213.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

याच धोरणात १९९२ साली काही महत्त्वपूर्ण सुधारणा करण्यात आल्या आणि ते आजतागायत कार्यरत आहेत. मागील ३४ वर्षांपासून राष्ट्राच्या शैक्षणिक धोरणामध्ये अमूलाग्र बदल झालेले आढळून येत नाही. या उलट देशाच्या व नागरिकांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक गरजा मात्र क्रांतिकारी रूपाने बदलत आहेत. त्यातूनच राष्ट्रसमोर अनेक आव्हाने आणि संधी निर्माण होत आहेत. भविष्यातील या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी आणि येणाऱ्या संधींचा उपयोग करून घेण्यासाठी राष्ट्रातील नागरिकांना कुशल बनवणे अत्यंत गरजेचे आहे. ही बाबी लक्षात घेऊन नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ची पाया भरणी करण्यात आलेली आहे. के. कस्तुरी रंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० चा मसुदा निर्माण करण्यात आला. प्रदीर्घ कालावधी नंतर भारताच्या शैक्षणिक धोरणामध्ये एवढा मोठा अमूलाग्र बदल होताना दिसतो आहे. नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण हे मुख्यतः सहा घटकांमध्ये विभागला जाऊ शकते शालेय शिक्षण २) उच्च शिक्षण ३) भाषा ४) तंत्रज्ञान ५) अर्थविषयक बाबी ६) अमलबजावणी. यातील प्रत्येक टप्प्यावर मूलभूत बदल करण्यात आल्याचे आढळते. जसे की, शिक्षणाच्या आकृतीबंधामध्ये झालेला बदल, अभ्यासक्रमातील बदल, अध्यापन पद्धतीतील अपेक्षिलेले बदल, शिक्षक भरती व पात्रतेविषयीचे बदल, शिक्षण प्रक्रिये तंत्रज्ञानाची जोड इ. शिक्षण व्यवस्थेतील घटक म्हणून प्रशासन, शिक्षक, विद्यार्थी, पालक, व्यवस्थापन, इत्यादींना अनेक बदलांना सामोरे जावे लागेल. अर्थातच नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-2020 हे आपल्या सोबत काही संधी आणि आव्हाने घेऊन आलेला आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) 2020 रूपरेखा:

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) 2020 हे एक सर्वसमावेशक धोरण आहे जे भारतातील शिक्षणासाठी नवीन फ्रेमवर्कची रूपरेखा देते. फ्रेमवर्क खालील मार्गदर्शक तत्वांवर आधारित आहे.

सार्वभौम प्रवेश व समता : राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) २०२० हे समाजातील सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी किंवा भौगोलिक प्रदेशाची पर्वा न करता सर्वांसाठी दर्जेदार शिक्षणाचा सार्वभौम प्रवेश हा निश्चित करणे तसेच शिक्षणातील लिंग आणि सामाजिक अंतर कमी करण्याचे उद्दिष्ट ठेवत असतो.

शिक्षकांचा व्यावसायिक विकास: राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) २०२० हे धोरण शिक्षणातील शिक्षकांची महत्त्वपूर्ण भूमिका ओळखते आणि शिक्षकांच्या सतत व्यावसायिक विकासाच्या गरजेवर भर देते.

संशोधन आणि नवोपक्रम: NEP-2020 शिक्षणातील संशोधनाला चालना देण्यासाठी राष्ट्रीय संशोधन प्रतिष्ठान(NRF)ची स्थापना करण्यासह शिक्षणातील संशोधन आणि नावीन्यपूर्णतेच्या महत्त्वावर भर देते.

तंत्रज्ञानाचा वापर : राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) २०२० हे शिक्षणातील तंत्रज्ञानाची परिवर्तनीय क्षमता ओळखते आणि अध्यापन आणि शिक्षण तसेच शैक्षणिक प्रशासन आणि प्रशासनामध्ये तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यावर भर देते.

आवड आणि लवचिकता : राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) २०२० हे एक प्रकारचे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आवडीनुसार अभ्यासक्रम देत असतो तसेच त्यांना ज्या वर्षी शिक्षण घ्यावयाचे आहे अशा वर्षी शिक्षण पूर्ण करता येते.

एकंदरीत, NEP 2020ची चौकट सर्वांसाठी प्रवेश योग्य आणि न्याय्य शिक्षणासाठी सर्वांगीण, लवचिक आणि तंत्रज्ञान-सक्षम दृष्टिकोनाला चालना देऊन भारतातील शिक्षणामध्ये परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी तयार करण्यात आली आहे. हे शिक्षणातील गुणवत्ता, उत्तरदायित्व आणि संशोधनाच्या महत्त्वावर तसेच सर्व विद्यार्थ्यांना उच्च-गुणवत्तेच्या शिक्षणाची उपलब्धता सुनिश्चित करण्यासाठी शिक्षक व्यावसायिक विकासामध्ये गुंतवणूक करण्याची आवश्यकता यावर जोर देते.

NEP 2020 चे उद्दिष्टे :

शिक्षक प्रशिक्षण आणि व्यावसायिक विकास : अध्यापन आणि शिकण्याची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी शिक्षक प्रशिक्षण आणि व्यावसायिक विकास कार्यक्रमांच्या गरजेवर भर देते. शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये तंत्रज्ञानाच्या एकात्मतेला चालना देणे हे देखील त्याचे उद्दिष्ट आहे. NEP-2020 हे भारतातील शिक्षण व्यवस्थेत परिवर्तन आणि 21 व्या शतकासाठी अधिक समर्पक आणि सर्वसमावेशक बनवण्याच्या दिशेने एक महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाला चालना देणे आणि वेगाने बदलणाऱ्या जगात यशस्वी होण्यासाठी त्यांना आवश्यक कौशल्ये आणि ज्ञान प्रदान करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 फायदे:

नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी (NEP) 2020 हे एक सर्वसमावेशक धोरण आहे जे भारतातील शिक्षणाच्या भविष्यासाठीच्या दृष्टीकोनाची रूपरेखा देते. धोरणाचे अनेक फायदे आहेत, ज्यांची खाली चर्चा केली आहे.

सर्वांगीण विकास: NEP 2020 विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासावर भर देते, ज्यामध्ये संज्ञानात्मक, सामाजिक, भावनिक आणि शारीरिक विकासाचा समावेश होतो.

.बहुविद्याशाखीय शिक्षण: धोरण बहु-विषय शिक्षणास प्रोत्साहन देते, याचा अर्थ विद्यार्थी विविध विषय आणि क्षेत्रांमध्ये अभ्यासक्रम पूर्ण करू शकतात.

.शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण: प्री-स्कूल ते उच्च शिक्षणापर्यंत सर्व स्तरांवर गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाची सार्वत्रिक प्रवेश सुनिश्चित करणे हे धोरणाचे उद्दिष्ट आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण समस्या :

- 1) अतिशय विखुरलेली उच्च शैक्षणिक परिसंस्था.
- 2) आकलन कौशल्यचा विकास आणि अध्ययनाच्या निष्पत्तीवर कमी भर.
- 3) शैक्षणिक शाखांची साचे बंदपद्धतीने विभागणी ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांना खूप लवकर एक विशिष्ट विषयाच्या शाखेची निवड करायला लागते आणि अध्ययनाच्या संकुचित क्षेत्राकडे वळवले जाते.
- 4) मर्यादित शिक्षक आणि संस्थात्मक स्वायत्तता.
- 5) मर्यादित उपलब्धता विशेषता सामाजिक, आर्थिकदृष्ट्या वंचित क्षेत्रांमध्ये जिथे स्थानिक भाषेत शिकवणारे अतिशय कमी आहे. एच ई एल एस उपलब्ध आहेत.
- 6) गुणवत्तेवर आधारित करियर व्यवस्थापन आणि शिक्षक व संस्थेच्या प्रमुखांची प्रगती यासाठी अपुरी यंत्रणा आहे.
- 7) बहुतांश विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांमध्ये संशोधनावर कमी भर दिला आहे.
- 8) HELS मध्ये शासन आणि नेतृत्वाचा अभाव आहे.
- 9) अपरिणामकारक नियमक व्यवस्था आहे.
- 10) अनेक संलग्न विद्यापीठे अस्तित्वात असल्यामुळे पदवीपूर्व शिक्षणाचा खालवलेला दर्जा. या आव्हानांना मात करण्यासाठी उच्च शिक्षण व्यवस्थेचे नूतनीकरण करून तिला नवीन ऊर्जा प्रदान करणे आणि त्याद्वारे समता आणि सर्वसामावेशक असे उच्च गुणवत्तेचे उच्च शिक्षण प्रदान करणे या धोरणात
- 11) संकल्पित आहे. वेश सुनिश्चित करणे हे धोरणाचे उद्दिष्ट आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातील संधी :

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर काम करण्याची संधी: विविध शैक्षणिक विभागांची किंवा संस्थांची क्लबिंग करून शिक्षकांस राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर काम करण्याची संधी निर्माण करून दिली.

बहुभाषिकत्व: मातृभाषे बरोबरच शालेयस्तरावर किंवा उच्च शिक्षणामध्ये परराष्ट्रीय भाषांचे शिक्षण घेण्याचे धोरण बहुभाषिक बनण्याची संधी निर्माण करते.

गुणवत्तेस संधी : नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार शिक्षक पात्रता व निवड प्रक्रियेत गुणवत्तेवर अधिक भर दिल्याचे आढळून येते, त्यामुळे गुणवंत व्यक्तीस शैक्षणिक क्षेत्रात काम करण्याची संधी मिळते.

बाल्यावस्थेतलाभ: बाल्यावस्थेतील प्रारंभिक शिक्षणाचा शालेय शिक्षणाच्या आकृतीबंध मध्ये समावेश केल्यामुळे बाल्यावस्थेपासून अतिशय उत्तम दर्जाचे शिक्षण मिळण्याची संधी निर्माण होते.

आवडीनुसार शिक्षण: अभ्यासक्रम निवडीच्या लवचिक धोरणामुळे या शैक्षणिक धोरणानुसार विद्यार्थी त्यांच्या आवडीनुसार व गरजेनुसार शिक्षण घेऊ शकतात.

रोजगारक्षम कौशल्य विकसन: प्रात्यक्षिक व अनुभवाव रआधारित अध्ययन अध्यापनास प्रोत्साहन देण्याच्या धोरणामुळे रोजगारास सक्षम बनवणाऱ्या कौशल्यांचा विकास करण्याची संधी विद्यार्थ्यांना मिळते.

सोयी नुसार शिक्षण: ऑनलाइन किंवा ऑफ लाइन यापैकी कोणत्याही माध्यमातून शिक्षण घेण्याची संधी विद्यार्थ्यांना निर्माण करून दिली जाते, त्यामुळे या धोरणाच्या माध्यमातून विद्यार्थी स्वतःच्या सोयीनुसार व वेळेनुसार शिक्षण घेऊ शकतात.

शिष्यवृत्ती : गुणवत्ता विकासासाठी व सर्वांना समान शैक्षणिक संधी निर्माण करण्यासाठी विविध शिष्यवृत्तीचे प्रयोजन या शैक्षणिक धोरणात करण्यात आले आहे. त्यातून शैक्षणिक गुणवत्ता विकासाची संधी निर्माण होते. **रोजगाराची संधी :** जास्तीत जास्त मुलांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी नवीन शैक्षणिक संस्थांची उभारणी करणे या धोरणात अपेक्षित आहे. त्यामुळे शैक्षणिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर रोजगाराची संधी निर्माण होते.

निष्कर्ष :

NEP-2020 च्या समितीने विविध दृष्टिकोनाचा विचार करून धोरण तयार केले आहे. नवे शैक्षणिक धोरण हे शिक्षक व विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त ठरत आहे. विद्यार्थ्यांना अध्ययन करताना भाषा निवडीसाठी कोणतीही अट नाही. विद्यार्थ्यांना आवडीप्रमाणे विषय निवडण्यासाठी लवचिकता आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास होईल. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या प्रौढ जीवनातील विविध आव्हानांसाठी तयार करेल. त्यामुळे अभ्यासक्रमात बदल आणि नवीन धोरणाचा जास्तीत जास्त फायदा व्हावा यासाठी शिक्षण पद्धती ही काळाची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

१. पायल, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (2020) भारतीय शैक्षणिक इ.शिका पुस्तक वितरणात एक नमुना बदल
२. कुमार, के (2005) 21 व्या शतकाच्या सुरुवातीला शिक्षणाची गुणवत्ता: भारताचे धडे भारतीय पुनराव लोकन मसुदा.
३. मनोज, अंबिका (2021) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020: अंमलबजावणीतील समस्या आणि आव्हाने.
४. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 शिक्षण मंत्रालय भारत सरकार
५. <https://aplamitra.com/national-education-policy-2020-opportunities-and-challenges/>

OriginalArticle

मानवाधिकार आणि भारतीय लोकशाही

प्रा.डॉ. दादासाहेब दामोदर हाके

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर

Email Id : dadasahebhake@gmail.com

Manuscript ID: सारांश

JRD -2026-180449

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 214-217

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar. 2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

मानवी हक्क हे विसाव्या शतकातील उदयास आलेली नवीन संकल्पना आहे. हा विचार दुसऱ्या महायुद्धाशी आणि त्यातील अपरिमित जीवितहानीशी संबंधित आहे. युद्धात झालेल्या प्रचंड मानवहानीमुळे जगातील मानवतावादी विचारवंत, राजकीय नेते, सामाजिक कार्यकर्ते, शिक्षण तज्ज्ञ, कायदे तज्ज्ञ अंतर्मुख झाले आणि त्यातून एक राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्रातील माणसाच्या जीवावर का उठतो याचे चिंतन आत्मपरीक्षण करावयास जागतिक स्तरावर प्रारंभ झाला. संयुक्त राष्ट्र संघाने याबाबत पुढाकार घेऊन १० डिसेंबर १९४८ साली मानवी हक्कांचा सार्वभौम जाहीरनामा प्रकाशित करून त्याच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने पहिले पाऊल टाकले. दुसऱ्या महायुद्धा नंतरच खऱ्या अर्थाने मानवी हक्क या विषयाची जाणीव जागृती निर्माण होण्यास जागतिक स्तरावर प्रारंभ झाला. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या स्थापनेपासून मानवी हक्क विषयी प्रश्नांना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदीत मानवी हक्क व मूलभूत स्वातंत्र्य यांचा आग्रहधरण्यात आला त्यामुळेच मानवी हक्कांचे महत्त्व अधोरेखित होण्यास खूपच मदत झाली. मानवी हक्क हे मानवाच्या जीवनाचे अविभाज्य अंग आहे म्हणूनच प्रत्येक व्यक्तीला मनुष्यप्राणी या नात्याने मानवी हक्क नैसर्गिकरित्या प्राप्त झाले पाहिजे. मानवी हक्क शिवाय कोणत्याही व्यक्तीला आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास करता येत नाही तेव्हा प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासासाठी समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी मानवी हक्कांचा योग्य प्रकारे उपयोग घेतला पाहिजे. हक्कांची निर्मिती आणि उदय सामाजिक परिस्थितीतून होत असतो सामाजिक गरजेतून हक्क उदयास येतात. समाजामध्ये सर्वच व्यक्तींना समानतेने हक्कांचा उपयोग घेता येतो म्हणून प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या प्रमाणे इतरांना हक्क मिळाले आहेत याची जाणीव ठेवणे आवश्यक असते तसेच प्रत्येक व्यक्तीने इतरांच्या हक्कावर अतिक्रमण होणार नाही याची दक्षता घेतली पाहिजे तरच खऱ्या अर्थाने संपूर्ण मानव जातीचा सर्वांगीण विकास होईल.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :

- १) मानव अधिकाराची संकल्पना स्पष्ट करणे.
 - २) भारतातील लोकशाहीतील मानव अधिकाराचे स्थान समजून घेणे.
 - ३) भारतातील मानव अधिकाराच्या अंमलबजावणीतील अडचणींचा, समस्यांचा शोध घेणे
- #### गृहीतके:

- १) भारतीय लोकशाहीमध्ये मानवाधिकाराना महत्त्वपूर्ण स्थान आहे.
- २) संविधानातील मूलभूत हक्क मानवाधिकाराचे संरक्षण करतात.
- ३) सामाजिक व आर्थिक विषमता मानवाधिकाराच्या अंमलबजावणी मध्ये अडथळा ठरते.
- ४) शासकीय संस्था व कायदे असूनही मानवाधिकाराचे उल्लंघन होत आहे.
- ५) जागरूकतेच्या अभावामुळे मानव अधिकाराचा योग्य वापर होत नाही.

संशोधन पद्धती : वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक दृष्टिकोनातून संशोधन मांडणी केले जाणार आहे. दुय्यम माहिती, पुस्तके संशोधन लेख, अहवाल, सरकारी दस्तऐवज यांचा अभ्यासासाठी वापर केला जाणार आहे.

संशोधनाची गरज : आजच्या काळात मानव अधिकाराचे उल्लंघन वाढत आहे. त्यामुळे भारतीय लोकशाहीत मानव अधिकाराची स्थिती समजून घेणे आवश्यक आहे. लोकशाहीतील त्रुटी समजतील, मानवाधिकाराच्या अंमलबजावणीतील अडचणी स्पष्ट होतील, सुधारणा उपाय सुचवता येतील.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

दादासाहेब दामोदर हाके सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर

How to cite this article:

दादासाहेब दामोदर हाके (2026). मानवाधिकार आणि भारतीय लोकशाही Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 214-217.

मानवी हक्काची आवश्यकता:

मानवी हक्काची निर्मिती फक्त समाजातच होत असते. समाजात व्यक्तीच्या वर्तनावर काही प्रमाणात निर्बंध घातली जातात मात्र हे निर्बंध घातलेली असतानाही व्यक्तीला आपली प्रगती साधने सहज शक्य होते. व्यक्ती व समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी हक्काची आवश्यकता असते. मानवी हक्क हे संपूर्ण मानव जातीला सर्व व्यक्तींना समानतेने प्राप्त झालेले असतात. हक्काच्या बाबतीत व्यक्ती मध्ये कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव असू शकत नाही. मानवाच्या सर्वांगीण विकासासाठी हक्क आवश्यक असतात. आधुनिक काळात मानवी हक्काचा विशेष आग्रह धरला जातो. मानवी हक्क हे व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी आवश्यक असतात. मानवाला हक्क शिवाय मानव प्राणी या नात्याने चांगले जीवन जगणे शक्य होणार नाही. मानवाचे व्यक्तिमत्व गुणवत्ता यांच्या विकासासाठी हक्क अत्यावश्यक असतात. व्यक्तीच्या अंतरिक विकासासाठी तसेच भौतिक विकास होण्यासाठी हक्काचा आधार असतो म्हणून मानवी हक्क हे मानवाच्या संपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाची निगडित आहेत अशा या मानवी हक्कांना राज्याकडून संरक्षण मिळणे आवश्यक असते.

भारतीय राज्यघटना आणि मानवी हक्क :

भारतीय संविधानकारांनी लोकशाही मूल्य, तत्त्वाशी बांधिलकी व विश्वास असल्यानेच संयुक्त राष्ट्र संघाने स्वीकारलेल्या मानवी हक्काच्या सार्वत्रिक जाहीरनाम्याचे प्रतिबिंब राज्यघटनेत पडल्याचे दिसून येते. नागरिकांच्या हक्कांना संरक्षण मिळाल्याशिवाय लोकशाही व्यवस्थेला बळकटी येणार नाही याची जाणीव घटनाकारांना होती. लोकशाही मूल्यावरील या विश्वासातूनच भारतीय स्वतंत्र लढ्यातील नेत्यांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळात नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांचा आग्रह धरला होता. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधानकारांनी राज्यघटनेची निर्मिती करताना मूलभूत हक्काकडे विशेष लक्ष दिल्याचे दिसून येत.

मानवी हक्काची होणारी पायमल्ली मानवी हक्काचे महत्व व आवश्यकता याची सर्वांना जाणीव असली तरी त्याची जगभर जागृती घडवून आणण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत मात्र जगाच्या विविध भागातील अनेक व्यक्तींना मानवी हक्कापासून वंचित राहावे लागत आहे हे वास्तव आहे. हुकमशाही राजवट असणाऱ्या देशातील मानवी जीवन अत्यंत वाईट आहे. अशा राष्ट्रात मानवी हक्क पायदळी तुडवले जातात मात्र लोकशाही पद्धतीचा स्वीकार केलेल्या देशात मानवी हक्काची परिस्थिती समाधानकारक आहे असे म्हणता येणार नाही. अनेक लोकशाही राष्ट्रातही मानवी हक्काची पायमल्ली होत असते भारत देशातील त्याला अपवाद नाही. मानवी हक्काची पायमल्ली झाल्यामुळे समाजातील काही घटकांना मानवी हक्कापासून वंचित राहावे लागल्यामुळे प्रत्येक देशामध्ये समस्या निर्माण होत आहे याचे देशाच्या व समाजाच्या विकासावर गंभीर परिणाम होत असतात. अशा समस्यांची दखल घेणे आवश्यक असून त्यातील महत्त्वाच्या समस्या आपण या शोधनिबंधात पाहणार आहोत

गरीबी : गरीबी ही संपूर्ण जगाला भेडसावणारी प्रमुख समस्या आहे. जगातील बहुसंख्य देश गरीबीच्या समस्यांनी त्रस्त आहेत. विकसनशील देशातील बहुसंख्य जनता दारिद्र्यात, गरीबीत जीवन जगत आहे. काही विकसनशील देशातील दारिद्र्याचे प्रमाण परागकोटीचे आहे. विकसित देश हे गरीबीच्या समस्येपासून पूर्णपणे मुक्त नाहीत. कोणत्याही परिस्थितीत मानवाला आपल्या प्राथमिक गरजा भागविणे शक्य होत नाही त्या परिस्थितीला गरीब असे म्हटले जाते. गरीबीत मानवाच्या जीवनाचा स्तर ढासळतो. मानवी जीवन चांगल्या प्रकारे जगता येत नाही. व्यक्तीच्या प्राथमिक गरजांच्या पूर्ततेवरही गरीबीचे निकष ठरविले जातात मात्र सर्वत्र गरीबीचे निकष सारखे असत नाही. अन्न, वस्त्र, निवारा व आरोग्य या मानवाच्या अत्यंत मूलभूत गरजा समजल्या जातात. ज्या कुटुंबाला या गरजांची पूर्तता करणे शक्य होत नाही ते कुटुंब दारिद्र्य रेपेखाली जीवन जगत आहे असे सर्वसाधारणपणे समजले जाते. गरीबीचा मानवी हक्काशी जवळचा संबंध आहे. गरीबीमुळे जगातील अनेक व्यक्तींना मानवी हक्कापासून वंचित राहावे लागते. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या मानवी हक्काविषयीच्या जाहीरनाम्यात असे स्पष्ट करण्यात आले आहे की, प्रत्येकाला जीविताचा, स्वातंत्र्याचा आणि संपत्तीचा अधिकार आहे. सर्व मानव जन्मतः स्वतंत्र असून सर्वांना समान प्रतिष्ठा आणि हक्क आहेत तसेच व्यक्ती- व्यक्ती मध्ये कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही. सर्वजण कायद्यासमोर समान असून सर्वांना कायद्याचे समान संरक्षण देण्यात येते. मात्र गरीबीमुळे मानवी हक्क उपभोक्ता येत नाही. मानवी हक्क उपभोगण्यात गरीबी हा प्रमुख अडसर असून मानवी हक्काच्या दृष्टीने आदर्शवात असणाऱ्या तत्त्वांचा लाभ गरीब लोकांना घेता येत नाही. गरीब लोकांना देशाच्या संविधानाने दिलेल्या हक्कांच्या शाश्वती पासून वंचित राहावे लागते यामुळे समाजात मोठ्या प्रमाणात आर्थिक विषमता निर्माण होते. तेथे कनिष्ठ वर्गातील लोक आर्थिक शोषणाचे बळी ठरतात या वर्गातील नागरिकांना राजकीय, आर्थिक, सामाजिक अशा सर्व प्रकारच्या सुविधापासून वंचित राहावे लागते केवळ गरीबीमुळे सर्वसामान्य लोकांना मूलभूत हक्कापासून वंचित राहावे लागते. आदिवासी जमातीच्या मुलांना शिक्षण, अन्न मिळणे ही दुरापास्त होते. महानगरातील अनेक लोकांना झोपडपट्टीतून व फुटपाथवर वास्तव्य करावे लागते. अशा व्यक्तींना मूलभूत सुविधा पासून, राजकीय हक्कापासून वंचित राहावे लागते. गरीबांच्या दृष्टीने सर्व हक्क केवळ कागदावरच असतात ज्या लोकांना गरीबीमुळे हक्काचा लाभ घेता येत नाही त्यांच्या विकासात अडथळा निर्माण होत असतो अशा वेळेस मानवी जीवनाचा चांगल्या प्रकारे लाभ घेता येणार नाही म्हणून गरीबीत जीवन जगणाऱ्या व्यक्तींना आपला सर्वांगीण विकास साधने कधीही शक्य होत नाही. सुखी व समाधानी जीवन गरीबांच्या वाढ्याला कधी येत नाही त्याचा व्यक्तिमत्व विकास कुठला जातो.

निरक्षरता : निरक्षर व्यक्ती हक्काविषयी अनभिज्ञ असते. निरक्षर व्यक्तीला मुळात आपणास काही हक्क आहेत याची जाणीव नसते. लोकांशाहीच्या यशासाठी साक्षर, सुशिक्षित नागरिक हा घटक महत्त्वाचा असतो. त्यामुळे लोकशाहीच्या संरक्षणासाठी जागरूकता महत्त्वाची ठरते. लोकशाहीतील नागरिक राजकीयदृष्ट्या जागृत राहिले तरच राज्यकर्त्यावर दबाव, वचक राहतो तसेच जागृत नागरिक आपल्या हक्काविषयी आग्रही असतात मात्र निरक्षर लोकांना हक्काची जाणीव नसल्याने ते हक्काबाबत आग्रही नसतात साहजिकच ते आपल्या हक्कापासून वंचित राहतात. यांचे प्रमाण अधिक असणाऱ्या देशात जनतेचे जीवनमान सर्वसाधारण असू शकत नाही. कोणत्याही देशातील निरक्षरांची मोठी संख्या हा त्या देशातील चिंतेचा विषय मानला जातो. गरीबी व निरक्षरता याचा निकटचा संबंध आहे.

निरक्षर लोकांना शिक्षणाचे महत्त्व पटलेले नसते. गरीबीच्या दृष्टीने शिक्षणही सेवेची बाब ठरते म्हणून गरीब व निरक्षर व्यक्ती सर्व प्रकारच्या मानवी हक्कापासून वंचित राहत असल्याचे आपल्याला निदर्शनास येते.

बेकारी : बेकारी लोकांना मानवी हक्कापासून वंचित ठेवण्यासाठी बेकारी, बेरोजगारी हा घटक मोठ्या प्रमाणात कारणीभूत ठरतो. बेकारीचे जीवन वाट्याला आलेल्या व्यक्तीला समाजात मानाने जीवन जगता येत नाही तसेच ती व्यक्ती मानवी हक्कापासून वंचित राहते. शेती व्यवसायातील मागासलेपणा, अतिरिक्त लोकसंख्या ही बेकारीची प्रमुख कारणे आहे याशिवाय आधुनिकीकरण, जागतिकीकरण, सरकारची नवी आर्थिक धोरण, कालबाह्य शिक्षण पद्धती ही बेकारांची काही कारणे आहेत. बेकारीमुळे व्यक्तीचे जीवन उध्वस्त होण्याची वेळ येते जो मनुष्य रोजगाराच्या विवंचनेत राहतो तो जीवनातील सर्व आनंदापासून वंचित रहातो. बेकारीची झळ बसलेल्या कुटुंबातील लोकांच्या प्राथमिक गरजा पूर्ण होत नाही त्यामुळे संपूर्ण कुटुंब सर्व हक्कापासून वंचित राहते.

सामाजिक आणि सांस्कृतिक व धार्मिक प्रथा : प्रत्येक समाजात रूढी, चलीरिती, परंपरा व प्रथा वेगवेगळ्या असतात त्यामुळे त्या समाजाची वेगळी संस्कृतीची ओळख निर्माण होते. काही प्रथा हितकारक तर काही प्रथा हानिकारक आहेत समाजातील निराळा घटकावर अनेक प्रकारची जाचक निर्बंध लादण्यास या प्रथा, परंपरा कारणीभूत झालेल्या आहेत. बालविवाह, विधवा विवाहास प्रतिबंध, शिक्षणावर बंदी, बहुपत्नीत्व, केशवपण यासारख्या सामाजिक सांस्कृतिक व धार्मिक प्रथामुळे समाजातील स्त्रियांवर अनेक बंधने लादण्यात आलेली होती. जनमानसात या प्रथा परंपरांचा मोठा प्रभाव असतो त्यामुळे कनिष्ठ जातीच्या लोकांना मूलभूत हक्कापासून वंचित राहावे लागल होते. समाजात या रूढी, परंपरा, प्रथा व्यक्तिमत्व विकासाच्या मार्गातील अडसर बनवून राहतात यामुळे व्यक्तीला आपल्या हक्काचा लाभ घेणे शक्य होत नाही अशा प्रकारे प्रथा, परंपरामुळे समाजातील काही घटकांना त्याच्या हक्कापासून वंचित ठेवले जाते.

हिंसाचार : सामाजिक जीवनातील हिंसाचाराची वाढती प्रवृत्ती हा मानवी समाजाच्या हक्काच्या मार्गातील महत्वाचा अडसर आहे. हिंसाचारामुळे जीविताची, वित्ताची मोठ्या प्रमाणात हानी होते. वास्तविक पाहता लोकशाही देशात जनतेच्या समस्या तक्रारी घटनात्मक मार्गाने सरकारच्या निदर्शनास आणून देण्याची तरतूद आहे परंतु काही प्रवृत्ती या मार्गाचा त्याग करून हिंसात्मक मार्गाचा अवलंब करतात त्यामुळे सर्वसामान्य लोकांचाही घटनात्मक मार्गावरील विश्वास ढळू लागतो तेव्हा हिंसाचारातून सामान्य लोकांना वेढीस धान्याचे कार्य मोठ्या प्रमाणात होत आहे. त्यामुळे समाजात सामान्य लोकांना आपल्या हक्कांचा उपयोग घेता येत नाही. हिंसाचारामुळे मानवी हक्कावर घाला घातला जात आहे. मुठभर लोक हिंसेच्या, दहशतीच्या मार्गाने संपूर्ण समाजाला वेढीस धरू लागतात तेव्हा सामान्य लोकांचे मानवी हक्क पायदळी तुडविले जातात. काही लोक हिंसेच्या जोरावर आपली मते समाजातील बहुसंख्य लोकांवर लादण्याचा प्रयत्न करतात हा सर्वसामान्य लोकांच्या मानवी हक्कावर घाला समजला जातो. अशा प्रकारे हिंसाचारामुळे मानवी हक्काचा संकोच होतो.

भ्रष्टाचार : मानवी हक्काचा संकोच होण्यास विशेषतः प्रशासकी व्यवस्थेतील भ्रष्टाचार कारणीभूत ठरतो. भ्रष्टाचारामुळे प्रशासकीय व्यवस्थेची गुणवत्ता ढासळते त्यांचे दुष्परिणाम व्यवस्थेबरोबर संपूर्ण समाज जीवनावर ही दिसून येतात. अनेक सामाजिक मूल्य भ्रष्टाचारामुळे समाजातून हद्दपार होत आहे. देशांमध्ये भ्रष्टाचाराचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात असले तर तेथे मानवी हक्काचा वापर, उपभोग सामान्य लोकांना घेता येत नाही. पदाच्या दुरुपयोगाबरोबरच सार्वजनिक पैशाची उधळपट्टी करणे हा देखील भ्रष्टाचार मानला जातो. भ्रष्टाचारामुळे अनेक प्रामाणिक व्यक्ती आपल्या हक्कापासून वंचित राहतात. काही व्यक्ती पैसे, वशिला, ओळख, यासारख्या भ्रष्ट मार्गाचा अवलंब करून नोकरी मिळवतात त्यामुळे पात्र व गुणी व्यक्ती नोकरीपासून वंचित राहतील तसेच गुणवंत विद्यार्थ्यांना पैसे अभावी प्रवेशापासून वंचित राहावे लागते. भ्रष्टाचाराचा सर्वाधिक फटका गरीब व सामान्य परिस्थितीतील लोकांना बसतो मानवी हक्कांमध्ये समतेच्या हक्काला विशेष महत्त्व दिलेले आहे. मात्र भ्रष्टाचारामुळे समतेच्या हक्काला, तत्वाला पाहिजे तुडविले जात आहे. समाजातील वाढता भ्रष्टाचार हा समता, समानता, सामाजिक न्याय व आर्थिक न्याय या मूल्यांचा बळी घेतो थोडक्यात भ्रष्टाचारामुळे सामान्य लोकांना आपल्या मानवी हक्कापासून वंचित राहावे लागत आहे.

दहशतवाद : दहशतवाद ही संपूर्ण जगाला भेडसावणारी समस्या आहे. आंतरराष्ट्रीय समुदायाने देखील या समस्येची गांभीर्याने दखल घेण्यास सुरुवात केलेली आहे. दहशतवादामुळे मानवी हक्काची मोठ्या प्रमाणात पायमल्ली होत आहे. सामान्य लोकांच्या मनात दहशत निर्माण करून त्यांना वेढीस धरून दहशतवादी आपले उद्दिष्ट साध्य करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. अनेक राष्ट्रे दहशतवादाचे बळी ठरलेली आहेत अशा परिस्थितीत त्या देशातील नागरिकांना मानवी हक्क उपभोगण्यास योग्य वातावरण राहत नाही. दहशतवादामुळे जीविताचा हक्क सुरक्षित राहत नाही. सामान्य लोकांना दहशतवादाच्या सावटाखाली जीवन जगावे लागत असल्याने त्यांना मानवी हक्काचा लाभ घेणे शक्य होत नाही. दहशतवाद हा मानवी हक्काच्या मार्गातील अडथळा आहे प्रत्येक व्यक्तीला आपले जीवन सुरक्षित राहावे एवढा एकच विचार त्याच्या मनात असल्याने ते इतर हक्काविषयी आग्रही नसतात. दहशतवादामुळे मोठ्या प्रमाणात जीवित हानी, वित्तहानी होत असते. अनेक निरपराध लोक आपल्या प्राणास मुकतात. अनेकांची कुटुंबे उध्वस्त होतात श्रीमती इंदिरा गांधी व राजीव गांधी हे भारताचे पंतप्रधान दहशतवादाचे बळी ठरलेले आहेत. दहशतवादाने सर्वसामान्यांचे जगणे कठीण करून सोडलेले आहे म्हणून त्यांना मानवी हक्कापासून वंचित व्हावे लागत आहे.

पोलिसांचे अत्याचार : पोलिसांची भूमिका कायदा व सुव्यवस्था यांचे रक्षण करण्याची असते. राज्यात घडणाऱ्या गुन्ह्यांचा योग्य तपास लावणे व गुन्हेगारांचा शोध घेणे गुन्हे व गुन्हेगारी प्रवृत्ती यांना आळा घालण्याचे कार्य पोलिसांना करावे लागते. समाजाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण कार्य पोलिस यंत्रणेवर सोपविण्यात आलेले असते मात्र अनेक वेळेस पोलिस यंत्रणेतील काही लोकांना आपल्या कर्तव्याचा विसर पडलेला दिसून येतो. अधिकाराचा दुरुपयोग करण्यापलीकडे त्यांचा कल वाढू लागलेला दिसून येतो त्यातून खऱ्या अर्थाने पोलिस चौकीतील गुन्ह्यांचा जन्म होतो. पोलिस चौकीतील गुन्ह्यांमध्ये चौकशी करण्यासाठी पोलिस आरोपीला कोठडीत डांबून ठेवतात. त्यांच्याकडून गुन्हा कबूल करून घेणे त्यासाठी त्यांचा मोठ्या प्रमाणात शारीरिक छळ केला जातो. संबंधित व्यक्तीला मारहाण

करणे, शारीरिक इजा पोचविणे, उपाशी ठेवणे, त्यांना बर्फावर झोपविणे इत्यादी अनेक मार्गावरचा वापर केला जातो. याला पोलीशी खाक्या असे संबोधले जाते. यामुळे अनेक निरपराध लोकांवर अन्याय होत असतो. आपल्या देशात काही ठिकाणी पोलीस चौकशीच्या काळात आरोपींना अंध बनविणे, त्यांच्यावर लैंगिक अत्याचार करणे, शारीरिक इजा करणे तसेच पोलिसाकडून स्त्रीयांवर बलात्कार होण्याच्या घटना घडत आहे. काही वेळेस आरोपीला पोलीसी अत्याचारामुळे प्राण ही गमावा लागतो तर काहीजण चौकशीत आत्महत्या करत आहे यावरून पोलीस चौकशीतील गुन्ह्याचे स्वरूप लक्षात येते. पोलीस कोठडीतील अत्याचारामुळे अनेकांना हक्कापासून वंचित रहावे लागते.

समारोप

मानवी हक्क व प्रतिष्ठा जोपासली जावी मानवी हक्कांचे संरक्षण व्हावे यासाठी लोकशाही व्यवस्था बळकट असणे आवश्यक आहे. कारण लोकशाही व्यवस्थेत खऱ्या अर्थाने सर्वसामान्य लोकांना मानवी हक्क उपभोक्ता येतात म्हणूनच लोकशाही प्रक्रियेत जास्तीत जास्त नागरिकांना सहभागी व्हावे यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे असते. लोकांच्या मनात मानवी हक्काविषयी जागृती घडवून आणणे त्यांना मानवी हक्काविषयी माहिती देणे महत्त्वाचे आहे. मानवी हक्कांची जोपासना करण्यासाठी समाजामध्ये लोकशाही मूल्य रुजविण्याची गरज आहे. लोकशाही समाज हा परस्पर विश्वास, सहिष्णुता, सहकार्य, व्यक्ती स्वातंत्र्य यावर आधारित असतो लोकशाही व्यवस्थेतील नागरिकांना मानवी हक्कासंबंधी प्रशिक्षण देणे आवश्यक ठरते. लोकांना मानवी हक्कांचे महत्व समजले तर त्यांचा लाभ घेणे शक्य आहे अशा समाजात मानवी हक्कांची जोपासना केली जाते. थोडक्यात राज्यातील सर्व नागरिकांना त्याचा समानतेने लाभ घेता आला पाहिजे तसेच हक्कांचा लाभ घेताना आपण इतरांच्या हक्काचा विचार केला पाहिजे. राज्यातील सर्व नागरिकांना हक्काचा समानतेने लाभ घेणे शक्य व्हावे म्हणून लोकांना मानवी हक्काविषयी प्रशिक्षण देण्याची, त्याबाबत त्यांच्या जाणीव जागृती निर्माण करण्याची गरज आहे. मानवी हक्क व मानवी प्रतिष्ठा यासंबंधीच्या शिक्षणातूनच मानवी हक्कांचे उल्लंघन किंवा पायमल्ली होणाऱ्या घटनांवरती मात करणे शक्य होईल.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) प्रा. व्ही. बी. पाटील, माननीय हक्क, के सागर पब्लिकेशन 2009.पुणे.
- २) प्रा. पी.के कुलकर्णी, मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय ,डायमंड पब्लिकेशन 2013 पुणे.
- ३) डॉ. के पी घोरमोडे, मानव अधिकार हक्क, विद्या प्रकाशन 2010 नागपूर.

OriginalArticle

डिजिटल मीडियाचा लोकशाही सहभागावर परिणाम: एक समीक्षात्मक व विश्लेषणात्मक अभ्यास

प्रो. डॉ. दत्तात्रय काळे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख कला वाणिज्य महाविद्यालय माढा

Manuscript ID:

गोपवारा:-

JRD -2026-180450

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 218-221

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar. 2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

डिजिटल व सामाजिक माध्यमांच्या जागतिक प्रसारामुळे नागरिक आणि लोकशाही प्रक्रिया यांच्यातील संबंधांचे स्वरूप मूलभूतरीत्या बदलले आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधाचा हेतू डिजिटल मीडियाचा लोकशाही सहभागावर — अर्थात मतदान, राजकीय अभिव्यक्ती, नागरी कृती, मोहिमांतील सहभाग व लोकप्रतिनिधींशी संवाद यांवर — होणाऱ्या परिणामांचे समीक्षात्मक मूल्यांकन करणे हा आहे. यासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील समवयस्क-समीक्षित (peer-reviewed) शोधनिबंध, पद्धतशीर समीक्षा व मेटा-विश्लेषणे यांचा आधार घेऊन उपलब्ध पुराव्यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. विवेचनातून असे प्रतिपादित होते की डिजिटल मीडिया हे लोकशाहीच्या दृष्टीने द्विस्वरूपी (ambivalent) माध्यम आहे: एका बाजूला ते माहितीची सुलभता, सहभागाचे विकेंद्रीकरण व नागरी जोडणी वाढवते, तर दुसऱ्या बाजूला ते राजकीय धुवीकरण, संस्थात्मक विश्वासातील ऱ्हास व लोकानुनयी प्रवृत्तींना बळ देते. शिवाय हे परिणाम लोकशाहीच्या प्रकारानुसार व सामाजिक संदर्भानुसार लक्षणीयरीत्या भिन्न असतात. त्यामुळे डिजिटल मीडियाविषयी सरसकट आशावादी अथवा सरसकट नकारात्मक भूमिका न घेता, पुराव्याधिष्ठित व संदर्भसंवेदनशील धोरणात्मक दृष्टिकोन स्वीकारणे आवश्यक आहे, असा युक्तिवाद हा निबंध मांडतो.

बीजशब्द: डिजिटल मीडिया, सामाजिक माध्यमे, लोकशाही सहभाग, राजकीय सहभाग, नागरी सहभाग, राजकीय धुवीकरण, संस्थात्मक विश्वास, सार्वजनिक क्षेत्र.

प्रास्ताविक

लोकशाही ही केवळ नियतकालिक निवडणुकांची संस्थात्मक व्यवस्था नसून ती नागरिकांच्या सततच्या व सजग सहभागावर अधिष्ठित असलेली प्रक्रिया आहे. मतदान, राजकीय विषयांवरील विचारविनिमय, सामाजिक चळवळींतील सहभाग, याचिका, निदर्शने आणि लोकप्रतिनिधींशी संवाद या परस्परसंबंधित कृतींचा समुच्चय 'लोकशाही सहभाग' या संकल्पनेत अंतर्भूत होतो. राजकीय सिद्धान्तानुसार, असा सहभाग शक्य होण्यासाठी नागरिकांना विश्वासार्ह माहितीची पोहोच असणे आणि सार्वजनिक विचारमंथनासाठी खुले अवकाश उपलब्ध असणे अनिवार्य ठरते. पारंपरिक काळात हे अवकाश मुख्यतः वृत्तपत्रे, नभोवाणी व दूरचित्रवाणी या एकमार्गी, संपादकीय नियंत्रणाधीन माध्यमांद्वारे आकारास येत असे. गत दोन दशकांत इंटरनेट, स्मार्टफोन व सामाजिक माध्यम-मंचांच्या व्यापक अंगीकारामुळे या स्थितीत संरचनात्मक स्थित्यंतर घडून आले आहे. डिजिटल मीडियाचे वेगळेपण त्याच्या द्विमार्गी, विकेंद्रित व सहभागात्मक स्वरूपात आहे; येथे नागरिक केवळ माहितीचा उपभोक्ता न राहता आशयाचा निर्माता, प्रसारक व समीक्षक बनतो. या परिवर्तनामुळे एक मूलगामी प्रश्न ऐरणीवर येतो.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

दत्तात्रय काळे कला वाणिज्य महाविद्यालय माढा

How to cite this article:

दत्तात्रय काळे (2026). डिजिटल मीडियाचा लोकशाही सहभागावर परिणाम: एक समीक्षात्मक व विश्लेषणात्मक अभ्यास. *Journal of Research & Development*, 18(4(XVI)), 218-221.

डिजिटल मीडिया हे सार्वजनिक क्षेत्राचे लोकशाहीकरण करून नागरी सहभाग समृद्ध करते, की ते सार्वजनिक विवेकाची हानी करून लोकशाहीचे अवमूल्यन घडवते? या प्रश्नाचे उत्तर एकरेषीय नाही, आणि याच गुंतागुंतीचे समीक्षात्मक आकलन प्रस्तुत निबंधाचा केंद्रवर्ती विषय आहे.

संशोधन उद्दिष्टे

1. डिजिटल मीडिया व लोकशाही सहभाग यांतील संबंधाचे संकल्पनात्मक स्पष्टीकरण करणे.
2. डिजिटल माध्यमांचा राजकीय सहभागावर होणारा सकारात्मक परिणाम अभ्यासणे.
3. डिजिटल माध्यमांचा नागरी सहभागावर होणारा सकारात्मक परिणाम तपासणे.
4. लोकशाही प्रक्रियेसमोरील डिजिटल माध्यमांमुळे निर्माण होणाऱ्या आव्हानांचे विश्लेषण करणे.
5. डिजिटल माध्यमांचे नकारात्मक परिणाम व त्यांचा लोकशाहीवर होणारा प्रभाव अभ्यासणे.
6. लोकशाहीच्या प्रकारानुसार डिजिटल माध्यमांच्या परिणामांतील फरकांचे मूल्यांकन करणे.

संकल्पनात्मक चौकट व पद्धतीशास्त्र

प्रस्तुत अभ्यास 'लोकशाही सहभाग' या संकल्पनेकडे बहुआयामी प्रवर्ग म्हणून पाहतो — यात निवडणूकविषयक सहभाग (मतदान, मोहीम-कार्य), अनिवडणूकविषयक सहभाग (याचिका, निदर्शने, नागरी संघटन) आणि राजकीय अभिव्यक्ती व विचारविनिमय यांचा समावेश होतो. विश्लेषणाची चौकट सार्वजनिक क्षेत्राच्या (public sphere) संकल्पनेवर आधारित आहे, ज्यानुसार माहितीची सुलभता व खुले विचारमंथन हे सहभागी लोकशाहीचे आधारस्तंभ मानले जातात. पद्धतीशास्त्राच्या दृष्टीने हा निबंध दुय्यम स्रोतांवर आधारित समीक्षात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधनपद्धतीचा अवलंब करतो. यासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मान्यताप्राप्त, समवयस्क-समीक्षित नियतकालिकांतील शोधनिबंध, पद्धतशीर समीक्षा (systematic review) व मेटा-विश्लेषणे (meta-analysis) यांचा आधार घेण्यात आला आहे. अनेक स्वतंत्र अभ्यासांचे एकत्रित निष्कर्ष देणाऱ्या मेटा-विश्लेषणांना प्राधान्य देण्यात आले आहे, कारण एकल अभ्यासांच्या तुलनेत ती संबंधित संशोधन-क्षेत्राचे अधिक विश्वासाहर्ह व सर्वसमावेशक चित्र उपलब्ध करून देतात. या स्रोतांतील निष्कर्षांचे तौलनिक संश्लेषण करून संतुलित आकलन मांडण्याचा प्रयत्न येथे करण्यात आला आहे.

डिजिटल मीडियाचे सहभाग-वर्धक सामर्थ्य

डिजिटल मीडियाच्या लोकशाही क्षमतेसंबंधीचा प्राथमिक युक्तिवाद म्हणजे ते माहिती व सहभागासाठी सुलभ, अल्पखर्ची व विकेंद्रित मार्ग उपलब्ध करून देते. बुलियान (२०१५) यांनी सामाजिक माध्यमांचा वापर व सहभाग या विषयावरील छत्तीस अभ्यासांचे मेटा-विश्लेषण केले असता, बहुसंख्य निष्कर्षांत सामाजिक माध्यमांचा वापर आणि नागरी व राजकीय सहभाग यांत सकारात्मक सहसंबंध आढळला. तथापि हा सहसंबंध सर्वत्र सांख्यिकीयदृष्ट्या तितकाच ठळक नव्हता; शिवाय तो कारणात्मक (causal) स्वरूपाचा आहे की केवळ सहसंबंधात्मक, याबाबत त्यांनी पद्धतीशास्त्रीय सावधगिरी सुचवली — ही बाब अकादमिक दृष्टीने महत्त्वाची ठरते. त्यानंतरच्या अधिक व्यापक अभ्यासात बुलियान (२०२०) यांनी सुमारे वीस वर्षांच्या कालावधीतील, पन्नास देशांतील व तीन लाखांहून अधिक प्रतिसादकर्त्यांचा समावेश असलेल्या संशोधनाचे मेटा-विश्लेषण केले. यातून एक उल्लेखनीय कालिक कल समोर आला — डिजिटल मीडिया व सहभाग यांतील सहसंबंध आरंभीच्या अल्प सकारात्मक स्वरूपाकडून कालौघात अधिक ठळक व लक्षणीय सकारात्मक स्वरूपाकडे विकसित झाला आहे. हे निरीक्षण डिजिटल माध्यमांच्या सामाजिक रुजवणुकीसोबत त्यांचा सहभाग-वर्धक प्रभाव दृढ होत असल्याचे सूचित करते. हिल दे सुनिगा, युंग व व्हॅलेन्झुएला (२०१२) यांच्या राष्ट्रीय सर्वेक्षण-आधारित अभ्यासात असे आढळले की वय, शिक्षण व पारंपरिक माध्यमांचा वापर यांसारख्या संभाव्य प्रभावक घटकांचे सांख्यिकीय नियंत्रण केल्यानंतरही, बातम्यांसाठी सामाजिक माध्यम-मंचांचा वापर हा व्यक्तीच्या सामाजिक भांडवलाचा (social capital) तसेच ऑनलाइन व ऑफलाइन अशा दोन्ही स्तरांवरील नागरी व राजकीय सहभागाचा सकारात्मक भागीतकर्ता ठरतो. याच संशोधकगटाच्या पूर्वीच्या अभ्यासात (२०१०) ब्लॉग वाचणाऱ्या नागरिकांच्या सहभाग-प्रवृत्तींचे विश्लेषण करण्यात आले. त्यातून असे प्रतिपादित झाले की ऑनलाइन सहभाग व प्रत्यक्ष (ऑफलाइन) सहभाग हे परस्परपर्यायी नसून परस्परपूरक आहेत; डिजिटल माध्यमे प्रत्यक्ष राजकीय कृतीला विस्थापित न करता तिला बळकटी देतात. यातूनच आभासी व प्रत्यक्ष अवकाशांना सांधणाऱ्या 'संकरित सहभाग'चे (hybrid participation) स्वरूप उदयास येते, असे लेखकगट मांडतो. थोडक्यात, उपलब्ध पुरावा हे दर्शवतो की डिजिटल मीडिया माहितीची पोहोच विस्तारून, राजकीय अभिव्यक्तीस अवकाश

देऊन व सहभागाचे नवे मार्ग खुले करून लोकशाही सहभागास सकारात्मक चालना देऊ शकते — विशेषतः जिथे पारंपरिक माध्यम-संरचना मर्यादित आहेत.

लोकशाहीसमोरील आव्हाने व प्रतिकूल परिणाम

तथापि डिजिटल मीडियाचे मूल्यांकन केवळ या आशादायी बाजूपुरते मर्यादित ठेवणे एकांगी ठरेल. लोरेन्झ-स्प्रीन व सहकारी (२०२३) यांनी डिजिटल मीडिया व लोकशाही या विषयावरील जगभरातील सुमारे पाचशे शोधनिबंधांची पद्धतशीर समीक्षा करून या क्षेत्रातील एक प्रमाणभूत संक्षेपण उपलब्ध करून दिले आहे. त्यांच्या निष्कर्षानुसार डिजिटल मीडिया हे लोकशाहीच्या दृष्टीने 'दुधारी' माध्यम आहे — राजकीय सहभाग व माहिती-वापरातील वाढ हे काही परिणाम लाभदायक असले, तरी अनेक परिणाम स्पष्टपणे प्रतिकूल आहेत. या समीक्षेतून पुढे आलेली प्रमुख आव्हाने प्रामुख्याने तीन स्तरांवर दिसून येतात. पहिले आव्हान म्हणजे संस्थात्मक विश्वासातील ऱ्हास; डिजिटल मीडियाचा वापर शासन, न्यायव्यवस्था व प्रसारमाध्यमांसारख्या लोकशाही संस्थांवरील नागरिकांच्या विश्वासाला खीळ घालण्याशी संबंधित असल्याचे विविध पद्धतींच्या अभ्यासांत सुसंगतपणे आढळते. दुसरे आव्हान राजकीय ध्रुवीकरणातील वाढीचे आहे. समविचारी गटांतील संकुचित आशय-अभिसरणासुळे (Echo chambers) समाजातील मतभेद तीव्र होतात आणि आंतरगट सामंजस्याची शक्यता क्षीण होते. तिसरे मोठे आव्हान म्हणजे लोकानुनय व द्वेषमूलक आशयाचा प्रसार. डिजिटल मीडियाचा वापर लोकानुनयी (populist) प्रवृत्ती व द्वेषपूर्ण आशयाच्या व्यापक प्रसाराशी जोडलेला आढळतो. हे प्रतिकूल परिणाम कारणात्मक व सहसंबंधात्मक अशा दोन्ही प्रकारच्या अभ्यासांत सुसंगतपणे प्रकट होतात, ही बाब त्यांच्या गांभीर्याची निदर्शक आहे. याशिवाय खोट्या व दिशाभूल करणाऱ्या माहितीचा (misinformation) वेगवान प्रसार हादेखील डिजिटल माध्यम-परिसंस्थेशी निगडित एक संरचनात्मक धोका मानला जातो, जो नागरिकांच्या सुजाण निर्णयक्षमतेवर विपरीत परिणाम करू शकतो.

परिणामांचे संदर्भ-सापेक्ष स्वरूप

डिजिटल मीडियाचा परिणाम सार्वत्रिकरीत्या एकसमान नसतो, हे या क्षेत्रातील एक पद्धतीशास्त्रीयदृष्ट्या महत्त्वाचे निरीक्षण आहे. लोरेन्झ-स्प्रीन व सहकारी (२०२३) यांच्या समीक्षेनुसार राजकीय सहभाग व माहिती-वापरातील वाढीसारखे लाभदायक परिणाम प्रामुख्याने उदयोन्मुख लोकशाही (emerging democracies) व अधिकारशाही व्यवस्थांमध्ये अधिक प्रकर्षाने आढळले; याउलट संस्थात्मक विश्वासातील घट, ध्रुवीकरण व लोकानुनय यांसारखे प्रतिकूल परिणाम प्रस्थापित व स्थिर लोकशाह्यांमध्ये अधिक तीव्रतेने दिसून आले. या निष्कर्षांचे सैद्धान्तिक महत्त्व असे की डिजिटल मीडियाचा परिणाम संबंधित देशाची राजकीय व्यवस्था, संस्थात्मक परिपक्वता, माध्यम-साक्षरता व वापरकर्त्यांचे वर्तन यांच्या परस्परक्रियेतून निर्धारित होतो. परिणामी, 'डिजिटल मीडिया लोकशाहीसाठी हितकारक की हानिकारक' या प्रश्नाचे एकच, सार्वत्रिक उत्तर देणे पद्धतीशास्त्रीयदृष्ट्या अयोग्य ठरते; उलट संदर्भसंवेदनशील विश्लेषणाची आवश्यकता अधोरेखित होते.

समारोप व धोरणात्मक दिशादर्शन

उपरोक्त समीक्षेच्या आधारे असे प्रतिपादित करता येते की डिजिटल मीडियाचा लोकशाही सहभागावरील परिणाम संमिश्र, बहुआयामी व संदर्भ-सापेक्ष आहे. एका बाजूला, सलग मेटा-विश्लेषणे सामाजिक माध्यमांचा वापर व नागरी-राजकीय सहभाग यांतील सातत्यपूर्ण सकारात्मक सहसंबंध दर्शवतात आणि कालौघात हा प्रभाव दृढ होत असल्याचेही सूचित करतात. डिजिटल माध्यमे माहितीची सुलभता वाढवतात, उपेक्षित आवाजांना सार्वजनिक अवकाश देतात आणि ऑनलाइन व प्रत्यक्ष सहभागाला परस्परपूरक बनवतात. दुसऱ्या बाजूला, हीच माध्यमे राजकीय ध्रुवीकरण तीव्र करणे, संस्थात्मक विश्वासाचा ऱ्हास घडवणे, लोकानुनयाला बळ देणे व खोट्या माहितीचा प्रसार करणे या मार्गांनी लोकशाहीच्या विवेकनिष्ठ आधारांना धोका निर्माण करतात. शिवाय हे परिणाम लोकशाहीच्या प्रकारानुसार लक्षणीयरीत्या भिन्न असल्याने सरसकट सामान्यीकरण टाळणे आवश्यक ठरते. म्हणूनच डिजिटल मीडियाकडे लोकशाहीचे एकमुखी तारणहार अथवा एकमुखी विघातक म्हणून पाहणे अकादमिकदृष्ट्या असमर्थनीय आहे. अधिक समर्पक भूमिका म्हणजे त्याच्या सहभाग-वर्धक क्षमतेचा संस्थात्मक पातळीवर जाणीवपूर्वक उपयोग करून घेणे आणि त्याचवेळी त्याच्या प्रतिकूल परिणामांचे पुराव्याधिष्ठित नियमन करणे. यासाठी नागरिकांमधील माध्यम-साक्षरतेचा विकास, मंचांचे उत्तरदायित्व व अल्गोरिदमविषयक पारदर्शकता वाढवणे, आणि खोट्या माहितीला आळा घालणाऱ्या विश्वासाह्य व्यवस्था उभारणे या त्रिसूत्रीची आवश्यकता आहे. प्रस्तुत निबंध दुय्यम स्रोतांवर आधारित असल्याने त्याची मर्यादा मान्य करून, भविष्यातील संशोधनात

भारतासारख्या बहुभाषिक व विशाल लोकशाहीच्या संदर्भात प्राथमिक स्रोतांवर आधारित सखोल अभ्यास होणे ज्ञानवृद्धीच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरेल, असे सुचवून हा निबंध समारोप करतो.

संदर्भसूची

1. बुलियान, एस. (२०१५). सोशल मीडियाचा वापर आणि सहभाग: वर्तमान संशोधनाचे मेटा-विश्लेषण. *इन्फॉर्मेशन, कम्युनिकेशन अँड सोसायटी*, १८(५), ५२४-५३८. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2015.1008542>
2. बुलियान, एस. (२०२०). नागरी आणि राजकीय सहभागावर डिजिटल मीडियाच्या परिणामांची वीस वर्षे. *कम्युनिकेशन रिसर्च*, ४७(७), ९४७-९६६. <https://doi.org/10.1177/0093650218808186>
3. हिल दे सुनिगा, एच., युंग, एन., आणि व्हॅलेन्झुएला, एस. (२०१२). बातम्यांसाठी सोशल मीडियाचा वापर आणि व्यक्तींचे सामाजिक भांडवल, नागरी जोडणी आणि राजकीय सहभाग. *जर्नल ऑफ कॉम्प्युटर-मिडिएटेड कम्युनिकेशन*, १७(३), ३१९-३३६. <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2012.01574.x>
4. हिल दे सुनिगा, एच., वीनस्ट्रा, ए., ब्रागा, ई., आणि शाह, डी. (२०१०). डिजिटल लोकशाही: राजकीय सहभागाच्या मार्गाची पुनर्कल्पना. *जर्नल ऑफ इन्फॉर्मेशन टेक्नॉलॉजी अँड पॉलिटिक्स*, ७(१), ३६-५१. <https://doi.org/10.1080/19331680903316742>
5. लोरेन्झ-स्प्रिन, पी., ओसवाल्ड, एल., लेवांडोस्की, एस., आणि हर्टविग, आर. (२०२३). डिजिटल मीडिया आणि लोकशाहीवरील जगभरातील कारणात्मक आणि सहसंबंधात्मक पुराव्यांचे पद्धतशीर पुनरावलोकन. *नेचर ह्युमन बिहेवियर*, ७(१), ७४-१०१. <https://doi.org/10.1038/s41562-022-01460-1>

स्त्री सक्षमीकरण आणि भारतीय लोकशाही : एक सखोल अभ्यास

प्रा. मुळूक सारिका रमेश

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर (स्वायत्त) जिल्हा- सोलापूर

Email - muluksarika53@gmail.com

Manuscript ID: सारांश -

JRD -2026-180451

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 222-226

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar.2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

स्त्री सक्षमीकरण आणि लोकशाही हे आधुनिक समाजाच्या प्रगतीचे दोन महत्वाचे आधारस्तंभ आहेत. स्त्री सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना सामाजिक, आर्थिक, आणि राजकीय व शैक्षणिक क्षेत्रात समान अधिकार व संधी उपलब्ध करून देणे होय. लोकशाही व्यवस्थेत समानता, स्वातंत्र्य आणि न्याय या मूलभूत मूल्यांचा समावेश होतो. त्यामुळे स्त्री सक्षमीकरण हा लोकशाहीच्या यशासाठी महत्वाचा घटक आहे. महिलांचा निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढल्यास समाजाचा सर्वांगीण विकास होतो. परंतु, सामाजिक बंधने, लिंगभेद, व आर्थिक असमानता यामुळे महिलांच्या सक्षमीकरणास अनेक अडथळे येतात. या संशोधनात स्त्री सक्षमीकरण आणि लोकशाही यांचा परस्पर संबंध, महत्व, आव्हाने व उपाय योजना यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. या अभ्यासातून आसे स्पष्ट होते की स्त्रियांचा सहभाग हा लोकशाहीच्या यशासाठी महत्वाचा घटक आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांच्या वाढत्या सहभागामुळे लोकशाही प्रक्रियेत सकारात्मक बदल दिसून येतो. तथापि, पितृसत्ताक व्यवस्था, शिक्षणाचा आभाव, आर्थिक आवलंबीत्व आणि सामाजिक भेदभाव या समस्या आजूनही स्त्री साक्षामिकारानास अडथळा ठरत आहेत. या संशोधनाद्वारे आसे स्पष्ट केले आहे की स्त्री सक्षमीकरण केवळ स्त्रियांच्या प्रगती पुरते मर्यादित नसून ते संपूर्ण समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक आहे. त्यामुळे स्त्रियांच्या साक्षामिकारानासाठी प्रभावी धोरण, शिक्षणाचा प्रचार आणि सामाजिक जागरूकता निर्माण करणे गरजेचे आहे.

कीवर्ड - स्त्री सक्षमीकरण, लोकशाही, लिंग समानता, राजकीय सहभाग, सामाजिक न्याय

प्रस्तावना -

लोकशाही ही जनतेच्या सहभागावर आधारित शासन पद्धती आहे. लोकशाहीमध्ये प्रत्येक व्यक्तीस समान अधिकार व संधी मिळणे अपेक्षित असते. परंतु, प्रत्येकक्षत महिलांना अनेक क्षेत्रात भेदभावाला सामोरे जावे लागते. त्यामुळे स्त्री सक्षमीकरण हे लोकशाही मजबूत करण्यासाठी आवश्यक ठरते. स्त्री सक्षमीकरणामुळे महिलांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव होते आणि त्या निर्णय प्रक्रियेत सहभाग घेतात. त्यामुळे लोकशाही अधिक बळकट बनते. स्त्री सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रियांना त्यांच्या जीवनाविषयी निर्णय घेण्याची स्वायत्तता, शिक्षण, आर्थिक स्वावलंबन, राजकीय सहभाग आणि सामाजिक सन्मान प्राप्त होणे. संविधानाने स्त्रियांना समानतेचा अधिकार दिला असला तरी प्रत्यक्षात आजूनही अनेक अडथळे अस्तित्वात आहेत. त्यामुळे स्त्री सक्षमीकरण हे लोकशाहीच्या यशासाठी खूप महत्वाचे आहे. या संशोधनाचा उद्देश स्त्री सक्षमीकरण आणि भारतीय लोकशाही यांच्यातील संबंधांचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे. तसेच, स्त्रियांच्या साक्षामिकाराना मुळे लोकशाही अधिक प्रभावी आणि समावेशक कशी बनते, याचा शोध घेणे हाही या अभ्यासाचा मुख्य हेतू आहे. प्रस्तुत संशोधनातून स्त्रियांच्या स्थितीचा आढावा घेऊन, त्यांचे सक्षमीकरण वाढवण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना सुचवण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे -

1. स्त्री सक्षमीकरणाची संकल्पना समजून घेणे.
2. महिलांच्या सक्षमीकरणातील अडथळे ओळखणे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

मुळूक सारिका रमेश कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर (स्वायत्त) जिल्हा- सोलापूर

How to cite this article:

मुळूक सारिका रमेश (2026). स्त्री सक्षमीकरण आणि भारतीय लोकशाही : एक सखोल अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 222-226.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

3. लोकशाही आणि स्त्री सक्षमीकरण यांतील संबंध पट करणे.

4. स्त्री सक्षमीकरणासाठी उपाय योजना सुचवणे.

संशोधनाची गृहितके

1. स्त्री सक्षमीकरण वाढल्यास लोकशाहीची गुणवत्ता वाढते.

2. लिंगभेद कमी झाल्यास स्त्रियांचा लोकशाही प्रक्रियेत सहभाग वाढतो.

3. स्त्री सक्षमीकरणामुळे समाजातील सामाजिक न्याय आणि समानता अधिक दृढ होते.

संशोधन पद्धती

या संशोधनासाठी दुय्यम माहिती संकलन, संशोधन लेख, पुस्तके, जर्नल चा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

संशोधनाची गरज

स्त्री सक्षमीकरण आणि लोकशाही या संकल्पना परस्पर पूरक असून आधुनिक समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यंत महत्वाच्या मानल्या जातात. लोकशाही व्यवस्थेचा पाया समानता स्वातंत्र्य न्याय आणि सहभाग या मूल्यांवर आधारित आहे. तथापि प्रत्यक्षात स्त्रियांचा सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रातील सहभाग अपेक्षित पातळीपर्यंत पोहोचलेला नाही. या संशोधनामुळे समाजातील लिंग समानतेची वास्तविक स्थिती स्पष्ट होते. कायद्याने समान हक्क दिले असले तरी सामाजिक रचना आणि परंपरा यांमुळे स्त्रियांना अजूनही अनेक अडचणींना सामना करावा लागतो त्यामुळे कायदेशीर समानता आणि प्रत्यक्ष वास्तव यातील अंतर समजून घेण्यासाठी संशोधन आवश्यक ठरते. स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासमोरील सामाजिक आर्थिक आणि सांस्कृतिक अडथळ्यांची ओळख करून घेणे हे संशोधनाचे एक प्रमुख उद्दिष्ट आहे. पित्रसत्ताक व्यवस्था, शिक्षणाचा अभाव, आर्थिक अवलंबित्व आणि सामाजिक भेदभाव या घटकांचा स्त्रियांच्या प्रगती वर परिणाम समजून घेण्यासाठी सखोल अभ्यास आवश्यक आहे.

स्त्री सक्षमीकरणाची संकल्पना –

स्त्री सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना त्यांच्या जीवनातील निर्णय स्वतः घेण्याची क्षमता, अधिकार आणि स्वातंत्र्य मिळवून देण्याची प्रक्रिया होय. ही केवळ अधिकार देण्याची बाब नसून महिलांना सामाजिक आर्थिक आणि राजकीय व वैयक्तिक पातळीवर सक्षम बनवण्याची एक सतत चालणारी प्रक्रिया आहे.

लोकशाहीची संकल्पना

लोकशाही म्हणजे नागरिकांना शासनात सहभाग देणारी प्रणाली. यात समानता, स्वातंत्र्य, न्याय आणि बंधुता यांचा समावेश होतो.

लोकशाहीचे यश हे सर्व घटकांच्या सहभागावर अवलंबून असते त्यामुळे महिलांचा सहभाग आवश्यक आहे.

स्त्री सक्षमीकरण आणि लोकशाही यांचा संबंध

स्त्री सक्षमीकरण आणि लोकशाही हे एकमेकांशी अतिशय घट्ट जोडलेले आणि परस्पर पूरक संकल्पना आहेत. लोकशाहीचे मूलतत्त्व म्हणजे समानता, स्वातंत्र्य, न्याय आणि सहभाग या तत्त्वांची खरी अंमलबजावणी तेव्हा शक्य होते जेव्हा समाजातील प्रत्येक घटक विशेषता महिलांना समान संधी आणि अधिकार मिळतात.

लोकशाहीचा पाया आणि स्त्री सक्षमीकरण

1. स्त्री सक्षमीकरण हे लोकशाहीचा मूलभूत आधारस्तंभ आहे.

2. महिलांशिवाय लोकशाहीची संकल्पना अपूर्ण आहे.

समानतेच्या तत्त्वांची पूर्तता

1. स्त्री सक्षमीकरणामुळे महिलांना पुरुषांप्रमाणे समान अधिकार मिळतात.

2. शिक्षण, रोजगार, राजकारणात समान संधी उपलब्ध होतात. त्यामुळे लोकशाहीतील समानतेचे तत्व प्रत्यक्षात उतरते.

राजकीय सहभाग आणि निर्णय प्रक्रिया

1. महिलांचा मतदान, निवडणूक आणि नेतृत्वात सहभाग वाढल्यास निर्णय अधिक प्रभावी होतात.

2. महिला नेत्यांकडून आरोग्य, शिक्षण, महिला सुरक्षा, यांसारख्या मुद्द्यांना प्राधान्य दिले जाते.

3. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांच्या आरक्षणांमुळे लोकशाही मजबूत झाली आहे.

सामाजिक न्यायाची स्थापना

1. स्त्री सक्षमीकरणामुळे लिंगभेद अन्याय आणि शोषण कमी होते.

2. महिलांना न्याय आणि संरक्षण मिळते.

3. समाज अधिक बळकट बनतो.

आर्थिक सक्षमीकरण आणि विकास

1. आर्थिक दृष्ट्या सक्षम महिला कुटुंब आणि समाजाच्या विकासात योगदान देतात.

2. महिलांचा रोजगार आणि उद्योजकता वाढल्यास देशाची अर्थव्यवस्था मजबूत होते.

3. आर्थिक विकासामुळे लोकशाही अधिक स्थिर बनते.

जागरूकता आणि हक्कांची जाणीव

1. सक्षमी महिला त्यांच्या हक्कांबद्दल जागृत असता.

1. सक्षमी महिला त्यांच्या हक्कांबद्दल जागृत असतात.

2. सक्षमी महिला अन्यायाविरोधात आवाज उठवतात.

कुटुंब आणि समाजावर प्रभाव

1. सामाजिक समता प्रस्थापित होते –

स्त्री सक्षमीकरणामुळे समाजातील लिंगभेद कमी होतो. तसेच, महिलांना पुरुषांप्रमाणे समान वागणूक मिळते.

स्त्री सक्षमीकरणाचे महत्त्व

स्त्री सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रियांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून देणे, त्यांना स्वावलंबी बनवणे आणि समाजात समान स्थान मिळवून देणे. आधुनिक समाजाच्या विकासासाठी स्त्री सक्षमीकरण अत्यंत आवश्यक आहे.

आर्थिक विकासाला चालना मिळते.

1. कुटुंबाचे उत्पन्न वाढते.

2. देशाच्या अर्थव्यवस्थेला बळकटी मिळते.

3. गरिबी कमी होण्यास मदत होते.

कुटुंबाचा विकास होतो.

1. मुलांच्या शिक्षणाकडे अधिक लक्ष देतात.

2. आरोग्य आणि पोषण सुधारतात.

3. कुटुंबातील योग्य निर्णय घेतात.

लोकशाही मजबूत होते.

1. महिलांचा राजकीय सहभाग वाढल्यास निर्णय प्रक्रिया अधिक मजबूत होते.

2. सर्व घटकांचे प्रतिनिधित्व होते.

3. लोकशाही अधिक प्रभावी बनते.

सामाजिक न्याय आणि सुरक्षितता वाढते.

1. महिलांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव होते. त्या अन्याय, हिंसा, व भेद भवा विरुद्ध आवाज उठवू शकतात.

2. आत्मविश्वास आणि स्वाभिमान वाढतो.

3. आत्मविश्वास आणि स्वाभिमान निर्माण होऊन स्वातंत्र्य निर्णय घेण्याची क्षमता विकसित होते.

देशाच्या प्रगतीत योगदान

1. महिला शिक्षण, विज्ञान, उद्योग, राजकारण या सर्व क्षेत्रात योगदान देतात. त्यामुळे देशाचा सर्वांगीण विकास होतो.

मूलभूत हक्कांची जाणीव होते.

1. स्त्री सक्षमीकरणामुळे महिलांना त्यांच्या मूलभूत अधिकारांचा लाभ मिळतो आणि मानवी हक्कांची अंमलबजावणी होते.

स्त्री सक्षमीकरणातील अडथळे

स्त्री सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत अनेक सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक अडथळे येतात.

लिंगभेद

समाजात अजूनही स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा कमी महत्त्व दिले जाते.

1. स्त्री-पुरुष भेदभाव

2. स्त्रियांना दुय्यम स्थान

यामुळे महिलांच्या प्रगतीला अडथळा निर्माण होतो.

सामाजिक रूढी आणि परंपरा

जुन्या परंपरा आणि अंधश्रद्धेमुळे स्त्री सक्षमीकरणांमध्ये अडथळे निर्माण होतात.

शिक्षणाचा अभाव

मुलींच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष उच्चशिक्षणासाठी कमी संधी यामुळे महिलांना योग्य ज्ञान आणि कौशल्य मिळत नाही.

आर्थिक अवलंबित्व

1. महिलांकडे स्वतःचे उत्पन्न नसणे.

2. नोकरी आणि व्यवसायाच्या कमी संधी यामुळे आर्थिक दृष्ट्या इतरांवर अवलंबून राहतात.

महिलांवरील हिंसा

घरगुती हिंसा, लैंगिक अत्याचार, छळ आणि शोषण या गोष्टी महिलांच्या आत्मविश्वासाला कमी करतात.

राजकीय सहभागाचा अभाव

निवडणुकांमध्ये कमी सहभाग, नेतृत्वाच्या कमी संधी यामुळे निर्णय प्रक्रियेत महिलांचे प्रतिनिधित्व कमी राहते.

कायद्याची अपुरी अंमलबजावणी

महिलांच्या संरक्षणासाठी कायदे असले तरी त्यांची योग्य अंमलबजावणी होत नाही. त्यामुळे न्याय मिळण्यास विलंब होतो.

जागृतीचा अभाव

महिलांना त्यांच्या हक्कांची माहिती नसते तसेच, सरकारी योजना माहिती नसतात यामुळे स्त्री सक्षमीकरणांमध्ये अडचणी निर्माण होतात.

आरोग्य आणि पोषण समस्या

महिलांच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष तसेच, योग्य पोषणाचा अभाव यामुळे त्यांच्या विकासावर परिणाम होतो.

मानसिकता आणि आत्मविश्वासाचा अभाव

स्वतःबद्दल कमी आत्मविश्वास आणि समाजाच्या दबावामुळे निर्णय घेण्याची भीती यामुळे स्त्री सक्षमीकरणांमध्ये अडथळे निर्माण होतात.

भारतातील स्त्री सक्षमीकरणाची स्थिती

भारतामध्ये स्त्री सक्षमीकरणाची स्थिती ही प्रगती आणि आव्हाने यांचे मिश्र स्वरूप आहे. गेल्या काही वर्षांत महिलांच्या शिक्षण, रोजगार, आर्थिक सहभाग आणि राजकीय प्रतिनिधित्वात वाढ झालेली आहे. परंतु, अजूनही अनेक क्षेत्रात असमानता दिसून येते.

शैक्षणिक स्थिती

भारतातील महिला साक्षरता दर सुमारे 77.7% आहे, जो पुरुषांच्या तुलनेत कमी आहे. उच्च शिक्षणामध्ये महिलांचा सहभाग वाढ होऊन जवळपास 49% झाला आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की शिक्षणात प्रगती झाली असली तरी अजूनही लिंगभेद अस्तित्वात आहे.

आर्थिक स्थिती

महिला कामगार सहभाग दर सुमारे 41.7% आहे, जो पुरुषांच्या तुलनेत खूप कमी आहे.

राजकीय स्थिती

संसदेत महिलांचे प्रतिनिधित्व सुमारे 13 - 14% आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व 46% पर्यंत आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की स्थानिक पातळीवर महिलांची उपस्थिती चांगली आहे परंतु, राष्ट्रीय पातळीवर अजूनही कमी आहे.

सामाजिक स्थिती

लिंगभेद, बालविवाह, पितृसत्ताक व्यवस्था अजूनही अस्तित्वात आहेत. महिलांवरील हिंसा आणि सुरक्षिततेचा प्रश्न कायम भेडसावत आहे. घरगुती कामाचे ओझे महिलांवर अधिक प्रमाणात.

आरोग्य व पोषण

महिलांचे आयुर्मान सुधारले आहे. परंतु, ग्रामीण भागात पोषण व आरोग्य सेवांमध्ये तफावत आहे.

स्त्री सक्षमीकरणासाठी उपाय योजना

स्त्री सक्षमीकरण प्रभावीपणे घडवून आणण्यासाठी शासन, समाज आणि व्यक्ती या सर्वांनी एकत्रितपणे प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

शिक्षणाचा प्रचार

मुलींसाठी मोफत व सक्तीचे शिक्षण सुनिश्चित करणे, उच्च शिक्षण व कौशल्य विकासासाठी विशेष योजना राबवणे, ग्रामीण भागात शैक्षणिक सुविधा वाढवणे.

आर्थिक स्वावलंबन वाढवणे

महिलांसाठी रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे, स्वयंरोजगार आणि लघु उद्योगांना प्रोत्साहन देणे, स्वयं सहायता गट मजबूत करणे.

कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी

महिलांच्या संरक्षणासाठी असलेल्या कायद्याची काटेकोर अंमलबजावणी, घरगुती हिंसा, लैंगिक अत्याचाराविरुद्ध काटेकोर कारवाई, न्याय प्रक्रिया जलद आणि सुलभ करणे.

राजकीय सहभाग वाढवणे.

राजकारणात महिलांना नेतृत्वाच्या संधी देणे, मतदान व निवडणूक प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग वाढवणे.

सामाजिक जागरूकता निर्माण करणे.

लिंगभेदाविरुद्ध जनजागृती मोहीम राबवणे, स्त्री-पुरुष समानतेबाबत शिक्षण देणे, अंधश्रद्धा आणि जुन्या रुढी कमी करणे.

आरोग्य आणि पोषण सुधारणा.

महिलांसाठी आरोग्य सेवा उपलब्ध करणे, मातृ आरोग्य व पोषण विशेष लक्ष देणे, स्वच्छता आणि आरोग्य विषयी जागरूकता वाढवणे.

डिजिटल सक्षमीकरण

महिलांना संगणक आणि इंटरनेट वापराचे प्रशिक्षण देणे, डिजिटल शिक्षण व ऑनलाईन संधी उपलब्ध करणे, ग्रामीण भागात इंटरनेटची सुविधा वाढवणे.

सुरक्षा आणि संरक्षण

महिलांसाठी सुरक्षित वातावरण निर्माण करणे, सार्वजनिक ठिकाणी सुरक्षा वाढवणे.

आत्मविश्वास आणि नेतृत्व विकास

व्यक्तिमत्व विकास कार्यक्रम राबवणे, महिलांना निर्णय घेण्यास प्रोत्साहन देणे, नेतृत्व प्रशिक्षण आणि मार्गदर्शन करणे.

शासनाच्या योजना प्रभावी करणे.

महिला व बालविकास योजनांची अंमलबजावणी करणे. बरील उपाययोजनांमुळे स्त्री सक्षमीकरण अधिक प्रभावी बनू शकते.

समारोप

आशा प्रकारे, स्त्री सक्षमीकरण हे लोकशाहीच्या यशाचे मुलभूत आधारस्तंभ आहे. त्यामुळे स्त्रियांच्या सक्षामिकरणासाठी सातत्याने प्रयत्न करणे, धोरणात्मक उपाय योजना राबवणे आणि समाजात समानतेची जाणीव निर्माण करणे ही काळाची गरज आहे. यामुळे भारतीय लोकशाही अधिक मजबूत बनू शकते.

निष्कर्ष

स्त्री सक्षमीकरण आणि लोकशाही हे एकमेकांवर अवलंबून आहेत. महिलांना समान अधिकार आणि संधी दिल्यास समाजाचा सर्वांगीण विकास होतो.

लोकशाही अधिक मजबूत करण्यासाठी महिलांच्या सक्षमीकरणाला प्राधान्य देणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची

1. भारतीय राज्यघटना
2. विविध संशोधन जर्नल्स
3. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – स्त्री आणि भारतीय संविधान
4. पंडित जवाहरलाल नेहरू – भारतीय लोकशाही आणि समाज
5. डॉ. विद्या बाळ – स्त्री सक्षमीकरण: दिशा आणि वास्तव

OriginalArticle

मुक्त व दूरस्थ अध्ययन : एक संशोधनात्मक अभ्यास

अमितकुमार शंकरराव गागरे

प्राध्यापक

स्वामी सहजानंद भारती कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, श्रीरामपूर

Email – asgagare@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180452

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 227-

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar.2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

सारांश (Abstract)

मुक्त व दूरस्थ अध्ययन ही शिक्षणाची एक आधुनिक पद्धत असून ती शिक्षण सर्वांसाठी उपलब्ध करून देण्याचे महत्त्वपूर्ण साधन आहे. या प्रणालीद्वारे भौगोलिक, आर्थिक व सामाजिक अडथळे कमी होतात. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये मुक्त व दूरस्थ शिक्षणाची संकल्पना, वैशिष्ट्ये, फायदे, अडचणी आणि भविष्यातील संधी यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

कीवर्ड (Keywords): मुक्त शिक्षण, दूरस्थ शिक्षण, ऑनलाइन शिक्षण, ई-लर्निंग, शिक्षण प्रणाली

प्रस्तावना (Introduction)

शिक्षण ही मानवाच्या विकासाची मूलभूत गरज आहे. परंतु पारंपरिक शिक्षण पद्धतीत अनेक मर्यादा आहेत. त्यामुळे मुक्त व दूरस्थ अध्ययन (ODL) ही पद्धत विकसित झाली. ही पद्धत विद्यार्थ्यांना वेळ, स्थान व वयाच्या मर्यादांशिवाय शिक्षण घेण्याची संधी देते

मुक्त व दूरस्थ अध्ययनाची संकल्पना

मुक्त व दूरस्थ अध्ययन म्हणजे अशी शिक्षण पद्धत ज्यामध्ये शिक्षक व विद्यार्थी प्रत्यक्ष भेटत नाहीत. शिक्षणासाठी तंत्रज्ञान, मुद्रित साहित्य, रेडिओ, दूरदर्शन आणि इंटरनेटचा वापर केला जातो.

मुक्त व दूरस्थ शिक्षणाची वैशिष्ट्ये

1. लवचिकता (Flexibility)
2. स्व-अध्ययन (Self-learning)
3. कमी खर्च
4. सर्वांसाठी उपलब्धता

तंत्रज्ञानाचा वापर

उद्दिष्टे (Objectives)

1. मुक्त व दूरस्थ शिक्षणाची संकल्पना समजून घेणे
2. त्याचे फायदे व मर्यादा ओळखणे
3. शिक्षण क्षेत्रातील त्याचे महत्त्व विश्लेषित करणे

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

या अभ्यासासाठी द्वितीयक माहितीचा (Secondary Data) वापर करण्यात आला आहे. विविध पुस्तके, संशोधन लेख, जर्नल्स आणि ऑनलाइन स्रोतांचा अभ्यास करण्यात आला.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

अमितकुमार शंकरराव गागरे स्वामी सहजानंद भारती कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, श्रीरामपूर

How to cite this article:

अमितकुमार शंकरराव गागरे (2026). मुक्त व दूरस्थ अध्ययन : एक संशोधनात्मक अभ्यास Journal of Research & Development, 18(4(XVI)), 227-230.

6. फायदे (Advantages)

1. काम करणाऱ्या व्यक्तींना शिक्षणाची संधी
2. ग्रामीण भागात शिक्षण पोहोचवणे
3. वेळ व खर्चाची बचत
4. स्वयंपूर्ण शिक्षणाचा विकास

. अडचणी (Limitations)

एकाकीपणा व प्रेरणेचा अभाव

दूरस्थ शिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये प्रेरणेचा अभाव आणि एकाकीपणाची भावना जाणवते. दूरस्थ शिक्षण अधिक लोकप्रिय झाले आहे, विशेषतः तंत्रज्ञान आणि इंटरनेटच्या वाढीमुळे. तथापि, दूरस्थपणे अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी भौतिक वर्गातील वातावरण समवयस्क आणि शिक्षक यांच्याशी समोरासमोर संवाद साधल्याशिवाय अध्ययनासाठी प्रेरित आणि व्यस्त राहणे आव्हानात्मक असू शकते.

दूरस्थ शिक्षणाऱ्यांनी अनुभवलेल्या प्रेरणेचा भाव आणि एकाकीपणाची भावना अनेक कारणांमुळे होऊ शकते.

एकाकीपणा (अलगीकरण) दूरस्थ विद्यार्थ्यांना त्यांच्या समवयस्क आणि शैक्षणिक समुदायापासून वेगळे आणि डिस्कनेक्ट वाटू शकते. यामुळे एकाकीपणाची भावना आणि कोर्सवर्कमध्ये गुंतण्यासाठी प्रेरणेचा अभाव होऊ शकतो,

समर्थनाचा अभाव: दूरस्थ विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक सल्लागार, शिकवणी सेवा आणि अभ्यासक्रमेतर कार्यक्रम यासारख्या पारंपारिक घटकांचा संसाधनांच्या लाभ नसतो. यामुळे त्यांना त्यांच्या अभ्यासात प्रेरित आणि व्यस्त राहणे कठीण होऊ शकते.

तंत्रज्ञान समस्या: दूरस्थ विद्यार्थ्यांना तांत्रिक अडचणी किंवा ऑनलाइन लर्निंग प्लॅटफॉर्मवर समस्या येऊ शकतात, ज्यामुळे ते निराशा होऊ शकतात परिणामी कोर्सवर्क सुरू ठेवण्यासाठी त्यांच्यात प्रेरणेचा अभाव निर्माण होऊ शकतो.

या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी, शैक्षणिक संस्थांनी दूरस्थ विद्यार्थ्यांना सहाय्य आणि संसाधने प्रदान करणे महत्वाचे आहे.

दूरस्थ व मुक्त अध्ययनातील गुणवत्तेचे प्रश्न

अलीकडच्या वर्षात, विशेषतः तंत्रज्ञान आणि इंटरनेटच्या वाढीसह अंतर आणि मुक्त शिक्षण अधिक लोकप्रिय झाले आहे. तथापि, विद्यार्थ्यांना उच्च गुणवत्तेचे शिक्षण मिळेल याची खात्री करण्यासाठी अनेक गुणवत्तेच्या समस्या आहेत ज्याकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.

दूरस्थ आणि मुक्त शिक्षणातील काही गुणवत्तेच्या समस्यांमध्ये हे समाविष्ट आहे.

परस्परसंवादाचा अभाव : विद्यार्थी व शिक्षणातील अंतर आणि मुक्त शिक्षण वेगळे असू शकते तसेच विद्यार्थ्यांमध्ये समवयस्क आणि शिक्षक यांच्याशी समान पातळीवरील परस्परसंवाद पारंपारिक वांछमान नसू शकतात. हे शिकण्याच्या अनुभवाच्या गुणवत्तेवर परिणाम करू शकते आणि विद्यार्थ्यांना अभिधाय आणि समर्थन प्राप्त करणे अधिक कठीण बनवू शकते,

सामग्रीची गुणवत्ता : शिक्षण सामग्रीची गुणवत्ता, जसे की पाठ्यपुस्तके, ऑनलाइन संसाधने आणि व्हिडिओ, अंतर आणि मुक्त शिक्षणामध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल घडवू शकतात. काही साहित्य कालवाहा असू शकते किंवा अभ्यासक्रम सामग्रीशी संबंधित नसू शकते, ज्यामुळे शिक्षणाच्या गुणवत्तेवर परिणाम होऊ शकतो.

तंत्रज्ञान समस्या: अंतर आणि मुक्त शिक्षण तंत्रज्ञानावर खूप अवलंबून असते आणि तांत्रिक समस्या शिकण्याच्या अनुभवाच्या गुणवत्तेवर परिणाम करू शकतात. मंद इंटरनेट गती, प्रतिसाद न देणारे सॉफ्टवेअर आणि इतर तांत्रिक समस्यांमुळे विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रम साहित्य आणि असाइनमेंट पूर्ण करणे कठीण होऊ शकते.

मूल्यमापन: अंतर आणि खुल्या शिक्षणातील मूल्यांकन आव्हानात्मक असू शकते. कारण विद्यार्थी स्वतःहून आणि आवश्यक मानकानुसार काम पूर्ण करत आहेत याची खात्री करणे कठीण होऊ शकते. यामुळे शिक्षणाच्या अखंडतेवर परिणाम होऊ शकतो आणि विद्यार्थ्यांची प्रगती आणि यश मोजणे अधिक कठीण होऊ शकते.

या गुणवत्तेच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी, शैक्षणिक संस्थांनी उच्च गुणवत्तेची शिक्षण सामग्री आणि तंत्रज्ञानामध्ये गुंतवणूक करणे, विद्यार्थ्यांना समर्थन आणि अभिप्राय प्रदान करणे आणि प्रभावी मूल्यांकन धोरण विकसित करणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या अभ्यासात यशस्वी होण्यासाठी आवश्यक संसाधने आणि सहाय्य उपलब्ध आहे याची खात्री करणे देखील महत्वाचे आहे.

एकंदरीत, विद्यार्थ्यांना उच्च गुणवत्तेचे शिक्षण मिळावे आणि त्यांची शैक्षणिक आणि व्यावसायिक उद्दिष्टे साध्य करता येतील याची खात्री करण्यासाठी अंतर आणि मुक्त शिक्षणातील गुणवत्तेच्या समस्यांचे निराकरण करणे महत्वाचे आहे.

दूरस्थ आणि मुक्त शिक्षणाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी (भारतीय व पाश्चिमात्य)

दूरस्थ आणि मुक्त शैक्षणिक विकासास एक पार्श्वभूमी लाभली आहे. प्रगत समाजाचे शैक्षणिक आणि त्यांची उत्तरे शोधण्यासाठी जे प्रयत्न झाले, यातूनच ही शिक्षणपद्धती आकाराला येत गेली. भारतीय आणि पाश्चिमात्य व्यवस्थेत हा विकास कसा आकाराला आला. हे पाहणे उद्बोधक ठरेल.

भारतीय शिक्षण पद्धतीची पार्श्वभूमी

भारतीय शिक्षण पद्धतीवर ब्रिटिश शिक्षण पद्धतीचा प्रभाव होता आणि आजही तो आहे. याचे कारण भारतात शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाची प्रक्रिया ब्रिटिश कालखंडात सुरू झाली. स्वातंत्र्यानंतर शिक्षणविषयक नव्या सुधारणा, नवे कायदे यातून आजचे भारतीय शिक्षण उभारी घेत आहे. भारतात दूरस्थ शिक्षण पद्धतीची सुरुवात साठव्या दशकात झाली. दिल्ली विद्यापीठाने १९६२ मध्ये शिक्षण प्रशिक्षण कार्यक्रम, पत्रव्यवहार शिक्षण पद्धतीत आणून त्याची सुरुवात करून दिली. दिल्ली विद्यापीठाचा दूर शिक्षण विभाग आजही लाखो विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देत आहे. मुंबईतील वाढती विद्यार्थी संख्या आणि नोकरी करून शिक्षण घेऊ पाहणारे विद्यार्थी यांच्यासाठी मुंबई विद्यापीठाने १९७१ मध्ये प्रारंभी पत्रव्यवहार शिक्षणपद्धती सुरू केली. आज दूर व मुक्त अध्ययन संस्थेच्या स्वरूपात ही व्यवस्था उभी राहिली आहे. गेल्या पन्नास वर्षांत यासंस्थेतून लाखो विद्यार्थी पदवीधर आणि पदव्युत्तर शिक्षण पूर्ण करून बाहेर पडले आहेत. मुंबई विद्यापीठाबरोबर १९७२ पासून श्रीमती नाथाबाई ठाकरसी महिला विद्यापीठाने महिलांसाठी दूर शिक्षण उपक्रम सुरू केला. दक्षिण भारतात उस्मानिया विद्यापीठ, काकतेय विद्यापीठ यांनी प्रथम आंध्रप्रदेशात दूर शिक्षण उपक्रम सुरू केले. त्यानंतर मद्रास विद्यापीठ, अण्णा मलई विद्यापीठ यांनी तामिळनाडूत आपले उपक्रम सुरू केले. कोठारी कमिशनच्या १०+२+३ या शैक्षणिक सूत्राच्या अंमलबजावणीमुळे उच्च शिक्षणातील विद्यार्थी संख्या वाढतो दशकाल पारंपरिक विद्यापीठांच्या दूर शिक्षण पद्धतीस समांतर अशी मुक्त विद्यापीठ शिक्षणपद्धतीगुरा आंध्रप्रदेशात १९८२ मध्ये देशातील पहिले मुक्त विद्यापीठ सुरू झाले. ताल आणि इंग्रजी माध्यमातून आयक पुस्तक तयार करून त्यांनी त्यांची नवी ओळख प्रस्थापित केली. कोठारी कमिशन नंतर १९८६ मध्ये केंद्र सरकारने न धोरण स्वीकारून दूर व मुक्त शिक्षण पद्धतीस प्रोत्साहन दिले. राष्ट्रीय स्तरावर १९८५ मध्ये इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठाची नवी दिल्ली येथे स्थापना झाली. महाराष्ट्रात पशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ १९८९ मध्ये नांगी येथे स्थापन झाले. मध्या विविध राज्यात १४ मुक्त विद्यापीठे आणि पारंपरिक विद्यापीठातील दूर शिक्षण विभाग दूर व मुक्त शिक्षणपद्धतीचा विकास घडवत आहेत. मुक्त विद्यापीठांनी उत्तम अध्ययन स्वहित्य, ऑडिओ/व्हिडीओ कि शैक्षणिक सेवांचे जाळे या माध्यमातून स्वतः चो एक वेगळी ओळख उभी केली आहे. नव्वदच्या दशकात भारतीय ममात व्यवस्था हो विकसित तंत्रज्ञानातून प्रगती करत असताना, दूर व मुक्त शिक्षण पद्धतीस त्याचा मोठा फायदा झाला मुक्त शिक्षण पद्धतीत प्रामुख्याने शिक्षणातून गळती झालेले विद्यार्थी, काम करून शिकणारे विद्यार्थी, महिला यांना शैक्षणिक विकासाची मोठी संधी उपलब्ध झाली, त्याचचरोबर पारंपरिक विद्यापीठातील विद्याचीही आता दूर व मुक्त शिक्षणपद्धतीकडे आकर्षित होत आहेत. केंद्र सरकारने दूर व मुक्त शिक्षण पद्धतीचा पद्धतशीर विकास आणि गुणवत्ता संवर्धन यासाठी १९९४ मध्ये इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ अंतर्गत दूर शिक्षण परिषद (डीईसी) स्थापना केली होती. या संस्थेने मुक्त विद्यापीठे आणि दूर शिक्षण संस्था यांना विकासनिधी उपलब्ध करून दिला. पातून त्यांच्या भौतिक आणि शैक्षणिक विकासात भर पडत गेली. १९९४-२०१३ या काळात डोईसोने दूर शिक्षण व्यवस्थेस आकार दिला. आता २०१४ पासून विद्यापीठ अनुदान मंडळ (यूजीसी) यांच्या नेतृत्वाखाली डिस्टन्स एज्युकेशन ब्युरो (डीईबी) दूर व मुक्त शिक्षण व्यवस्थेची धुरा सांभाळत आहे. आता दूरस्थ शिक्षण पद्धतीही विकासाच्या तिसऱ्या टप्प्यात वाटचाल करत आहे. हो पद्धती अस्तित्वात आल्यानंतर, त्या विद्यापीठांचे नियम सांभाळून ती उभी राहू शकली. नव्वदच्या दशकात डोईसोने दूरस्थ शिक्षण पद्धतीसाठी काही नियम आणि आराखडे यांच्या माध्यमातून यात व्यावसायिकपण आणले. डीईसी आणि नेक यांच्या पुढाकारातून २००२ मध्ये मुक्त विद्यापीठे आणि दूर शिक्षण संस्था यांच्या अधिस्वीकृतीचे मापदंड निश्चित झाले. परंतु अधिस्वीकृती प्रक्रिया राबविली गेली नाही. आता मुक्त विद्यापीठे आणि दूर शिक्षण संस्था यांच्यासाठी नॅकने अधिस्वीकृती प्रक्रियेसाठी नव मापदंड तयार केले आहेत. भविष्यात सर्व व्यवस्थांना स्वतःची अधिस्वीकृती प्राप्त करून घ्यावी लागणार आहे. सध्याच्या नियमानुसार प्रत्येक शिक्षणक्रम हा डीईबी, यूजीसी कडून मान्य करून घ्यावा लागतो. तंत्रज्ञानाची मदत घेत यूजीसीने यात पारदर्शकता आणली. हे नवे बदल २०१४ नंतर दिसून येत आहेत. भारतीय दूरस्थ शिक्षण पद्धतीने बी.ए. बी.कॉम, बी.एससी (माहिती तंत्रज्ञान, संगणक) एम.ए. एम.कॉम, एम.एससी (गणित) या पारंपरिक शिक्षणक्रमांबरोबर पत्रकारिता, पयर्टन, ग्रंथालयशास्त्र, बी.एड, एम.एड. आणि विविध कौशल्यधिष्ठित शिक्षणक्रम हे प्रथम पासूनच श्रेयांक पद्धतीत आणले. आता दूरस्थ शिक्षण पद्धतीतील काही गोष्टी या यूजीसीने स्वीकारून पारंपरिक शिक्षण पद्धतीला नवे प्रारूप देण्याचा प्रयत्न केला आहे गुणवत्ता संवर्धन, श्रेयांक पद्धती, प्रत्याभरण पद्धती हे भारतीय दूरस्थ शिक्षण पद्धतीने, पारंपरिक शिक्षणपद्धती आणि विद्यापीठांना दिलेले शैक्षणिक योगदान आहे.

पाश्चिमात्य शिक्षण पद्धतीची पार्श्वभूमी

पाश्चिमात्य शिक्षण पद्धती आणि तिचा विकास हा तुलनात्मकरित्या खूप जुना आहे. एक तर तंत्रज्ञान विकास आणि प्रबोधनकाळ युरोपात लवकर सुरू झाला. त्याचे फायदे शैक्षणिक क्षेत्रालाही मिळाले. मुद्रणयंत्राने युरोपात वैचारिक विकासास सुरुवात करून दिली. आधुनिक युरोपात १८४० मध्ये इश्याक पिटमन यांनी लघुलेखन (शॉर्टहॅन्ड) कोर्स इंग्लंडमध्ये पत्राद्वारे सुरू करून दिला. यात दुहेरी संप्रेषणाचा वापर केला जात असे. १८५६ मध्ये जर्मनीत स्कूल ऑफ मॉडर्न लंग्वेज द्वारे पत्रव्यवहार पद्धतीतून परकीय भाषा शिकविण्याची अस्तित्वात आली. अमेरिकेत १८७३ मध्ये प्रथमच काही विद्यापीठांत अशा पत्रव्यवहार शिक्षण व्यवस्था सुरू करण्यात आली या उपक्रमांना धरून अभ्यास चत्रव्यवहार शिक्षण, स्वतंत्र अभ्यास अशी नावे दिली गेली. काही ठिकाणी यासह शिक्षणसेही मानाने ग तंत्रज्ञानाचा विकास होताना त्याचा शिक्षणक्षेत्रालाही फायदा झाला. रेडिओ, दूरचित्रवाणी यांचा शिक्षणामाती प्रथम वापर युरोपियन देश आणि अमेरिकेत झाला. आता माहिती तंत्रज्ञानात युगात दूरस्थ शिक्षण व्यवस्था हो अधिक तप्रधान बनलो आहे. दूरस्थ शिक्षणाच्या

विकारात शैक्षणिक परिषदा, विविध आंतरराष्ट्रीय संस्था यांचेही योगदान मिळाले इटरनेशनल कौन्सिल फॉर डिस्टन्स एज्युकेशन या संस्थेने वाल विशेष योगदान दिले आहे. विविध देशांत आंतरराष्ट्रीय परिषदा भरवून दूरस्थ शिक्षण व्यवस्थेस आंतरराष्ट्रीय परिमाण प्राप्त करून दिले आहे. युरोपियन विविध देशांत दूरस्थ व मुक्त शिक्षण संघटना कार्यरत आहेत. यात प्रामुख्याने युरोपियन डिस्टन्स एज्युकेशन नेटवर्क, नेशनल युनिव्हर्सिटी कन्ट्रिब्युटिंग एज्युकेशन असोसिएशन, अमेरिका, असोसिएशन ऑफ एशियन ओपन यूनिवर्सिटीज, ओपन अँड डिस्टन्स लर्निंग असोसिएशन ऑफ ऑस्ट्रेलिया, डिस्टन्स एज्युकेशन असोसिएशन ऑफ न्यूझीलंड इत्यादी संस्थांचा सहभाग यात आहे. कॉमनवेल्थ ऑफ लर्निंग (कोल) या आंतरराष्ट्रीय संस्थेची स्थापना १९८८ साली कॅनडामध्ये झाली, यासंस्थेने अनेक कॉमनवेल्थ देशांशी करार करून दूर व मुक्त शिक्षणपद्धतीचा विकास घडवून आणण्यात पुढाकार घेतला आहे. एकूणच आंतरराष्ट्रीय क्षेत्र, विविध देश आणि त्यांच्या शिक्षण व्यवस्था या आता विविधपद्धतीने विकसित पावत आहेत. युरोपियन देशातील मुक्त आणि दूरस्थ शिक्षणाचा विकास पाहणे महत्वाचे ठरेल. १) इंग्लंड - जगातील पहिले मुक्त विद्यापीठ ही ब्रिटिश शिक्षणपद्धतीची आधुनिक जगाला देण आहे. १९६९ मध्ये मिल्टन्स केन्ह येथे ती ओपन युनिव्हर्सिटी स्थापन करण्यात आली. या विद्यापीठाने लोकांना दुसऱ्यांदा शिक्षण पूर्ण करण्याची संधी दिली. दर्जेदार शिक्षणक्रम, पुस्तके, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण हे विद्यापीठाची शैक्षणिक ओळख तरली, इंग्लंड बरोबर अनेक युरोपियन विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक संधी उपलब्ध करून देण्याचे काम या विद्यापीठाने केले. तंत्रज्ञान तसेच रेडिओ, दूरचित्रवाणी यामाध्यमातून त्यांना लोकांपर्यंत शिक्षणक्रम नेले. सध्या विद्यापीठाचे प्रमुख १३ विभागीय केंद्रे २५० हून अधिक अभ्यासकेंद्र शिक्षणक्रम वितरणाचे काम करत आहेत. विद्यापीठाचे १९८० पासून 'ओपन लर्निंग हे जनरल सुरू झाले. ओपन युनिव्हर्सिटी बरोबर इंटरनेशनल एक्सटेंशन कॉलेज, केंब्रिज ही संस्थाही दूर शिक्षणासाठी कार्य करत आहे. ती विकसनशील देशांना दूर शिक्षण पद्धती विकसित करण्यासाठी सल्ला देते. याच बरोबर अनेक खाजगी शैक्षणिक संस्था इंग्लंडमध्ये दूर शिक्षणाचे काम करत आहेत. गेल्या पन्नास वर्षांच्या वाटचालीत इंग्लंडने दूर शिक्षणाबाबत जागतिकस्तरावर प्रभाव आणि ठसा उमटविला आहे. २) फ्रान्स: शिक्षकांच्या प्रशिक्षणातून फ्रान्समध्ये दूरस्थ शिक्षण पद्धती सुरू झाली. १९८६ मध्ये पारंपरिक अठरा विद्यापीठांना रेडिओ युनिव्हर्सिटी असे नामाभिधान केले गेले. द सेंटर डे टेलि- इनसायनमेंट सीएनडी) युनिव्हर्सिटीच्या माध्यमातून विद्यापीठ स्तरावर दोन, तीन आणि चार वर्षे कालावधीचे शिक्षणक्रम राबविले गेले. विद्याव्यांना रेडिओ आणि दूरचित्रवाणी यामाध्यमांचा फायदा करून देण्यात आला. द सेंटर डे टेलि- इनसायनमेंट ही संस्था फ्रान्सची शासकीय संस्था आहे. ही संस्था दूरस्थ शिक्षणक्रम संपूर्ण फ्रान्समध्ये आठ केंद्रांच्या माध्यमातून राबवित असते. शाळेत न जावू शकलेले विद्यार्थी, गरीब विद्यार्थी, कलाकार, खेळाडू हे या संस्थेतून शिक्षण घेत असतात. ही संस्था शालेयस्तर ते सेंकडरी पर्यंत शिक्षण देताना विविध पूरक शिक्षणक्रम आणि उन्हाळी वर्ग भरवत असते. बहुतांश विद्यार्थी हे नोकरी करून शिक्षण घेतात या विद्यार्थ्यांना त्यांचा व्यवसाय किंवा नोकरी बदलण्यासाठी पूरक शिक्षणक्रम दिले जातात. हे विद्यार्थी फ्रान्स मधील स्पर्धा परीक्षा देत राहतात. विद्यार्थ्यांना अध्ययन साहित्य, श्राव्य आणि चित्रफिती यांचीही मदत दिली जाते. नव्या माध्यमांचा शैक्षणिक संप्रेषणासाठी वापर होत असतो. सध्या फ्रान्समध्ये काही लाख विद्यार्थी दूरस्थ शिक्षण व्यवस्थेचा मोठा फायदा मिळवत आहेत.

निष्कर्ष (Conclusion)

मुक्त व दूरस्थ अध्ययन ही शिक्षणातील एक क्रांतिकारी संकल्पना आहे. भविष्यात तंत्रज्ञानाच्या मदतीने ही पद्धत अधिक प्रभावी होईल. शिक्षण सर्वांसाठी उपलब्ध करण्यासाठी ही प्रणाली अत्यंत उपयुक्त आहे.

संदर्भ (References)

1. Indira Gandhi National Open University अध्ययन साहित्य
2. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, अध्ययन साहित्य
3. UGC Reports on Distance Education
4. Research Journals on E-learning
5. Government of India Education Policy Documents

OriginalArticle

भारत: दुनिया में उभरती हुई महाशक्ति

प्रा. डॉ. अतुल हणमंत कदम

(राज्यशास्त्र विभाग) के.एन.भिसे आर्ट्स, कॉमर्स एंड विनायकराव पाटील सायन्स कॉलेज,

४ विद्यानगर, भोसरे ता. माढा जि. सोलापूर महाराष्ट्र भारत 413208

kadamah81@gmail.com

Manuscript ID: प्रस्तावना -

JRD -2026-180453

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVI)

Pp. 231-

April- 2026

Submitted: 10 Mar. 2026

Revised: 25 Mar.2026

Accepted: 10 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

भारत 21 वीं सदी में महाशक्ति के रूप में उभर रहा है। वास्तविक भारत ने स्वतंत्रता से ही आपने शांतिपूर्ण विकास के लिए शुरुवात की। विकास प्रक्रिया में भारत अपनी अर्थव्यवस्था, उद्योग, व्यापार, कृषि, रक्षा, विज्ञान और प्रौद्योगिकी, परमाणु शक्ति, मानव संसाधन, उर्जा, अंतरिक्ष शोध, कंप्यूटर, ICT आदि क्षेत्र में तेजी से विकास कर रहा है। इस तेजी के विकास को देखते ही World Bank, IMF, कई अन्तर्राष्ट्रिय और भारतीय संस्था, विशेषज्ञों ने भारत के तेजी से हो रहे विकास के आँकड़ों को देखकर विश्लेषित किया है की जल्द ही भारत दुनिया में आर्थिक और राजनीतिक शक्ति के रूप में उभर आएगा। भारत के पूर्व राष्ट्रपति डॉ.ए.पी.जे- अब्दुल कलाम जी ने आपनी प्रसिद्ध पुस्तक "इंडिया 2020: ए व्हिजन फॉर न्यू मिलेनियम" में प्रगति के आधार पर भारत का महाशक्ति की ओर का प्रयास स्पष्ट किया है। भारत स्वतंत्र होते ही दुनिया की राजनीति में सक्रिय हुआ और NAMके माध्यम से तिसरे मोर्चे का नेतृत्व किया। इस नेतृत्व और विकसित हो रही शक्ति के कारण भारतीय शासन और जनता मन में इच्छा निर्माण करके बैठे है की "हम भारत को एक महाशक्ति बनाएंगे", इस महत्वाकांक्षा को पूरा करने के लिए भारत शक्ति निर्माण कर रहा है। इस शोध में भारत को महाशक्ति बनाने की महत्वाकांक्षा को पूरा करने के लिए वास्तविक आर्थिक, राजनीतिक, सैन्य शक्ति, विज्ञान और प्रौद्योगिकी प्रगति, संस्कृतिक और जनसंख्या, नेतृत्व आदि कारको (Factor) का विचार किया है।

उद्देश -

- 1) भारत की आर्थिक, राजनीतिक और सैन्य शक्ति (Power) का अध्ययन करना।
- 2) भारत विकसित हो रहे शक्ति के माध्यमसे दुनिया में एक महाशक्ति के रूप में उभर रहा है उसका अध्ययन करना।
- 3) भारत की अन्तर्राष्ट्रिय राजनीति में भूमिका का अध्ययन करना।

परिकल्पना -

भारत 21 वीं सदी में दुनिया में आर्थिक और राजनीतिक महाशक्ति बन सकता है।

भारतीय शक्ति के कारक

आर्थिक शक्ति -

भारत ने उदारीकरण, निजीकरण और वैश्वीकरण (LPG) नीति का 1991 में स्वीकार किया। तब से भारत की अर्थव्यवस्था में तेजी आई, और इस तेजी के कारण भारत की आर्थिक शक्ति में वृद्धि हो रही है।

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

प्रा. डॉ. अतुल हणमंत कदम, (राज्यशास्त्र विभाग) के.एन.भिसे आर्ट्स, कॉमर्स एंड विनायकराव पाटील सायन्स कॉलेज,
४ विद्यानगर, भोसरे ता. माढा जि. सोलापूर महाराष्ट्र भारत 413208

How to cite this article:

अतुल हणमंत कदम (2026). भारत: दुनिया में उभरती हुई महाशक्ति. *Journal of Research & Development*, 18(4(XVI)), 231-234.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

भारत अब आर्थिक क्षेत्र में आत्मनिर्भरता की ओर पहुँच रहा है। वर्तमान में भारत की विकास प्रक्रिया की गति दुनिया में सबसे ऊपर है। World Bank Report-2021 के मुताबिक भारत का सकल घरेलू उत्पादन US \$ 3.18 Trillion है। केन्द्रीय सांख्यिकी संघटन के मुताबिक 2021 साल का GDP Growth Rate 8.7% है। पिछले कुछ सालों से सकल घरेलू उत्पादन में 7 से 8 % से वृद्धि चल रही है, यही वृद्धि दर अगले कई सालों तक ऐसा ही चलने का अनुमान है ऐसा चालता रहा तो 21 वीं शताब्दी के मध्य के पहले ही भारत दुनिया की दूसरे नंबर की अर्थव्यवस्था बन सकता है। भारत में कृषि, उद्योग, सेवा, विज्ञान प्रौद्योगिकी क्षेत्र के उत्पादन में तेजी है। अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार में भी वृद्धि हो रही है। भारत का विदेशी मुद्रा भंडार दिसंबर 2022 तक US \$561.162 बिलियन तक पहुँचा है। भारत में नैसर्गिक संसाधन की उपलब्धी भी है, इस के आधार पर प्राथमिक, द्वितीय व्यवसाय क्षेत्र में विकास हुआ है, और इस विकास के आधार पर तृतीय और चतुर्थ श्रेणी के उद्योगों का विकास हो रहा है। इस विकास प्रक्रिया के वृद्धि के कारण भारत एक सशक्त अर्थव्यवस्था बनने जा रहा है, जो महाशक्ति बनने के लिए आवश्यक है।

सैन्य शक्ति -

प्राचिन काल से अब तक राज्य सैनिकी शक्ति को महत्व देते आ रहे हैं, राज्य के अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिष्ठा, रक्षा, राजनीति में महत्वपूर्ण माना जाता है। दुनिया में हर देश अपनी सैन्य शक्ति में सक्षमता ला रहा है। भारत भी अपनी सैन्य शक्ति बढ़ने पर उत्सुक है। दुनिया में भारत कुल सैन्य शक्ति रैंक चौथे स्थान पर है। दुनिया में भारत की सेना (Army) तिसरे नंबर पर है, वायुसेना चौथे और नौसेना पाँचवें स्थान पर है। इन तिनो सेना को मिलाकर 1408551 सैन्य और 1006149 राखिव बल है। 2414700 इतने सैन्य भारत के रक्षा संघटन में है। ये दुनिया की तिसरी सबसे बड़ी रक्षा बल है। भारतीय सेना के पास लडाकू टैंक 4426, लढने योग्य वाहनो की संख्या 3147, तोफखाना - 4348 और 266 रॉकेट लॉन्चर है। वायुसेना के पास 2102 से भी जादा वाहतूक प्लेन्स, लडाकू प्लेन्स, हेलीकॉप्टर, आघात प्लेन्स है। नौसेना के पास 295 से भी जादा विमान वाहक जहाज, युद्धपोतों, पनडुब्बीया उपलब्ध है।

भारत ने पृथ्वी, अग्नि, ब्राह्मोस, सुपरसॉनिक, त्रिशूल, आकाश, नाग, शैर्य आदि मिसाइलों का निर्माण किया है। Anti-Missiles भी निर्माण किए हैं। जमिन, हवा, पानि में से किसी भी जगह का लक्ष्य भेदने के मिसाइल्स बनाए हैं। आज तक भारत ने 6 परमाणु परिक्षण किए हैं, इसके आधार पर अपनी रक्षा के लिए 120 से भी जादा परमाणु हथियार (अॅटम बम, हायड्रोजन बम) बनाए हैं। DRDO, BARC के माध्यम से मिसाइल और परमाणु प्रौद्योगिकी में आत्मनिर्भर बन गया है। भारत का सैन्य बजट 2022-23 में 5,25,166 करोड़ रुपये है। भारत वर्तमान में दुनिया का सबसे बड़ा हथियार आयातक देश है और सैन्य शक्ति का आधुनिकीकरण कर रहा है।

विज्ञान और प्रौद्योगिकी विकास -

राष्ट्र के विकास प्रक्रिया में विज्ञान और तकनिक का होना आवश्यक है। भारत कभी विकसीत राष्ट्रों के साथ या कभी स्वयं के विकसित किए तकनिक के आधार पर विज्ञान और प्रौद्योगिकी क्षेत्र में बड़ी छलांग लगाने का प्रयास कर रहा है। रक्षा क्षेत्र में रक्षा अनुसंधान और विकास विभाग के माध्यम से नए-नए तकनिक के शस्त्र का निर्माण किया है। गन्स, टैंक, तोफा, युद्धपोत, पनडुब्बीया, फायटर बॉम्बरस्, फायटर प्लेन्स, हेलीकॉप्टर, मिसाइलों में आकाश, नाग, त्रिशूल, पृथ्वी, अग्नि, शैर्य, सागरिका, ब्राह्मोस (भारत-रशिया संयुक्त) आदि का निर्माण किया है। भारत ने दुनिया में सबसे उल्लेखनिय कार्य तो Global Position System में किया है, ये सॅटेलाइट 24 घंटे भारत की भूमि पर नजर रखने के लिए आकाश में छोड़ा है, ये भारत की रक्षा करने के लिए काम आएगा। दुनिया में स्वयं की GPS तकनिक निर्माण में भारत पाँचवा देश है। आंतरिक्ष विज्ञान और तकनिक में दुनिया में अमरिका और रूस के बाद भारत का ही नंबर आता है। भारतीय आंतरिक्ष अनुसंधान संस्था (ISRO) के माध्यम से स्वदेशी तकनिक का विकास किया है, सॅटेलाइट्स और सॅटेलाइट लॉन्चर सिस्टीम का निर्माण करके भारत ने रक्षा, कृषि, शिक्षा, मॅसम, कंप्यूटर, ICT आदि क्षेत्र में सक्षमता निर्माण की है। उर्जा क्षेत्र में भी विकास किया है। भाभा अॅटोमिक अनुसंधान केंद्र के माध्यम से पोखरण में 6 परमाणु परिक्षण करके अॅटम बम, हायड्रोजन बम बनाए हैं। अब भारत के पास 120 से भी जादा बम हैं। इसमें भारत दुनिया में छठे नंबर पर है। उर्जा के माध्यम से बिजली, जैवतकनीक में आत्मनिर्भरता की ओर पहुँच रहा है। कंप्यूटर क्षेत्र में सॉफ्टवेयर निर्यात करने वाला प्रमुख देश है। नॉनो तकनिक, जैवतकनीक, ऑटो मोबाईल्स, इलेक्ट्रॉनिक, वैद्यकिय, संचार आदि क्षेत्र में तेजीसे विकास कर रहा है।

राजनीतिक कारक और अन्तर्राष्ट्रिय राजनीति में भूमिका

भारत दुनिया का सबसे बड़ा लोकतांत्रिक गणराज्य है। यह लोकतांत्रिक व्यवस्था बहुत सारे संकटों का सामना करके एक मजबूती की ओर पहुँची है। एक लोकतांत्रिक देश होकर भी लोकतांत्रिक, साम्यवादी, एकाधिकारवादी, राजतंत्रवादी आदि सभी व्यवस्थाओं से अच्छे संबंध निर्माण किए हैं।

भारत की विदेश नीति हमेशा सहयोगी संबंध बनाने की है। पहले से ही साम्राज्यवाद विरोध, पंचशील तत्व, सहयोग, गुटनिरपेक्षता, निःशस्त्रीकरण आदि मुल्यों का स्वीकार करके शितयुद्ध काल से अब तक अपनी विदेश नीति से दुनिया में शांति और सहयोगी संबंध निर्माण किए हैं। शांति के लिए भारतीय सैन्य दुनिया में शांति सेना के रूप में जाते हैं। दुनिया में आए हुए संकट में आम नागरिक की रक्षा के लिए भारतीय सैन्य सहायता करते हैं और शांति स्थापित करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं।

21 वीं शताब्दी में अन्तर्राष्ट्रिय राजनीतिक व्यवस्था बहुकेंद्री (Multipolarity) के रूप में उभर आ रही है। इस व्यवस्था में भारत एक शक्ति केंद्र (Power Centre) के रूप में कार्य कर रहा है। भारत संयुक्त राष्ट्र संघ के सुरक्षा परिषद में स्थायी सदस्यता का दावेदार माना जाता है। और भारत जल्द से जल्द Veto Power मिलने के लिए प्रयास भी कर रहा है। अमेरिका, रूस, इंग्लैंड, फ्रान्स के साथ 180 से भी जादा देश भारत के स्थायी सदस्यता मिलने का समर्थन करते हैं।

दुनिया में आतंकवाद उन्मुलन का भारत महाशक्तियों के साथ नेतृत्व कर रहा है। 21 वीं शताब्दी में दुनिया को आतंकवाद जैसी समस्या ने घेरा है। उसका नाश करने के लिए भारत अन्तर्राष्ट्रिय स्तर पर सभी मंचों के माध्यम से सभी को आह्वान कर रहा है।

भारत स्वतंत्र होते ही अन्तर्राष्ट्रिय राजनीति में सक्रिय हुआ। शक्ति संतुलन, निवारण (Deterrence) तनाव शैथिल्य, सामुहिक नेतृत्व, युती बंध, गुटनिरपेक्षता, Balance of Terrier, Nuclear Deterrence आदि के माध्यम से अप्रत्यक्ष रूप से नीति का निर्माण किया और प्रत्यक्ष रूप से अपनाया, जो भारत के हिसाबों को फायदेमंद हो। भारत दुनिया में उत्पन्न हुए संकट काल या सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, सहयोग, पर्यावरण, आतंकवाद, शान्ति निर्माण, रक्षा, निःशस्त्रीकरण आदि विषयों पर क्रियाशील होकर अपनी भूमिका को मजबूती से प्रदर्शित करता है और निर्णय प्रक्रिया को प्रभावित करता है। गुटनिरपेक्ष आंदोलन (NAM), एशिया के शक्ति संतुलन, उत्तर-दक्षिण संवाद, दक्षिण-दक्षिण संवाद प्रक्रिया और विकासशील और अविकासीत राष्ट्रों के नेतृत्व में भारत की भूमिका महत्वपूर्ण और उल्लेखनीय है। इसलिए भारत को दुनिया की राजनीति में महाशक्तियों के बराबर का स्थान मिल रहा है।

भारत युनो के सभी क्रिया-प्रक्रिया में भाग लेता है, युनो के आमसभा को दुनिया की संसद और सुरक्षा परिषद को कार्यकारी परिषद मान कर सर्वोपरी सहायता करता है।

व्यापार संघ और अन्तर्राष्ट्रिय, विभागीय संघटनों में भारत की भूमिका

20 वीं शताब्दी के उत्तरार्ध से व्यापार संघ विभागीय विकास प्रक्रिया में महत्वपूर्ण साबित हो रहे हैं। भारत एक भौगोलिक दृष्टि से और जनसंख्या में बड़ा देश है, इसलिए दुनिया का सबसे बड़ा मार्केट है। भारत का अन्तर्राष्ट्रिय कारोबार 2.2% है। भारत का व्यापार ASEAN, APEC, NAFTA, EU, SAARC आदि विभागीय और WTO जैसी अन्तर्राष्ट्रिय संघटन से होता है। इस व्यापार के माध्यम से अपने संबंध मजबूत करके अपनी नीति का प्रभाव बढ़ा रहा है। भारत के African Union, Arab League, APEC, OPEC, ASEAN, SCO, G-20 आशियाई विकास बैंक, SEATO, SENTO, NATO, व्हर्सा करार आदि अन्तर्राष्ट्रिय, विभागीय आर्थिक, राजनीतिक, सैन्य और व्यापार संघटनों से संबंध सहयोगपूर्ण है। UNO, IMF, World Bank संघटन के नीति निर्माण प्रक्रिया में भाग लेता है। BRICS, MTCR, शांघाय सहयोग संघटन, BIMSTEC आदि संघटनों के माध्यम से अपना प्रभुत्व निर्माण कर रहा है।

विभागीय स्तर पर भूमिका-

भारत दक्षिण एशिया में स्थित है और हिंद महासागर की समुद्री सिमा भी मिली है। इस दक्षिण एशिया प्रदेश में भारत, पाक, बांग्लादेश, श्रीलंका, अफगानिस्तान, नेपाल, भुतान, मालदीव आदि देश आते हैं। इन सभी देशों में भारत का आर्थिक, सैन्य, विज्ञान और प्रौद्योगिकी, व्यापार, राजनीतिक और सामाजिक विकास जादा हुआ है, इसलिए सभी क्षेत्रों में भारत का प्रभाव पड़ता है। ये सभी देश पहले भारत की भूमि का ही हिस्सा थे, इन सभी देशों की संस्कृति भारत से ही जुड़ी हुई है। ये सभी देश सार्क संघटन के सदस्य भी हैं और इनके माध्यम से एक-दूसरे से सहयोग, व्यापार करते हैं। दक्षिण एशिया में संकटकाल के वक्त भारत हमेशा सहायता करता है। भारत से इन सभी देशों की विदेश नीति संबंध रखती है और ये सभी देश भारत को ही मध्य रखकर अपनी आर्थिक, राजनीतिक, सैन्य और व्यापार नीति का निर्धारण करते हैं। दुनिया की महाशक्तियाँ भी अपनी दक्षिण एशिया की नीति का निर्धारण करते वक्त भारत को ही मध्य रखकर तय करती हैं। भारत स्वतंत्रता से ही दुनिया की राजनीति में सक्रिय है और दक्षिण एशिया का समतोलक राष्ट्र भी है। इसलिए भारत दक्षिण एशिया के सभी विषयों पर महत्वपूर्ण और प्रभुत्वशाली भूमिका निभाता है।

सांस्कृतिक और जनसंख्या-

भारत दुनिया में ऐसा देश है जिसके समाज को शांतिप्रिय और अहिंसा का पालन करने वाला मानते हैं। भारतीय संस्कृति में विविधता है, भारत में सभी जाति-धर्म, वर्ग, वर्ण, संस्कृति और भाषा के लोग रहते हैं, ये बहुसंस्कृति का केंद्र बना है। ये संस्कृति सभी को समान स्थान, मानवता, शांति और अहिंसा का संदेश देती है, इसलिए दुनिया के सभी मानव हृदय में विराजमान हुई है। दुनिया के सभी समाजपर श्रेष्ठता का स्थान बना रही है। इस संस्कृति की भारत के दुनिया में अच्छे संबंध बनाने में महत्वपूर्ण भूमिका रही है।

दुनिया में भारत जनसंख्या में चीन के बाद दूसरे नंबर पर है। दुनिया में सबसे युवा आबादी भारत के पास है। जो राष्ट्र के विकास और उत्पादन कार्य के लिए महत्वपूर्ण है। भारत में साक्षरता का प्रमाण 80% से भी जादा है। जीवन प्रत्याशा औसत 68.0 साल है। अंग्रेजी भाषा बोलने वाली दूसरे नंबर की आबादी भारत में है।

निष्कर्ष -

- 1) भारत तेजी से आर्थिक, सैन्य, विज्ञान और प्रौद्योगिकी क्षेत्र में विकास करके शक्तिशाली राष्ट्र बन रहा है।
- 2) भारत एक समतोलक राष्ट्र और शक्ति केंद्र के रूप में कार्य करता है।
- 3) भारत को दुनिया में सक्रिय राजनीति में महाशक्तियों के बराबर की प्रतिष्ठा प्राप्त हो रही है।
- 4) भारत शक्ति में वृद्धि करके और शक्ति केंद्र के रूप में महत्वपूर्ण भूमिका निभाके दुनिया में एक नई आर्थिक और राजनसिक महाशक्ति के रूप में उभर रहा है।

भारत में अब सबकुछ है जो एक महाशक्ति बनने के लिए आवश्यक है। भारत की आर्थिक शक्ति मजबूत हुई है, विज्ञान और तकनीक के कारण सैन्य, शिक्षा, रक्षा, कृषि, आंतरिक्ष, उर्जा, उद्योग, कम्प्यूटर, ICT आदि का विकास हुआ है। सामाजिक और राजनीतिक विकास हुआ है। भारत को अन्तर्राष्ट्रिय और प्रादेशिक राजनीति में महत्वपूर्ण स्थान मिला है। अन्तर्राष्ट्रीय और प्रादेशिक संघटनों से भी भारत के सहयोगपूर्ण संबंध हैं और NAM के माध्यम से दुनिया में नेतृत्व किया है। आदि कारणों से भारत 21 वीं शताब्दी में एक नई महाशक्ति के रूप में उभर रहा है। यही सबसे बड़ी भारतीय जनता की महत्वाकांक्षा है, और हर एक इस महत्वाकांक्षा को पूरा करने के लिए प्रयास कर रहा है।

संदर्भ -

- 1) तोडकर, बी.डी., (2019), संरक्षण व सामरिकशास्त्र: मुलभूत संकल्पना आणि भारत, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जलगाव।
- 2) तोडकर, बी.डी., (2017), आंतरराष्ट्रीय संबंध, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जलगाव।
- 3) बोरजेस, जॉन्सन, (2011), संयुक्त राष्ट्र आणि इतर आंतरराष्ट्रीय संघटना, डायमंड पब्लिकेशन्स, पूणे।
- 4) देवळाणकर, शैलेन्द्र, (2014), आंतरराष्ट्रीय संबंध, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद।
- 5) A.P.J. Abdul Kalam, Rajan Y.S. India 2020: A vision for the New Millennium, (1998).